

Vakıflar Dergisi

Yıl: Haziran 2020 • Sayı: 53

Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Haziran 2020 - Sayı:53 - Hakemli Dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

TÜBİTAK ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan ERSOY

Yayın Koordinatörü
Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mevlüt ÇAM

Yayın Yönetmeni
Mehmet KURTOĞLU

Editörler

Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Tashih

Hasan DEMİRTAŞ

Dergi Sekreteryası

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ	Uşak Üniversitesi
Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr. Suraiya FAROQHI	İbn Haldun Üniversitesi
Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA	İstanbul Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. İlber ORTAYLI	MEF Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsrev SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KERMELİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ayşıl TÜKEL YAVUZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	Hacettepe Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Musa YILDIZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	Birmingham Üniversitesi (Emekli)
Evangeila BALTA	Ulusal Yunan Araştırma Vakfı / Yunanistan
Mehmet Çetin	Araştırmacı

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C.
Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 - Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr - web: www.vgm.gov.tr

TAKDİM

Vakıflar gibi zengin bir mirasa sahip, yayıncılıkta köklü ve güçlü bir geleneğin mirasçısı Vakıflar Dergisi, istikrarlı bir şekilde yayın hayatını sürdürürken her sayısıyla daha zengin içerikle çıkmamanın çabası içindedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü bilginin güç olduğu dünyamızda yalnızca vakıf kültürünü değil, vakıfla ilişkili olarak tarih, edebiyat, estetik, ekonomi ve mimari vs. alanlardaki yayınlarıyla da kültür dünyamıza katkı sunmaktadır. Gerek yaptığı yayınlar gerek periyodik olarak altı ayda bir çıkan Vakıflar Dergisi bunun en açık göstergesidir.

Vakıflar Dergisi her ne kadar yayın hayatına 1938 yılında başlamış olsada Osmanlı imparatorluğundan günümüze kadar süregelen köklü bir yayıncılık geleneğine sahiptir. Vakıflar Dergisi bu büyük ve zengin mirastan faydalanmış yayıncılık bağlamında sürekliliğini devam ettirmiştir. Dergi'nin ilk sayılarında yayınlanan makaleler bir yandan bu güçlü mirası günümüze taşıırken diğer yandan vakıfların kültür ve medeniyet dünyamızdaki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Bu anlamda dergide bir yandan vakfiye belgeleri analiz ve tahlil edilerek yayınlanırken diğer yandan vakıf kültür ve medeniyeti üzerine ufuk açıcı makaleler kaleme alınmıştır. Özellikle vakıflar üzerine yapılan çalışmalar dergi ve kitap olarak yayınlanmış ve bu yayınlar bugün itibariyle büyük bir külliyat oluşturmuştur.

Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak 1938'den bu yana dergiler, dijital yayınlar hariç toplam 140 kitap yayını gerçekleştirmiş bulunmaktayız. Vakıflar Dergisi, 1938'den 1977 yılına kadar 39 yılda ancak 11 sayı çıkabilmiştir. Bu 39 yıllık süre derginin ilk dönemi olarak değerlendirilebilir. Derginin ikinci dönemi olarak kabul edebileceğimiz 1978'den 1998 yılına kadar olan 20 yıllık sürede ise ancak 16 sayı yayınlanmıştır. 1998'den 2004 yılına kadar 6 yıllık bir aradan sonra 28. sayısından itibaren üçüncü yayın aşamasına giren Vakıflar Dergisi bu dönemde aralıksız yayınlanmaya başlamıştır. Yayın hayatına başladığı 1938'den 2004 yılına kadar 28 sayı çıkan dergi, 2004 yılından elinizde tutmuş olduğunuz 2020 Haziran/53. Sayısına kadar ikisi özel sayı olmak üzere 25 sayı yayınlanmıştır. Toplamda ise ikisi özel sayı olmak üzere 55 sayı yayınlanmıştır.

32. sayıdan itibaren altı ayda bir hakemli olarak yayınlanan Vakıflar Dergisi, akademik dünyada büyük bir ağırlığa sahiptir. Özellikle akademisyenlerimizin büyük bir ilgi gösterdiği dergimiz son yıllarda hem makale akışı hem de görüntüleme bağlamında büyük bir mesafe kaydetmiştir. Bu sayı itibariyle dergimize gelen makalelerin yoğunluğu dolayısıyla yayın sırasına koyma zorunluluğu doğmuştur. Ulusal akademik veri tabanımız olan Tübitak Ulakbim DergiPark verilerine göre dergimiz 266.165 kez indirilmiş, 61.701 defa görüntülenmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak nitelik ve nicelikten asla taviz vermeden, istikrarlı bir şekilde yayıncılığımızı sürdüreceğiz. Özellikle bu yeni dönemde başta kaynak ve klasik eserler olmak üzere kültür dünyamıza yeni eserler kazandırmayı düşünüyoruz. Genel Müdürlüğümüz olarak elinizde tutmuş olduğunuz 53. sayımıza Yayın Kurulu başta olmak üzere, makaleleriyle katkı sunan hocalarımıza ve emeği geçenlere teşekkür ederim. Yeni sayımızda buluşmak dileğiyle...

Burhan Ersoy
Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

2020'nin ilk, Vakıflar Dergisi'nin 53. Sayısı ile siz değerli okurlarımızın yeniden karşısındayız. Bu sayının yayın süreci, tüm dünyayı olduğu gibi ülkemizi de etkisi altına alan Covid-19 pandemisi gölgesinde geçti. Bu süreçte çalışmalarını ile dergimize katkı sağlayan yazarlarımıza, bu çalışmaların inceleme aşamasında görev alan hakemlerimize ve online platformlarda toplantılarımızı eksiksiz gerçekleştirdiğimiz Yayın Kurulu üyelerimize sonsuz teşekkürlerimizi sunarız. Hedefimiz, Vakıflar Dergisi'nin bilimsel kalitesini düşürmeden, vakıflarla ilişkili makalelerle içeriğimizi zenginleştirmektir. Dergimize gelen yazıların bilimsel özgünlüğü ve kalitesi ne kadar yüksek olursa bizler de sizlere içeriği dolu bir yayın sunarız. Bu konuda araştırmacılarımızın desteğini bekliyor, elimizi kuvvetlendirmelerini umuyoruz.

Vakıflar Dergisi'nin bu sayısında, vakıf temalı tarih ve sanat tarihi içerikli on üç makale ve bir kitap tanıtım yazısı yer almaktadır. Bu sayıdaki ilk makale, Mehmet İnbaşı'nın "Yahya Paşa'nın Üsküp'teki Vakıfları" başlıklı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmada, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinin devlet adamlarından ve aynı zamanda II. Bayezid'in damadı olan Yahya Paşa'nın Üsküp'te, kendi adını taşıyan cami, medrese, han ve hamamdan oluşan imaretine ait vakfın vakfiyesini değerlendirmiştir. Bu sayıdaki ikinci makale, Ahmet Köç'ün "Mülkiyet Bakımından Silistre Sancağı'nda Değirmenler (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)" başlıklı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmada, özellikle tahrir defterlerinden yararlanarak XV. ve XVI. yüzyıllarda Silistre Sancağı'ndaki değirmenleri ve bunların vakıf gayrimenkul oluşlarını değerlendirmiştir. Ülkü Yancı'nın "1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi" başlıklı çalışması, bu sayıda yer alan *üçüncü* makedir. Yancı bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde vezir, beylerbeyi, tımar ve zeamet sahipleri dışındaki bütün devlet görevlileri ile Hazine ve Evkâf'tan maaş alanların atama kayıtlarının yer aldığı Ruûs defterlerinden, 1728 tarihli kayıtların yer aldığı 1576 numaralı defterdeki vakıf atamaları üzerine bir değerlendirme yapmıştır. Ahmet Yaşar'ın "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları" başlıklı çalışması, bu sayıdaki dördüncü makedir. Yazar bu çalışmada, Osmanlı İstanbul'unda 1766 yılında mevcut vakıf hamamlara ilişkin oluşturulmuş bir hamam yoklama defterini incelemiştir. Bu sayının beşinci ve altıncı sırasında yer alan makaleler, vakıf araştırmalarında son dönemde sıklıkla kullanılan kaynaklarından birisi olan hurufat defterleri kullanılarak hazırlanmıştır. Muhammet Nuri Tunç, "Hurûfât Defterlerine Göre Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntılar: Adıyaman Vakıfları Örneği" başlıklı çalışmada, atama kayıtları üzerinden Adıyaman'daki vakıf müesseselerde çalışanları ve bunların yaşadıkları sıkıntıları tespit etmeye çalışmıştır. Funda Naldan ise "Hurufat Defterlerine Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Gercanis (Refahiye)'de Bulunan Vakıf Eserler" başlıklı çalışmada, Osmanlı döneminde Kemah, günümüzde Erzincan olarak bilinen idarî birime bağlı Gercanis (Refahiye) nahiyesindeki vakıf eserlerin envanterini çıkarmıştır. Bu sayıdaki yedinci makale, Erkan Akman'ın "Tanzimat Sonrasında Siverek'teki Vakıflar ve Mahkemelere Yansıyan Problemleri" başlıklı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmada, Siverek Şer'îye Sicillerini kaynak olarak kullanmış, Tanzimat döneminde vakıfların mahkemelelere yansıyan problemleri bir kaza üzerinden incelemiştir. Sefa Alp ve Selahattin Satılmış'ın "19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı" başlıklı ortak çalışması, bu sayıdaki sekizinci makedir. Yazarlar, Karamanoğlu Beyliği döneminde inşa edilip günümüze ulaşan Karamanoğlu İbrahim Bey Camii'ni incelemiştir. Bu sayıdaki dokuzuncu makale, Hayrunnisa Turan ve Zeynep Er'in "Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'ndeki Mecmû'a-i Ed'îye Ve Tasvirleri" başlıklı ortak

İşmasıdır. Yazarlar bu makalede, Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'ndeki *Mecmû'a-i Ed'îye* adlı dua mecmuasını incelemişlerdir. Emine Ekinci Dağtekin'in "Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelenmesi Ve Koruma Önerileri" başlıklı çalışması, bu sayıdaki onuncu makaledir. Yazar bu çalışmada, günümüzde Gaziantep şehir merkezinde varlığını sürdüren tarihî hamamları, sanat tarihi açısından belgelendirmiştir. İlknur Türkoğlu'nun "İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması" başlıklı çalışması, bu sayıdaki onbirinci makaledir. Yazar bu çalışmada, Bizans ve Osmanlı gibi dünyanın iki büyük imparatorluğuna başkentlik yapmış olan İstanbul'un tarihinde önemli yer tutan iki dinî yapıyı konu edinmiş; birer kamu alanı olarak karşılaştırmasını yapmıştır. Hicran Atatanır'ın "Hak Temelli Yaklaşım Bağlamında Vakıfların Sosyal Yardımları: Ankara ve İstanbul Örnekleri" başlıklı çalışması, bu sayıdaki onikinci makaledir. Yazar bu çalışmada, Türk Medeni Kanunu'na tabi olarak hizmet veren "yeni vakıflar"ın sosyal yardım uygulamalarında hak temelli bir yaklaşımı esas alıp almadığı sorusuna cevap bulmaya çalışmıştır. Mevlüt Çam ve Beyhan Hacıömeroğlu'nun "Tarihçe-i Ayasofya" başlıklı ortak çalışması, bu sayıdaki son makaledir. Yazarlar bu çalışmada, Osmanlı döneminde yayınlanan *Mecmua-i Fünûn* adlı süreli yayında yer alan ve Bâb-ı Âlî Tercüme Odası kâtiplerinden Fardis ve Kostantinidi tarafından yazılan iki makalenin transkripsiyonunu yapmışlar; ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in Vakfiyesi üzerinden Ayasofya vakıfları hakkında bilgi vermişlerdir. Bu sayının Kitâbiyat kısmında, Araştırmacı Hasan Demirtaş tarafından yayına hazırlanıp Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2020 yılı içerisinde yayınlanan *Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyaretçi Defteri 1921-1925* başlıklı kitap, Yılmaz Kurt tarafından okuyucuya tanıtılmaktadır.

2020'nin ikinci sayısında buluşmak dileğiyle...

Editörler

Haziran 2020

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Yahya Paşa'nın Üsküp'teki Vakıfları	9
Waqfs of Yahya Pasha in Skopje	
Mehmet İnbashi	
Mülkiyet Bakımından Silistre Sancağı'nda Değirmenler (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)	29
The Mills in Silistre Sanjak in terms of Ownership (XVI. and XVII. Centuries)	
Ahmet Köç	
1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi	47
The Importance of Ruûs Books for Waqf Assignment; The Case of Book Number 1576	
Ülkü Yancı	
1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları	67
Istanbul Waqf Hammams According to a Hammam Survey Dated 1766	
Ahmet Yaşar	
Hurufat Defterlerine Göre Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntılar: Adıyaman Vakıfları Örneği	101
Troubles in Waqf Institutions According to the Hurufat Registers: The Case of Adıyaman Wagfs	
Muhammet Nuri Tunç	
Hurufat Defterlerine Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Gercanis'de (Refahiye) Bulunan Vakıf Eserler	115
The Waqf Monuments in Gercanis (Refahiye) in the 17th and 18th Centuries According to the Hurufat Registers	
Funda Naldan	
Tanzimat Sonrasında Siverek'teki Vakıflar Ve Mahkemelere Yansıyan Problemleri	133
Waqfs in Siverek After The Tanzimat and Their Problems Reflected in The Courts	
Ekrem Akman	
19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı	147
The Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque and Waqf in 19th Century	
Sefa Alp - Selahattin Satılmış	
Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'ndeki Mecmû'a-i Ed'iyeye Ve Tasvirleri	163
Majmu'a Al-Ad'ıya and Its Illustrations in Amasya Bayezit Province Public Library	
Hayrunnisa Turan - Zeynep Er	
Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelenmesi Ve Koruma Önerileri	181
Documentation of Gaziantep Traditional Baths and Protection Recommendations	
Emine Ekinci Dağtekin	
İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması ..	199
Continuity of Urban Memory in Istanbul: Comparison of Pantocrator Monastery and Suleymaniye Complex	
İlknur Türkoğlu	
Hak Temelli Yaklaşım Bağlamında Vakıfların Sosyal Yardımları: Ankara ve İstanbul Örnekleri	221
Social Assistances of Wagfs in the Context of Right-Based Approach: The Cases of Ankara and İstanbul	
Hicran Atatanır	
Tarihçe-i Ayasofya	247
History of the Hagia Sophia	
Mevlüt Çam - Beyhan Hacıömeroğlu	
Kitabiyât	265
Book Review	
Hasan Demirtaş, Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyaretçi Defteri (1921- 1925)	266
Yılmaz Kurt	

Yahya Paşa'nın Üsküp'teki Vakıfları*

Mehmet İnbaşı**

Öz

Akıncı ailelerinden Malkoçoğulları'na mensup Malkoç Mustafa Bey'in oğlu olan Yahya Paşa, Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde Rumeli'de sancakbeyliği, beylerbeylik ve vezirlik görevlerinde bulunmuştur. II. Bayezid'in kızı ile evlendiği için Damat Yahya Paşa olarak da anılmaktaydı. Yahya Paşa 1503 yılında, Üsküp'te kendi adını taşıyan cami, medrese, han ve hamamdan oluşan imaret inşa ettirerek büyük bir vakıf kurmuştu. Bu kurumların hizmetini sürdürmesi için de Üsküp, Sofya, Filibe ve İstanbul'da bulunan pek çok gayrimenkulünü vakfetmişti.

Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Tapu-Tahrir Defterleri ile evkaf kayıtları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan vakfiye kayıtları esas alınarak imareti kuran Yahya Paşa'nın hayatı, vakıfları, vakfın gelirleri, vakıfta çalışanlar ve vakfın günümüzdeki durumu hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Balkanlar, Makedonya, Üsküp, Yahya Paşa, XVI. yüzyıl.

Waqfs of Yahya Pasha in Skopje

Abstract

Son of Malkoç Mustafa Bey, a member of one of frontier-Ottoman families known as Malkaçoğulları, Yakup Pasha was Vizier and governor of Balkans during the reigns of Mehmet II (the Conqueror) and Beyazid II. He was married an Ottoman Princess, the daughter of Bayezid II, and therefore was also known as Damat Pasha. He established a large waqf named after him in Üsküp (Skopje) in 1503 and built a complex consisting of madrassah, mosque, school, almshouse and bath. He donated many of his lands and buildings in Istanbul, Sophia, Plovdiv and Skopje to finance his waqf and support its services.

This article gives information about the life of Yahya Pasha and his waqf, particularly giving details on income sources, employees and the present conditions of the structures based on deed-survey books and waqfs registers in Presidential Ottoman Archive as well as waqfiye registers in General Directorate of Foundations

KeyWords: Ottoman, Balkans, Macedonia, Skopje, Yahya Pasha

* Bu makale, 15-16 Şubat 2018 tarihinde Arnavutluk'un Başkenti Tiran'da yapılan Uluslararası Balkanlarda Osmanlı Vakıfları: Arnavutluk I, adlı sempozyumda sunulan, yayınlanmamış bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.621061>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date: Eylül 2019 / September 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2019 / December 2019

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

This article is a revised version of the unpublished paper presented at the International Balkans of the Ottoman Balkans: Albania I symposium held in Tirana/Albania on 15-16 February 2018.

*** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Melikgazi/ Kayseri/Türkiye; minbasi@erciyes.edu.tr;
ORCID ID: www.orcid.org/0000-0002-32869902

Giriş

Osmanlı Devleti idaresinde 521 yıl kalan Üsküp, vakıf kültürü ve vakıf eserleri bakımından Balkanların en önemli şehirlerdendir. Yıldırım Bayezid zamanında Paşa Yiğit Bey tarafından 6 Ocak 1392 tarihinde fethedilen Üsküp, kısa sürede yapılan iskânlar ve mimarî eserler dolayısıyla Türk-İslam şehri görünümü kazanmıştır (İnbaşı, 2012: 377-381; İnbaşı-Kul, 2018: 26-115).

Şehirde, şehrin fatihi olan Paşa Yiğit Bey, İshak Bey ve İsa Bey'e ait çok önemli vakıf eserleri bulunmaktadır. Sultan II. Murad adına yaptırılan bir caminin ve imaretin bulunduğu Üsküp'te aynı zamanda Osmanlılar zamanındaki adıyla Fatih Sultan Mehmed Köprüsü yaygın adıyla Taş Köprü, XV. yüzyılda inşa edilen eserlerdendir. Sultan II. Bayezid zamanında da ümera ve sultanın kızları tarafından yaptırılan dinî ve sosyal kurumlarla şehirdeki Türk-İslam eserlerinin sayısında önemli bir artış meydana gelmiş ve bu durum sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Bu dönemde şehirde kurulan önemli vakıflardan birisi de Sultan II. Bayezid dönemi vezirlerinden ve sultanın kızı ile evlendiği için "Damat" unvanını alan Yahya Paşa'nın camisi ve imareti adına kurduğu vakıftır (Bogoevic, 1975: 97; 2000: 203; Özer, 2006: 84-86).

Yahya Paşa'nın kimliği ve ailesi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre, Yahya Paşa, ünlü akıncı ailelerinden Malkoçoğulları'na mensup olup Malkoç Mustafa Bey'in oğullarından birisidir. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde Rumeli'de akıncı olarak sancakbeyliği ve beylerbeylik görevlerinde bulunmuştur. 1475-1481 yılları arasında Bosna beyi, 1481-1482 ve 1488-1494 yıllarında olmak üzere iki defa Rumeli Beylerbeyi, 1494-1501 yılları arasında tekrar Bosna beyi olmuştur (Başar, 2003: 538; Başar, 2011: 224). Ardından Anadolu Beylerbeyi olan Yahya Paşa, üçüncü defa Rumeli Beylerbeyi olduktan sonra 1504-1507 yıllarında vezir olarak görev yapmış ve 1511 yılı başlarında da vefat etmiştir.¹ Damat Yahya Paşa'nın oğullarından Koca Bali Paşa ve Gazi Ahmed Bey, Rumeli'nin çeşitli yerlerinde sancakbeyi ve beylerbeyi olarak görev yapmıştır (Başar, 2003: 538; 2011: 224). Bir başka görüşe göre, Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî* adlı eserinde Damat Yahya Paşa'nın devşirme olduğu, Enderun'dan yetiştiği belirtilmektedir (Mehmed Süreyya, 1996: 1675; Dede, 2015: 92). Yahya Paşa'nın kimliği ile ilgili diğer bir görüş ise; Yahya Paşa'nın Arnavut asıllı bir aileye mensup olup Enderun'da yetiştiği, Fatih döneminde çeşitli görevlerde bulunduğu, II. Bayezid döneminde Osmanlı-Memluk harplerine katıldığı, sancakbeyliği görevinden başka Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği, müteakiben de vezirlik görevinde bulunduğu ve Temmuz 1511 tarihinde vefat ettiği şeklindedir (Fodor, 2019: 58-59).

Ancak *Sicill-i Osmânî*'de kaynak verilmeden ileri sürülen ve bazı araştırmacıların da esas aldığı bu bilgilerin kullanılması meselesine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Nitekim her ne kadar araştırma ve inceleme eserlerde Malkoç Mustafa Bey'in oğullarından ya da devşirme kökenli birisi olarak gösterilse de Receb 912/Kasım-Aralık 1506 tarihli olup bizzat Yahya Paşa tarafından hazırlanan vakfiyede, adının "Yahya Paşa bin Abdülhay" olduğu belirtilmektedir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 415). Dolayısıyla Yahya Paşa'nın vakfiye kaydındaki ifadesine göre babasının adı Abdülhay'dır. Vakfiyede bu şahsın ismi dışında kimliği hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Yahya Paşa hazırlattığı hem 1506 tarihli vakfiyede hem de 1509 tarihli vakfiye zeylinde, tevliyetten bahsederken kendisi hayatta iken tevliyetin elinde olmasını, vefatından sonra da büyük oğlu Bali Bey'e, sonra oğlu Mehmed Çelebi'ye sonra oğlu Mustafa Çelebi'ye, sonra da oğulları Ahmed, Mahmud, Yusuf ve İskender Çelebi'lere verilmesini şart koşmuştur.² Tevliyet kaydında Yahya Paşa'nın oğullarından vak-

1 "Evvelâ Anatolî beglerbegliğini virdi... Rûmilî beglerbegliğini himmet eyledi. Sultan Bâyezid Hân devrinde dahi mirâren Anatolida ve Rûmilinde emîrû'l-ümerâ oldı" (İbn Kemâl, 1997: 281-281).

2 "Ve dahî vâkıf-ı mezbûr şart eyledi ki evkâf-ı mezkûrenin tevliyeti ve nezâreti kendi yed-i kerîminde ola, mademki kayd-ı hayatta rûh-ı azîzi kendi ile enîs ola. Ba'de kazâ-i nahbihî tevliyeti ve nezâreti oğlu Bali Bey'e tayin eyledi. Oğlu Mehmed Çelebi'ye ba'dehû oğlu Mustafa Çelebi'ye ba'dehû oğlu Ahmed Çelebi'ye ba'dehû oğlu Mahmud Çelebi'ye ba'dehû oğlu Yusuf Çelebi'ye ba'dehû oğlu İskender Çelebi'ye tayin eyledi." (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 425, Yahya Paşa bin Abdülhay Vakfiyesi tevliyet kısmı).

fiyede de ismi geçen Bali Bey'in (Fodor, 2019: 57-88), Gazi Ahmed Paşa ve Mehmed Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde önemli görevlerde (Başar, 2003: 538) bulunduğu bilinmektedir.

Yahya Paşa'nın Üsküp'te yaptırdığı cami, mektep, han, hamam ve imaret, Osmanlı Devleti döneminde uzun süre hizmet vermiş önemli dinî ve sosyal kurumlardır. Bunlardan cami, günümüzde de ayakta olup hâlâ hizmet vermektedir. Ancak imaret, mektep, han ve hamam ne yazık ki yıkılıp yok olmuştur. Caminin bahçesinde büyük bir kısmı yıkılmış halde bulunan türbenin kime ait olduğu belli değildir. Yahya Paşa'nın kabrinin nerede olduğu konusunda araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. Oysa vakfiyesinde kabrinden ve yapılacak hizmetlerden çok geniş olarak bahsedilmektedir.

Vakfiye üzerinde yapılan incelemede, Yahya Paşa türbesinin imaretin bulunduğu yerde olduğunu ortaya koyan bazı ifadeler vardır.³ Vakfiyede türbedarin sâlih bir kimse olması, cüzhânların cüz okumaya geldikleri vakit türbe kapısını açıp, cüzlerini okuduktan sonra türbe kapısını kilitleyip türbeyi silip süpürmesi, bu hizmetine karşılık iki akçe verilmesi şart koşulmuştur. Aynı zamanda vakfiyede yer alan kayda göre, türbedara imarette pişen yemekten de her öğün vakti bir parça et, ikişer ekme, bir kepeç yemek, kandil ve Ramazan gecelerinde pişen yemeklerden verilmesi istenmektedir. Dolayısıyla imaret Üsküp'te bulunduğu için Yahya Paşa'nın türbesinin de Üsküp'te olması gerekir. Ancak caminin bahçesinde şimdi yıkılmış halde bulunan türbenin Yahya Paşa'ya mı ait olduğu belli değildir.

Yahya Paşa Camii'nin bahçesindeki türbe hakkında bir yorum yapan Lidiya Kumbaracı, Glişa Elezovic'e atıfta bulunarak türbede Yahya Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'nın kabrinin olduğunu belirtmektedir (Kumbaraca-Bogoyevic, 2008: 137). Ancak bu konuda yeni araştırmaların yapılması gerektiği ve cami bahçesindeki kabrin Yahya Paşa'ya ait olma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülmektedir.

1. Yahya Paşa Vakfiyesi

Yahya Paşa'nın yaptırmış olduğu cami, mektep, çeşme ve imaret için hazırlanmış olduğu vakfiye, Receb 912/Kasım-Aralık 1506 tarihlidir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 629 numaralı defterin 332. sırasında kayıtlı olan vakfiye sekiz sayfadır (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 215-422). Burada Küçük Evkaf 6 numara ile kayıtlı vakfiyenin Gazi Yahya Paşa bin Abdülhay vakfiyesi olduğu belirtilmektedir. Yahya Paşa'ya ait vakfiyenin ikinci kaydı yine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Y-648-3 numarada kayıtlı olduğu defter kâğıdına el ile kaydedilmiştir. Bu durum bu vakfiyenin sonradan kaleme alındığını ortaya koymaktadır (Dede, 2015: 92).

Bu vakfiyenin giriş kısmında Yahya Paşa'nın Üsküp'te bina ettirdiği cami, imaret ve mektep ile İstanbul'da Kadırga limanı ve diğer yerlerde kayıtlı olan vakıf ve akarlarının, vakfın mütevellileri Mehmed Es'ad ve Mustafa Necib'in talepleri üzerine muhasebesinin yeniden yapılarak vakıf şartlarına uygunluğunun İstanbul kadısı Seyyid Osman Efendi'nin i'lamı ile tespit edilip ve 26 Muharrem 1211/1 Ağustos 1796 tarihinde Küçük Evkaf Muhasebe Defteri'ne kaydedildiği belirtilmektedir.⁴

3 "Ve bir sâlih kimesne dahi türbe-i şerife-i mezbûrede türbedâr olup cüzhânlar kırâ'at-i eczâyâ hazır oldukları vakit türbe kapusunu açup cüzhânlar yerli yerine oturduklarından sonra eczâyı sandıktan çıkarıp kurrâyâ tevzi' eyliye. Tilâvetleri tamam olucak yine cem' edüp sandığına koyub hıfz eyleye. Ve türbe kapusu kilitleye, türbeyi pâk tuta. Silip süpüre ve cemi'i esbâbin görüb gözlemek ânın uhdesinde ola. Âna dahi yevmî iki akçe ve imârette pişen ta'âmdan her ta'âm vaktinde birer pare et ve ikişer ekme ve birer kepeç aş verile. Leyâlî-i şerifte et'ime-i nefiseden verile" (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 422).

4 "Vakf-ı Câmî'-i şerif ve imâret ve mekteb-i şerif-i merhûm Gazi Yahya Paşa der Üsküb der kurb-i limân-ı Kadırga der İstanbul der gayrihî kayıt şud. Müceddeden be Muhâsebe-i Evkâf-ı Küçük ber-müceb-i vakfiyye-i ma'mulünbihâ bâ arz-ı Mehmed Es'ad ve Mustafa Necib ber-vech-i meşrûta ve ber-vech-i iştirak el-mütevelliyân-ı vakf-ı mezbûr. Ve bâ i'lam-ı es-seyyid Osman Efendi kâdî-i İstanbul ve bâ fermân-ı âlî el-vâkî' fi 26 Muharrem sene 1211" (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 415).

Yahya Paşa, hazırlattığı bu vakfiyeye 14 Şevval 914/5 Şubat 1509 tarihinde bir vakfiye zeyli daha hazırlatmıştır. Bu vakfiye zeylinde özellikle mütevelliler kısmına biraz daha açıklama ilave ettirmiş, oğullarının büyüklük sırası ile müteveli olmaları, onların vefatından sonra hangisinin oğlu büyük ise onun müteveli olmasını şart koşturmuştur. Yine zeyilde fazla kalan akarların vakıf eserlerinin tamirinde kullanılması istenmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 333, s. 427).

Yahya Paşa Vakfiyesi'nin giriş kısmında vakfedilen yerler hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre Üsküp merkezde "Bozdoğan evleri" denilen yerdeki meskenleri satın alarak bir cami, bir imaret inşa ettirip ayrıca misafir konağı yaptırarak seyyitlerden, âlimlerden, sâlihlerden veya fukaradan kim olursa onların misafir edilmesi için dört oda, mutfak, fırın, iki ambar, bir mahzen ve yemek yenilen bir yer inşa ettirdiği belirtilmektedir. Aynı zamanda bir muallimhane, imareti temizleyen faraş ve kayyum için iki oda ile misafirlerin hayvanları için bir ahır ile iki tuvaletin de imaretin içinde olduğu kaydedilmiştir.

Yahya Paşa'nın vakfının bulunduğu yerlerden birisi olan Sofya'da ise "Saraçınarı" denilen yerdeki suyun buradan yapılan kanallar ile şehrin çeşitli yerlerine götürülüp çeşmeler yaptırılarak halkın istifadesine sunulduğu vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır.

2. Vakfın Akarları / Gelirleri

Yahya Paşa'nın vakfına ait gelir getiren kurumların Üsküp, İstanbul, Sofya, Filibe ve Niğbolu şehirlerinde bulunduğu görülmektedir. Üsküp'te bulunan vakıf akarları, vakfiyede yer alan bilgilere göre şu şekildedir:

Üsküp'te Yahya Paşa Camisi'nin etrafındaki 23 dükkânı, kendisinin yaptırdığı hamamı, hamamcının ikamet edeceği bir evi, Pazarbaşı Ali'den satın alınan bahçeyi, Bakkallar Çarşısı'nda satın aldığı dükkânları, Hüseyin Çelebi ile Hamza'dan aldığı evleri, ahır ve ambarı, Dilbend Çelebi diye bilinen kadıdan Şahinoğlu mahallesinde satın aldığı hububat ekilen arazileri, Hacı Hüsam'dan satın aldığı evleri, odaları, ahır, çeşme ve bunlara bitişik on iki dükkânı, Balıkpazarı'nda satın aldığı beş balıkçı dükkânı ile iki ev ve bunun yanındaki dükkânları, Vardar Nehri kıyısında satın aldığı iki değirmen ile ambarı ve bahçeyi, Üsküp'e bağlı Lubaniçe köyündeki iki değirmeni, Söğütlüdere köyünde satın aldığı çiftliği ve bunun yanındaki iki değirmen ve bahçeyi, Üsküp'te satın aldığı iki evi, Sultan II. Bayezid'in kendisine temlik olarak verdiği Radoşani köyünün tüm gelirlerini, Kapanhanı civarında satın aldığı sekiz odanın tamamını vakfetmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332: 417-418).

Sofya'da bulunan akarları ise; Yahya Paşa'nın yaptırdığı bedesten içindeki 36 dükkân ile odaları ve bedestene yakın satın aldığı han içindeki yedi dükkânı, Sofya'da Davud Attar Mahallesi'nde satın aldığı evi, Sofya'da satın aldığı yedi göz değirmeni, Sofya yakınında bir çiftlik ile değirmenleri, Pobmatı (?) mahallesinde satın aldığı 13 dükkân iki ev ve bir bahçeyi, Sofya merkezde satın aldığı Balıkçı dükkânını, Sofya'da yaptırdığı hamamın tamamını vakıf olarak tahsis etmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 418-419),

Filib'e'de bulunan akarları ise; Sultan II. Bayezid tarafından Filibe'de kendisine temlik edilen Kalyorve adlı köy ile mezarlarından elde edilen örfi ve şer'î gelirlerin tamamını, Kozludere suyu üzerindeki dört değirmeni ve iki çeltik dinkini (değirmen), Yakupça köyündeki çiftlik ile buradaki koyun, atlar ve su sığırlarından oluşan toplam 455 hayvanın tamamını kurduğu vakıflara gelir olarak vermiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 419).

Niğbolu'daki vakıf gelirleri ise; Yahya Paşa'nın Niğbolu'da inşa ettirdiği kervansarayda bulunan 38 dükkân, 11 dükkân ile bir kasap dükkânı, Niğbolu'da Debbağlar Çarşısı'ndaki 23 dükkânı ve bu dükkânlardan

birisinin Ahi Evran Tekkesi yapılip sâlih bir kimsenin ikamet etmesi ve Müslüman olan gayr-i Müslimlerin burada sünnet edilmesi, Balıkçılar çarşısındaki 22 dükkân ile liman karşısındaki 10 dükkânın tamamı, Hisarkapısı ile çarşı arasındaki 38 dükkânı, tuz ambarını ve başhaneyi, satın aldığı altı dükkânı ve ahırları, çeşitli oda ve dükkânları, çiftlik ve değirmenleri, Hırsova, İzdin, Şumnu ve Lofça'daki satın aldığı hamamları ve değirmenleri vakıf olarak tahsis etmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 419).

İstanbul'da bulunan vakıf akarları şunlardır; Kadirga Limanı yanında kendi mülkü olan bahçeyi, Selanik sancakbeyi Hüseyin Bey'den satın aldığı evleri, Kadirga Limanı'nda yaptırdığı hamamı, hanımı Hadice Sultan'dan satın aldığı evi ve bahçeyi, Kadirga Limanı'nda inşa ettirdiği mektebin arkasındaki satın aldığı evleri, buradaki bozahane, başhane, 12 dükkân, 10 evi, kendisinin bina ettirdiği Unkapanı'nda bulunan 16 dükkân ile mahzenleri, Balat mahallesinde satın aldığı araziye, Kozludere'de satın aldığı bostanları, bahçeleri ve bağları, satın aldığı üç değirmeni kurduğu vakfına gelir olarak kaydettirmişti (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 419-420).

Vakfiyeden başka 1529 tarihli *Tapu-Tahrir Defteri*'nde yer alan bilgiye göre, Sultan II. Bayezid'in temlik ettiği Radoşani köyünün cizye gelirleri haricinde kalan tüm gelirlerinin vakfa bağışlandığı anlaşılmaktadır. Köylerin *bî'dat-ı hınzır, cürm ü cinayet, bâd-ı hevâ* türü vergileri vakfın gelirlerine dâhil edilmeyerek mütevellî olan evlatlarına tahsis edildiği görülmektedir (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 415, 422-424). Tahrir defterlerine göre cami ve imarete vakfedilen Radoşani köyü hakkında şekilde bir kayıt bulunmaktadır.

“...karye-i mezbûre ki, Paşa *Üsküb'de* binâ ettiği câmi'ine ve imâretine vakf eylemiş karye-i mezkûre defter-i sultânîde *dört hissedir ve hâsılı on dört bin yüz yigirmi dört* akça yazar, mecmu'ûsunu merhûm Yahya Paşa hâl-i hayatta ve eyyâm-ı vezârette hudûdu ve sınuru ve yavasî ve mâl-i mefkûdu ve beytü'l-mâli ve mâl-ı gâibi vesâyir rüsûmları ve resm-i ganemi ve gallâtı ve cümle rüsûm-ı *şer'îyyesi* ve rüsûm-ı *örfiyyesi* ile temlik olundu deyu defter-i atikde kayd olunmuş ba'dehû merhûm Yahya Paşa karye-i mezbûreyi nefs-i *Üsküb'de* binâ ettiği câmi'ine ve imâretine vakf eylemiş...” (BOA. TD. 149: 131-133; TD. 232: 841-843; TK. KKA. Ttd. 190: 306b—307a)

Buna göre Radoşani köyü, Sultan II. Bayezid tarafından damadı Yahya Paşa'ya vezirlikte kaldığı ve hayatta olduğu müddetçe mülk olarak verilmiş, Yahya Paşa ise Üsküb'te bulunan cami ve medresesine vakfetmişti. Bu köyün 1529'daki geliri 14.078 akça, 1544'deki geliri 17.384 akça, 1569'daki geliri ise 14.124 akça idi (İnbaşı-Kul, 2018: 97-100). Vakfın gelirleri ilk tahrirden sonra artmakla birlikte 1569'da azalmıştır.

3.1. Vakıf Gelirlerinin Tahsis Edildiği Yerler

Yahya Paşa Vakfiyesi'nde belirtildiğine göre, vakıf gelirlerinden önemli bir kısmı, Medine-i Münevvere'de Mescid-i Nebevî'de bulunan Hz. Muhammed'in kabri şerifi olan Ravza-i Mutahhara'da görev yapanlar için yılda 200 eşrefî sikke tahsis edilmiştir. Bunun karşılığında da Yahya Paşa'nın ruhu için Fatıha okunması istenmiştir.⁵ Aynı zamanda yapılan harcamaların kaydedilmesi için de tevzi defteri gönderilip yapılan tevziyatın kaydedilmesi de şart koşulmuştur.

5 “Vâkif-ı mezkûr şöyle şart eyledi ki mezkûrun sihâm-ı mukadderin müvezzîden ahz ettiği vakit bunların her birisi fâtihatü'l-kitab okuyup sevabın rûh-ı vâkifa i'ta edüp ve hayr-ı cemîlin kabulüne duâ edeler. Ve vâkif-ı mezkûr şöyle şart eyledi ki Mekke-i muazzama ve Medine-i şerife şerefehümü'l-lahü sulehâsı ve fukarâsı için vakf olan evkâf-ı saire mahsûlü irsâl olduğu vakit bu zikir olan iki yüz eşrefiye ve vech-i meşrûh üzere tevzi' defterin bile gönderüp tayin olanlara tevzi' ederler (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 421).

Tablo 1. Vakfın Medine'deki Görevlileri

Görevli	Ücret
Haremeyn Nazırı	10 sikke
Medine nâibi	10 sikke
Mescid-i Nebevî'nin Hatibi	10 sikke
Hanefi mezhebinde olan Mescid-i Nebevî'nin İmamı	10 sikke
Ravza-i Mutahhara'daki iki müezzine	10 sikke
Ravza-i Mutahhara'daki görevlilere	20 sikke
Ravza-i Mutahhara'daki temizlik görevlilerine	20 sikke
Mescid-i Nebevî'nin kapıcılarına	5 sikke
Mescid-i Nebevî'nin kandil ve yağ masraflarına	15 sikke
Medine-i Münevvere'de olan sâlih ve gariplere	80 sikke
Hac zamanında hacılara su veren sakalara	10 sikke
Toplam	200 sikke

Bundan sonra vakfiyede belirtilen en önemli tahsisatın mütevellî olan oğullarına verildiği görülmektedir. Yahya Paşa'nın vakfiyesinde dikkat çeken bir husus da altı kızı için tahsis ettiği gelirlerdir. Buna göre Paşa'nın altı kızı olup bunlar hayatta olduğu müddetçe altı ayda bir 1500 akça olmak üzere yılda toplam 3000 akça verilmesi şart koşulmuştur. Ancak tahsis edilen bu gelir sadece kızlarına ait olup onların vefatından sonra çocuklarına verilmemesi istenmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 421).⁶

Vakıf gelirleri, vakıf görevlilerinden başka imaret ve caminin hasır, kandil ve mumları için günlük üçer akça tahsis edilmişti. Özellikle Cuma günleri, kandil, Ramazan ve bayram gecelerinde özel yemekler pişirilmesi ve bunların dağıtılması vakfiyede ayrıntılı olarak belirtilmişti (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 424-425). Vakfiyede dikkat çeken bir konu da cami imamına, iki müezzine, muallime, nakîp, ferraş, aşçı, ekmeççi, bevât ve câbiye imarete yakın bir yerde ev yapılması ve bu evlerin de tamirinin vakıf malından karşılanmasıdır. Yahya Paşa'nın vakıfta görev yapanlara karşı bu tutumu, vakıf çalışanlarının haklarının korunması ve memnuniyetlerinin sağlanması hususundaki hassasiyetini göstermektedir.

Yahya Paşa vakfiyesine göre, her yıl Rebiü'l-evvel ayının ilk Cuma gecesinde camide mevlit okunması ve okuyana 50 akça verilmesi şart koşulmuştur.⁷ Hz. Peygamber'in doğumu olan Mevlit Kandili zamanına tesadüf eden bu uygulamanın düzenli olarak yapılması istenmektedir. Yahya Paşa'nın kurduğu vakfın önemli bir bölümünü oluşturan mektep için vakfiyede geniş bir yer verilmiştir.

Vakfın resmî sorumlusu ve kanun önünde vakfın yöneticisi olan mütevellîlik görevi, Yahya Paşa tarafından hazırlanan 1506 tarihli ilk vakfiyede *vâkıf-ı mezkûr* şöyle şart eyledi ki *evkâf-ı mezkûrenin tevliyeti ve nezâreti kendi yed-i keriminde ola. Mademki kayd-ı hayatta rûh-ı azîzi kendi ile enîs ola* şeklinde belirtilerek kendisini hayatta olduğu sürece mütevellî tayin etmiş ve bunu, vakfın 1509 tarihli zeylinde de belirtmişti. Yahya Paşa'nın vefatından sonra *tevliyeti ve nezâreti oğlum Bâli Bey'e ba'de vefât Mehmed*

6 "Vâkıf-ı mezkûr şöyle şart eyledi ki altı nefer kızlarının her birine evkâf-ı mezbûre hâsılından kayd-ı hayatta olduklarıncı her yılda üçer bin akçe salyâne hesabı üzere her altı ayda bin beşer yüz akça verile. Ammâ şöyle şart olundu ki zikr olan saliyâne benât-ı sulbiyeye verile. Kendilerinden sonra oğullarına ve kızlarına nesne verilmeye" (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 421).

7 Vakfiyede; "her yıl Rebiü'l-evvel ayının evvel Cuması gecesinde câmi'-i mezbûrede mevlûd okuna okuyana elli akça verile" şeklinde kayıtlıdır (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 425).

düştüğünü arz etmişti. Yerleşik reâyânın cizye ve haraçları vakfa gelir kaydedilmiş, geri kalan hânelerin devlete vergi ödemeleri kararlaştırılmıştır.¹¹ 1678-1679'da da cizye toplayıcılar *deynimize mahsûb iltizâm* şeklinde itirazda bulunmuş, Hâzine-i Âmire başdefterdarı Hacı Hasan'ın arzı ile her yıl 10.000 akçanın vakfa ödenmesi emredilmişti. Görüldüğü üzere kadı ile cizye toplamakla görevli kişiler arasında problem meydana gelmiş, devlet kadının görüşünü dikkate almış fakat problem uzun yıllar devam etmişti.

Yahya Paşa Vakfı'nın gerek 26 Muharrem 1211/1 Ağustos 1796 tarihli aslına uygun olarak yapılan tescilde ve gerekse 17 Cemaziye'l-evvel 1267/20 Mart 1851 tarihinde yapılan vakıf zeyli tescilinde Yahya Paşa'nın neslinden gelen oğulların tevliyeti devam ettirdikleri görülmektedir. Vakfın diğer görevlileri ve bunlarla ilgili bilgiler ekteki tabloda verilmiştir.

3. Vakıf Eserleri

Vakfiyesi hakkında bilgi verilen Yahya Paşa'nın kurduğu vakıf eserlerinden en önemlisi Üsküp'te bulunan Yahya Paşa Camisi'dir. Bunun yanında imareti ve kurduğu mektep de vakfiyede geniş olarak anlatılmaktadır.

3.1. Yahya Paşa Camii:

Cami ve imaret 1503'de Yahya Paşa tarafından yaptırılmıştır. Şehrin kuzey ucuna yakın, çok yüksek minareli, dik çatılı ve kurşun örtülü camidir. Kapı üzerindeki iki satırlık kitabeye göre cami, 1503'te inşa edilmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 422-429; DMK. ÜSM. 4/6, 5 Ramazan 1067/17 Haziran 1657). Beş bölümlü son cemaat yerini takip eden kare mekândan ibaret caminin de sivri çatılı bir örtüsü vardır (Eyice, 1963: 22). *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde cami hakkında şu bilgilere yer verilmiştir:

"aşağı şehir içinde Yahya Paşa Camii, vezîr-i damâd-ı Sultan Bayezid'dir. Caminin bâb-ı ulyâsı kemeri üzere hatt-ı celî ile bu tarih yazılmıştır:

Leysütü'l-vegâ ellezî kad sâr ismühü Yahya,
Bi'l-hayri ömr-i cemi'an li'l-âbid ve's-sâcid,
Lemmâ semî'ât itmâmehû fi sa'at-i mübârekeh,
Fegultü fi tarihâ: li'llâhi hâze'l-mescid 908.

Bir kubbe-i âli ve bir minâre-i ulyâya mâlikdir ki minâresi İstanbul'un Ayasofya minâresine benzer. Üstâd-ı binâ icrâ-i san'at idüb bu caminin harîm-i azîminin tâ vasatında çınar ve servi dirahları sayesinde pür makdûr bir havz-ı müsennâ inşâ idüb bırakmıştır ki çeşm-i ibret san'at-ı önünde hayıflanır (Evlîya Çelebi, 1315: 555-556; Kumbaracı-Bogoyevic, 2008:126-127)

Yahya Paşa Camisi, 55,5 metrelik minaresi ve çatısı ile Üsküp'ün en önemli camilerindedir. Caminin taç kapısı süslemesi ile dikkat çekmektedir. Bu cami, yandaki odaları, şehre belli amaçlar için gelen konukların ve buradan geçen muhtaç yolcuların herhangi bir ücret alınmadan misafir edilmesi gibi hayır işleri için kullanılan zâviyeli camiler gurubuna girmektedir (Kumbaracı-Bogoyevic, 2008: 129; Özer, 2006: 85-86). İlk yapıldığında Yahya Paşa Camisi'nin ibadet mekânı üzerinde büyük bir kubbesi olduğu belirtilmektedir. Ancak kubbesinin deprem ve yangınlar sırasında tahrip olduğu, sonradan şimdiki kubbenin

11 "...Karye-i mezbûrede mütemekkin ra'iyet kaydolunan hânelerin cizyeleri ve evlâdların dahi haraçları hîn-i tahrîrde defter evkâfında der-kenar olunduğu vech üzere vakfa kayd ammâ evvel hânelerden zâid zevât bulunursa hazîne-i âmireme alınmak üzere mestûr ve mukayyed bulunub ve Ma'den mukataası defterlerine dahi nazar olunduk da mîrî cizyenin ihtilâlîne mütevellisi sebeb olurlar deyu yed ü ehaddan cizyedârlar zabt idüb ferman ile cizyedârın hazinesine mahsub olmak şartıyla her sene cânib-i vakfa onar bin akçe verilmek üzere bin altmış beş senesinden mütevellî yedine emr-i şerif verilmiş iken bin seksen dokuz senesinde cizyedâr olanlar deynimize mahsûb iltizam deyu mütevellî yedine verilen emr-i şerif tecdîd olunmadıkça verilmeye deyu cizyedâr yedine emr-i şerif verdürmeğe derkenâr olunduk da minvâl-i meşrûh üzere mîrî cizyenin ihtilâlîne bâis olunub cizyedârın hazineye mahsûb olmak üzere yine her sene cânib-i vakfa onar bin akça verilüb..." (BOA. İE.EV.17/1987, 10 Cemâziye'l-evvel 1092/28 Mayıs 1681).

inşa edildiği sanılmaktadır (Duda, 1949: 56-57; Ayverdi, 1981: 269; Kumbaracı-Bogoyevic. 2008: 129). Avusturyalıların 1689'da şehri işgali sırasında caminin merkez kubbesi, son cemaat yeri ve zaviye odaları yıkılmıştır (Turan-İbrahimgil, 1999: 91; Tunçel, 2010: 243-263).

Yahya Paşa'nın vakfiyesinde, cami personelinin kimler olacağı, alacağı ücretleri ve ücretler karşılığında yapılması istenilen işler belirtilmiştir. Vakfiyeye göre hatip, imam, iki müezzin, iki müezzin-i sâlâ, biri ser-mahfil beş hâfız, bir muarrif ve ayrıca Kur'an-ı Kerîm'den kısa bir yer okuyan hâfız, Yahya Paşa'nın ruhuna hediye edilmek üzere günde 20'şer rekât nâfile namazı kılması istenen iki namazcı görevlendirilmiştir. Bunlarda aranan en önemli şart, sâlih ve mütedeyyin olması ve görevlerini devamlı yapan kimse-lerden seçilmesiydi. Cami görevlileri ile ilgili vurgulanan bir diğer özellik de Hanefî mezhebinde olmaları şartı idi (VGMA, Defter 629, sıra 332: s. 424-426).

Birçok defa tamir gören cami, 1963'teki deprem sırasında da hasar görmüş, daha sonra tamir edilmiş olup bugün hâlâ hizmet vermekle birlikte duvarlarında çatlaklar meydana gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından restorasyonu yapılmaktadır.

3.2. Yahya Paşa Mektebi:

Yahya Paşa, Üsküp'te yaşayan her guruptan Müslümanların çocuklarına okuma yazma ve lazım olan diğer şeylerin öğretilmesi için bir muallimhâne inşa ettirmiştir.¹² Muallimin fakir ve garip çocuklara Kur'an-ı Kerim, hat, lügat, fıkıh bilgileri öğretmesi, yardımcısı iki halifenin dersleri tekrar ettirmesi özellikle belirtilmektedir. Muallimhânedeki görev yapan sâlih ve mütedeyyin olması şart koşulan muallime günlük beş akçe, çocuklara ders tekrarı yaptıran ve ödevlerinin tekrarında yardımcı olan halifeye günlük olarak iki akçe tahsis edilmiştir.¹³ Muallimhâne'deki eğitim gören çocukların sayısının 20'den aşağı olmaması, özellikle fakara ve yetim çocuklarının fazla olmasına özen gösterilmesi ve onların da eğitim-öğretim ihtiyaçları dışında giyecek ihtiyaçlarının da karşılanması vakfiyeye şart olarak yazılmıştır.¹⁴ Yahya Paşa vakfiyesinde, Muallimhâne'de eğitim gören çocukların ihtiyaçları için günlük on akçe tahsis edilmiştir. Yetim ve fakir çocukları için pantolon, gömlek, iç çamaşırı, başlık, ayakkabı ve kuşak alınması, Ramazan Bayramı'nda bunların verilmesi şart koşulmuştu (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 423). Dolayısıyla mektebe gelen öğrencilerin her tür ihtiyaçları Yahya Paşa vakfı tarafından karşılanmaktaydı. Mektepte her gün derslerin bitiminde muallim ve halife çocuklarla birlikte Fatıha okuyup hepsinin âmin demesi Hz. Peygambere ve vâkıf Yahya Paşa ile ailesinin ruhuna hediye etmesi istenmekteydi. 1639'da mektebin muallimliğine Seyyid Mahmud'un yerine Seyyid Mehmed, Üsküp kadısının arzı ile getirilmiştir (BOA. A.RSK.d. 1509: 125, 7 Ramazan 1048 / 12 Ocak 1639). Günümüzde bu mektepten bir iz kalmamıştır.

3.3. Yahya Paşa İmaretî:

Vakfiyede camiden sonra en fazla üzerinde durulan ve önemli bir tahsisat ayrılan vakıf kurumlarından birisi de imaretidir. Yahya Paşa İmaretî,¹⁵ Üsküp'te Bozdoğan İlyas evleri denilen yerin Yahya Paşa tarafından satın alınıp buraya bir cami ile etrafında misafirler için konak, ehl-i İslam olanlar için dört tabhane

12 Vakfiyede "ve muallimhâne dahî vakf eyledi. Sadâtn ve sulehânın ve ekâbirin ve esâğirin ve ağniyânın ve fukarânın oğlancıklarına ve eytâma kırâet-i kelâmî mecîd için ve ta'limi hat için ve dahi oğlancıklara lâzım olan nesnenin tefhîmi ve ta'limi için", şeklinde kaydedilmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 417).

13 Vakfiyede "Ve bir sâlih ve mütedeyyin kimesne dahi zikr olan muallimhânedeki halife olup sıbyânı okutmakta ve sebâkların bildirmekte ve mâzilerin sürmekte gereği gibi ihtimam ede" şeklindedir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 423).

14 "Vaktâki eytâm ve evlâdı fukara yirmiden ziyâde ola, zikrolan zâyid akçeden veçhi meşrûh üzere anlara dahi libascık aliverile" (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 423).

15 Vakfiyede imaret; "Vâkıf sahîh-i şer'i ile nefsi Üsküp'te Bozdoğan İlyas evleri demekle ma'rûf olan evlerin yerindeki evleri şirâ-yı şer'i ile mâlik olmuştur. Bir imâret binâ etti bir câmi'-i şerifle ve etrafında müsâfirler konağı için sâdâttan ve ulemâdan ve sulehâdan ve fukarâdan ve sâir tavâiyif-i ehl-i İslâmdan herkim olursa olsun dört tabhâne ve bir matbah ve beyt-i me'kel ve furun ve iki anbar ve bir mahzen. Ve müsâfirler davarların bağlamak için bir âhûr ve ferraş ve kayyim için iki hücre ve bir muallimhâne ve iki helâ ki bu cümle imâret-i mezkûrenin haremindedir" şeklinde tarif edilmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 423).

ile yemek yenilen yer, fırın, iki ambar, bir mahzen ve misafirlerin hayvanları için bir ahır inşa ettirmişti. Bu imarete zengin, fakir, Müslüman ahaliden gelen misafirler ve fakirler için her gün yemek ve ekmeğin pişirilmesi şart koşulmuştur.¹⁶

İmaretin hizmetlerinin devam ettirebilmesi için pek çok görevli tayin edilmiştir. Vakfın mütevellî, câbi, kayyum, kâtip vb. gibi diğer görevlilerin dışında sadece imarete mahsus görevlilerin başında *imaret şeyhi* gelmektedir. Şeyh için sâlih bir kimse olması, her yemek vaktinde imarete pişen yemeğin tadına bakıp gelen misafire güler yüz gösterip fakirlere yemek dağıtılmasına nezaret etmesi istenmektedir.¹⁷

İmaretin önemli bir görevlisi de *vekilharç* idi. Vekilharç ile ilgili vakfiyede ilginç bilgiler vardır. Buna göre vekilharçın emin bir kimse olması, alış-veriş bilgisine sahip olması, malzemenin iyisini nerde bulursa alması ve her zaman aynı kimseden satın almaması tavsiye edilmiştir.¹⁸

İmaretin önemli iki görevlisi de *kilerci* ve *ambarcı* idi. Vakfiyeye göre bunların yemek malzemesini verirken mutlaka ölçüp tartıp vermesi ve bunları da imaret kâtibinin defterine kaydettirmeleri şart koşulmuştu. İmaretin diğer önemli görevlileri ise yemek pişirme işinden sorumlu aşçı ile ona yardımcı olan iki şakirt idi. Bunların lezzetli yemeklerin pişirilmesinde büyük ihtimam göstermesi istenmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 423).

İmaretin diğer bir görevlisi de *ekmekçi* ile yardımcısı şakirt idi. Bunların lezzetli ekmeğin pişirmeleri şart koşulmuştu. Aynı zamanda yemek pişen kapları ve fakirlere yemek götürdüğü kapları yıkamakla görevli bir de çanakçı vardı. Yine imarete görevli olan nakîb, fakirler için pişen eti, ekmeği ve aşı düzenli bir şekilde dağıtmaktaydı.

İmaretteki diğer görevliler ise çorba için buğdayları temizleyen ve ezilmesini sağlayan *buğday döğücü*, imaretin ve ahırın kapılarını açıp-kapatan ve misafirlerin hayvanlarına bakan *bevvâb* idi. İmaretin temizliğinden, misafirlerin yataklarını serip toplayan ve ahırların temizliğinden sorumlu *ferraş* vardı. Yine imaretin tuvaletlerini temizleyen bir kimsenin de olduğu vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır (VGMA, 629: 423-424).

Yahya Paşa vakfiyesinde imarete pişecek yemeğin muhtevası da ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Yemeklere konulacak etin miktarı belirtilmiş olup misafir için pişen etin yarısı sabah vaktinde piriç aşı ile yarısı da ikinci vaktinde buğday aşı ile verilmesi istenmektedir.¹⁹ İmarete pişecek olan iyi undan yapılacak ekmeğin özelliği de vakfiyede detaylı olarak anlatılmaktadır.²⁰ İmarete günlük yemek ve ekmeğin

16 Vakfiyede "Ve imâret tevâbi ile vakf eyledi tabhânelerde ehl-i İslâmdan müsâfirler nüzûl etmek için fakir olsun ganî olsun ma'zûl olsun mansûb olsun her kim nâzil ve vârid olursa memâlik-i Osmâniye'de olan sâir amâyir gibi ve matbâhi ve furunu vakf eyledi. Müsâfirîne ve sâir fukarâya ve mesâkine her gün şart-ı vakif üzere ta'yîn olunan ekmeğin ve ta'âm pişirmek için vakf eyledi" şeklinde kaydedilmiştir (VGMA, Defter 629, sıra 332, s. 417).

17 Şeyh için vakfiyede "Ve bir sâlih mütedeyyin hikmetinde kavî kimesne imârette şeyh olup her ta'âm vaktinde imâret matbahında hazır olup pişen ta'âmın tuzunu ve ta'âmını göre ve müsâfirînden herkim gelirse beşâset-i vecihle telakkî edüp ferraşa emr eyliye. Kendiye münâsîp mahalle kondurup mahazarla ziyâfet eyliye ve imarete pişen ta'âmı fukarâya ve gurabâya ve müsâfirîne şart-ı vâkif üzere bezl eyliye, cihet-i meşihat ana beş akça verile. Ve her ta'âm vaktinde bir pâre et ve iki ekmeğin ve bir kefçe aş ve leyâlî-i şerifte ol günlerde pişmesi şart olunan et'ime-i nefîseden verile" şeklinde kayıt vardır (VGMA, Defter 629, sıra, 332, s. 423).

18 "Ve bir emîn kimesne dahi vekilharç olup beyi' ve şîrâda mahâreti ola mesâlihi imârette kavî olup havâyic-i ta'âmıdan ve gayrıdan cemî'i mühimmâtı mütevellî veyahut şeyh ma'rîfeti ile satun ala. Ammâ iyisin kanda bulursa değer bahâsi ile andan ala. Daimâ muayyen bir kimesneden almaya". (VGMA, Defter 629, sıra, 332, s. 423).

19 Et ile ilgili vakfiyede; "imârette kırk dört vukiye et pişer amma müsâfirîn yemeği için pişen et kifâyet miktarı ifraz olunup bakîsinin nisf-ı sabah vaktinde piriç aşı ile ve nisf-ı ahârî ikinci vaktinde buğday aşı ile pişe. Ve Ramazan gecelerinde küllîsi bir defada pişe amma her vukiyye ki dört yüz dirhemdir beşer pâre edeler her pâresi seksen dirhem olur zikr olan etten hademeye tayin olduğu gibi verilip müsâfirîne ta'âm vaktinde e'kil için hazır olanların her iki neferine birer pâre verile" şeklinde bilgi vardır (VGMA, Defter 629, sıra, 332, s. 423).

20 "Ve dahî vâkîf-ı mezkûr şart etti ki İmâret-i mezkûrede her gün dört yüz dirhem bir vukiyye hesabı üzere doksan vukiyye un ki

pişirmenin dışında Ramazan ayında, iki bayram ve aşure gününde, Cuma geceleri ile kandil gecelerinde lezzetli yemekler pişirilmesi istenmektedir.²¹ Aynı zamanda yapılacak tatlılar ile bal şerbetinin nasıl olması gerektiği vakfiyede detaylı olarak anlatılmıştır. Pişen yemeklerin herkese dağıtılması ve bu yemeklerin yenilmesinden sonra vâkıf Yahya Paşa ve ehline dua edilmesi istenmiştir.

Vakfiyede dikkat çeken önemli bir husus da imarette kullanılan ölçü aletleri ile ilgilidir. Yahya Paşa, vakfiyede imarette pişen yemeğin eşit olarak dağıtılmasını sağlayan kepçenin ne kadar hacim ölçüsüne sahip olması gerektiğini detaylı bir şekilde tarif ettirmiştir.²² Ölçü ve tartı aletlerinin üzerine kendi isminin kazınmasını da şart koşması ilginçtir. Kepinglerin ölçüleri içerisine alacağı su ile tespit edilmekteydi. Mutfak malzemelerinin temiz tutulması için de normal temizlik dışında yılda iki defa kalaylanması da şart koşulmuştu. Yine imaretteki eşyalar ile misafirhanede yer alan eşyaların değiştirilmesi²³, tamire muhtaç olan yerlerin onarılması istenmiştir.

Yahya Paşa Camii'nin yanında olduğu vakfiyede belirtilen imarettten ne yazık ki bugün hiç bir eser kalmamıştır.

3.4. Hanlar ve Hamamlar

Yahya Paşa'nın vakıf eserleri olan Üsküp'teki cami, imaret ve mektep ile Sofya'daki çeşmelerine akar olarak çok sayıda dükkânın yanında hanlar da vardır. Evliya Çelebi'nin de kaydettiği (Evliya Çelebi, 1314: 557) hanla ilgili olarak Receb 912/Kasım-Aralık 1506 tarihli Yahya Paşa vakfiyesinde bilgiler vardır. Vakfiyede *kapan* şeklinde kaydedilen han, Haraççı Hacı Hüsam'dan 30.000 akçaya satın alınmıştır.²⁴ Günümüzde handan bir eser kalmamıştır. Bu hanın dışında yine Yahya Paşa'nın kendi mülkü olan ve kurduğu vakıflara akar olarak kaydettiği Sofya'da *bedesten*, Niğbolu'da *kervansaray*²⁵ ile İstanbul'da *bozahane* ve *başhane* ile bütün kurumları ve gelirleri ile beraber Üsküp'teki vakfına tahsis etmişti.

Yahya Paşa vakfının önemli akarlarından birisi de hamamlar idi. Vâkıfın kendi mülkü olan bu hamamlar; Üsküp, Sofya, Lofça, Şumnu ve İzdin'de bulunmaktaydı.

Yahya Paşa'nın vakıf akarları arasında en büyük getiri *dükkânlardan* elde edilmekteydi. Nitekim vakfiyede bunlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Yine önemli bir gelir kaynağı da *değirmenler* idi. Bu yönüyle

İstanbul kilesi ile dört buçuk kile olur bu miktar gâyet iyi âri buğday unundan ekmek pişe, pişmeden her ekmek yüz on dirhem kesilip piştikten sonra yüz dirhem kala, ol takdirce İstanbul'un her kilesinden ki yirmi vukiyyeden yüz ekmekten ziyâdece olur pişip hademeye tayin olunduğu miktarı verilip müsâfirine ve e'kil için hazır olan fukarânın her neferine birer ekmek verile". (VGMA, Defter 629, sıra, 332, s. 424).

- 21 "İmâret-i mezkûrede Ramazan ve iki bayram ve aşura günlerinden gayrı her günde piriñç kilesi ki on vukiyyeden zikr olan kile ile her sabah iki kile piriñç çorbası pişe. Ve cuma geceleri ve sair leyâli-i şerîfeden gayrı İstanbul kilesi ki yirmi vukiyyedir zikr olan kile ile her asır vaktinde bir kile ve bir şinik buğday çorbası pişe, piriñç ve buğdayın gayet iyisi ola" (VGMA, Defter 629, sıra, 332, s. 424).
- 22 "İmârette pişen ta'âm için dört kefçe vaz' edüp her birinin zahrına nâm-ı şeriflerin nakşettirdiler. Buğday aşısı için vaz' olunan kefçenin içi yedi yüz altmış dirhem su alur ve piriñç aşısı için olan kefçe dört yüz altmış beş dirhem su alur ve dâne kefçesi iki yüz otuz beş dirhem su alur, zerde kefçesi yüz yirmi beş dirhem su alur. Verilen aşlar zikr olan kefçeler ile verile zaman ile birisi zâyi olup veya aşınup eksilse herhangi kefçe ise ol miktar su aluverir yeni kefçe ettireler. Ve vâkıfın nâm-ı şeriflerin nakşettireler" (VGMA, Defter 629, sıra, 332, s. 424).
- 23 "Ve evâni-i imâret-i mezkûrede ve dōşeklerinde ve çeraklarında ve gayrîde teccide ve tebdile muhtaç olan mütevellî ile ânın misli cevdette ve nefâsette ve hâsil-ı evkâf-ı mezkûreden satın alınub 'ale't-ta'cil yerine konula" (VGMA, Defter 629, sıra, 332, s. 426).
- 24 "...Haraççı Hacı Hüsam'dan 30.000 akçeye satın aldığı ve bir firengi kemhâ kaftana şîrâ-i şer'î ile aldığı kapanın ulvî ve suffî hücerâtıyla ve bir ahur ve pınar ve kenefî müteaddide ve kapunun iki tarafında hücerâta muttasıl on iki dükkânın cümlesini...", VGMA. 629-415-332, s.423.
- 25 "Ve nefis-i Niğbolu'da olan yirmi üç bab debbağ dükkânlarının cümlesini amma vâkıf-ı mezkûr şöyle şart eyledi ki bu zikr olan yirmi üç bâb dükkândan birisi ki cümlesinden eyüce ola Ahi Evren tekkesi olub bir kâfire hidâyet-i Rabbânî yetişip Müslüman olduğu vakit anda cem'iyet ola. Ve ol Müslüman olan kimseyi anda sünnet edeler ve ol tekkede bir sâlih kimesne sakin olup icâresi alınmıya". VGMA. 629 / 332, s.419.

bakıldığı zaman Yahya Paşa'nın kurduğu vakfa akar olarak tahsis ettiği yerlerin tamamının kendi mülkü olduğu ve bunları şer'î usullerle satın aldığı müteaddit defalar vakfiyede belirtilmiştir.

Sonuç

Yahya Paşa Vakfesi, günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı yaklaşık 27.000 vakfiyeden biri olmasının yanında, dönemin önemli görevlerinde bulunan hatta vezirlik makamına gelen Yahya Paşa'nın vakıf yapma konusuna ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermesi bakımından çok değerlidir. Bu yönüyle Yahya Paşa Vakfı, hem dini hizmetleri yerine getirilmesini sağlayan bir cami, çocukların eğitimini esas alan bir mektep ve misafirler ile fakir ve yetimlere hizmet edecek bir imaret olmasının yanı sıra Paşa'nın insanî yönünü, merhamet duygusunu ve paylaşma ve vakıf kurarak karşılıksız verme cömertliğini göstermesi bakımından muhteşem bir hizmettir.

Üsküp şehrinin Türk-İslam şehri görünümünü kazanmasında şüphesiz bir külliye inşa ederek Yahya Paşa'nın önemli bir katkıda bulunduğu görülmektedir. Osmanlı Sultanlarının Rumeli'deki fetihlerden sonra özellikle önemli şehir ve kasabalara dini ve sosyal kurumlar inşa ettikleri bilinmektedir. Bu yönüyle Üsküp'te Sultan II. Murad'a ait bir cami, Fatih Sultan Mehmed'in adını taşıyan Fatih Sultan Mehmed Köprüsü, Üsküp şehrinde sultanların adına inşa edilen önemli kültür varlıkları olarak günümüze ulaşan eserlerdendir. Burada incelenen Yahya Paşa vakfı da bir Osmanlı paşasının Üsküp şehrinin sosyal hayatına ne denli katkıda bulunduğunu ortaya koyması açısından da önemlidir. Bu tür sultan, umerâ, vezir ve diğer görevlilerin kurdukları vakıflar sayesinde, Balkanlarda Türk-İslam kültürünün günümüze kadar ulaşması sağlanmıştır. Yahya Paşa vakfı da bunlar içerisinde müstesna bir yere sahiptir.

Kaynaklar

1. Arşiv kaynakları

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Tapu-Tahrir Defterleri (TD.): 149, 232.

Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK. d.): 67, 217,

Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi Defterleri (A.RSK): 1461, 1509, 1543,

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Üsküp Mukataası (DMK. ÜSM.): 4/66,

Bâb-ı Defterî Küçük Evkaf Kalemi (D.KEV.d.): 22388

Mühimme Defterleri (MD): 7, 25

İbnü'l-Emin Tasnifi Evkaf (İE.EV.): 17/1987

2. Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü (TKG.) Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KK.)

TTd.190

3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

Yahya Paşa ibn Abdülhay Vakfiyesi, VGMA Defter 629, sayfa 415, sıra 332.

Yahya Paşa ibn Abdülhay Zeyl Vakfiyesi, VGMA Defter 629, sayfa 415 sıra 333.

4. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ayverdi, Ekrem Hakkı (1981). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, c. III, İstanbul.

Başar, Fahamettin (2003). "Malkoçoğulları". *DİA*, 27, Ankara, s. 537-538.

Başar, Fahamettin (2011). "Osmanlı Akıncı Ailelerinin Balkan Tarihindeki Yeri". *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri II (Bükreş, 2006)*, İstanbul, s. 215-231.

Dede, Mevlüt (2015). *Üsküp Vakıfları; Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Duda, Herbert W. (1949). *Balkantürkische Studien*, Wien.

Evliya Çelebi Mehmed Zillî İbn-i Dervîş (1315). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. V, İstanbul.

Evliya Çelebi (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastr-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, haz. S. A. Kahraman, 5 / 2. Cilt, İstanbul.

Eyice, Semavi (1963). "Üsküp'te Türk Devri Eserleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 11, Eylül, s. 20-30.

Fodor, Pal (2019). "Wolf on The Border: Yahyapaşaoğlu Bali Bey (?-1527); Expansion and Provincial Elite in The European Confines of The Ottoman Empire in The early Sixteenth Century". *Şerefe Studies in Honour of Prof. Geza David on His Seventieth Birthday*, Ed. Pal Fodor, Nandor E. Kovacs, Benedik Peri, Hungarian Academy Sciences, Budapest.

İbn Kemâl (1997). *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter (Transkripsiyon)*, Haz. Ahmet Uğur, Ankara.

İnbaşı, Mehmet (2012). "Üsküp". *DİA*. 42, İstanbul, s. 377-381.

İnbaşı, Mehmet - Kul, Eyüp (2018). *Balkanlarda Bir Türk Şehri Üsküp; Fetihden XVIII. Yüzyıla Kadar*, Ankara.

Kumbaracı Bogoyeviç, Lidiya (2008). *Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul.

Kumbaracı Bogoyeviç, Lidiya (1975). "Portalot Na Yahya-Paşinata Camiya Vo Skopje", *Natsionalen Muzei Na Makedoniya*, Skopje.

Kumbaracı Bogoyeviç, Lidiya (2000). "Portalot Na Yahya-Paşinata Camiya Vo Skopje", *Arhitekturata Na Poçvata Na Makedoniya, Kniga: 9*, Skopje.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî*, 5, İstanbul.

Özer, Mustafa (2006). *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV-XIX. Yüzyıl)*. Ankara.

Tunçel, Gül (2010). "Üsküp Yahya Paşa Camii Haziresindeki Mezartaşları", *DTCFD, sayı 50*, Ankara, s. 243-263.

Turan, Ömer – İbrahimgil, Mehmet Z. (1999). *Balkanlarda Türk Mimarî Eserlerinden Örnekler*. Ankara.

EKLER

Ek 1. Tablo 2: Yahya Paşa Vakfı Görevlileri

Görevli Adı	Günlük ücreti	Ek Geliri	Özelliği
Mütevelli	20 akça	Üsküp ve Filibe'deki köylerin gelirlerinin tamamı	Oğulları ve onların neslinden gelen oğulları
Nâzır	2 akça		Üsküp Kadısı
Hatib	7 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Âlim, salih, fıkıh konularını iyi bilen ve Hanefi mezhebinde olması
İmam	6 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Beş vakit namazı, teravih namazı kıldırması, Hanefi mezhebinde olması
Müezzin / 2 kişi	4'er akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Beş vakit ezan ve Cuma günleri nöbetle sala okumak, kamet okumak
Müezzin-i Sâlä / 2 kişi	1'er akça	-	Güzel sesli olup diğer müezzinlerle birlikte Cuma salası vere, diğerlerine yardımcı ola
Hafız - Devirhan / 5 kişi, biri ser-mahfil	1,5'ar akça Ser-mahfile 4 akça	-	Cuma'dan önce namaza kadar Kuran okumaları,
Muarrif	2 akça	-	Cuma namazından sonra Hz. Peygambere ve vâkıfa dua etmesi
Hafız	2 akça	-	İkindi namazından sonra aşır okuyup Hz. Peygambere ve vâkıfa dua etmesi
Cüzhan/10 nefer Biris-i reis-i hafız	Reis 2 akça Hafızlar 1 akça	-	Yahya Paşa'nın kabrinde Cuma günü hariç ikindiden sonra birer cüz okunması, hatim yapılması ve reis-in Hz. Peygambere ve vâkıfa dua etmesi
Namazcı / 2 kişi	2'şer akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Salih kimseler olup her gün 20'şer rekât nafîle namaz kılıp vâkıfın ruhuna hediye etmesi
Türbedar	2 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Salih kimse olup cüzhanlar için türbe kapısını açıp, cüzleri verip okunduktan sonra sandığa koyması, türbeyi temiz tutması
Kayyum	2 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Salih kimse olup imareti ve mescitlerin kapsısı açıp kapatması ve temiz tutması.
Çeragî	2 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	İmarette ve camide kandillerin zamanında yakılması ve hizmette daim olması

Mehmet İnbaşı

Muallim	5 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Salih kimse olup fakirlerin ve gariplerin çocuklarına kuran-ı kerim, hat, lügat, fıkıh okutmak. Öğrencilerin 20'den fazla olması
Halife	2 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Muallime yardımcı olup, öğrencilere ders tekrarı yaptırmak, mektepteki herkesin her gün Hz. Peygamber ve vâkıf için dua etmeleri
Kâtip	4 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Hesap bilen vakıf ve imaretin her türlü işlerini kaydedip her yıl mühürleyip mütevelliyeye vere
Câbi / 5 kişi	4'er akça	-	Vakıf gelirlerini eksiksiz toplayıp mütevelliyeye vereler. Üsküp, İzmit, Sofya, İstanbul, Filibe'de birer câbi ola.
Şeyh	5 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	İmarette pişen yemeğe nezaret edip, misafirlere güler yüze yemek verip imaretin temiz olmasını sağlایa
Vekilharç	3 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Emin kimse olup alış verişte dikkatli olması, her zaman aynı kişiden almaması, tamir işlerini de yürütmesi.
Kilerci – Ambarcı	3 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	İmaret için alınanları ölçü ile alıp vermesi, bunları kâtime kaydettirmesi
Aşçı	4 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Vakfiyede belirtilen özellikte lezzetli yemek pişirmesi
Şakirt / 2 kişi	1'er akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Yemek yapılmasında aşçıya ve mutfağın temizlenmesinde yardımcı olmak
Ekmeççi	4 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Ekmeği pak ve lezzetli pişirip iyi un kullanması
Ekmeççi şakirdi	1 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Ekmeççiyeye yardımcı olup, fakirlere yemek götürülmesini sağlamak
Nakib	3 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Fakirler için pişen yemeği dağıtmak
Çanakçı	1 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekme ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Fakirlere yemek götürmek

Yahya Paşa'nın Üsküp'teki Vakıfları

Buğday döğücü	1,5 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekmek ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Çorba için gerekli buğdayı temizlemesi
Bevvab	2,5 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekmek ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	İmaretin ve ahırın kapılarını açıp kapatmak, misafirlerin hayvanlarına bakmak ve ahırını temizlemek
Farraş	2 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekmek ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Güler yüzlü olup misafirlere hizmet ede, odaları ve imareti temizleye
Farraş	1 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekmek ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	İmaretin tuvaletlerini temizleye
Meremmetçi	1 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekmek ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Usta ve sanatında maharetli kişi olup tamir olacak yerleri tamir etme
Su yolcu	1 akça	İmarette pişen yemekten her öğün vakti et, iki ekmek ve aş verile, kandil ve Ramazanda ilave yemek verile	Mescidin ve imaretin suyollarını tamir etmek
Uncu	2,5 akça	-	Buğdayı ayıklayıp, değirmene götürüp un edip, kilere teslim ede
Toplam 56 görevli			

Ek 2. Yahya Paşa İbn Abdülhay Vakfiyesi (VGMA Defter 629, sayfa 415, sıra 332)

Ek 3. Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Yahya Paşa Camii (M. İnbaşı arşivi, 2014)

Fotoğraf 2. Yahya Paşa Camii (M. İnbaşı arşivi, 2014)

Fotoğraf 3.Yahya Paşa Camii (M. İnbaşı arşivi, 2014)

Fotoğraf 4.Yahya Paşa Camii Bahçesi (türbe kalıntıları) (M. İnbaşı arşivi, 2014)

Mülkiyet Bakımından Silistre Sancağı'nda Değirmenler (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)*

Ahmet Köç**

Öz

Osmanlı toplumunda vergi kaynaklarının tespiti için düzenli defterler tutulmuş olup özellikle tahrir ve temettüât defterlerinde değirmenlerden bahsedilmiştir. Değirmenler bir bölgenin su kaynakları hakkında ipuçları verebildiği gibi kimi zaman da vergi unsuru olmalarından dolayı, bağlı buldukları vakıfların iktisadî teşekkülleri olarak kaynaklarda belirtilmişlerdir. Silistre Sancağı'nda olduğu gibi su kaynaklarının fazlaca bulunduğu yerlerde çok sayıda değirmenin yapılması iktisadî açıdan daha fazla gelir elde edilmesi, toplum açısından günlük hayatın kolaylaşması, refahın artması anlamlarını taşımış olsa da esas olarak bu durum, vakıf kurucusu padişahların, devlet adamlarının ve varlıklı kişilerin hayırseverliklerini akla getirmektedir. Çalışmada çeşitli kaynaklardan yararlanarak Doğu Rumeli'de kurulmuş değirmenler mülkiyet bakımından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rumeli, Silistre Sancağı, Vakıf, Su değirmeni

The Mills in Silistre Sanjak in terms of Ownership (XVI. and XVII. Centuries)

Abstract

In the Ottoman society, regular registry books were kept to determine the sources of taxes; being one of tax sources, the mills were mentioned especially in the tahrir and temettüât books. As well as revealing clues about water sources in a region, the mills were sometimes mentioned in the registry books as a commercial entity of the waqf they were affiliated to because they were tax elements. Although the construction of many mills in the places where there are a lot of water resources, as in Silistre Sanjak, was meant more income, increased wealth and comfort in daily life from the economics and social aspects respectively, fundamentally, this situation reminds us of the philanthropic attitudes of Ottoman sultans, statesmen and the riches as founders of charitable institutions. In this study, the mills established in Eastern Rumelia will be discussed in terms of ownership and proprietary based on various sources.

Keywords: Ottoman, Rumelia, Silistre Sanjak, waqf, watermill

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.759691>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Eylül 2018 / September 2018

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2019 / December 2019

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ahmetkoc@akdeniz.edu.tr

ORCID: www.orcid.org/0000-0002-8819-8095

Giriş: Kaynaklar ve Konunun Sınırları

Ortaçağın tarıma dayalı ekonomilerinde, değirmenlerle insanlar arasında doğrudan bir bağ kurmak mümkündür. Ortaçağda ülkelerin nüfusu arttıkça daha fazla üretim ve daha fazla değirmen çarkı dönmüştür (Bober, 2014; 203). Ürünün tarlada hasat edilmesinden tüketime hazır duruma getirilmesine kadar geçen aşamalardan birisi de değirmen safhasıdır. Ancak yeri gelmişken belirtmelidir ki değirmenler üretimin değil, doğrudan doğruya tüketimin bir parçası olarak görülmüşlerdir. Çünkü nüfus ne kadar artmışsa o kadar değirmene ihtiyaç olmuştur. Bu durumda XVI. ve XVII. yüzyıllarda Silistre Sancağı'nda mülk ve vakıf değirmenlerin sayısal olarak artışını ortaya koyarken bazı soruları sormak gerekmektedir. Değirmenlerin sayısal olarak artması yürütülen siyasi, iktisadi ve sosyal politikalarla yakından ilgili olduğuna göre Osmanlı Devleti, Doğu Rumeli'deki değirmenlerin kurulmasında hangi yolları tercih etmiştir? Uygulanan politikalar neticesinde Silistre Sancağı'nın görünümü ne kadar değiştirmiştir? Sorularına cevap aranmalıdır.¹

Osmanlı toplumunda değirmenleri ifade ederken; ülkenin içinde bulunduğu teknolojik seviyeyi, coğrafi konumu, iklim ve nüfus yapısını, tarım faaliyetlerinin türünü bilmek gerekmektedir.² Coğrafi açıdan değerlendirildiğinde suyun bol olduğu her yerde değirmen yapılamamıştır. Bu yüzden değirmenler coğrafi şekillere göre azalıp çoğalan yapılardır. Değirmenlerden verim alınabilmesi için nehir veya derelerin mutlaka değirmen çarkını çevirecek eğimli yerlerde kurulmuş olması gerekir.³ Suyun çarklara düşürülmesi için yeterli eğim her yerde bulunmadığından, özellikle düz veya düze yakın arazilerde akan nehirlerin kenarlarına inşa edilen değirmenlerin çarkları, nehrin akışı ile dönerek büyük dolapları hareket ettirmiştir.⁴ Ortaçağ değirmenleri faydalandığı enerji tipine göre; su (asiyâb), at (kıraç), yel (bad-râh) ve dolaplardan oluşurlar. Değirmenler için çeşitli kaynaklardan elde edilen güç; sadece un elde etmek için kullanılmamıştır. Buğday öğütmenin dışında bu sistemler; demir dövmede kullanılan çekiçlere, kumaş çırpıcılara, tabakhanelere veya kâğıt çekme işlemlerine uyarlanarak bir çeşit fabrika görevi görmüşlerdir. Ortadoğu ülkelerinde değirmenlerin en fazla bilinenleri suyla veya hayvanların çektiği düzenekle çalışanlardır. Diğer taraftan Avrupa'da ise su ve rüzgar gücüyle çalışan değirmenler daha fazla bilinmektedir. Zaman içerisinde teknolojik gelişmelere bağlı olarak nehirler üzerinde yüzer değirmenler de kurulmuştur. Nitekim IX. yüzyıldan itibaren su değirmenlerinin hızla arttığı, X. yüzyılda Dicle Nehri üzerinde gezici sallar üzerine monte edilmiş su değirmenlerinde buğday öğütüldüğü belirtilmiştir (Tez, 2001: 235).

Mekanik açıdan değirmenler taneli tahılları öğüten sistemler olduğundan bunlar, üst üste konmuş iki büyük silindir taştan meydana gelmişlerdir. Alttaki taş sabit olup, ortasından bir mil üstten taş geçmektedir. Milin alt kısmı su veya yel tarafından döndürülen çarka bağlıdır. Su değirmenlerinde silindirik ve daralan bir boru içerisinden yüksekçe bir yerden akıtılan su borusunun alt ucundan çıkarken sıkışmanın verdiği

1 937/1530 tarihli muhasebe defterinde Silistre Livası; Silistre, Akkirman, Kili, Ahyolu, Hırsova, Varna, Prevadi, Aydos, Yanbolu, Karınova ve Rusi Kasrı Kazalarında oluşmaktadır. Bahsedilen kazalarda hane, mücerred ve muaf olmak üzere 16.077 müslüman, 8.849 gayrimüslim yaşamaktadır. Defterin yazıldığı dönemde Silistre Livası, Çirmen, Kefe, Niğbolu ve Vidin'den daha fazla nüfusu barındırmaktadır. Bk. 370 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rum-ili Defteri, Ankara 2002, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 2-5.

2 Hristiyan veya İslam kültür medeniyetinin gelişmesinin bir parçası olarak ele alınan değirmenlerden tarihçiler bahsetmektedir. Bunlardan; Braudel (1993) dışında, Epstein (2014) ve Gimpel (2004) çalışmalarında değirmenlere özel yer ayrılmıştır.

3 Evliya Çelebi'nin ifadesiyle; "...Nehr-i Küçük Kamçı'yı ubûr edüp kâmile 5 saat yokuş aşağı semt-i kible yönünde..." gidildiğini ifade eder. Yani coğrafi mekanın eğimi Evliya Çelebi'ye değirmenleri hatırlatmaktadır. Bk. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2000: 25). Ayrıca bk. Yiğit (2007: 101).

4 Su değirmenleri, dere ve nehirlerin içine dolaplar kurularak suyun çoğaldığı zamanlarda çalışan sistemlerdir. Suyun az olduğu zamanlarda ise dolaplar sulama faaliyetlerinde kullanılmıştır. Fatih Kanunnamesinde dolap değirmeni tabiri vardır. Bk. Barkan (1943: 391).

basınçla çarkın üzerine büyük bir kuvvet inmekte ve onu döndürmektedir. Böylece üstteki silindirik değirmen taşı dönmekte ve taşın ortasından akıtılan hububat, taşın arasında ezilerek kenardaki oluktan un olarak çıkmaktadır (Ünal, 1999: 123).

Anadolu'da inşa edilen su değirmenleri genellikle nehir yataklarına yapılarak, arazinin kot farkından yararlanılmıştır. Osmanlı coğrafyasında bu şekilde sistemleştirilen ve suyla çalışan değirmenlerin tercih edilmelerinde bir takım unsurlar etkili olmuştur. Bunlardan en önemlisi bu tür değirmenlerin taşlarının ağır dönmesi ve öğütülen buğday tanelerinden yapılan ekmeğin daha lezzetli olmasıdır. Dolayısıyla öğütme sırasında buğdayın içerisindeki kepek ayrılmadığı için öğütülen un daha besleyici olmaktadır.⁵

Osmanlı ülkesindeki değirmenleri basit yapılar olarak görmek doğru değildir. Çünkü her bir değirmen etrafında bir takım yeni yapılaşmalara yol açtığından bu tür yapılar, yeni yerleşmenin ve yeni gelir kapılarının aralanması anlamlarını taşımaktadır. Örneğin değirmenler etrafında inşa edilen dükkanlar, evler, işçi odaları, depolar, ahırlar, kümesler, meralık alanlar ve kimi zaman değirmenin üst katında veya bitişiğinde inşa edilen kahvehaneler önem kazanmıştır. Nitekim öğütülmek üzere değirmene buğday getiren müşterilerin serin, havadar kahvehanelerde bekledikleri kaynaklarda sık sık belirtilmektedir (Kurtoğlu, 2011: 133).

Ortaçağ toplumlarında beslenmenin niteliğini iktisadî ve toplumsal koşulların çeşitliliği belirlediğinden, toplumun büyük bir kısmının yaşam standardını tahıllar şekillendirmiştir. Toplumun kolayca ulaşabileceği tüketimin ana maddesi olan buğday ve unun yeterli miktarda piyasada bulunması, toplumun doyurulması bağlamında Osmanlı yönetim felsefesinin temelidir. Bu yüzden Osmanlı Devleti, hayatî önem taşıyan tahılları yabancı ülkelere satmayı yasaklamıştır. Çünkü gıda veya hububat fiyatlarında yaşanabilecek yükselme veya bunların arzında yaşanabilecek sorunlar, doğrudan doğruya hükümdara karşı hoşnutsuzluk anlamı taşıdığından saltanatın altını oymakla eş tutulmuştur (İnalçık, 2000: 227). Aynı amaçla Osmanlı devlet adamları sorunların yaşanmaması için çarşıları ve üretim yapan fırınları sürekli teftiş ettirmişlerdir. Bu yüzden üretimin kısıtlı, ulaşım imkânlarının sınırlı olduğu yüzyıllarda, Osmanlı yönetim kademesinin temelde tebaanın refahını sağlamak ve devlet ile halk arasındaki yöneten-yönetilen ilişkisini korumak amacıyla tahrirler hazırlatmışlardır (Yörük- Kabak, 2016: 220).

Osmanlı devrinde faaliyet gösteren değirmenler söz konusu edildiğinde; akademik çalışmalar genellikle tahrir defterlerine bağlı kalınarak hazırlanmaktadır.⁶ Defterlerin oluşum süreci; tahrir ve güncelleme olmak üzere iki başlıkta toplanabilir. Tahrir başlığı altındaki defterlere; mufassal, muhasebe icmal ve evkâf defterleri de dahildir. Hazırlanan tahrir defterlerinden hareketle; mufassal defterlerden tasarruf edilen miri kaynak, tasarruf eden reaya, mahsulat; muhasebe icmal defterinden yerleşim birimleri ve cemaatlerin nüfus ve gelir özeti, sancakların dirlik türlerine göre tasnifi; evkaf defterlerinden vakif gelirleri; piyade ve müselleme defterlerinden yaya ve müsellemlerin isimleri, çiftlikleri, hasılları, yamak sayıları; voynuk defterinden voynukların adları ve yükümlülükleri tespit edilebilir (Erdoğan, 2004: 8).

Araştırmanın kaynaklarına gelince; öncelikle bölgenin tahrir defterlerinde detaylı arama yapılmıştır. İncelenen defterlerden ilki; BOA TT. 20 numaralı defterdir. Bu defter, 890/1485 tarihli olup Rumeli'nin en eski kayıtlarını içermektedir. Öte yandan BOA TT. 222 numaralı defter ise icmal tahrirdir. Birbirinin devamı niteliğindeki BOA TT.d. 83 ve BOA TT.d. 86 numaralı defterlere sonradan ilave kayıtlar yapılmış olup bu kayıtlar arasında kimi zaman bazı değirmen kayıtlarına ulaşılabilmektedir. Bölgeyle ilgili; BOA TT.d.

5 Nitekim halk arasında elektrikle çalışan değirmenlerde öğütülmüş un yandığı için ekmeğinin lezzetli olmadığı yufkasının iyi yazılmadığı kanısı yaygındır. Bk. Bir-Acar vd. (2012: 61).

6 Anadolu'da kurulmuş değirmenler hakkında: Yiğit (2007), Aynural (2001), Baş- Duran vd. (2011), Erdoğan (2006), Ulutürk (2011), Yörük (2014), Köç (2004), Demirtaş (2014) ve Bir-Acar vd. (2014)'te bol görselle birlikte değirmenlerin statik hesaplamaları verilmiştir.

597 ve BOA TD. 215 numaralı defterler çeşitli vakıf kayıtlarını içermekte olup değirmenler bahsedilmez. 215 numaralı defterin son kısmında padişah ve vezir vakıflarının icmal gelirleri kaydedilmiştir. BOA TT.d. 713 numaralı defter ise, H.1022 yılına aittir. Burada da Rumeli'nin çeşitli bölgelerine yayılmış padişah, hanedan üyesi ve vezir vakıflarının gelirleri yazılıdır. Öte yandan Anadolu ve Rumeli eyaletlerini kapsayan altı adet muhasebe defterinden biri olan; BOA TT. 370 numaralı defterde sayıları az olmakla birlikte mülk ve vakıf değirmenleri kazalara göre tasnif edilmiştir. Son olarak BOA TT. 561 numaralı Silistre Sancağı mufassal evkaf defterinde ise yüzlerce değirmen kaydı bulunmaktadır. Siyakatla tutulmuş kayıtlar, yukarıda bahsedilen defterlerle birleştirildiğinde Doğu Rumeli'deki değirmenlerin sayılarını, vaziyetlerini tespit edebilmeyi mümkün kılmaktadır.

Tahrirler sayesinde Osmanlı Devleti, topluma hizmet götüren vakıfların sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır. Değirmen kayıtlarından; sayılarını, kiracı isimlerini, yılda ne kadar süre işletildiklerini ve türlerini tespit etmek mümkün olsa da Osmanlı medeniyetini tam olarak anlamamıza ve yorumlamamıza katkı sağladıklarını söyleyemeyiz. Silistre Değirmenleri hakkında bilgi veren kaynakların bir takım zayıf yönleri vardır. Bunların başında değirmenlerin uzun süreli takibini kolaylaştıran defter serilerinin olmaması gelmektedir. 1597 yılından sonra bölgenin tahririni içeren başka defterin olmaması, elimizdeki 1597 yılına ait 561 numaralı defteri her yönden önemli kılmaktadır. Bahsedilen zorluktan dolayı Silistre değirmenleri hakkında bilgi veren ikinci önemli kaynağın Evliya Çelebi Seyahatnamesi olduğunu belirtmek zorundayım. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde gördüğü yerleri kendine göre tasvir ettiğinden değirmenlerin sayılarını tahmini olarak vermiş, ne kadar gelir getirdiklerini tek tek belirtmemiştir. Ayrıca seyyah, değirmenlerin kiracıları ve mülkiyetleri hususunda da tatmin edici bilgiler vermemektedir. Bu yüzden Silistre Değirmenleri çalışmamızın kaynaklarının azlığı, yerine göre bir miktar betimleme yapmayı zorunlu kılmıştır.

A-1530 Tahriri Sonrasında Bölgede Yaşanan Değişim

Silistre Sancağı'nın iktisadi yapısının ele alındığı bu çalışmada öncelikle bölgenin durumundan biraz bahsetmek gerekir. Bugün, Tuna Nehri'nin Bulgaristan'ı terk ettiği bölgenin sağında kalan muhkem Silistre şehri, Osmanlı tarihi boyunca Balkanlarda en fazla Türk-Islam eseri barındıran bölgelerden birisidir. XVII. yüzyılda Tuna Nehri'nin diğer yakasında Özi Eyaleti kuruluncaya kadar Silistre bölgenin yönetim merkezidir. Geniş arazilere sahip Silistre Sancağı, padişahların, ümerâ ve diğer askerî sınıf mensuplarının has, zeamet ve vakıf mülklerine ev sahipliği yapmıştır. Tablo 1'de belirtildiği üzere Silistre Sancağı'nda özellikle has araziler büyük bir yekün teşkil etmektedir. Öte yandan 1530 yılına ait tahrir defterinde bölgedeki vakıf arazilerinin azımsanmayacak miktarda olduğu görülmektedir.

Tablo 1. 1530 Tarihli Muhasebe Defterine Göre Silistre Livası'nın Mülkiyet Durumu

	Adı	Has	Zeamet	Tımar	Vakıf emlak
1	Silistre Kazası	6.108.851	-	1.235.730	519.275
2	Çirmen kazası	183.395	4.475	606.142	318.745
3	Kefe Kazası	4.014.131	-	-	191.247
4	Niğbolu Kazası	4.084.164	-	2.271.651	512.644
5	Vidin Kazası	3.858.293	4.475	1.309.894	-
	Toplam	18.248.834	8.950	5.423.417	1.541.911

Silistre Sancağı'ndaki mülkiyet durumu göz önüne getirildiğinde toprakların önemli bir kısmının has ve tımar olarak tahsis edildiği görülür. Buna karşın bölgede zeamet sayısı oldukça azdır. Sancaktaki vakıf emlakı, önemli bir yekün teşkil etmektedir. 1530 tahririnde Vidin Kazası'nda vakıf emlakı kısmında hiçbir rakam belirtilmemiştir. Bunun sebebini kestirmek güçtür (Sarınay, 2002: 6).

Tablo 1'deki rakamlar, XVI. yüzyılda sancağın genel durumunu özetler mahiyettedir. Daha önceki yüzyıla ait elimizde bütün bir veri olmadığından kıyaslamayı bir sonraki(1597) tahrire göre yapmak zorunda kaldık. Buna göre tahrirler, Silistre Sancağı nüfusunun hızla arttığını doğrulamaktadır. Örneğin 1516 tarihinden 1570 tarihine kadar olan elli dört yıllık sürede Silistre Kaza merkezinin nüfusu dört kattan fazla artmıştır. Aynı şekilde limanın gümrük gelirleri 566.666 akçeye ulaşmıştır. Bahsedilen bu değişim, Osmanlı fetihlerinin Tuna Nehri'nin ötesine geçerek Silistre'yi bir lojistik merkez haline getirdiğini doğrulamaktadır (Kiel, 2009: 204). Aynı dönemde bölgede bulunan 16 mukataanın değeri 3.287.060 akçe olarak hesaplanmıştır (Cebeci, 1994: 69). XVI. yüzyıl sonlarına ait 1597 tahririnden; Silistre Sancağı dirlik gelirlerinin yükseldiğini, bölgede stratejik yönden büyük öneme haiz, zengin tımarların bulunduğunu çıkarmak mümkündür. Silistre'de kayıtlı 25 zeamet, 422 tımar vardır. Tımar sayısı bakımından değerlendirildiğinde askerî sınıf mensuplarının sayısı bölgede fazladır. Silistre tımar sayısı bakımından Rumeli Eyaleti'ne bağlı 24 sancak içerisinde Mora Sancağı'ndan sonra ikinci sırada bulunmaktadır (Cebeci, 1994: 71). 1530- 1597 tahrirleri arasında dirlik gelirleri artarken vakıf gelirleri ise bundan daha hızlı artmıştır. Tablo 2'de Silistre Sancağındaki tımar gelirleri karşısında selâtin ve ümerâ vakıflarının gelirleri görülmektedir. Silistre Kazası'nda; Piri Paşa ve Abdüsselam Bey Vakıfları (179.788), Hırsova'da Sultan II. Bayezid (118.956), Varna'da Sultan II. Selim (633.402), Karınâbad'da Sultan II. Selim (332.125), Ruskasrı'nda Sultan II. Selim (82.818), Tekfurgölü'nde Sultan II. Selim (112.792), Prevadi'de yine Sultan II. Selim'in (449.260) gelirleri söz konusudur. Benzer şekilde Aydos'ta Sultan II. Selim (115.117), Sultan Süleyman'ın (172.950), Sultan III. Mehmed'in (393.592), Davutpaşa'nın (46.162), İskender Paşa (25.832) gelirleri söz konusudur. Ahyolu'da Sultan Mehmed (495.914), Yanbolu'da II. Bayezid (64.170), Sultan Süleyman (14.660) ve Ali PaşaVakfı'nın (165.019) vakıf gelirleri söz konusudur. Nevahi-yi Yanbolu'da ise Sultan II. Bayezid'in (39.250), Mustafa Ağa'nın (72.354) ve İsmail Ağa'nın (174.585) vakıf mülkleri vardır.

Tablo 2. 1597 Tarihli Mufassal Tahrire Göre Dirlik ve Vakıfların Gelirleri

			Toplam	Selâtin	ve	Reaya
	Kaza Adı	Dirlik	vakıf sayısı	ümerâ vakıfları		Vakıfları
				gelirleri		gelirleri
1	Silistre	1.555.510	48	179.788		273.120
2	Hırsova	1.549.187	45	118.956		89.112
3	Varna	987.710	206	633.402		110.889
4	Karınâbad	270.182	144	332.125		236.472
5	Ruskasrı	194.226	16	82.818		54.567
6	Tekfurgölü	669.613	63	112.792		97.229
7	Prevadi	768.324	151	449.260		442.125
8	Aydos	144.007	14	756.124		84.432
9	Ahyolu	394.974	118	495.914		298.569
10	Yanbolu	447.415	22	243.849		109.981
11	Nevahi-yi	144.874	34	286.189		91.780
	Yanbolu					
12	İbrail	576.260		-		-
	Yekün	7.702.282		3.691.217		1.888.276

Tablo 2'de görüldüğü üzere 1597 yılındaki tahrir; sadece selâtin ve ümerâ vakıflarının değil reaya vakıflarının hem sayısal hem de gelir bakımından artışını göz önüne sermektedir. Rumeli'deki geniş, verimli arazilerin selâtin ve ümerâ vakıflarına gelir tahsis için ayrıldıkları dikkat çekmektedir. Özellikle Sultan II. Selim Vakfı'nın sancağın geneline yayılmış vakıf arazileri 1530 tahririnde olmayan ancak, 1597 yılı tahririnde en dikkat çekici kısımdır.

Sultan II. Selim'in sadece Silistre Sancağı kazalarında (Varna, Karınâbad, Ruskasrı, Tekfurgölü, Prevadi, Aydos) mevcut vakıf arazilerinin yıllık gelirleri 1.725.514 akçedir. Silistre Sancağı'ndaki tüccar, esnaf, zanatkâr, köylü veya az malından bir kısmını ihtiyaç sahiplerine vakfedebilen Ayşe, Sedef, Dudu, Zeynep, Hümâ, Fatma, Homri, Hondi, Hüsnüye, Kadem, Mürüvvet, Bereket, Lâl, Nefes, Dilber, Hasibe, Sitti, Hatice, Hayriye, Nazmiye, Kadem, Emine, Zahide hatunların sayısı bir hayli fazladır. Nicelik açısından tüccar, esnaf, zanatkâr, çiftçi veya kadın vakıflarının durumu oldukça iyidir. Ancak oluşturulan vakıf teşekküllerinin faaliyet alanları oldukça dardır. Kısıtlı imkanlarla şehirleri büyüyüp geliştiren reaya sınıfı mensuplarının vakıfları toplumun ihtiyaçlarını görmede büyük başarı göstermişlerdir. Gerek nüfus ve gerekse gelir bakımından Silistre Sancağı'nda yaşanan artış, ihtiyaçları da farklılaştırmıştır. Bunun sonucunda kimi salatın ve ümerâ vakıfları doğrudan toplum yararına cami, mescit, medrese, türbe, çeşme, sebil, han, hamam, köprü ve değirmenler yaptırırken kimi esnaf, tüccar, zanatkâr veya kadın vakıfları küçük birikimleriyle toplumu bir arada tutan dayanışmaya katkıda bulunmuşlardır. 1597 yılına ait Silistre tahriri reaya vakıflarının sayıca çok fazla olduğunu göstermektedir. Özellikle küçük meblağlarla kurularak faaliyet gösteren bu mütevazi vakıflar, ihtiyaç sahiplerini gözeterek onların toplum içerisinde kendilerini yalnız hissetmelerini engellemiştir. Prevadi Kazası'nda Zeliha Hatun Vakfı, bunun en güzel örneğidir. Öte yandan, 1597 tarihli tahrir defterinde dikkat çeken diğer bir husus ise bölgedeki önemli zaviyelerin faaliyet gösteriyor olmasıdır. Bahsedilen tahrirde; Oğlan Baba, Bali Bey, Akyazılı Baba ve Saru Saltuk zaviyelerinin gerek personel gerekse gelirleri ve mülkleri detaylı olarak verilmektedir.

XVI. yüzyıl sonunda Silistre Sancağı'ndaki nüfus, ekonomik yapı ve idari organizasyondaki gelişmeler, sosyal teşekküller olan vakıfların daha yoğun faaliyet yürütmelerine yol açtığı anlaşılabilmektedir. Bu dönemde faaliyet gösteren vakıfların büyük çoğunluğunda parasal işlemler dikkat çekerken, faaliyet alanlarındaki branşlaşma da dikkat çekicidir. Branşlaşmanın arttığı alanlardan birisi de su kaynakları üzerinde kurulmuş değirmenlerdir. Değirmenler mülkiyet bakımından iki kısımda tasnif edilebilir. Bunlardan ilki şahısların kurup işlettiği özel değirmenlerdir. Osmanlı toplumunda mülk değirmenleri kuranlar genellikle şehir ileri gelenleri eşraf ve ayanlardır. Bahsedilen bu varlıklı kişiler, getirisi yüksek olduğundan değirmenler inşa ettirmişlerdir. İkinci tip değirmenler ise bir vakıf adına gelir getirmesi için kurulmuş değirmenlerdir. Kaynaklarda vakıf değirmenlerinin doğrudan vakıf yönetimi tarafından değil, kiraya verilerek işletildikleri anlaşılmaktadır. Bu sayede kiracılar tarafından işletilen değirmenlerden elde edilen kira bedelleriyle vakıfların personel, tamirat ve diğer masrafları karşılanarak kurumlar ayakta tutulabilmiştir. Doğu Rumeli'de inşa edilmiş değirmenler büyük oranda buğday, arpa ve susam işlemek için kullanılmış olsa da istisna durumları da vardır. Örneğin bu temel amaçlar dışında bölgede; su gücüyle işleyen çuha ve aba değirmenleri de vardır. Balkanlarda tekstil üretiminin yoğun olduğu Selanik, İskeçe, İslimye ve Pravadi'de değirmenler tekstil sektöründe kullanılmışlardır. Kiel'e göre Rumeli'de yünlü kumaş üretimi ile ilgili sıkıştırma işlemleri suyun bol olduğu yerlerde değirmenlerle yapılmıştır (Kiel, 2001: 74). Öte yandan İzladi Kazası'nda demir dövmeye yarayan değirmenler, Belgrat şehrinde barut değirmenlerine dönüşmüştür (Kiel, 2001: 514; David, 2001: 406).

Osmanlı coğrafyasında su enerjisiyle çalışan değirmenlerden alınan *resm-i asiyâb* vergisi, hem miktarı bakımından hem de tahririn yapıldığı zamana göre değişiklik gösterebilmiştir.⁷ Osmanlı tahrirlerinde her değirmen taşı *bâb/adet* olarak defterlere yazıldığından, talep edilen vergiler, *bâb* hesabına göre yapılmıştır. Değirmenlerdeki her taş(*bâb*) için aylık 5 akçe vergi alınmış olduğuna bakılırsa, 12 ay boyunca düzenli çalışan bir su değirmeninden 60, altı ay süreyle çalıştırılan su değirmeninden 30 akçe vergi talep edildiği görülür (Erdoğan, 1993: 474; Ürekli-Yörük, 2002: 348).

Doğu Rumeli’de faaliyet gösteren değirmen işletmelerinin pek çoğu su kaynakları üzerinde kurulmuş sabit yapılardır.⁸ Su kaynakları bakımından Rumeli coğrafyası Ortadoğu ve Anadolu’ya göre daha iyi durumdadır. Rumeli Bölgesi’nin büyük dağ silsilesinde bulunan Koca Balkan ve Rodop Dağlarının su kaynakları değirmenlerin imkanlarını arttırmıştır. Bahar aylarında dağlarda eriyen kar sularıyla gürül gürül akan dereler ve nehirler, değirmen sahiplerine yeni fırsatlar sunmuştur. XVI. yüzyılda Silistre Sancağı; doğudan Kara Deniz, batıdan Koca Balkan ve Rodop Dağları, kuzeyden Tuna Nehri ile çevrili bir alandır. Bölgenin en önemli akarsuyu Tuna Nehri’dir. Ülkeler kat ederek Silistre’ye ulaşan Tuna Nehri, yine kavisler çizerek Kara Deniz’le buluşmaktadır. Su potansiyeli ve su gücü bakımından Tuna Nehri’nin diğer nehirlerle kıyas kabul edilemeyeceği kesindir. Tuna Nehri dışında bölgede, Koca Balkan ve Rodop Dağlarından beslenen çok sayıda büyüklü küçüklü nehirler vardır. Bunlar; Eğirne, Potva(Batova), Hayali, Kuru ve Koca Dere, Küçük Kamçı, Büyük Kamçı, Devne, Döne ve en güneydeki Tunca Nehirleridir.

Tablo 3. 1530 ve 1597 Yıllarında Silistre Sancağı’nın Değirmen Sayıları

Şehir/Kaza	1530		Toplam	1597		Toplam
	Mülk Değirmenler (adet)	Vakıf Değirmenler (adet)		Mülk	Vakıf	
Silistre	-	2	2	70 ⁹	2	72
Varna	19	-	19	100 ¹⁰	90 ¹¹	190
Ahyolu	-	-	-	-	-	-
Hırsova	3	-	3	-	-	-
Pravadi	-	24	24	-	26	26
Aydos	3	-	3	-	-	-
Yanbolu	-	2	2	17 ¹²	-	17
Karınovası	6	-	6	-	9	9
Rus Kasrı	12	28	40	12	29	41
Toplam	43	56	99	199	156	355

7 Örneğin XIX. yüzyılda Silistre nahiyeleri içinde en fazla değirmen vergisi Silistre merkezinden toplanmaktadır. Merkez nahiyeden 16.950, Silistre köyleri nahiyesinden 8.580, Eflator Nahiyesi’nden 1.400, Topçu Nahiyesi’nden 300, Karalar Nahiyesi’nden 2.200, Şarvı Nahiyesi’nden 600, Yemişenli Nahiyesi’nden 1.240 kuruş değirmen vergisi toplanmıştır. Aynı yüzyılda Silistre’deki vergi gelirlerinin oranları şu şekildedir; hububât vergileri %85’i, zanaat, ticaret ve hizmet vergileri %9.5, havyan vergileri %3, bağ vergileri %2 ve değirmen vergileri ise %0.5’i oluşturmuştur. Bk. Saim Ç. Kocakaplan, *Temettüât Defterleri Çerçevesinde Silistre Kazası’nın İktisadî ve Sosyal Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 61.

8 Evliya Çelebi Silistre Sancağı’nda suyun en az Hacıoğlupazarı Kasabası’nda olduğunu belirtir. Seyyaha göre; “...ve bu şehir susuzluk ile meşhur idi. Cümle ahalisi çâh-ı mâ-i şûrelere muhtaçlar idi...” demektedir. Bk. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* III, İstanbul 1999, s.196

9 Tuna Nehri kenarına kurulmuş olan seyyar değirmenlerdir. Bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* III (1999: 195).

10 Varna’daki Devne değirmenleri 50 adettir. Diğer yandan Döne değirmenlerinin sayısını da 50 olarak sayarsak mülk olarak yaklaşık 100 değirmen olmalıdır.

11 Potva ve Eğirne bölgelerindeki Sultan II. Selim Vakfı’nın değirmenleridir.

12 Bahsedilen değirmenler Tunca Nehri üzerindedir. Bk. (BOA TT. 86, s. 252).

Tablo 3'te verilen Silistre Sancağı'na bağı kazalardaki mülk ve vakıf değirmen sayıları, XVI. yüzyıl ortalarına doğru bölgedeki su değirmenlerinin vaziyetini özetlemektedir. 1530 yılına ait muhasebe defteri baz alındığında; sancak dahilindeki değirmen sayısı, ona bağı kazalardan daha azdır. Sancak dahilinde en fazla değirmen; Rus Kasrı, Pravadi ve Varna'da bulunmaktadır. 1530 tarihli muhasebe defterinde Rus Kasrı'nda 28 vakıf ve 12 mülk olmak üzere toplam 40 değirmen kaydı vardır ki bu sayı, sancak dahilindeki tüm değirmenlerin %40'na denk gelmektedir. Coğrafi olarak Rus Kasrı Kazası sancağın güney kısmında olup, burası su kaynakları bakımından en verimli bölgelerden birisidir.

1530 tahririnde değirmen sayısı bakımından ikinci sırada Pravadi Kazası gelmektedir. Bölgeden geçen Koca Kamçı, Deli Kamçı ve Hayali Dere'nin su potansiyeli ile sancaktaki tüm değirmenlerin %24'nü bünyesinde barındırmaktadır. Öte yandan aynı tahrirde değirmen sayısı bakımından üçüncü sırada 19 değirmenle Varna Kazası gelmektedir. Dolayısıyla 1530 yılında yapılan tahrirden hareketle; Rus Kasrı, Pravadi ve Varna kazalarındaki değirmenlerin oranı, sancaktaki değirmen toplamının %83'üne eşittir. Bahsedilen kazalarda çok sayıda değirmen kurulmasının sebepleri üzerinde durmak gerekir. Bilindiği gibi Rus Kasrı, Pravadi ve Varna kazaları; Silistre Sancağı'nın güney kesiminde bulunmakta olup bu bölge, Koca Balkan ve Rodop dağlarının sularını taşıyan büyük nehirlerin birbirine yaklaştığı yerde kurulmuşlardır. Bahsedilen kazalarda değirmenlerin çok olmasının ikinci sebebi ise, aldığı göçlerle nüfusunun zamanla artmasıdır. Rumeli'nin fethiyle birlikte Anadolu'dan yapılan göçlerle bölge büyük oranda yeniden şekillenmiştir. Yörük yerleşimi sayesinde bölgede nüfus artmış olmasına rağmen, sonradan Pravadi Kazası'na Kırım'dan getirilen göçmenlerle nüfus daha da kalabalıklaşmıştır. Dolayısıyla bölgede nüfusun göçlerle yeniden şekillenmesi önemli iktisadî faaliyetlerden biri olan değirmencililiği cazip duruma getirmiş olmalıdır.

Sonuç olarak; 1530 tarihli muhasebe defterinde Silistre Sancağı'na bağı kazalarda 43'ü özel mülkiyet, 56'sı vakıf değirmeni olmak üzere toplam 99 değirmenin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Sözü edilen değirmenlerin, Doğu Rumeli'deki Silistre Sancağı kazalarına oransız şekilde dağıldığı ve bunun temel olarak nehirlerin güneyde olmasından kaynaklandığı ifade edilmelidir. Doğu Rumeli Bölgesi'ndeki değirmenlerin sancağın güneyindeki kazalarda yoğunlaşması, halkın uzak mesafeler kat ederek değirmenlere gidip gelmesine yol açmıştır.

Osmanlı ülkesindeki diğer sancaklarla karşılaştırıldığında, Silistre Sancağı'nın değirmenleri daha fazla anlam kazanabilir. Örneğin 1530 tahririnde Kemah Sancağı'nda 125, yine 1526 tahririnde Maraş Sancağı'nda 163 değirmen vardır (Miroğlu, 1990: 183; Solak, 2004: 168; Yinanç-Elibüyük, 1988: 123). Aynı tarihlerde Behisni- Hısın-ı Mansur Kazalarında su değirmenlerinin sayısı akarsuların çokluğuna bağı olarak hızla artmıştır. 1518 yılında Çemişkezek Sancağı'nda 118 olan değirmen sayısı, 1566 tahririnde 178'e çıkmıştır (Ünal, 1999: 124). Oysa 1530 tarihli tahririnde Hüdâvendigâr Livası'nda 134; Biga Livası'nda 63, Saruhan Livası'nda 22 değirmen bulunmaktadır. Değirmenler bakımından Anadolu'da en geniş faaliyet alanı güneyde Menteşe Livası'ndadır. H.937/1530 tarihli muhasebe defterine göre bölgede kayıtlı 790 değirmen vardır.

B- 1597 Yılı Tahririne Göre Silistre Sancağı'nda Değirmenler

1530 tahririnden sonra Silistre Sancağı'nda yapılan ikinci tahrir 1597 yılına aittir. İki tahrir arasındaki 67 yıllık sürede bölgenin nüfusunda büyük artış söz konusudur. İnalçık'a göre 1500-1550 yılları arasında Akdeniz ülkelerinde görülen nüfus artışına bağı olarak Balkanlarda nüfusun en az %40 artmış olduğu var sayılmaktadır. Benzer şekilde Kiel, 1516 yılından 1570 yılı arasındaki 54 yılda Silistre kaza merkezi nüfusunun yaklaşık 2.000 kişiden 6.000 kişiye çıktığını belirtmesi yine ciddi bir artışa işarettir (Kiel, 2009: 202). Nüfus miktarındaki artışa bağı olarak Balkan şehirlerinde iktisadî hayat canlanmış ve cizye gelirleri

1/3 oranında artmıştır. Yaşanan nüfus artışı tarım topraklarının genişlemesine, mezra ve otlakların tarım toprağı haline gelmesini sağlarken bu durum, gıda maddelerine olan talebi de canlandırmıştır.¹³ Tahıl üretiminde görülen artış, beraberinde arz-talep dengesi çerçevesinde yatırımları değirmenlere yönlendirmiştir (Demirtaş, 2016: 121).

Yapısal ve işlevsel açıdan Silistre Sancağı sınırları içerisinde değirmen sayısının artması bölgedeki Koca Balkan ve Rodop Dağlarından beslenen nehirlerin sularının daha iyi değerlendirilmesiyle sağlanmıştır. Nitekim XVII. yüzyılda Evliya Çelebi; *dağlarında ve derelerinde su değirmenleri çoktur*, şeklinde belirttiğı Varna Kazası değirmenlerin en fazla artış gösterdiği bölgedir (Kahraman- Dağılı 1999; 195). Nitekim 1597 tarihli tahrirde; Koca Kamçı, Deli Kamçı ve Hayali Dere üzerinde 1530 tahririnde 19 değirmen bulunurken, 1597 tahririnde bu sayı; 100 mülk değirmeni, 90 vakıf değirmeni olmak üzere en az 190'a çıkmıştır. 1597 tahririnde Varna Kazası'nda inşa edilen vakıf su değirmenleri, mülkiyetleri bakımından tasnif edildiğinde tamamının Sultan II. Selim Vakfı tarafından kurulduğu görülür.¹⁴ Zaten Sultan II. Selim'in, Edirne'deki hayratını ayakta tutan tarım gelirleri büyük oranda Silistre Sancağı dâhilinde bulunmaktadır. Sultan II. Selim vakıflarına gelir getirmesi için Silistre Sancağı'ndaki Varna,¹⁵ Tekfurgölü, Pravadi, Ruskasrı, Karinâbâd ve Aydos Kazalarındaki 90'dan fazla köyün gelirini bağışlamıştır. 1597 tarihli tahrirde, bahsedilen altı kazadaki vakıf köylerinin gelirleri toplamı 1.725.514 akçedir.¹⁶ Bu yüzden Rumeli'de kurulmuş padişah vakıfları içinde II. Selim vakıfları; iktisadî açıdan Yavuz Sultan Selim, II. Bayezid, Kanuni Sultan Süleyman ve III. Mehmed'in vakıflarından daha geniş imkânlarla sahiptir.

Sultan II. Selim Vakfı'nın tarım gelirleri dışında Silistre'de kurulan değirmenleri yine önemli gelir kaynağı oluşturmuştur. Sultan II. Selim Vakfı, sancak dahilinde bulunan nehirlerin sularının değerlendirilmesi gerektiğini fark ederek, XVI. yüzyılın sonlarına doğru onlarca değirmenin kurulmasına ön ayak olmuştur. 1597 yılında yazılan tahrirde, vakfın kiraya vererek işlettiğı 90 değirmeni bulunmaktadır. Belirtilen 90 değirmeni işleten 63 vakıf kiracısı vardır (TKGM, TT. 561, v.116a). Bahsedilen 90 değirmenin yıllık vergileri toplamı 6.210 akçedir.

561 numaralı mufassal tahrir defterinde, Sultan II. Selim Vakfı değirmen kiracılarından sadece birinin ismi yazılmamış olup, onun dışındaki tüm değirmenlerin gerek kiracıları gerekse kira miktarları kaydedilmiştir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla; kiracısı belirtilmeyen bir değirmen dışında, değirmenlerin hepsi

13 Balkanlarda uzun bir süre düşman istilası ve bölgesel karışıklıklar yaşanmadığından bu nüfus artışı norma görülmelidir. Bk. İnalıcı (2010: 203).

14 II. Selim yapılmasını salık verdiği eserleriyle bilinmektedir. Özellikle Edirne'de Mimar Sinan eseri olan Selimiye Camii bunun en güzel örneğidir. Müderrisoğlu (2014: 756). Padişahın bundan başka yaptırdığı Konya'da külliyesi vardır. Bu külliye, Osmanlı mimarisinin güzel örneklerindedir. Benzer şekilde Sultan Selim'in, Payas'ta cami, han ve hamamlar inşa ettirerek buranın kasaba haline gelmesini sağlamıştır. Yine Sultan II. Selim'in izini Konya-Sultâniye'de görmek mümkündür. Bk. Karadeniz (2016: 277-285). Padişahın Kıbrıs'ın fethinden sonra St. Sophia Katedrali'ni tamir ettirerek camiye çevirttiğı bilinmektedir. Bk. Emecen (2009: 418). Öte yandan 1566-1574 yılları arasında iktidarda kalan Sultan II. Selim, aklına takılan işleri sıkı sıkıya takip eden, kimsenin kalbini kırmayan âlîcenap, cömert ve hayırsever bir padişahtır. II. Selim, Kıbrıs'ın fethinde çok sevinmiş ancak hemen ardından Osmanlı donanmasının İnebahtı'da bozguna uğramasından çok üzölmüştür. Padişahı teselli eden ve nasihatlerde bulunan Seyyid Efendi, bu felâketin Allah tarafından Müslümanları terbiye etmek ve uyarmak için verildiğini ifade ederek dirayetli bir vezir atanması konusunda tavsiyede bulunmuştur (Bk. *Selaniki Tarihi* I, Ankara s.40-99).

15 Örneğin II. Selim Vakfı'nın Varna'daki vakıf köyleri; İsa Hoca, Çamurcu, Yenice, Karaca Yörük, Kesriç, Keşiş, Çamlık, Kasaplı, Kovanlı, Kılıç Baba, Bali Subaşı, Yörük Ali, Durali, Eskici, Derime, Nasıbaşı, Yeniceoğlu, Davudoğlu, Kara Hamid, Aksakal, Susakpınarı, Abdiköy, Boğazköy, Paşaderesi, Kavaklıpınar, Çoturak, Başhisarlık, Karaodun, Ortakuyu, Galata, Eğirne, Kadı Yunus, Kurtlu, Osman Bey, Nasreddin, Kara Ömer Kuyusu, Sinanoğlu Kuyusu, Yunusköy, Babalica-i Küçük, Hacı Mehmed, Körükçü Sinan, Balatlı, Kılıççı Kuyusu, Kerameddin Yunus, Mehmed Fakih, İdris Pınarı, Hacı Sinan Kuyusu'dur. Bk. *TKGM*, TT. 561, v.76/b-105/b.

16 Bk. *TKGM*, *TKGM*, TT. 83 ve *TKGM*, TT. 86. Ayrıca bk. Cebeci (1994: 92).

çalışır vaziyettedir. Değirmenlerle ilgili bir başka husus ise vakıf değirmenleri içerisinde sadece bir tanesinin yıllık kira bedeli 30 akçedir. Onun dışındaki 60 değirmenin yani %66'sının yıllık kira bedelleri 75'er akçedir. Bu oranlar aynı zamanda değirmenlerin yıl boyunca düzenli olarak işletildiklerini ortaya koymaktadır. Öte yandan vakıf değirmenlerinden geriye kalan 28 değirmenin her birinin kira bedeli yıllık 60'ar akçedir (TKGM, TT. 561, v.116a-b). Değirmen kiracılarının ödediği vergilere bakarak büyük çoğunluğunun yıl boyu sürekli işletildikleri kanısına ulaşılabildiği gibi aynı zamanda, nehirlerin düzenli rejime sahip oldukları da anlaşılabilir. Sultan II. Selim'in vakıf değirmenlerini daha farklı açılardan ele almak mümkündür. Örneğin vakıf değirmenlerini kiracılar açısından değerlendirildiğinde; 63 değirmen kiracısından 44'ü (yani %67.72'si) bir *bâb* (dolab) vakıf değirmeni kiralamıştır. Diğer taraftan 17 değirmen kiracısı (%26.8'i) ise vakıftan 2'şer değirmen kiralamışlardır. Geri kalan bir kiracı ise 4 vakıf değirmeni kiralamıştır (Ek-1).

Mülkiyet bakımından Sultan II. Selim Vakfı değirmenlerinin kayıtlarında ilginç durumlar da yok değildir. Örneğin Sultan II. Selim Vakfı değirmenlerinin kiracıları arasında Varna'daki Akyazılı Baba Tekkesi vardır.¹⁷ Akyazılı Baba Tekkesi, Sultan II. Selim Vakfı'na ait 8 bâb değirmeni kiralamak suretiyle işletmektedir.¹⁸ 561 numaralı defterin Varna Kazası kısmında; Akyazılı Baba Tekkesi'nde 10 dervişin bulunduğu, bunlardan 3 tanesinin cemaat-i Kiptiyân olduğu belirtilerek; senede 3 akçe vergiyi *mirlivaya* verdikleri kaydedilmiştir (TKGM, TT. 561, s. 126a).

Akyazılı Baba Tekkesi şeyhi, vakfa ait Duru Sinan ve Bozdoğanlı mezralarını kiraya vererek işletmektedir. Akyazılı Baba Tekkesi'nin kendisine ait iki değirmeni olmasına rağmen, Sultan II. Selim Vakfı'ndan başka değirmenler kiralama ihtiyacı hissetmesi bazı hususları akla getirmektedir.¹⁹ Buna göre Akyazılı Baba Tekkesi'nde kalan dervişlerin, Sultan II. Selim Vakfı'ndan kiralanan sekiz adet değirmenin işletilmesinden sorumlu tutulmuş olmalıdırlar. Bu açıdan bakıldığında, Akyazılı Baba Tekkesi; arazileri, bahçeleri ve 10 bâb değirmeni ile küçük bir tarım işletmesi şeklindedir. Nitekim tekke dervişlerinin gündüzleri zaviyeye gelir getirmesi için kiralanan değirmenlerde çalıştırıldıkları bir anlamda, kendi tekkelerinin giderlerini karşıladıkları anlaşılmaktadır. Zaten Evliya Çelebi Akyazılı Tekkesi için; "*yemek ve lokmaları çokdur. Adamlardan ve evkâfdan gelirleri çokdur*" demektedir (Dürüst 1988; 447).

1597 tahririne göre Silistre Sancağı'nda değirmenlerin bol olduğu diğer yöre ise; Doğu Bulgaristan'daki Devne Bölgesi'dir. Burası, Devne Nehri ve kolları ile bol yağış alan kuraklıktan hiç etkilenmeyen bir sahadır. Evliya Çelebi'ye göre, Dobruca ve Deliorman Bölgelerinde yaşayan halkın ihtiyaçlarını karşılayan Devne Bölgesi hem değirmenler bölgesi hem de menzil sahasıdır. Bölgede yaklaşık 50 mülk değirmeni bulunmaktadır. Evliya Çelebi; "*...dereli ve depeli yerlerde bî-hesab değirmenlerdir kim biri birinden suları cereyan edüp asiyablardır* diyerek sıra sıra dizilmiş değirmenlerin birbirlerinin sularını kullandıklarını ifade etmiştir.²⁰ Nitekim XVII. yüzyılın ikinci yarısında Devne Vadisi'nde yeni değirmenler de kurulmuştur.

17 Vakıfların değirmenler kurarak işletmesi gelirlerinin yüksek olmasındandır. Anadolu'da daha az olmakla birlikte özellikle Rume-
li'de vakıflara ait pek çok değirmen vardır. Örneğin Gümölcine'de Gazi Evrenos Bey Vakfı'nın 13 değirmeni vardır. Bk. Kiel (1996:
269).

18 Bir asırdan fazla yaşadığı bilinen ve Sultan II. Murad devrinde vefat eden Bektaşî şeyhi Akyazılı Baba, Hoca Ahmed Yesevi'nin halifelerindedir. Akyazılı Baba Zaviyesi Varna şehri ile Balçık arasında olup, Rumeli'nin Türkleşmesinde payı olan gazi erenlerdendir. Akyazılı Baba'nın vefatından sonra Gazi Mihail oğlu Arslan Bey tarafından tekke yaptırılıp vakfedildiği tahmin edilmektedir. Bk. Eyice (1989: 302).

19 Tekkenin başka bir vakıftan değirmen kiralayıp bunu işletmesi aslında bu kurumun ticarî bir faaliyetmiş gibi piyasaya iş yaptığını göstermektedir. Tekke dervişleri değirmende ürettikleri buğdayı öğütürerek tekkenin somun ihtiyacını karşılamaktadırlar (TKGM, TT. 561, v.111a).

20 Seyahatnâme'de; "*Çelebi Sultan Mehmed ibn Yıldırım Han, Rusçuk mukâbelesinde Yergöğü Kalesi'ni Eflak hâkinde bina ederken nehr-i Tuna'nın Demirkapu'sundan saman ve kömür döküp bu Devne değirmenlerinden ve Yenihisar'dan ve Çekmece göllerinden saman ve kömür çıktığı müsbettir*" denilmektedir. Bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi V* (2001: 49).

Hayırsever Amcazâde Hasan Ağa, vakfına gelir getirmesi için Devne Bölgesi'nde değirmenler yaptırılmıştır. Hasan Ağa'nın vakıf değirmenleri Başgöz, Öğünlü ve Karakızlar karyelerinde kurulmuş olup, vakfa kazanç sağlamıştır (Yıldız, 2012: 81).

Kuzeydoğu Bulgaristan'da tahıl üretiminin yaygın yapıldığı yerlerde bütün yıl boyunca değirmenler faal olarak çalıştırılmışlardır. Bu yüzden Silistre Sancağı'nda kurulmuş olan değirmenlerin kira getirisi yüksektir. Seyahatnâmede; *sayf u şitâda âb-ı hayat suyu* olarak bahsedilen nehir suları yıl boyunca akmaktadır. Evliya Çelebi Devne Nehri için; *bu Devne Değirmenlerinin suyu dâimdir* demektedir (Dağlı-Kahraman vd. 2001: 49). Seyyah ayrıca; *her bir Devne değirmeni birer ze'âmetten yahşidir* ifadesi ile değirmenlerin askerî sınıfa mensup kişilerin elde ettiği zeâmetlerden daha fazla getirisinin olduğunu vurgulamıştır. Yine aynı yazar, değirmenlerin kira getirisinin yüksek olması nedeniyle bölgede; *cem'î a'yân-ı vilâyetin ve nısf paşazâdelerin* Devne'de değirmenleri olduğunu belirtmektedir.

Evliya Çelebi'nin Rumeli seyahatlerinde geçtiği ve eserinde bahsettiği diğer bir değirmen bölgesi ise Batova Nehri vadisidir. Batova Vadisi'nde, *Mesirgâh-ı Döne* adıyla bilinen değirmenler bulunmaktadır. Balçık yakınlarındaki Döne Bölgesi'nde 40'tan fazla değirmen vardır. Evliya Çelebi değirmenler; *...âsiyâb-ı mallârdır kim her biri birer ze'amettten a'lâdır* demektedir. Diğer bölgelerde olduğu gibi, Döne Değirmenlerinin pek çoğu Nasuh Paşa oğlu Hüseyin Paşa'ya aittir. Esasında bu değirmenler bölge halkı için, *âb-ı hayat suyu* haline gelmiştir.²¹ Döne Değirmenlerinin çokluğu sicillerdeki dava örneklerinden tespit edilebilmektedir.²² Öte yandan Döne Değirmenlerini kıymetli kılan diğer bir husus ise, bu değirmenlerin Dobruca Bölgesi'nin ihtiyaçları karşılamasıydı. Söz konusu değirmenler, halkın buğday öğütmek için uzun yollar kat ederek güneye Varna Kazası'na gitmelerini engellemiştir.

C-Evliya Çelebi'nin Bahsettiği Silistre Sancağı Değirmenleri

Ziraatın yaygın yapıldığı bölgelerde buğdayın öğütülerek un haline dönüştürülmesi; nüfusun artması, iktisadî şartların iyileşmesi ve teknolojik alt yapının gelişmesiyle daha da önemli bir hal almıştır. Nitekim XVII. yüzyılda bölgeyi dolaşan Evliya Çelebi, Silistre Sancağı'ndaki gördüğü değirmenleri detaylı olarak anlatmaktadır. Onun kendine has anlatımıyla üzerinde değirmen bulunan gemileri uzun uzun tasvir etmesi, bölgenin iktisadî ve sosyal yapısındaki değişimi özetler niteliktedir. Detaylı olarak incelediğimiz 1597 tarihli tahrir defterinde pek çok yerde su değirmenlerinden bahsedilirken, üzerinde değirmenler kurulu olan gemilerden hiç bahsedilmez.

Evliya Çelebi; *bu şehir-i Silistre dağlarında ve derelerinde su değirmenleri çoktur ammâ nehr-i Tuna üzerinde olan asiyâb-ı dakîk(un değirmeni) bir diyarda yoktur. İllâ yine Tuna Nehri üzere olan şehirler önünde vardır. Ammâ bu Silistre önündeki değirmenler kâr-ı acîb u gariptir* diyerek gördüğü farklı tipteki değirmenleri anlatmıştır (Dağlı-Kahraman vd. 2001; 195). Tuna Nehri'ndeki değirmen gemileri; bölgenin meşhur dibi yassı iki Tiransa gemisinin birbirine bağlanmasından oluşmaktadır. Bu iki gemi arasında bırakılan 7-8 metrelik kısma, kalın tahta direkler dikilerek arklar yoluyla oluşturulan suyun hızı, büyük geminin dışındaki değirmen çarkını döndürerek, çarkın diğer ucundaki değirmen taşına aktarmıştır. Böylece dönen taş, un değirmenini harekete geçirmiştir.

21 Döne Menzili, Varna'ya 42 km. uzaklıkta Balçık Kasabası'nda bulunmaktadır. Bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* III (1999: s.199; BOA TT. 561, 115a-b).

22 Örneğin XIX. yüzyıl ortalarındaki bir sicilde Döne Bölgesi'ndeki değirmen satışları ve değirmen kiralalamalarından bahsedilmektedir. Bk. *Varna Şer'iyye Sicili* VIII, 24b ve 35b.

Gemiler üzerine sabitlenmiş değirmen platformlarında birkaç kişinin çalıştığı, onların aileleri ile birlikte gemi üzerinde oluşturulan odalarda kaldıkları anlaşılmaktadır. Değirmen olarak kullanılan gemiler hem kıyıya kalın halatlarla bağlanmışlar, hem de gemiler etrafına çakılan kazıklarla sabitlenmişlerdir. Bütün bunlara ilave olarak gemilerin bulunduğu konumda durabilmesi için halatlara bağlanan taşlar onları yerinde sabit tutmuştur.²³

Evliya Çelebi gemilerde öğütülen unlardan hemen oracıkta ekmek ve poğaçaya yapıldığı belirtilmektedir ki bu durum değirmenlerle fırınlar arasında yakın bağ olduğunu göstermektedir. Bu kısımda Tuna Nehri üzerinde çalışan gemilerin neden değirmene çevrildiği veya bu teknolojiye neden ihtiyaç duyuldu? sorusu akla gelmektedir. Elbette bugün olduğu gibi geçmiş asırlarda da insanlar uzak mesafeler kat ederek değirmenlere ulaşmak yerine, hemen yanı başlarından akan Tuna Nehri'nden faydalanmak amacıyla kolay ve pratik yollar aramışlardır. Böylece zaman ve emekten tasarruf eden Silistreliler; *nehr-i azîm Tuna* üzerinde seyyar değirmenler inşa etmeyi başarmışlardır. Silistre'de benzeri olmayan seyyar değirmenlerde günlük 50 kile buğday öğütülebilmektedir. Doğu Rumeli'de başka benzeri olmayan bu değirmenler Evliya Çelebi'ye göre oldukça etkileyicidir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi III, 1999: 189).²⁴ Nitekim zaman içerisinde bu değirmen gemilerinin nehirde geçen tüccar gemilerini tehlikeye atmaması için şehir yönetimi onlara uygun mahaller belirlemiştir. Kıyıya bağlı gemiler üzerindeki değirmenler Silistre şehrinin gıda ihtiyacını karşılarken bölgedeki tüccar ve balıkçı gemileri de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla devlet, değirmen gemilerinin zabıtlar tarafından kontrolünü sağlamak suretiyle güvenlik ve ticaretin aksatılmasına engel olmuştur (Erim, 1953: 27-64).

Sonuç

Silistre Sancağı'ndaki değirmenler; mülk ve vakıf değirmenler olmak üzere iki kısımda incelenebilir. 1530 tarihli muhasebe defterinde en fazla mülk değirmeni Varna ve Rus Kasrı kazalarında, en fazla vakıf değirmeni ise Rus Kasrı ve Prevadi kazalarında. Coğrafi olarak Silistre Sancağı'nın güney kesiminde yer alan Rus Kasrı, Prevadi ve Varna bölgelerindeki değirmenler; Koca Balkan ve Rodop dağlarının yükseklerinden gelen sularla faaliyette bulunmuşlardır. Bu yüzden bölgede hem nehirlerin çok olması hem de Koca Kamçı, Deli Kamçı ve Hayali Dere nehirlerinin birbirlerine yaklaşmaları dar bir alanda çok sayıda değirmenin kurulmasına imkan sağlamıştır.

23 Evvelâ iki adet dibi yassı Tuna'nın transa gemileri gibi gemilerdir ve ikisi birbirine azîm direklerle bend olmuştur. Bu iki keşti ma-beyninde on arşın mikdârı enli kalın tahtalar ve amud haşebler ile mebni dolabları vardır. Büyük çarhın ucunda bir azîm değirmen taşı vardır ki kim üç çift câmûs ancak barkeş olur. Bu değirmenlerde şeb u rûz elişer Silistre kilesi un hâsıl olur. Tâ bu mertebe serî ' deverân eder çarhlardır kim âdemın nazarı iremez. Her asiyağın ikişer ve üçer âdemleri ehl ü iyalleri ile değirmenlerde sakin olurlar. Her biri bir hân misali tahta örtülü damlardır. İçinde matbahi ve müte'addid hücreleri ve revzenleri ve bacaları vardır. niçesinde furûnları olup taze boğaç ve ekmek tabl ederler. Zira kale önünde nehr-i Tuna gayet serî' ceryân eder bir girdab-ı azîmdir. Ammâ bu yetmiş seksen adet değirmenlerin Tuna üzre ber-karar olmaları aceb ma'rifettir. Mesela iki gemi birbirine gemi direkleri ile bend olmuştur. Yaban asmasından bir azîm sepet örüp seng-i harâ ile sepeti leb-ber- leb edüp ağzın seddi derler. Ve yine yaban asmasından âdem beli kalınlığı avret saçı gibi elli atmış arşın ip örüp değirmen gemilerin Tuna ile ceryan etdirerek tâ değirmen sahibinin Tuna üzre mahalli hududuna geldiği mahalde mezkûr seddi memlû taş ile nehr-i Tuna'ya uçurup değirmen mahallinde karar eder. Zira asma ipin bir ucu sepette ve bir ucu gemide makyutdur. Tamamı vakt-i şitâ garîp olup Tuna nehrinden buz akmağa başladıkda değirmenler asmadan iplerin kesüp her bir değirmeni birer cezire limanlarında hıfz edüp yine bahar mevsiminde icrâ ederler. Azîm temâşâgâh ma'rifet-i garîbe ve acîbe asiyağlardır kim her biri beşer kiseye olur ammâ her sene beşer kise mahsûl verir bir serbest ze'âmetden â'lâdır. Ekseriyâ Silistre a'yânının bir güne kârları bu asiyağlardır". Bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* III (1999: 195).

24 Öte yandan XIX. yüzyılda Silistre Kazası'nda geleneksel su değirmenleri ve Tuna Nehri üzerindeki seyyar su değirmenlerinden başka, rüzgar gücüyle çalışan yel değirmenleri de kurulmuştur. XIX. yüzyılda klasik dönem kaza taksimâtı sona erdiğinden, kaza dâhilinde sadece 58 değirmenin olduğu ve bunlar içerisinde en fazla gelirin yel değirmenlerinden elde edildiği belirtilmiştir. Bk. Kocakaplan (2007: 73-75).

XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sancak dahilindeki değirmenlerin sayısı hızla artmıştır. 1597 tarihli tahrir defterinde mülk ve vakıf değirmenlerin sayısının fazlalığı bunu doğrulamaktadır. Tuna Nehri üzerindeki 70 *seyyar değirmen* dışında, yine Varna yakınlarındaki Batova Bölgesi'ndeki 50 adet *Mesirgâh-ı Döne Değirmenleri* bölgedeki

önemli imar faaliyetleridir. Aynı şekilde Doğu Rumeli'de güneyden kuzeye doğru giderken Aydos Kazası ile Varna Kazası arasındaki bir mevkiye dereli tepeli sıralanmış 50 adet *Devne Değirmenleri* yer almaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Devne Vadisi'nde, Amcazâde Hasan Ağa Vakfı tarafından Başgöz, Öğünlü ve Karakızlar bölgelerinde çok sayıda vakıf değirmen faaliyete geçirilmiştir.

1597 yılına ait tahrirde vakıf değirmenlerin sayısının fazla olmasında, Sultan II. Selim Vakfı'nın değirmenlerinin kaydedilmiş olması etkilidir. Vakfın 90 değirmeni 63 kiracı tarafından kontrol edilmektedir. Bu değirmenlerin yıllık getirisi ise 6.210 akçedir. Öte yandan, Sultan II. Selim Vakfı değirmenlerinin bir kısmını Varna yakınlarındaki Akyazılı Baba Tekkesi kiralamıştır. Akyazılı Baba Tekkesi'nin kendi değirmenleri olmasına rağmen, o dönemde Sultan II. Selim Vakfı'ndan 8 adet daha değirmen kiralaması, tekke şeyhi ve dervişlerin kurumu tarımsal işletme gibi yönettiklerini göstermektedir.

1530 yılından 1597 yılına kadar olan sürede mülk değirmenlerin sayısı 43'ten 199'a çıkmıştır. İfade edilen bu artışta, mülk değirmenlerin pek çoğunun eşraf ve ayanlar tarafından kurulmuş olmasıdır. Vakıf değirmenlere gelince, 1530 tahririnde Silistre Sancağı'nda 56 vakıf değirmeni bulunurken yüzyılın sonunda bu sayı en az 156'ya çıkmıştır. Dolayısıyla geçen 67 yıllık sürede sancaktaki mülk değirmenlerinin sayısı 4.8 kat artarken, vakıf değirmenlerinin sayısı ise 2.8 kat artmıştır. Kazalar bazında bakıldığında sancak dahilindeki en fazla değirmen artışı; Rus Kasrı, Prevadi ve Varna'dadır. Bu kazalardaki değirmen sayısındaki artış doğrudan doğruya suyun bol olmasıyla ve çeşitli bölgelerden yapılan göçlerle ilgilidir.

Evliya Çelebi'nin Tuna Nehri üzerinde gördüğü gemiler üzerindeki seyyar değirmenler ise yukarıda belirtilenlerden eski tip değirmenlerden teknolojik olarak bir miktar ayrılmaktadır. Bu durum esasında, XVII. yüzyıl ortalarında teknolojinin geldiği seviyeyi göstermektedir. Tıransa gemilerinin yan yana konarak aralarında oluşturulan boşluktan suyun tazyikle akıtılması değirmencilik sektörüne yeni bir bakış açısı getirmiştir.

Sonuç olarak, buğday veya zahirenin öğütülerek un haline getirilmesi, insanoğlu için bir yaşam dengesidir. Osmanlı toplumu hem kendi menfaatleri hem de toplumun menfaatlerini göz önünde bulundurarak; Tuna, Tunca, Küçük Kamçı, Büyük Kamçı, Kuru, Hayali ve diğer nehirler üzerine değirmenler kurmuştur. Değirmenler sahipleri için zenginlik ve itibar anlamları taşıdığından, şehir ileri gelenleri ve büyük vakıflar yatırımlarını bu kısma yönlendirerek 1530 tahririnde 99 olan değirmen sayısını 1597 yılında 355'e kadar çıkarmışlardır. Dolayısıyla sancakta kurulan her bir değirmen, bölgenin iktisadî gelişimine katkı yapan eserler olarak düşünüldüğünde, XVI. yüzyıl sonlarında Doğu Rumeli'de önemli gelişmeler söz konusudur.

Kaynaklar

1-Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi(TKGM):

TKGM, TT. 83 Numaralı Tapu Tahrir Defteri

TKGM, TT. 86 Numaralı Tapu Tahrir Defteri

TKGM, TT. 561 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri

2-Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA):

BOA. TT. 20 Numaralı Tapu Tahrir Defteri

BOA. TT. 222 Numaralı Tımar İcmal Defteri

BOA. TT. 370 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri

BOA. TT. 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri

3-Şer 'iyye Sicilleri(Ş.S.)

Varna Ş.S. VIII.

Silistre Ş.S. LV- LVI- LVII.

4- Araştırma ve İnceleme Eserler:

Aynural, Salih. (2001). *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Barkan, Ömer L. (1943). "XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I". *Kanunlar*. İstanbul: İstanbul İktisad Fakültesi Yayınları.

Baş, Ali - Remzi Duran- Ruhi Özcan. (2011). "Konya Meram İlçesi Tarihi Su Değirmenleri". *XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Konya, 95-113.

Bir, Atilla-M.Şinasi Acar-Mustafa Kaçar. (2012). *Anadolu'nun Değirmenleri*. İstanbul: Yem Yayınları.

Bober, Phyllis Pray. (2014). *Antikçağ ve Ortaçağ'da Sanat Kültür ve Mutfak*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Braudel, Fernand. (1993). *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar*, (I. Cilt). Çev. Mehmet A. Kılıçbay, İstanbul: Gece Yayınları.

Cebeci, Ahmet. (1988). "Silistre Sancağı Vakıfları ve H.1006/1597 Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri". *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 453-466.

Cebeci, Ahmet. (1994). XVI. Yüzyılda Silistre Sancağı Vakıfları. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Geza David. (2001). "İstolni Belgrad". *DİA*, (XXIII), İstanbul, 406.

Demirtaş, Mehmet. (2014). *Osmanlı'da Fırıncılık*. İstanbul: Atıf Yayınları.

Dürüst, M. Kamil. (1988). "Varna'da Akyazılı Sultan Tekkesi". *Vakıflar Dergisi*, (XX), Ankara, 443-452.

Emecen, Feridun. (2009). "Selim II", *DİA*, (XXXVI), İstanbul, 414-418.

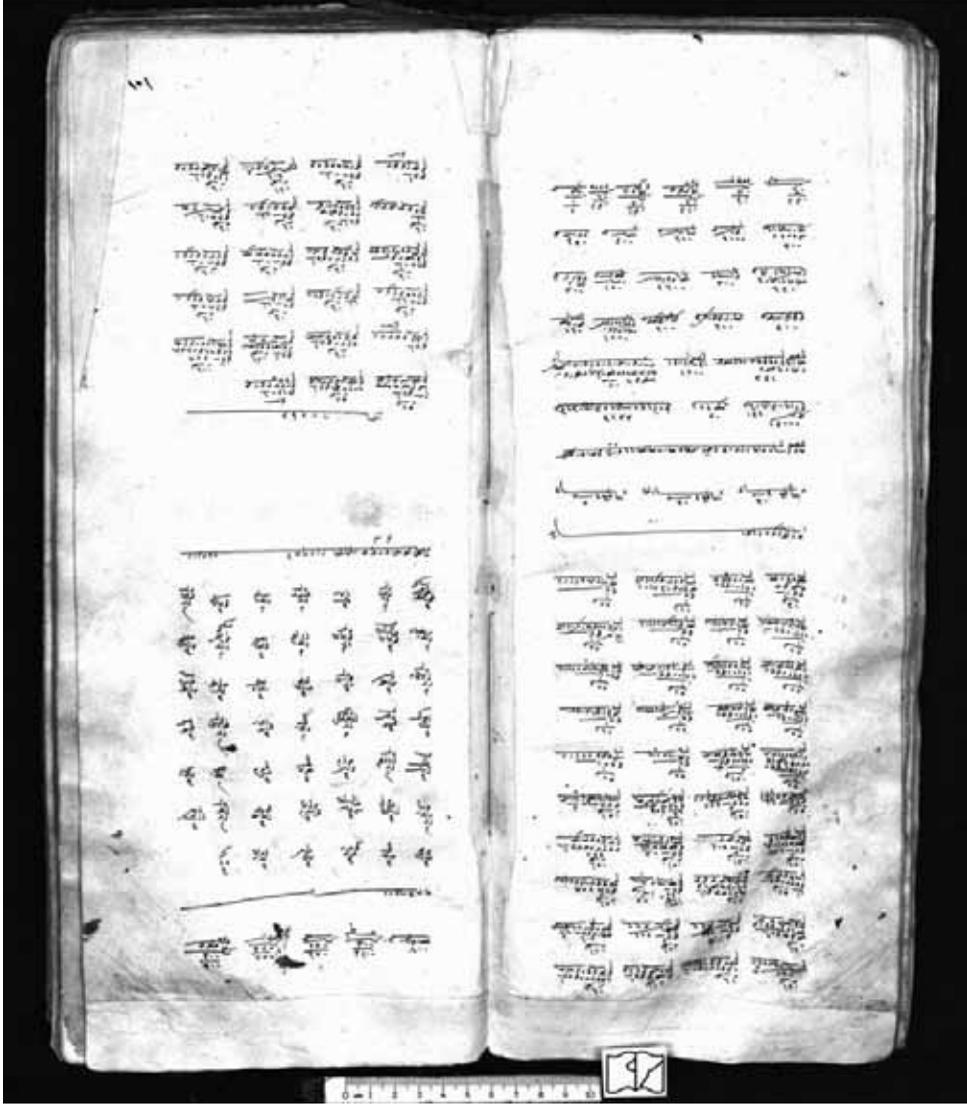
Epstein, Steven A. (2014). *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası: Ekonomi ve Sosyal Tarih-1000-1500*. Çev. Serap Işık, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Erdoğan, Emine. (2004). *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.

- Erdoğan, M. Akif. (2006). "Beyşehir Sancağındaki Su Değirmenleri(1466-1584)". *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Konya, 354-360.
- Erdoğan, M. Akif. (1993). "Karaman Vilâyeti Kanunnâmeleri". *OTAM*, (IV), Ankara, 467-516.
- Erim, Nihat. (1953). *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname III*. (1999) (ed.S. A. Kahraman-Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname V*. (2001). (ed.Y. Dağlı-S. A. Kahraman-İ. Sezgin), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname VIII*. (2000). (ed.S. A. Kahraman-Y. Dağlı- R. Dankoff), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, Semavi. (1989). "Akyazılı Sultan Âsitânesi". *DİA*, (II), İstanbul, 302-303.
- Gimpel, Jean. (2004). *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. 7. Basım, Çev. N. Özüydin, Ankara: Tübitak Yayınları.
- İnalçık, Halil. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalçık, Halil. (2010). *Devlet-i Âliyye I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Karadeniz, H. Basri. (2016). "Sultaniye(Karapınar) II. Selim Külliyesi Vakfı'nın Kuruluşu, Görevlileri ve Gelirleri". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (I), 277-285.
- Keskioğlu, Osman. (1969). "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbide ve Vakıf Eserleri". *Vakıflar Dergisi*, (VIII), 311-328.
- Keskioğlu, Osman- A. Talha Özyayın. (1983). "Bulgaristan'da Türk-İslam Eserleri". *Vakıflar Dergisi*, (XVII), 109-140.
- Kiel, Machiel. (2000). "İskeçe", *DİA*, (XXII), İstanbul, 553-555.
- Kiel, Machiel. (2001). "İslimye". *DİA*, (XXIII), İstanbul, 73-75.
- Kiel, Machiel. (2001). "İzladi". *DİA*, (XXIII), İstanbul, 513-515.
- Kiel, Machiel. (2009). "Silistre". *DİA*, (XXXVII), Ankara, 202-205.
- Kocakaplan, Saim Ç. (2007). *Temettüât Defterleri Çerçevesinde Silistre Kazası'nın İktisadî ve Sosyal Yapısı*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Koç, Ümit. (2004). "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (149), 181-190.
- Kurtoğlu, Mehmet. (2011). "Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar". *Vakıflar Dergisi*, (XXXV), Ankara, 107-154.
- Memişoğlu, Hüseyin. (1995). *Bulgaristan'da Türk Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Miroğlu, İsmet. (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan (1520-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müderrişoğlu, Fatih. (2014). "Sultan II. Selim'in Banilik Faaliyetleri". *Turkish Studies*, (IX), 749-773.
- Sarınay, Yusuf. (2002). *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rum-ili Defteri Dizin ve Tıpkı Basım*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Solak, İbrahim.(2004). *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tez, Zeki. (2001). *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Ulutürk, Muammer. (2011). "Meram'da Tarihi Su Değirmenleri". *Tübar*, (XXIX), 247-260.

- Ünal, Mehmet A. (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ürekli, Bayram-Doğın Yörük, (2002). "Karaman Eyâletine Ait Bir Kanunnâme Sureti". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (VIII), Konya, 339-372.
- Yıldız, Murat. (2012). *Amca Hasan Ağa Vakfı*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Yiğit, Ahmet. (2007). "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (XVIII), 97-155.
- Yınanç, Refet-Mesut Elibüyük. (1988). *Maraş Tahrir Defteri (1563) I-II*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Yörük, Doğın-Onur Kabak. (2016). "XVI. Yüzyıldan Günümüze Bozkır Su Değirmenleri ve Değirmen İşletmeciliği". *Uluslararası Sempozyum Geçmişten Günümüze Bozkır*, Konya, 215-236.
- Yörük, Doğın. (2014). "XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler". *Turkish Studies*, (IX/I), 637-655.

Ek-I: 561 Numaralı Tahrir Defterine G6re Sultan II. Selim Vakfi'nin Vakif Değirmenleri

1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi*

Ülkü Yancı**

Öz

Osmanlı Devleti'nde vezir, beylerbeyi, tımar ve zeamet sahipleri dışındaki bütün devlet hizmetlileri ile Hazine ve Evkaf'tan maaş alan tüm devlet çalışanlarının atama kayıtları Ruûs defterlerine kaydedilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde en eski tarihli Ruûs defteri 1546 ve en yenisi ise 1908 tarihlidir. Bu çalışmaya konu olan defter, H. 13 Safer 1141/M. 18 Eylül 1728 ve H. 29 Rebiyülevvel 1141/ M. 2 Kasım 1728 tarihleri arasında kapsamakta olup 177 atama kaydını içermektedir. Çalışmada bu kayıtlar arasından vakıflar ile ilgili olanları incelenirken, diğer kayıtlar hakkında da genel bir malumat verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Vakıf, Ruûs, Defter, Atama.

The Importance of Ruûs Books for Waqf Assignment; The Case of Book Number 1576

Abstract

In the Ottoman Empire, all state servants except the vizier, grand seigneur, the owners of *tımar* and *zeamet* and all the state employees who received salaries from the Treasury and Evkaf were registered in the Ruûs books. The oldest dated Ruûs book in Ottoman Archive is dated 1546 and the newest one is dated 1908. The Ruûs book studied in this article covers the period between H. 13th Safer and 29th Rebiyülevvel 1141 (18th September and 2nd November 1728). In this study, while examining those records related to waqfs in particular, a general information about other records is also given.

Keywords: Ottoman, waqfs, Ruûs book, appointment.

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.539193>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Mart 2019 / March 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2020 / May 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

* Dr. Öğretim Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi; Sivas/ Türkiye, u.yanci@hotmail.com;

ORCID: www.orcid.org/0000-0002-5822-1813

Giriş

“Re’s” kelimesinin çoğulu olan “Ruûs” kelimesi, sözlükte “baş, kişi, şahıs” anlamlarında kullanılmaktadır (Sami, 2004: 654). Terim olarak da Osmanlı Devleti’nde Hazine ve Evkaf’tan maaş alan her türlü görevlinin inha kâğıdı yerine kullanılan bir tabirdir (Pakalın, 1993: 71). Ücretini ister hazineden isterse vakıflardan almış olsun bütün görevlilerin tayinleri merkez tarafından yapılması ve bunların bir bölümünün ruûs defterine kaydedilmesi temel bürokratik işlemlerden birini oluşturmaktadır. Dîvân-ı Hümâyun’da veziriazamın ve seferle görevli serdarların gerçekleştirdiği tayinler ve maaş artışları reisülküttap tarafından ruûs defterine kaydedilmiştir (Ahıskalı, 2008: 273). Ruûs kalemi, diğer divan dairelerin reis ve mümeyyizleri, kapıcıbaşı, kale ağaları, dizdarlar, kethüdalar, müderris, vaiz, devirhan, imam, hatip ve mütevelliler ve diğer tüm bu görevlilerin bütün muamelelerini yürütüyordu (Halaçoğlu, 1998: 21-22). İstanbul’da Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nde bulunan Ruus defterlerinin en eskisi H. 1546, en yenisi 1908 tarihlidir (Göyünç, 1967: 2). Diğer yandan Ruûs defterleri yalnız tayin beratlarını değil, divanda alınan kararları, ferman gibi belgelerinin de kaydedildiği defterlerdir (Akyılmaz, 1990: 129-130-131).

Ruûs defterleri, Osmanlı teşkilatını, sosyal ve ekonomik hayatını anlamak için oldukça geniş bilgiler sunmaktadır. Zira defterlerde merkez ve taşradaki üst düzey memuriyetlerin kayıtlarının yanı sıra, kale görevlileri, iskele ve esnaf kethüdalıklarına ait kayıtlar; vakıflara yapılan tevcihler, maaşını Küçük Rûznâmçe Kalemi’nden alan çavuş, kâtip, müteferrika, hassa mimarları ve hekimleri gibi görevlilere ait kayıtlar ile sipahi, silâhdar, cebeci, topçu gibi askerî zümre mensuplarına ait kayıtlar yer almaktadır. Bunlar dışında devlet tarafından maaş bağlanması uygun görülen ihtiyaç sahiplerine, geçimini temin edemeyen bazı eski devlet görevlilerinin eşleri ve çocuklarına bağlanan maaş kayıtlarına da defterlerde yer verilmiştir. Görüldüğü üzere ruûs defterleri oldukça geniş muhteviyata sahiptir (Savun, 2019: 1). Ruûs defterlerinin verileri ile Osmanlı eyaletlerinin yönetim yapıları, eyalet yöneticilerinin menşeleri, eyalet divanlarının teşekkülü ve divan üyelerinin kimlikleri hakkında bilgi alabilmek de mümkündür (Aydın-Günelan, 2011: 36-37). Ruûs defterlerine zaman zaman Divana iletilen bir meseleye verilen cevaplar, bir kısım ferman özetleri ve divan kararları da kaydedilmiştir (Göyünç, 1967: 22-23).

Ruûs defterlerine Osmanlı Arşivi’nde birçok katalogta tesadüf edilmektedir. *A.RSK.d* fonunda Hicrî 945-1253 yılları arasında tutulmuş 266 adet defter, *A.DVNS.RSK. d* fonunda ise Hicrî 1116-1326 tarihlerini kapsayan 264 defter bulunmaktadır. Kamil Kepeci’nin yaptığı tasnifte de KK. d fonu ile kayıtlı Hicrî 953-1273 tarihleri arasında tutulmuş 112 adet defter bulunmaktadır. Bu tasniflerin dışında Sadâret Defterleri, Ali Emirî, İbnülemin ve Muallim Cevdet fonlarında da ruûs ile ilgili konulara ait defter ve belgelere rastlanılmaktadır (Kır, 2019: 9).

Ruus Defterlerinin verilerinden istifade edilerek yapılan çalışmalardan birisi Nejat Göyünç tarafından kaleme alınan “XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi” adlı makaledir. Göyünç, çalışmasında defterlerin tasnifini yaparak içerikleri hakkında bilgiler vermiştir (Göyünç, 1967). Ruûs defterleri sadrazamın padişaha razıyla gerçekleşen bütün idari ve askeri tayinlerle tımar tevcihatını içeren Divan Ruûsları; sefer sırasında serdarların kendi divanlarında yaptıkları tayin ve tevcihlerin kaydedildiği Sefer Ruûsları ve sadrazamın ikinci divanında yaptıkları tayin ve tevcihleri içeren İkinci Ruûsları şeklinde tasnif edilmiştir (Aydın, 2003: 70-71-72 vd.).

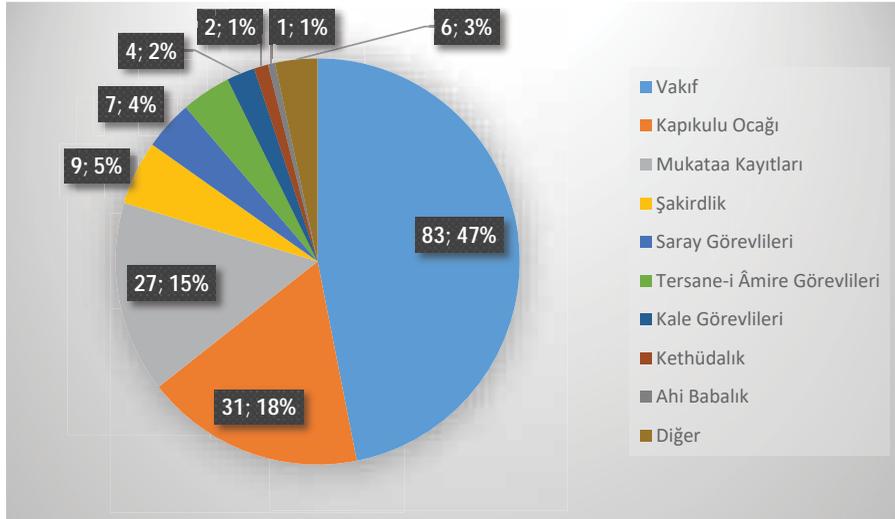
Bilgin Aydın, 2003 yılında hazırladığı doktora tezinde Divan-ı Hümâyun defterlerinden ahkâm, tahvil ahkâm ve ruûs defterlerini incelemiştir. Aydın, tez çalışmasının üçüncü bölümünde ele aldığı ruûs defterleri hakkında oldukça geniş malumat vermiş, defterlerin tasnifi sırasında ruûs defterlerinin başka defter

grupları arasında gösterilmesi gibi yanlışlıklar yapıldığına da değinerek bu durumun araştırmacılar için bir sorun olduğunu vurgulamıştır. Aydın, çalışmasında 16. yüzyıla ait ruûs defterlerini incelemiş ve 17. yüzyıla ait defterler hakkında da bilgi vermiştir.

1660- 1662 tarihli 217 Numaralı Ruûs Defteri, defterin hacminden dolayı iki ayrı yüksek lisans tez çalışmasında incelenmiştir (Savun, 2019; Kır, 2019). 1556- 1557 tarihli Divan-ı Hümâyûn Ruûs Defteri de iki ayrı yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur (Çıtak, 2015; Karabulut, 2015). Osmanlı Arşivi A.DVN.RSK koduyla 1764- 1863 tarihleri arasındaki çeşitli kayıtlardan oluşan 217 No'lu Ruûs Defteri ise bir başka yüksek lisans çalışmasında değerlendirilmiştir (Arıboğa, 2019). 1735-1736 tarihli A.RSK 1572 Numaralı (Balıbey, 2011) ve 1607-1612 yılları arasını kapsayan 1482 numaralı Ruus Defterleri (Hoşol, 2019) de yüksek lisans seviyesinde incelenen defterler arasındadır. Bu çalışmalarda varılan sonuçlar yukarıda değinildiği üzere Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapısını anlamaya yönelik bilgileri içermektedir. Defterlerden elde edilen veriler sonucunda Osmanlı Devleti'nin yaptığı tayinlerde dikkat ettiği hususlar, kurumlarda meydana gelen bozulmalar ve bunların düzeltilmesi için alınan tedbirler, değişen nizamnâmeler, ocakların kanunnameleri ile ilgili bilgiler, kurumların birleştirilmesi, lağvı ya da yeni kurum açılmasıyla ilgili bilgiler, uygulamalardaki prosedür değişiklikleri, atıyye tahsisleri gibi hususlar hakkında da bilgi sahibi olabilmek mümkün olmuştur (Arıboğa, 2019: 3).

A.Rsk 1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde Yer Alan Kayıtlar

Bu çalışmada, A.RSK 1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde yer alan vakıf atamaları incelenmiştir. Divânî yazı ile yazılmış olan defter 24 sayfadan müteşekkildir. Defterin bir kaç sayfasında yıpranmadan dolayı okunamayan kısımlar olmuştur. Eylül-Ekim 1728 tarihli 177 atama kaydını içeren kayıtların yalnız 83'ü vakıflarla ilgilidir. Defterde yer alan tüm atamalar atama yapılan birimler bakımından bir grafik ile değerlendirilmiştir. Ekteki Tablo: 1'de ise defterde yer alan vakıf atamaları ile ilgili kayıtlar tüm ayrıntıları ile birlikte gösterilmiştir.

Grafik 1: A.Rsk 1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde Yer Alan Kayıtların Alanlarına Göre Dağılımı

Yukarıdaki grafikten anlaşılacağı üzere A.Rsk 1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde yer alan kayıtların % 47'si vakıflara yapılan atamaları içerirken Kapıkulu Ocağı için yapılan atamalar %31'lik bir orana tekabül etmektedir. Mukataalar ile ilgili kayıtlar defterde %15, şakirdlik ile ilgili olanlar %5'lik bir orana sahiptir.

Defterde saray görevlileri ve Tersane-i Âmire görevlileri %4, kethüdalık % 2, ahi babalık %1 ve diğer atama kayıtları da % 3'lük bir orana sahiptir.

Defterde Kapıkulu Ocağı için yapılan atamalar, ocağın sipah, silâhdar, ulûfeciyân-ı yemîn, ulûfeciyân-ı yesâr, gurebâ-yı yemîn ve gurebâ-yı yesâr sınıflarına ait yapılan atama kayıtlarını içermektedir. Bu atamalar arasında mahlûl olan yani boşalan bir görevin çoğu zaman bir veya bazen iki, üç kişi tarafından devlete bildirildiğine dair bilgilere rastlanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Kapıkulu süvarilerinin ocağa kayıt işlemleri esasen süvari mukabelecisi adındaki bir görevli tarafından yapılırdı. Daha sonra bu görevin sadrazam tarafından yürütülmesi ile süvari mukabelecisi yalnızca ocakta boşalan görevleri bildirmekle sorumlu tutulmuştur. Fakat devletin tüm kurumlarında yaşanan bozulma ile birlikte bu ocakta da bir takım yolsuzluklar yaşanmaya başlamış ve ocakta vefat nedeniyle boşalan görevler derhal devlete bildirilmek yerine maaşı başka kişiler tarafından alınmaya başlanmıştır. İşte bu yolsuzluğun önüne geçebilmek için devlet birtakım tedbirler almış, ölen ocak görevlisini ihbar eden kişiyi ödüllendirme yolunu tercih etmiştir. İhbariye akçası adı verilen bu yöntem ile ocakta ölen kişiyi ihbar edenin yevmiyesine devlet iki akça zam yapmıştır (Arıboğa, 2019: 23). İncelenilen defterde bu türden pek çok kayıt yer almaktadır. Örneğin, sipahiyandan yirminci bölümde on dört akçe ulufe ile görevli Ali, Yusuf Ağa'nın ölümünü ihbar etmiş ve kendisine ihbariyesi mücebince iki akçe zam yapılmıştır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 3).

Defterde önemli bir orana sahip olan kayıt türü mukataalar ile ilgili olanlardır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde maddi açıdan yaşanan bir takım sebeplerle alakalı olarak mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazilerin bir kısmı özel şahıs veya kurumlara kiralanmıştır (Genç, 2006: 129). Mukataa uygulaması olarak bilinen bu uygulamanın defterde yer alan atamalar arasında % 25'lik bir orana¹ sahip olması özellikle 1695 sonrası malikane şeklinde mukataalar verilmeye başlandıktan sonra bir iç borçlanma olarak devletin ihalelerine rağbetin azalmadığını insanların mukataalara atanmaya devam ettiklerini göstermektedir. Defterde mukataa ile ilgili atamalarda doğrudan iltizam atamasının olmadığı görülmüştür. Ancak bazı mukataa gelirlerinin boşalması nedeniyle boşalan gelirin bir başkasına verilmesi ile ilgili kayıtlar yoğunluktadır. Örneğin, Derviş Mehmed Hâlid Ali Üsküdarî arz-ı hâl sunup İstanbul mukâtaası malından almak üzere yevmî dört akçe vazifeye mutasarrıf olan Ahmed Bey'in öldüğünü bildirmiş; mahlûlden yine mukâta'a-i mezbûrden almak üzere kendisine inâyet rica etmiş ve mahlûl-i mezburun iki akçesi kendisine tevcih edilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 5). Bu tür kayıtlar bize defterin yazıldığı dönemde mukataaya konu olan yerlerin nereler olduğu konusunda da fikir vermektedir. Bu şekilde defterde tespit edilen mukataalar, İstanbul Kahve Rüsumu, İstanbul Gümrüğü, Sîmkeşhâne-i İstanbul, Edirne Gümrüğü, Üsküdâr Zeameti, Edirne Duhân Gümrüğü, Tuzla, Boyahane, Adana Memlehası, Bac-ı Bazâr-ı Bursa, Aynoz Memlehası, Mudanya Gümrüğü, Bor ve Mizan-ı Harîr-i Bursa Mukâtaası'dır.

Grafikten anlaşılacağı üzere defterde şâkirdlik ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Osmanlı bürokrasisindeki kurumlar kendi memurlarını çoğu zaman kurumda görev yapan kâtipler vasıtası ile yetiştirebilmektedir. İşte bu görevliler şâkird adını almıştır. (Kır 2019:36). Defterde bu tür atama kayıtları mevcuttur. Örneğin, Mustafa adında bir kişinin defter-i Hakani'de şâkird olarak görevlendirilmesi için Defter-i Hakani emini Abdullah Efendi arzuhal sunmuş ve adı geçen şahıs bu yolla şâkirdlik görevine getirilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 17). Başka bir kayıtta da yine Mustafa adlı bir şahsın, Anadolu Muhasebesi Kalemî'ne şâkird olarak atanmak için arzuhal sunduğu ve mezkûr kalemde istihdam edilmesine izin verildiği bilgisine yer verilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 18).

1 Bu orana defterde yer alan vakıf veya Kapıkulu Ocağı gibi bazı görevler için yapılan atamalar dahil edilmemiştir. Zira bu gibi atama kayıtlarının bazılarında görevliye ödenen ücretin mukataa gelirlerinden verildiği görülmektedir.

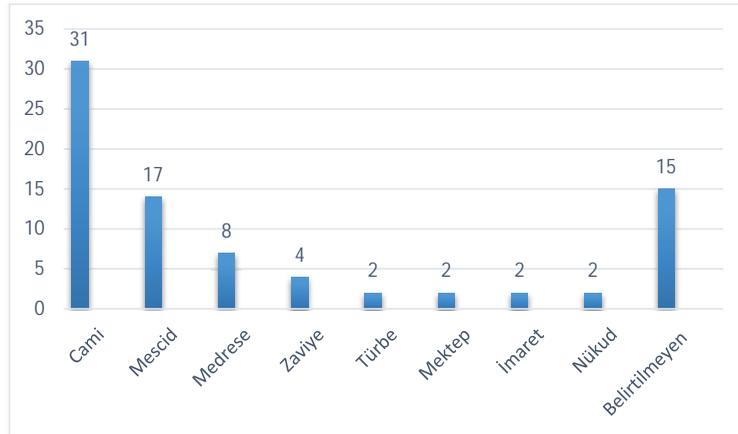
Osmanlı Devleti'nde kethüdalık görevi askeri ve mülki görevlilerin işlerini yürüten kişilere verilen adken, kapıkulu zabıtları arasında da bu adla anılan görevliler bulunmaktadır. Devlet ile esnaf arasındaki iletişimi sağlamak üzere esnaf da kendi aralarından birini kethüda olarak seçmekte idiler (Kır, 2019: 41). İncelenilen defterde iki kaydın kethüdalık ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. İlk kayıta El-Hac Mahmûd adındaki şahsın Tekfûr Han'ında olan kirâci ve hamâllar kethüdâlığının üzerinde olduğu bilgisi yer almaktadır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 2). Bir diğer kayıta da Saray-ı Atik'te teberdar kethüdası Yusuf Ağa'nın vefat ettiği bu nedenle görevin bir başka şahsa verildiği bilgisi yer almaktadır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 4). Defterde yer alan 1 kayıt ahi babalık ile ilgilidir. Ahi baba, bir şehirde bulunan tüm esnafın en büyük reisidir. (Kazıcı, 1988: 527). Defterde bununla ilgili yer alan kayıta Halep'te ahi baba olan Es-seyyid Hâşim Efendi vefat edince Halep Kadısının arzuhalı üzerine bu göreve "her vechle mehel olan" Es-seyyid Receb Efendi'nin getirildiği bilgisi yer almaktadır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 14).

Ruûs defterlerine bazen herhangi bir görevde bulunmayan bazı kişilere "hallerine merhameten" bağlanan maaş kayıtları da yazılmıştır. Bu kişiler bazen devlet hizmetinde bulunup vefat eden kişilerin eş veya çocukları da olabilmektedir. Yukarıdaki grafikte diğer olarak gösterilen kayıtlar daha çok bu türden kayıtları ifade etmek için kullanılmıştır. Defterde yer alan bir kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Saliha ve Emetullah adındaki iki kadın babaları Osman'ın vefat etmesinden dolayı güç durumda olduklarını merkeze bildiren bir dilekçe yazmışlardır. Devlet bu duruma kayıtsız kalmayarak başta İstanbul Gümrüğü malından olmak üzere başka başka kalemlerden de gelen gelirlerden toplam yirmi akçeyi iki kardeş arasında pay ederek onları mağdur etmemiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 6).

1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde Yer Alan Vakıf Kayıtları

Vakfın, İslam hukuk terminolojisindeki karşılığı bir malı veya mülkü satın almamak kaydıyla bir hayır işine bağışlamaktır (Pakalın, 1993: 577). Vakıflar doğrudan doğruya dini müesseselerdir. Türkler İslam dinini benimsemeden evvel de insan ruhundaki iyilik temayülüne bağlı olarak hayır kurumları yaptırmakla birlikte İslam dairesine girince bu durumu devam ettirmişlerdir. Kurulan vakıfların pek çoğu yurdun imarı, düşman tecavüzünden muhafazası ve içtimaî bünyenin korunması gibi nedenlerle askerî ve medeni gayelerle yapılmıştır; Bunlar arasında suyuolları, kemerleri, çeşme ve sebiller, yol, kaldırım, köprü, aşevi, misafir evi, dul evi, mektep, medrese, kütüphane, muvakkithane ve hastane gibi pek çok kurum sayılabilir (Kunter 1938: 104-105).

Bu makaleye konu olan ruûs defterindeki atama kayıtlarından anlaşıldığı üzere vakıflar pek çok alanda hizmet vermiştir. Bir tablo ile defterde yer alan vakıfların hizmet alanları şu şekilde belirtilebilir:

Grafik 2: A.Rsk 1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde Yer Alan Vakıfların Hizmet Alanlarına Göre Dağılımı

Yukarıdaki grafikten de izlenebileceği üzere kurulan vakıfların çoğunluğunu mabetler oluşturmaktadır. Nitekim defterde adı geçen 83 vakfın 48'i cami ve mescitten ibarettir. Mescitlerin sayısı 17'dir. Dini kurumların yoğunlukta olmasının sebebi, vakıf kurmaktaki en önemli amacın Allah'ın rızasını kazanmak olmasındandır. O'nun sürekli zikredildiği mekân olarak ibadet yerlerinin vakıf kurumları arasında büyük oranı kaplaması doğal karşılanmalıdır. Esasen özellikle medrese de dini bilimlerin okutulduğu mekân olması dolayısıyla çoğu zaman vakıf kurmak için ideal görünmektedir. Zira defterde yapılan atamaların 8'si medrese, 2'si mektep olmak üzere 10 tanesi eğitim kurumudur.

Osmanlı toplumunda hayatın hemen her alanıyla ilgili olarak vakıf kurulmuş, halkın her türlü ihtiyacı bu kurumlarca giderilmeye çalışılmıştır. Özellikle Osmanlı sultanları tarafından kurulan vakıflar ekonomik bakımdan çok güçlüydü. 18. yüzyıla ait bir muhasebe defterinden İstanbul'da bulunan Sultan Selim Han-ı Kadim Vakfı'nın yıllık gelirinin yaklaşık beş buçuk milyon akçe olduğu anlaşılmaktadır (BOA., EV. HMM. d, 1201).

Çalışmaya konu olan defterde bu büyük vakıf ile alakalı olarak H. 3 Rebiülevvel 1141/ M. 7 Ekim 1728 tarihli bir atama kaydı bulunmaktadır. Kayda göre *İstanbul'da bulunan merhum ve mağfurun-leh Sultan Selîm Hân-ı Kadîm Evkâfı'ndan almak üzere yevmî sekiz akçe vazife ile Varna ve Kumcuk cabiliği mahlûl olmağla mahlûlünden Hasan'a tevcih olunmuştur* (BOA, A.RSK.d 1576, s. 11).

Defterdeki kayıtlardan biri yine Selatin vakıflarından biri olan Ekim 1728 tarihli bir kayıt olup Gazi Hüdâvendigar Vakfı ile ilgilidir. Bu vakıf, I. Murad'ın Bursa'da Çekirge semtinde kurduğu vakıftır (Hızlı, 2001: 42). Külliyein içinde cami, caminin üst katına yaptırılan medrese, batsına yaptırılan imaret ve misafirhane, karşısında muallimhane ve tabhane bulunmaktadır.

İmaretle ilgili Bursa Mahkeme Sicilleri'nde 1562 tarihli bir ferman yansımıştır. Fermana göre vakfın onarımı için 29.100 akçe harcanmıştır. 1616 tarihinde imaret bünyesindeki medrese, muallimhane ve tabhanenin eskiyen çatı kurşunları, iki fırın ve ahırın tamiri için 2.500 akçe harcanmıştır (Hızlı, 2001: 45). 1595 yılı vakfın bir senelik geliri 393.345 akça olarak gerçekleşmiştir. Buna göre bu vakıf, orta ölçekte bir vakıftır. Zira Süleymaniye gibi büyük bir vakfın yıllık geliri bir milyon akça civarındadır. (Orbay, 2012: 68). 1576 numaralı ruûs defterinde, bu vakfın külliyesinde bulunan cami-i şerifte ders verecek kişiye ait bir atama kaydı yer almaktadır. Kayıta yer alan ifadelerden anlaşıldığı üzere camide ders veren kişi vakıftan yevmi on sekiz akçe almaktadır. Vakıf kurumunda bazı görevlerin birden fazla iki, üç ve hatta daha fazla kişi tarafından yürütülebildiği bilinmektedir. Bu durum vakıf kayıtlarında "*ber-vech-i iştirâk*" şeklinde ifade edilmiştir. Burada yer alan kayıta da tedris vazifesini yürüten iki kişiden birinin çocuğu olmadan vefat ettiği için görevin nisf yani yarısı bir başkasına verilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 13).

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı vakıflarında bazen bir kişinin birden fazla görevi üstlendiği görülmektedir. Gazi Hüdâvendigar vakfı ile alakalı olarak defterde yer alan başka bir kayıta da bu duruma bir örnek bulunmaktadır. H. Gurre-i Rebiülevvel 1141/ M. Ekim 1728 tarihli kayıta yer alan bilgilere göre yukarıda adı geçen vakfın camiinde tedrisle görevlendirilen Mehmed bin Abdullah Hindî ve Mustafa bin Abdullah Hindî aynı zamanda vakfın duâgû görevini de "*ber-vech-i iştirâk*" yani birlikte yürütmektedirler. Şahıslar görevleri karşılığı yevmi on iki akçe almaktadırlar. Mehmed bin Abdullah'ın çocuksuz olarak vefat etmesi sonucu mutasarrıf olduğu yevmî altı akçe hissesi Es-seyyid Ahmed'e tevcih edilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 18).

Osmanlı Devleti'nin en büyük vakıflarından biri de şüphesiz devletin zirvede olduğu Sultan Süleyman döneminde kurulan vakıftır. Kanuni Sultan Süleyman'a ait vakfiyede babası Yavuz Sultan Selim mezarı

civarında bir cami, Yeni Bahçe'de bir medrese; oğlu şehzade Mehmed için yaptırmış olduğu Şehzade Camii, medrese, imaret ve sıbyan mektebi; Süleymaniye Külliyesi bünyesinde bulunan imaret, cami, darülhadis, darüşşifa, darültıp, dört medrese, sıbyan mektebi ve medrese öğrencilerine ait on sekiz oda; Cihangir Camii, mescidi ve sıbyan mektebi; Eski Fil Damı Zaviyesi ve mescidi; Edirne'de Bükelice Zaviyesi'nden oluşmaktadır. Sultan Süleyman bu hayır kurumları için, 217 köy, 34 mezraa, 3 mahalle, 7 değirmen, 2 dalyan, 2 iskele, 1 çayırılık, 6 köy mahsulü, 2 ada, 3 hisse vakfetmiştir (Yılmaz, 2008: 46-48). Vakfın geliri, 1714 yılı vakıf muhasebe defterine göre toplam 285.400 kuruştur. Bu gelirler arasında hamam, kervansaray ve çeşitli dükkânlardan elde edilen kira gelirleri 21.000 kuruş iken, vakfın mukataa gelirleri 264.400 kuruştur (BOA., EV.HMH.d., 1957).

İncelenen ruûs defterinde bu büyük vakfa ait bir hitabet cihetinin tevcihine ait kayda rastlanılmıştır. H. 20 Safer 1141/ M. 25 Eylül 1728 tarihli atama kaydına göre Divane Ali Camii'nin hitabet vazifesi Sultan Süleyman Hân vakfından sağlanan yevmî beş akçe ile yürütülmektedir. Camide hatib olan Hasan Halîfe ibn Receb'in görevini kendi hüsn-i rızasıyla Hafız Mehmed ibn Hasan'a ferâgat ve kasr-ı yed ettiğini vakfın mütevellisi El-Hac Osman arz etmiş, bunun üzerine bir hatt-ı hümayunla görev, adı geçen şahsa tevcih edilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 12).

Bilindiği üzere Osmanlı toplumsal yaşamında vakıf kurma hakkı herkese aittir. Bir sultan, sıradan bir insan, dul bir kadın veya önemli bir tüccar ya da bir devlet adamı vakıf kurabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıfların büyük kısmı özel kişiler tarafından kurulmuş olmakla birlikte sultanların ve üst düzey devlet görevlilerinin kurduğu hayır müesseseleri toplam içinde küçük bir oran teşkil etmektedir. Fakat onların kurduğu vakıfların sayısı az da olsa mali hacmi diğerleriyle kıyaslanmayacak ölçüde büyüktür. (Sabırlı, 2012: 2)

Defterde adı geçen vakıflar arasında bulunan Bursa'da Bedreddin Pars Bey Vakfı, bir devlet adamı tarafından yaptırılmıştır. Osmanlı Devleti'nde bir hadım ağası olan ve bu nedenle vakfın tevliyetine oğluna değil de kardeşine bırakan Abdullah oğlu Bedreddin Bey, Bursa'da Şehreküstü Mahallesi'nde 1445 tarihinde bir cami ve zaviye yaptırmıştır. Bedreddin Bey, vakfa kurulduğu arazisini, üç değirmen, bir han, Yazır ve Kuruca köylerinin geliri ve birçok dükkân vakfetmiştir.

Defterde yer alan H. 29 Safer 1141/ M. 4 Ekim 1728 tarihli kayıta:

“Medine-i Burûsa'da vâki merhum Bedreddin Pars Bey vakfından almak üzere yevmî dört akçe vazife ile mu'temed ve vekil-i harç ve yevmî dört akçe vazife ile eczâ-hân olan Es-seyyid Mustafa bin Halil velediş kendi hüsn-i rıza ve ihtiyârıyla cihet-i mezbûrları erbâb-ı istihkâktan Mehmed bin El-Hac Hasan'a ferâgat ve kasr-ı yed itmekle kasr-ı yedinden tevcih olunub yedine berât-ı şerîf-i alişân virilmek bâbında inâyet recâsına nâzır-ı vakf dârüs-sa'ade ağası izzetlü El-Hac Hasan Ağa 'arz itmekle mûcebince tevcih olunmak” ifadeleri yer almaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere vakıf kurumlarında bazı görevler tek bir kişi tarafından yürütülmekte ve bu kişi ayrı ayrı yürüttüğü vazifeler için ayrı ayrı ücretler almaktadır. Atama kaydında yer alan ifadelerden Bedreddin Pars Bey Vakfı'nda da El-hac Hasan'ın, mutemetlik ve vekil-i harç ciheti için yevmi dört, eczahanlık ciheti için de yine yevmi dört akçe aldığı anlaşılmaktadır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 8).

İncelenen deftere yansıyan ve vakıf kuran bir başka devlet adamı da vezir Canikli lakabı ile bilinen El-hac Ali Paşa'dır. Dergâh-ı âlî kapıcıbaşlarından Fatsalı Ahmed Ağa'nın küçük oğlu olan Canikli Hacı Ali Paşa, 1762 yılında Gürcistan'da çıkan ayaklanmayı bastırmakta Çıldır Valisi Hasan Paşa'ya yardım etmesi üzerine Bâbiâli'nin güvenini kazanarak Canik muhassılı olmayı başarmış, katıldığı savaşlarda

gösterdiği başarılar üzerine 1772 tarihinde kendisine Amasya sancağı mâlikâne olarak verilmiş, daha sonra Tokat sancağı voyvodalığı bağlanmıştır. Eski Kırım Hanı Devlet Giray'ın tavsiyesi üzerine vezirlikle Kırım seraskerliğine getirildiği 1773 yılının Aralık ayında kendisine "bervech-i mâlikâne" Trabzon sancağı verilmiştir (Mert, 1993: 151). Trabzon ve Amasya mutasarrıflıklarında bulunan Canikli Ali Paşa, Trabzon, Erzurum ve Sivas valiliklerinde bulunmuş ancak birtakım uygunsuz davranışları nedeniyle idam edilmiş önemli bir devlet adamıdır (Karagöz 1998: 23-24-25 vd.).

Defterde Vezîr El-Hâc Ali Paşa Câmii'ne yapılan bir hitabet ciheti söz konusudur. H. 26 Safer 1141/ M. 1 Ekim 1728 tarihli atama kaydında yer alan bilgiye göre camide yevmî on beş akçe vazife ile hatîb olan Mustafa Efendi, yaşlı olması dolayısıyla görevini büyük oğluna kendi hüsn-i rızâ ve ihtiyârıyla ferâgat ve kasr-ı yed etmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 1).

Defterde yer alan önemli vakıflardan biri de Tokat'ta binası günümüze kadar ulaşan ve Gökmedrese olarak da bilinen Pervane Bey Medresesi'dir. Binanın inşası, Anadolu Selçuklu Devleti'nde pervanecilik ve vezirlik görevlerini yürüten Pervane Muineddin Süleyman tarafından başlatılmış iken, O'nun 1277'de ölümü ile bir yakını veya kızı Sultan II. Mesud'un eşi tarafından tamamlanmıştır.

Medresenin kitabesi olmadığı için yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir (Açikel 2012: 155). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde de bimarhane olarak anlatılan medrese darüşşifa olarak kurulmuştur (Hanılçe 2017: 239). 24 hisseye ayrılan 5900 akçelik toplam vakıf gelirinin 8 sehmi medrese müderrisine, 4 sehmi mütevelliyeye, 4 sehmi darüşşifadaki tabibe, 2 sehmi zaviye şeyhine, 3 sehmi 10 kişiden ibaret olan türbehanlara, 1,5 sehmi medrese talebelerine, 1,5 sehmi de müid olanlara paylaştırılmıştır (Açikel, 2012: 155). Defterde bu vakıfla ilgili olarak bulunan kayıt, medreseye ibtida-i hariç derecesiyle atanan bir müderris sebebiyledir. H. 27 Safer 1141/ M. 2 Ekim 1728 tarihli kayda göre medresede müderrislik vazifesini yürüten Tokadî İsmail Yıldûz vafaat etmiş, Tokad nâibi Şeyhî Mustafa Efendi'nin arzıyla yerine Abdurrahman Efendi görevlendirilmiştir.

Tokat'ta bulunan önemli vakıflardan biri de İvaz Paşa Vakfıdır. Hacı İvaz Paşa, Sultan I. Murad döneminde başladığı devlet hizmetine Sultan Yıldırım Bayezid, Fetret Devri, Çelebi Sultan Mehmed döneminin tamamında ve Sultan II. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında devam etmiş ve çeşitli rütbelere verilerek ikinci vezirliğe kadar yükseltilmiştir. Aynı zamanda, Bursa, Dimetoka, Edirne, Ankara ve Tokat şehirlerinde mimar veya bani olarak gerçekleştirdiği eserlerle, Türk Sanatına önemli katkılar sağlamış bir devlet adamıdır (Beyazıt, 2009: 1).

Çandarlı İbrahim'in veziriazamlığa getirilmesi üzerine İvaz Paşa ikinci vezir olmuştur. Ancak nüfuz rekabeti sebebiyle Çandarlı ile arası açılmış, bu rekabet sonucunda II. Murad İvaz Paşa'yı önce vezirlikten azletmiş, daha sonra da gözlerine mil çektirerek Edirne'den uzaklaştırılmıştır. Bursa'da mecburi ikamete tabi tutulan Hacı İvaz Paşa, bir veba salgını sırasında 20 Ağustos 1428 tarihinde vefat etmiştir (Özcan, 1996: 263).

İvaz Paşa'nın Tokat'ta kurduğu vakıf, bir bedesten, medrese, cami ve mescitten oluşmaktadır (Beyazıt, 2009: 46-47-48 vd.). Mustafa Beyazıt, (2015: 7-8) bir çalışmasında Hacı İvaz Paşa'nın Tokat'ın Beyoba beldesinde medrese, hamam ve zaviye yaptırdığını belirtmiş, Uzunçarşılı'nın da Hacı İvaz Paşa Vakfı'na ait bir vakfiyeden bahsettiğini dile getirmiştir. Kendisi ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan yine Paşa tarafından düzenlettilen Tokat bölgesine ait iki vakfiye tespit etmiştir. Beyazıt'ın tespit ettiği en erken tarihli vakfiye H. 22 Zilhicce 827 / M. 17 Kasım 1424 tarihlidir ve Tokat vilayeti Kazabad nahiyesine (Pazar) aittir. XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait Hurufât defterlerindeki verilerden de anlaşıldığı kadarıyla Hacı İvaz Paşa Beyobası köyünde cami, mescit, medrese ve buk'a (zaviye, imaret), İyi Baba köyünde mescit, muallimhâne ve buk'a inşa ettirmiştir.

Defterde bu vakfa ait atama kaydı camisine yapılan hitabet tevcihi ile alakalıdır. Tokat Müzesi arşivinde bulunan bir yazma nüshada İvaz Paşa Camii ile ilgili kayıttaki H.810 (M. 1407) yılına ait bir vakfiyeden bahsedilmekte fakat vakfiyenin yeri hakkında bilgi verilmemektedir (Beyazıt, 2015: 7). 1576 numaralı Ruûs defterinde ise bu cami ile ilgili olarak şu bilgiler verilmiştir. Hitabet görevinde bulunan Seyyid Süleyman Halîfe ölünce oğulları Es-seyyid Ali ve Es-seyyid Süleyman ortaklaşa (bervech-i müşterek) bu görevi yürütmüşlerdir. Ancak Seyyid Ali rızasıyla görevi kardeşi Süleyman'a devretmek istemiş, Tokat nâibi Şeyhî Mustafa Efendi bu durumu bir arzuhal ile merkeze bildirmiştir. Kaydın sonunda yer alan "*sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn mücebince tevcih olunmak*" ifadesinden anlaşıldığı üzere görev Süleyman'a verilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 8).

Defterde yer alan başka bir vakıf Pirî Ağa Mescidi'dir. III. Ahmed'in kızı ve Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın hanımı Fatma Sultan tarafından Terzibaşı Pîrî Ağa Mescidi'nin yerinde yaptırılmıştır. Nevşehirli İbrâhim Paşa, bu mescidin yakınında bir saray inşa ettirirken Fatma Sultan buradaki mescidin harap olduğunu görüp sarayının arazisinden de biraz yer ilâve ederek büyük bir cami inşa ettirmiştir (Eyice, 1995: 262). Küçük Çelebizade İsmail Asım tarihinde yer alan bilgiye göre Fatma Sultan Cuma gününe denk gelen H. 8 Rebiülevvel 1140/ M. 24 Ekim 1740 tarihinde III. Ahmed ve Sadrazam İbrâhim Paşa'nın da katılımıyla açılış gerçekleştirilmiştir (Asım Tarihi, s. 498-499). Defterde yer alan H. 29 Safer 1141/M. 4 Ekim 1728 tarihli atama kaydına göre bu mescide bir müezzin ataması yapılmıştır. Yevmî üç akçe vazife ile daha önceki müezzin Ali, görevi kendi hüsn-i rızasıyla Mustafa bin İsmail'e ferâgat ve kasr-ı yed etmiş, vakfın nazırı da bu durumu İstanbul kâdısı Es-seyyid Zeynelabidîn Efendi'ye arz etmiştir. Gelen cevap üzerine vazife günlük üç akçe karşılığında Mustafa bin İsmail'e tevcih edilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 2).

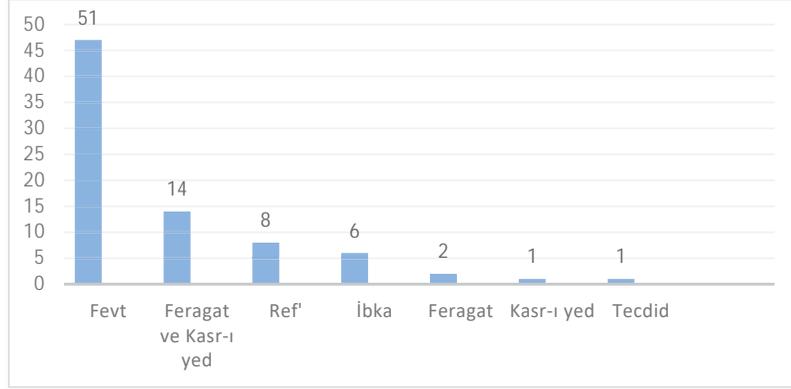
Defterde devlet adamlarının yaptırdığı vakıflardan biri de Osmancık'ta bulunan Koca Mehmed Paşa Vakfı'dır. II. Murat dönemi veziriazamlarından olan Koca Mehmed Paşa (ö. 843/1439-40) Osmancık'ta mevcut en eski camiye yaptırmıştır. Kitabesine göre cami, H. 834/ M.1430-31 yılında inşa edilmiştir (Öz, 2007: 477). Caminin de içinde bulunduğu külliye, Osmancık Kalesi'nin eteğinde Güney mahallesinin Kayadibi mevkiindedir. Külliye, cami, imaret, hamam ve bedestenden meydana gelmektedir (Karakaya, 2016: 71). İncelenilen ruus kayıtlarında vakıfla ilgili H. 2 Rebiülevvel 1141/ M. 6 Ekim 1728 tarihli atama kaydı, vakfın kitabete cihetiyle ilgilidir. Belgeye göre Seyyid Halil arzuhâl sunup vakf-ı mezbûrun yevmî bir akçe vazife ve senevî bir buçuk müdd galle ile nısf kitabetine mutasarrıf olan Ali Veledeş ölmüş olup yerine kendisinin atanmasını talep etmiştir. Seyyid Halil'in isteği iş için müstehak olması dolayısıyla kabul edilmiştir.

Osmanlı devlet adamları dışında kadınların da büyük vakıflar kurdukları bilinmektedir. İncelenen defterde bunlardan biri olan Mihrimah Sultan Vakfına ait bir atama kaydı bulunmaktadır. Mihrimah Sultan, Kanûnî Sultan Süleyman'ın hayatta kalan tek kızıdır. Mihrimah Sultan Üsküdar'da iki minareli bir cami, çeşme, medrese, sıbyan mektebi ve kervansarayın yanı sıra (H. 954/M. 1547) Edirnekapı'da tek minareli bir cami, bir çeşme, bir medrese, sıbyan mektebi ve bir çiftte hamamdan oluşan bir külliye inşa ettirmiştir (H.973/M. 1566) (Kaçar 2005: 39-40). Defterde geçen kayıt, Mihrimah Sultan'ın Edirne'de yaptırdığı külliye içerisinde bulunan cami ile ilgilidir. H. 27 Safer 1141/ M. 2 Ekim 1728 tarihli kayda göre, burada günlük beş akçe ile müezzinlik yapan Ahmed bin Mehmed ölünce vakfın mütevellisi İbrahim'in arzı ile yerine Abdullah Halîfe atanmıştır.

Vakıf Görevlilerinin Atama Usulleri

İncelenen defterdeki veriler vakıf görevlilerin atama usulleri hakkında da bize önemli bilgiler vermektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde vakıflar belli kurallar çerçevesinde idare ediliyordu. Bu durum vakıf görevlerine yapılan atamalar için de geçerliydi. Buna göre, vakıf görevlileri ya kadı arzıyla, ya şey-

hülislam işaretiyle veyahut kazasker ilamı ve padişah fermanıyla atanabiliyordu. Atamaların nedenlerini daha çok meşruiyet, mahlûl, tecdid, ibka vb. oluşturuyordu (Demirtaş 2012: 59-60-61 vd.). Bu sebepler aşağıdaki tabloda oranlarıyla birlikte gösterilmiştir:

Grafik 3: Vakıf Görevlilerinin Atama Sebepleri

Yukarıdaki grafikten de anlaşılacağı defterde adı geçen vakıflara yapılan atamalar daha çok önceki görevlinin ölümü üzerine yapılmıştır. Bu bize vakıf görevlilerinin genellikle hayat boyu görev yaptıklarını düşündürmektedir. Bu görevler ise genellikle müderrislik, tevliyet, kitabet, hitabet, cibayet, müezzinelik ve duaguluk gibi vazifelerdir.

Vakıf kadrolarına feragat ve kasr-ı yed sebebiyle de tayinler yapılıyordu. Bu usule göre görevli kişi kendi rızasıyla bir başkası lehine görevden çekiliyordu. Defterde feragat ve kasr-ı yed sebebiyle üç atama kaydına rastlıyoruz. Görevlilerin feragat etme nedenlerinin başında yaşlılık ve hastalık yer alıyordu. Mesela İstanbul'da Molla Gürani Mahallesi'nde bulunan Ömer Efendi Vakfı'nda hatip olarak görev yapan El-Hac Ahmed ibn Eş-Şeyh Yusuf hasta olduğundan görev yapamaz hale gelmiş ve görevden feragat ederek yerine Mehmed Halife ibn İzzet tayin edilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 5). Görevi feragatle bırakanlar yerlerine daha ziyade oğullarını bıraktıkları görülüyor. Defterde buna ilişkin pek çok örnek bulunmaktadır. Mesela Şam'da bulunan bir medresenin nâzırı Şeyh Abdurrahman görevden feragaten ayrılınca yerine sulbi oğlu *Osman Efendi* (Zilkade 1121)'de tayin edilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 1). Ali Paşa Camii'nin hatibi Vezir El-Hâc da aynı şekilde yaşlı olduğundan büyük oğlu Mustafa Efendi lehine vazifeden el çekmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 1).

Ehil olmayan, hizmetinde gevşek davranan veya ihmal eden, haksız yere başkasının vazifesini elinden alan, ahlaken zaaf gösteren veya yolsuzluk yapanların vazifeleri ellerinden alınıyordu. İncelenen deftere yansıyan bilgiye göre sekiz vakıf görevlisi ref, yani azledilmişti. Bunlardan birisi de Kangırı'da bulunan Kasım Bey Vakfı'nın meşihat cihetinin yarısına mutasarrıf olan Seyyid Ali'ydi. "*kendi halinde*" olmayan, üstelik "*cüheladan*" olan bu zat vazifeden alınmıştır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 7).

Vakıf görevlilerinin atama sebeplerinden biri de yeni sultanın tahta oturmasıydı. Yeni Sultan tahta oturduğunda bütün görevlilerin beratları yenileniyordu ki buna "*tecdid-i berat*" deniliyordu. Beratların kaybedilmesi veya haksız şekilde bir görevin kendine berat ettirilmesi durumunda da hak sahiplerine yeni berat veriliyordu. Mesela Bolu Mengen'deki bir vakfın tevliyetini "*hilâf-ı inhâ*" ile kendisine berât ettiren Sabi Abdurrahman azledilerek tevliyete hak sahibi Molla Hüseyin yeniden atanmıştır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 21). Yine Mehmed Efendi ibn Abdülkerim, Konya'da bulunan Darü'l-Huffâz Yusuf Ağa Vakfı'nın mütevelliliğine getirilmiştir. Esasen bu vakfın tevliyeti kendisi üzerinde iken Mustafa adında birisi haksız şekilde üzerine berat ettirmişti. Yapılan tayinle bu yanlış düzeltilmiş, Mehmed yerinde ibka edilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 13).

Vakıfların Yaşadığı Sorunlar

Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecinde tüm kurumlarda olduğu gibi vakıf kurumunda da önemli sıkıntılar yaşanmıştır (Koçi Bey Risalesi, 1993).Yapılan israflar, görevlilerin ihmal ve yolsuzlukları bunlar arasında sayılabilir. Mesela Haleb mahkeme-i kübrâsının kâtibi Seyyid Hâşim'in vefatından sonra bu vazife Kasım Efendi'ye tevcih edilmiş, ancak Ahmed Efendi adlı bir şahıs bu görevi üzerine berât ettirmiştir. Şikâyet üzerine Ahmed Efendi azledilerek Kasım Efendi yeniden kâtip olmuştur (BOA, A.RSK.d 1576, s. 20). Yine Konya'da Dar'ül-Huffâz Yusuf Ağa Vakfı'nın mütevellisi Mehmed Efendi'nin elinden vazifesini haksız şekilde alan Mustafa görevinden uzaklaştırılmıştır (BOA, A.RSK.d 1576, s. 13). Görevlerine aykırı fiilleri sebebiyle azledilen başka örnekler de rastlıyoruz. Merhûm Mahmûd Paşa Câmi-i Şerîfi'nin hatibi Eş-Şeyh El-Hac Ebûbekir halka eziyet ettiği ve vakfı gadra uğrattığı için ref' olunmuştur (BOA, A.RSK.d 1576, s. 4).

Vakıfların yaşadığı sorunlardan biri de kayıtlarının düzgün tutulmamasından kaynaklanan sorunlardır: Örneğin Bursa'nın Gölpazar Kazası'na tâbi Eylemiş Köyü Karaca İbrâhim Mezraası'nın mezraadârlık vazifesi vakıf şartı gereği evlâd-ı vâkıfdan evlâdları İslâm, Şaban ve Osman'ın maliye berâtıyla üzerlerinde iken bunlardan Osman'ın Anadolu Muhâsesi'ne kaydı yapılmamıştır. Bu kardeşlerden Şaban'ın da vefatı ile hissesi oğluna tevcih olunmuş, ancak bu iki şahsın kayıtları Anadolu Muhâsesi'nde açık kalmıştır. Bu nedenle aherden evlâdiyetde asla alâkası olmayan Ömer Efendi görevi üzerine berât ettirmiş, söz konusu iki kardeşin davaları sonucunda durum düzeltilmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 22). Yine Şahbâz Eseri Kasabası'na tâbi Murscuk Köyü'nde bulunan Şeyh Yusuf Efendi Vakfı'na ait Câmi-i Şerîfi'nin devirhânı El-Hâc Ahmed'in usulünce atanmadığı tespit edilerek hak sahibi olan Osman Bey Haremeyn muhâsesinde kayıtlı *vakfiye gereğince tayin edilmiştir* (BOA, A.RSK.d 1576, s. 3). Sakız Adası'nda Salih Paşa Medresesi'nde yevmî altmış akçe vazife ile müderris ve üç akçe ile hafız-ı kütüb olan Eş-Şeyh Mehmed Efendi'nin beratı mütevelliyeye Hurî Hânım'ın arzıyla yenilenmiştir (BOA, A.RSK.d 1576, s. 21).

Sonuç

Toplumların siyasi, askeri, sosyal, kültürel her türlü yaşanmışlıklarını geçmişten günümüze aktaran en güvenilir kaynaklar her devlet için kuşkusuz arşiv kayıtlarıdır. Osmanlı Devleti'nde Hazine ve Evkaf'tan maaş alan tüm devlet çalışanlarının atama kayıtlarını içeren Ruûs defterlerinden biri olan A.Rsk 1576 numaralı defter de Osmanlı arşivinde bulunan sayısız önemli kaynaktan biri olarak kayıt altına alındığı dönemi günümüze aktaran önemli bir defterdir. 1728 tarihli bu defterde yapılan inceleme neticesinde 177 kayıt tespit edilmiştir. Bunlardan 83'ü vakıf görevlilerinin atamalarına aittir. Vakıflara dair atamaların bu kadar çok olması 18. yüzyılda vakıfların hala sosyo-kültürel hayatın odağında yer aldığı göstermektedir. Ayrıca yalnız bir defterle bunu genelleştirmek zor olsa da vakıfların camiler ile sıkı bağı bir kez daha görülmüştür. Bu atamalarla ilgili defterden elde edilen veriler o dönemde vakıfların yaşadığı sıkıntıları ve atama rejimi hakkında bize önemli malumat vermektedir.17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerilemeye başladığı dönemler olarak kabul edilir. Bu kanaatin doğru olup olmadığı ancak özellikle Osmanlı arşivinde bulunan çeşitli defter grupları başta olmak üzere arşiv kayıtlarının titiz bir çalışma ile incelenmesi sonucu anlaşılabilir. Zira incelenen defterde yer alan bilgiler, devletin vakıflar gibi önemli kurumları başta olmak üzere pek çok kurumunda aksaklıklar yaşandığını, ancak devletin bu aksaklıkları düzenleyebilmek adına gerekli önlemleri aldığını göstermektedir. Ayrıca defterin kayıt altına alındığı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin sosyal devlet anlayışına uygun olarak kadınlar başta olmak üzere yaşlı, muhtaç kimselere maddi destek sağladığı anlaşılmaktadır.

Defterde Kapıkulu Ocağı için yapılan atamalardaki yoğunluk, devşirme sisteminin asla klasik düzendeki gibi olmadığı ve nakit sıkıntısının ileri seviyelerde olduğu bir asırda, bu ocağın oran bakımından "memur" kesiminin hala ciddi bir kısmını oluşturduğunu göstermektedir.

Ek 1: A.RSK 1576 Numaralı Ruûs Defteri'nde Yer Alan Vakıf Atama Kayıtları

Vakfın Adı	Nerede Bulunduğu	Görev	Atama Tarihi	Ücreti	Atanma Usulü
Veziir El-Hâc Ali Paşa Câmî-i Şerîfi	Kayseri	Hitâbet	31 Eylül 1728	15 akçe	Ferâgat ve kasr-ı yed
Aişe Hatûn ve Yusuf Ağa Vakfı	Üsküdar	Tevliyet	30 Eylül 1728	10 akçe	İbka
.....Medresesi ²	Şam	Nezâret	19 Eylül 1728	10 akçe	Kasr-ı yed
El-Hac Osman Câmî-i Şerîfi	Tosya/ Eğincik Köyü	Hitabet	8 Ekim 1728	-	Feragat
Ahi Çelebi	İstanbul	-	8 Ekim 1728	-	Fevt
Aişe Hatûn binti Yusuf Ağa Câmî-i Şerîfi	Taş Kal'a	Cüzhân-Devirhân	3 Ekim 1728	3 +2 akçe	Ref'
Pirî Ağa Mescid-i Şerifi	İstanbul	Mü'ezzin	22 Eylül 1728	3 akçe	Feragat ve Kasr-ı yed
El-Hac Receb Ağa Vakfı	-	Tevliyet	22 Eylül 1728	1 akçe	Fevt
Şeyh Yusuf Efendi vakfı Osman Beğ Câmii	Şahbâz Eseri Kasabası/ Murscuk Karyesi	Devirhân	2 Ekim 1728	1 akçe	İbka
Pervâne Medresesi Vakfı	Tokât	Müderriş	2 Ekim 1728	-	Fevt
Bina Emîni Sinan Ağa Vakfı Camii	İstanbul	Müezzin	2 Kasım 1728	-	Feragat ve Kasr-ı yed
Hınısî İmareti Vakfı	Şâm	Kitabet	12 Eylül 1728	3 akçe	Fevt
Cami-i Sultan Mehmed Han	-	Fethhan	12 Eylül 1728	5 akçe	Fevt
Es-seyyid Osman Efendi Camii	Üsküdar	Hitabet	3 Ekim 1728	25 akçe	Fevt
Mahmûd Paşa Câmii	Meydân Mahallesi	Hitâbet	3 Ekim 1728	-	Ref'
Ser-etibbâ-i hâssa Ömer Efendi Vakfı	İstanbul	Cibayet	3 Ekim 1728	25 akçe	Feragat ve Kasr-ı yed
Bastiye Vakfı	Sâlihiye-i Şâm	Tevliyet	3 Ekim 1728	-	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Sitti Şerife Evkâfi Mescidi	Üsküdar	Kayyum, Kâtib, Cabi	5 Safer 1141/ 10 Eylül 1728	3+ 12+ 5 akçe	Fevt

2 Metnin orijinalinde Medrese adının geçtiği kısım yırtıktır.

Ülkü Yancı

Hamza Fakih Vakfı Mescidi	Üsküdar	Müezzin	3 Ekim 1728	-	Fevt
Câmi-i Kestel	İnebahtı	Kayyum	25 Eylül 1728	7 akçe	Fevt
Ayasofya-i Kebir Şeyhi Osman Efendi Vakfı	İstanbul	Mütevelli	3 Ekim 1728	-	Fevt
Kasım Bey Vakfı	Kankırı	Meşihat-ı İmâret-i Nısf	29 Eylül 1728	-	Ref'
Mahmûd Paşa Vakfı Mektebi	İstanbul	Cibâyet	4 Ekim 1728	3 akçe	Fevt
Bedreddin Pars Bey Vakfı	Bursa	Mu'temed, Vekil-i harç, Eczâhân	4 Ekim 1728	4 + 4 akçe	Feragat ve kasr-ı yed
Bâbü's-Sa'âde-i Sabık Cafer Ağa	Edirne	Cibâyet	4 Ekim 1728	6 akçe	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Bosnevî Kâtib Mustafa Efendi Vakfı	İstanbul	Kitâbet	23 Eylül 1728	3 akçe	Fevt
İvâz Paşa Vakfı	Tokat	Hitâbet	4 Ekim 1728	-	Fevt
Sarı Köyü Mektebi	Akrâz-ı Fenâris Kazası- Sarı Köyü	Muallim	4 Ekim 1728	15 kuruş	Ref'
Şems Ahmed Paşa Vakfı	Üsküdar	Müezzin ve Eczâhân	19 Eylül 1728	25+2 akçe	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Rüstem Paşa Hâcesi Büyük Ali Baba Zaviyesi ve diğer Ali Baba Zaviyesi	Sivas	Zaviyedâr ve Mütevelli	6 Ekim 1728	-	Fevt
Hacı Mustafa Vakfı	Kastamonu	Tevliyet	Ekim 1728	4 akçe	Fevt
Vezîr-i Azam-ı Sâbık Halil Paşa Vakfı Türbesi	İstanbul	Cüzhânlık	3 Ekim 1728	3 akçe	Fevt
Abdülvehhâb Gazî Zâviyesi Vakfı	Sivas	Tevliyet	4 Ekim 1728		Ref'
Ahmed Efendi Vakfı	İstanbul	Mütevelli	30 Eylül 1728	-	Fevt
Şerif-i Hüsrev Paşa Vakfı Câmii	Haleb	Hitâbet	6 Ekim 1728	3 akçe	Fevt
Vakf-ı Câmi-i Hanım Hatûn	Taşabâd ve Niksâr'da Değirmenli Köyü	Hitâbet	4 Ekim 1728	Senevî 2 müd hınta	Ref'
Mücrimiyye Medresesi	Antakya	Müderris	6 Ekim 1728	Vazife-i Muayene	İbka
Sultan Selîm Hân-ı Kadîm Evkâfı	İstanbul	Cabi	7 Ekim 1728	4+4 akçe	Fevt
Mahalle-i Bedestân Mescidi	Divriği	İmam	6 Ekim 1728	1 akçe	Fevt

1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi

Gazi Davud Paşa Vakfı Câmii	İstanbul	Kitâbet-i Meşâhir	Ekim 1728	4 akçe	Fevt
Sultan Süleyman Hân Gazî Vakfı Câmî-i Divâne Ali	İstanbul	Hitâbet	25 Eylül 1728	5 akçe	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Tersâne Emîni Salih Efendi Vakfı Câmî-i Divâne Ali Beğ	İstanbul	Hitâbet	3 Ekim 1728	6 akçe	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Sultan Alâ'addîn Câmii	Bor	Dersiâm	30 Eylül 1728	5 akçe	Fevt
Vezir-i Azam-ı Sâbık Hüseyin Paşa Vakfı Mescidi	İstanbul Mimâr Ayas Mahallesi	İmâmet	6 Ekim 1728	20 akçe	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Mimâr Şucâ' der-sûk-i emin-i şehri Vakf-ı Mescidi	İstanbul	Tevliyet	4 Ekim 1728	3 akçe	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Kemâl Beğ Vakf- Mescidi	İstanbul -Aksarây	İmâmet	4 Ekim 1728	-	Fevt
Merhum Hamza Fakîh Mescid-i Vakfı	Üsküdâr	Âbkeş	6 Ekim 1728	1 akçe	Fevt
Gazî Hüdâvendigâr Evkâfı	Bursa	Kal'a Cami-i Şerîfi'nde tedris	Ekim 1728	9 akçe	Fevt
Kadi-asker-i Sâbık Abdülkâdir Efendi Vakfı Mescidi	İstanbul Meydâncık Mahallesi	Şeyhülkurrâ	6 Ekim 1728	6+4 akçe	Fevt
Darü'l-Haffâz Yusuf Ağa Vakfı	Konya	Tevliyet	25 Eylül 1728	-	-
Katırtâşoğlu Câmii Vakfı	Kayseri El-Hac Mansûr Mahallesi	Hitâbet	8 Ekim 1728	1 akçe	Ferâgat ve Kasr-ı yed
Mescid-i Peygamber Vakfı	Harabdar	Dersiâmlık-ı Rub'	6 Ekim 1728	2,5 akçe	Fevt
Mescid-i Peygamber Vakfı	Harabdar	Dersiâmlık-ı Nısf	8 Ekim 1728	2,5 akçe	Fevt
El-Hâc Receb Ağa bin Veli Vakfı Karaki Hüseyin Mescidi	İstanbul	Kitâbet ve Cibâyet	4 Ekim 1728	1 akçe	Fevt
Sarây Câmii	Kerkük	Dershân	7 Ekim 1728	37+10 akçe	İbka
Câmî-i Kebîr Vakfı	Medine Baalbek Kazası	Hitâbet	4 Ekim 1728	16 akçe	Feragat

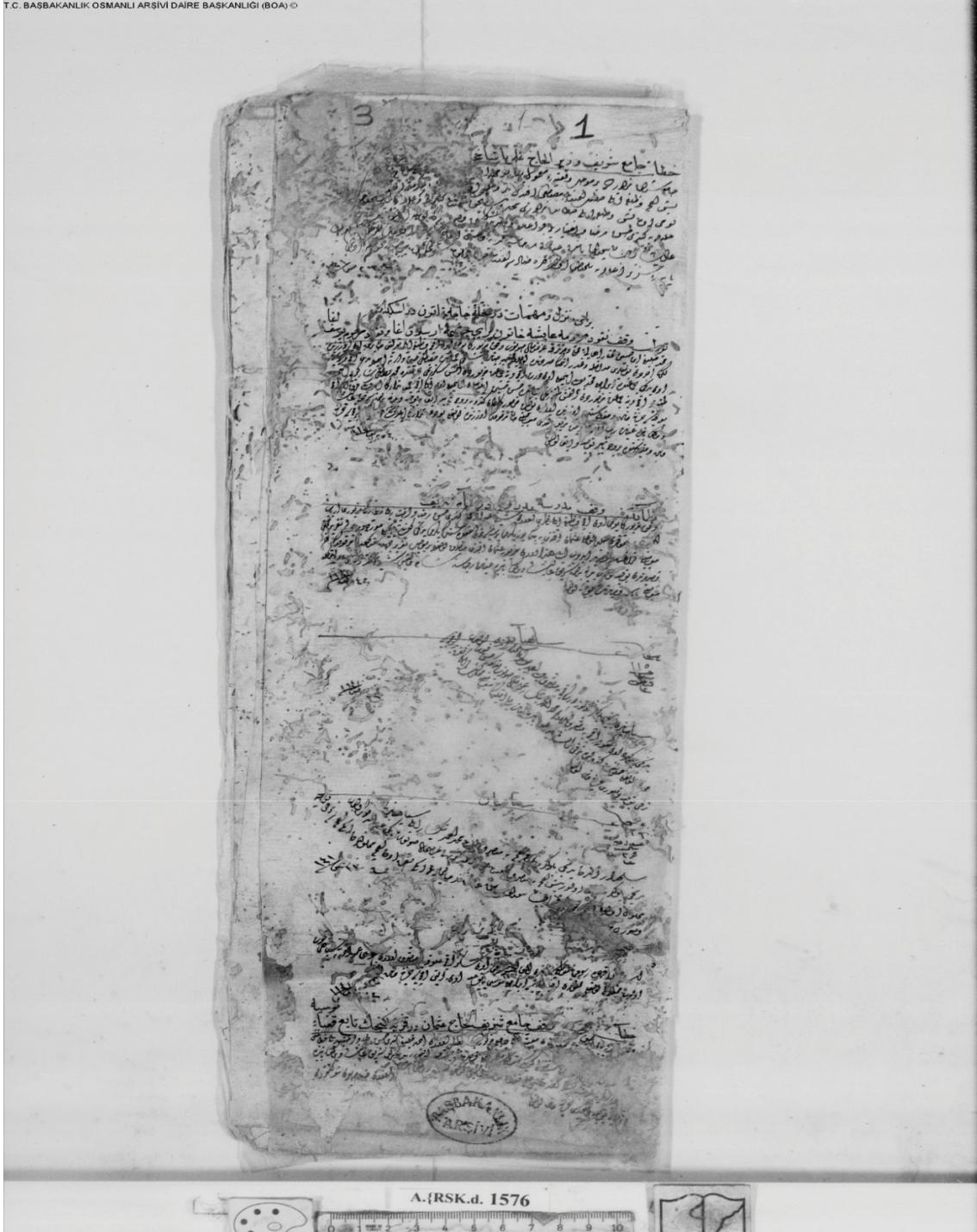
Ülkü Yancı

Koca Mehmed Paşa Vakfı	Osmancık	Kitâbet-i Nisf	6 Ekim 1728	Yevmî 1 akçe+ senevî 1,5 müdd galle	Fevt
Vakf-ı Mescid-i Kiremitci Süleyman Çelebî Eş-Şeyh Kızıl Mescid	Eyyüb	İmâmet	26 Mayıs 1729	20 akçe	Fevt
Gazî Hüdâvendigâr Evkafı	Burûsa	Duagû	Ekim 1728	6 akçe	Fevt
Zaviye-i Şeyh Yusuf Vakfı	Karahisâr-ı Şarkî	Zâviyedâr ve Tevliyet	6 Ekim 1728	Vazife-i mu'ayyene ile	Fevt
Hâce Atâ'ullah Efendi Evkafı	İzmir	Tevliyet	Ekim 1728	60 akçe	Fevt
Kasım Paşa- yı Cezerî Vakfı Câmii	Bozöyük	Cibâyet	6 Ekim 1728	2 akçe	Fevt
Bartalas Hasan Vakfı Mescidi	Galata Fındıklı kasabası	Müezzin	8 Ekim 1728	3 akçe	Fevt
Kara Mustafa Paşazâde Ebubekr Câmii-i Evkâfı	Kalkandelen / Üstüvâr Köyü	Tevliyet	8 Ekim 1728	6 akçe	Fevt
Şehîd Mehmed Paşa Câmii	Bergos Kasabası	Duâgû	9 Ekim 1728	3akçe	Ref'
Hayreddîn Câmii	Ruscuk	Cuma vâizi ve nâsihi	9 Ekim 1728	6 akçe	Fevt
Kasım Paşa Vakfı Câmii	Avlonya	İmâmet	9 Ekim 1728	3 akçe	Fevt
Mihrimâh Sultân Vakfı Câmii	Edirne	Müezzin	2 Ekim 1728	5 akçe	Fevt
Hamza Fakih Mescidi Vakfı	Üsküdâr	Cüzhân, Kâtib, Câbî	6 Ekim 1728	2+2+1+1+0,5 akçe	Fevt
Salih Paşa'nın binâ eylediği medrese	Sakız	Müderris ve Hafız-ı kütüb	6 Ekim 1728	60+3	İbka
Vakf-ı İmâm-ı Nazır-ı Fakih	Bolu/ Mengen	Mezradâr ve Tevliyet	6 Ekim 1728	1 akçe+8 müdd	Ref'
Hüseyin Çavuş Vakfı Câmii	Bolu/ Çarşamba/ Yalanda Köyü	Hitâbet	9 Ekim 1728	1 akçe	Fevt

1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi

?	Göl Bazar Burûsa Kazası/ Eylemi Köyü Karaca İbrâhim Mezra'ası	Mezradâr	10 Eylül 1728	-	Fevt
Seferiyeli Medresesi Vakfı	Aksarây	Tevliyet	7 Ekim 1728	-	İbka
Seferiyeli Medresesi Vakfı	Aksarây	Tevliyet	7 Ekim 1728	-	Fevt
Seferiyeli Medresesi Vakfı	Aksarây	Tevliyet	7 Ekim 1728	-	Fevt
Toruntây Vakfı	Amasya	Hitâbet	10 Ekim 1728	Vazife-i muayene	Ferâgat ve kasr yed
Zekeriyyâ Efendi Vakfı	İstanbul	Müderriş	10 Ekim 1728	Vazife-i muayene	Fevt
Halil Efendi Câmii Vakfı	Niksâr	İmâmet ve Hitâbet	10 Ekim 1728	Senevî 4 müd hınta	Fevt
Vakf-ı Sultân Alâ'addin	Bursa	Cüzhân	10 Ekim 1728	Yıllık 6 müd hınta	Fevt
Şeyh Seyyid Yahya Vakfı	Amasya/Çağla Köyü	Tevliyet	Ekim 1728	-	Fevt
Hüseyin Çavuş Vakfı Hızır Beğ Câmii	Kırk Kilise Kazası	Duâgû	12 Eylül 1728	10 akçe	Tecdid
Hamza Fakîh Mescidi Vakfı	Üsküdâr	Çerâğcı, Kandilci, Ferrâş-ı mescid	11 Ekim 1728	2+2+2	Fevt

Ek 2: A.RSK 1576 Numaralı Ruûs Defterinin İlk Sayfası

Ek 3: A.RSK 1576 Numaralı Ruûs Defterinin Son Sayfası

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Devlet Arivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-I Âsâfi, Defter-Hâne-i Âmire Defterleri, Defter No:A.RSK.d 1576.

BOA., EV.HMH.d., Defter No: 1957.

BOA., EV. HMH. d, 1201.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Açıkel, Ali (2012). "Pervane Muineddin Süleyman Bey Vakfı (1277-1926)". *Tokat Sempozyumu Bildiriler, II* . Tokat: Tokat Valiliği Özel İdaresi Yay: 149-162.

Ahıskalı, Recep (2008). "Ruûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (C. 35)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 272-273.

Akıylmaz, Sevgi Gül (1990). *Reisülküttab ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Arıboğa, Dilek (2019). *217 No'lu Ruûs Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi.

Aydın, Bilgin (2003). *Osmanlı Bürokrasisinde Divân-ı Hümâyün Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV- XVI. Yüzyıl)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Aydın, Bilgin; Günalan, Rıfat (2011). "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi" . *Osmanlı Araştırmaları, (38)*: 27-160.

Balıbey, Ahmet (2011). *A.Rsk 1572 Numaralı ve 1735-1736 Tarihli Bâb-I Asafi Ruûs Kalemî Defteri (S. 50-95) Transkripsiyon-Değerlendirme-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi.

Beyazıt, Mustafa (2009). *Hacı İvaz Paşa'nın Vakıf Eserleri ve Mimari Faaliyetleri*. Doktora Tezi. Ankara : Ankara Üniversitesi.

Beyazıt, Mustafa (2015). "Tokat-Pazar Beyobası Hamamı". *Arış Dergisi, (11)*, 3-10.

Çıtak, Havva Merve (2015). *1556- 1557 (H. 963-964) Tarihli Divan-ı Hümâyûn Ruûs Defteri (s.1-125) Metin Değerlendirme- Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Demirtaş, Hasan (2012). "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği". *Vakıflar Dergisi 37*: 47-93.

Devellioğlu, Ferit (2005). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara : Aydın Kitabevi.

Eyice, Semavi (1995). "Fatma Sultan Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.12*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 262-264.

Genç, Mehmet (2006). "Mukâtaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (C. 31)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 129-132.

Göyünç, Nejat (1967). "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, (22)*, 17-34.

Halaçoğlu, Yusuf (1998). *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yay.

Haniççe, Murat (2017). "Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme: Tokat Medreseleri Örneği (1830-1847)". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (21)*, 237-253.

Hızlı, Mefail (2001). "Bursa'da Selâtin İmaretleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 33-62.

Hoşol, Nedim Özer (2019). *1482 Numaralı Ruûs Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.

Kaçar, Mustafa (2005). "Mihrimah Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 30), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 39-40.

Karabulut, Fatih (2015). *1556- 1557 (H. 963-964) Tarihli Divan-ı Hümayûn Ruûs Defteri (s.126-243) Metin Değerlendirme- Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Karagöz, Rıza (1998). *Canikli Ali Paşa*. Doktora Tezi. Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Karakaya, Enis (2016). "*Koca Mehmed Paşa Camii ve Külliyesi*". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (C. Ek 2), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 71-73

Kazıcı, Ziya (1988). "Ahi Baba". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (C. 1), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 527-528.

Kır, Anıl (2019). *Kamil Kepeci 217 Numaralı Ruus Defteri (Metin-Değerlendirme, s. 101-202)*. Yüksek Lisans Tezi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

Koçi Bey (1993). *Koçi Bey Risalesi*. Çev: Zuhuri Danışman. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.

Kunter, Halim Baki (1938). "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Bir Mücmel Etüd". *Vakıflar Dergisi*, (1), 103-130.

Küçük Çelebizade Asım Tarihi (tarih yok). İstanbul.

Mert, Özcan (1993). "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 7), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 151-154.

Orbay, Kayhan (2012). "Orhan Gazi Vakfı'nın Malî Tarihinden Bir Kesit (1593-1641)". *Vakıflar Dergisi*, (38), 65-85.

Öz, Mehmet (2007). "Osmanlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 33), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 475-477.

Özcan, Abdülkadir (1996). "Hacı İvaz Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 14), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 485-486.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Sabırlı, Tijen (2012). *Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Savun, Hakan (2019). *Kamil Kepeci 217 Numaralı Ruûs Defteri (Metin-Değerlendirme, s. 1100)*. Yüksek Lisans Tezi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

Şemseddin Sami, (2004). *Kâmus-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay.

Şenlik, Songül (2014). *232 Numaralı Ruus Defteri (Metin-Değerlendirme)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Yılmaz, Yasin (2008). *Kanuni Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları*

Ahmet Yaşar**

Öz

Bu makale, Osmanlı İstanbulu'nda 1180/1766 tarihinde mevcut vakıf hamamlarına ilişkin oluşturulmuş bir hamam yoklama defterini incelemektedir. Bu defter İstanbul'da mevcut 195 hamamı, yerleri, bağlı buldukları vakıfları, kira gelirleri, gedik sahipleri ve kiracıları ile kayıt altına almaktadır. Defterde yer alan sayısal ve mekânsal veriler ışığında, bu çalışma 18. yüzyıl ortalarında Osmanlı İstanbulu hamamlarının kapsamlı bir mekânsal dağılımını yapmayı, hamamların özel mülk ya da vakıf olduğunu tespit etmeyi, gedik sahipleri ve müstecirlerinin sosyal profilini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca, İstanbul hamamlarına dair şimdiye kadar bilinen en kapsamlı hamam tahririnin transkripsiyonunu vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, hamam, tahrir, vakıf

Istanbul Waqf Hammams According to a Hammam Survey Dated 1766

Abstract

This paper examines a hammam survey prepared in 1180/1766 in Istanbul on the existing public baths. This survey registers a total of 195 public baths with their locations, waqfs they are affiliated with, rent revenues, gedik owners and tenants. In the light of the numerical and spatial data contained in the survey, this work aims to provide a comprehensive public distribution of the public baths of Ottoman Istanbul in the mid-18th century, to determine the ownership of the public baths (waqf or property), and to reveal the social profiles of the gedik owners and tenants. Additionally, it provides the transcription of this hammam survey which is the most extensive one ever known about Istanbul's public baths.

Keywords: Ottoman, Istanbul, public bath, survey, waqf

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.706160>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Mart 2019 / March 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2020 / June 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; İstanbul/Türkiye ahmetyasar@beykent.edu.tr;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9942-2398>

Giriş

Hamam (hammâm) kelimesi Arapçada “ısıtmak, sıcak olmak” anlamındaki *hamm* kökünden türemiş olup “yıkama yeri” anlamına gelmektedir (Eyice, 1997: 402). Kökeni ilk medeniyetlere dayanmakla birlikte, hamamın bir şehir mekânı olması ve sivil mimarının tipik özelliğini kazanması Romalılar dönemine tekabül etmektedir. Roma dünyasında hamam beden temizliği ve sağlık merkezi olmasının ötesinde, spor ve eğlence ile ilişkilendirilerek toplumsal mekâna dönüşmüştür (Yegül, 2011: 15-19). Roma İmparatorluğu’nun etkin olduğu coğrafyada hüküm süren Osmanlılar da kadim medeniyetlerin hamam tecrübelerini mimari özellik ve sosyal fonksiyonları itibarıyla yeniden yorumlamış, kendine özgü bir içerikle yeniden üretmişlerdir (Boyar vd, 2010: 249-270). Osmanlı dünyasında beden temizliğine verilen ehemmiyetin yanı sıra, iyi gelir getirmeleri ve toplumun temel sosyalleşme ve biraradalık ihtiyaçlarını karşılamaları dolayısıyla çok sayıda hamam inşa edilmiştir (Eyice, 1997: 414). Genellikle vakıflar bünyesinde tesis edilen ve işletilen hamamlar bu işlevlerini yerine getirdikleri müddetçe hayatîyetlerini devam ettirmişlerdir.

15. ve 16. yüzyıllar, hamamların Osmanlı İstanbulu şehir hayatı içerisinde etkin rol almaya başladıkları dönemdir. Kafesçioğlu’nun belirttiğine göre, II. Mehmed (1451-1481) döneminde İstanbul’da 26 hamam inşa edilmiştir (Kafesçioğlu, 2009: 103-109). Bu 26 rakamı, henüz Konstantiniyye’nin İslâmî-Osmanlı bir karakter kazanmamış olduğu bir dönem için oldukça yüksektir. Ancak heterojen nüfuslu bu şehirde cami gibi dini mekânlardan daha çok hamamın inşa edilmesi, bir anlamda hayırseverliğin tüm topluma yayılabilmesini ve kamu hayatını düzenlemeyi amaçlamaktadır (Kafesçioğlu, 2009: 103-109). Bu bakış açısı, sonraki dönemlerde de şehir düzleminde beliren çok sayıda hamamın varlığını anlamlandırabilmemize yardımcı olmaktadır. Nitekim özellikle Mimar Sinan’ın inşa etmiş olduğu 45 civarındaki hamam ile Osmanlı İstanbulu’ndaki klasik hamam mimarisi şekillenmiş ve hamamların şehir hayatındaki konumları belirginleşmiştir (Ertuğrul, 2002: 116; 2009: 249). Bu hamamlar sayıca en yüksek seviyeye 18. yüzyıl ortalarında ulaşmıştır (Yaşar, 2014: 557). Sonrasında değişen yaşam tarzı ve konut mimarisi dolayısıyla sayıca ve etkinlikçe önemi azalmıştır.

Bu makale, [muhtemelen] İstanbul hamamlarının ulaştığı en yüksek sayıyı ortaya koyan 1766 tarihli bir hamam defteri üzerinden mezkûr dönemdeki İstanbul hamamlarını incelemektedir. Söz konusu defter, 112’si İstanbul’un suriçinde, 83’ü de surdışında olmak üzere toplam 195 hamamın, kira gelirleri, bağlı buldukları vakıf isimleri, gedik sahipleri, müstecirleri ve aylık kiralari hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.¹ Defterde yer alan sayısal ve mekânsal veriler ışığında, bu makale 18. yüzyıl İstanbul hamamlarına dair kapsamlı bir haritalandırma yapmayı, hamamların mülkiyet sahipliğini (vakıf ya da mülk) belirlemeyi, gedik sahipleri ve müstecirlerinin sosyal profilini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

I- Hamamcılarının Nizam Talebi

Defterin başında yer alan arzuhal ve hatt-ı hümayunlar İstanbul hamamlarının tahririnin yapılma gerekçesini ve hamamcılarının nizamının detaylarını ortaya koymaktadır.² İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar çevresinde faaliyetlerini yürüten hamamcılar esnafı sundukları arzuhalde; kethüdarları, yiğitbaşlıları ve ustaları

1 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), C.BLD (Cevdet Belediye), 2706, 14 R 1180-20 Ca 1180 / 19 Eylül-24 Ekim 1766. Şimdiye kadar bu hamam defterine atfla bazı çalışmalar yapılmıştır. O. N. Ergin Şubat 1948 tarihli *Aylık Ansiklopedi*’de yazmış olduğu “Hamamlar” maddesinde “Babîli arşivinde çıkan yeni vesikalara göre, 1180 senesinde... İstanbul’da 112, İstanbul dışında ve civarında ise 83 ki ceman 193 [195 olacak] hamam bulunduğunu” belirterek bu 1766 tarihli hamam tahririnden bahsetmekle birlikte defterin detayları hakkında herhangi bir malumat vermemektedir (Ergin, 1948: 1347). Şinasi Akbatu, yılların birikimi olan çalışmalarını kullanarak Osmanlı İstanbul’unda faal olmuş 193 hamamın ismini, bulunduğu mevkiini ve ait olduğu vakfi içeren bir hamam esamisi oluşturmuştur (Akbatu, 1973). Akbatu 1766 tarihli hamam yoklama defterine atf yapmıştır, ancak defterin detayları pek de hamam esamisinde görülmüştür. Nahide Şimşir, 1766 tarihli defter üzerinden Üsküdar, suriçi İstanbul, Eyüp ve Galata hamamlarının sosyal ve iktisadi hususiyetlerine dair çalışmalar yapmıştır (Şimşir, 2004, 2012 ve 2015). Saim Yörük Eyüp kazasındaki hamamlara dair çalışmasında defterdeki verilerden istifade etmiştir (Yörük, 2016). Ayrıca Ahmet Yaşar 1766 tarihli defterlerdeki hamamların listesini yayınlamıştır (Yaşar, 2014). Ancak şimdiye kadar yapılan bu çalışmalarda adı geçen hamam tahririnin detaylı ve nitelikli bir incelemesi yapılmamıştır.

2 Maruz ve hatt-ı hümayunların transkriptleri için EK 2’ye bakınız.

vasıtasıyla aralarında bir nizamları olduğunu ve bu nizama dışarıdan kimsenin müdahalede bulunmadığını, ancak bazı *müfsid*lerin mülk sahiplerini kandırarak kiralalarını artırmak bahanesiyle zamansız bir şekilde hamamcılarını hamamlarından çıkararak hamamcılara ikişer yüz ve dörder yüz kuruş zarar verdirdiklerini, dolayısıyla durumlarında kötüleşme ve kendileri için büyük bir haksızlık ortaya çıktığından hallerini arz ettiklerini belirtirler. Sultan'dan nazırları olan Yeniçeri Ağası eliyle hamam gediklerinin yazılması, nizama bağlanması, bunların baş muhasebeye kaydedilmesi ve adı geçen *müfsid*lerin bu türden işlere karışmamları için kadim nizamları üzere tuğralı bir emir talep ederler. Bunun üzerine Sultan III. Mustafa 19 Eylül 1766 tarihinde İstanbul kadısına hitaben yazdığı hatt-ı hümayunda, arz olunduğu şekliyle Yeniçeri Ağası eliyle ilgili meselenin takip edilmesi ve nizama bağlanmasını emreder.

Buyruldu akabinde, 6 Ekim 1766 tarihinde kibel-i şer'-i şerifden (şer'î mahkeme tarafından) Mehmed Emîn Efendi, Yeniçeri Ağası tarafından bu husus için görevlendirilen Elliiki-zâde Seyyid İbrahim Yazıcı, hamamcılar kethüdası, yiğitbaşısı, duacıları ve ustaları eliyle İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'daki toplam 195 hamamın sahipleri, müstecirleri, icareleri ve kiralaları açık bir şekilde tahrir edilip bir defter oluşturulur.

Tahrir sonrasında 10 Ekim 1766 tarihinde Sultan'a hamamcı esnafının nizama bağlanması süreci arz edilir. Bu marûzun bir sûreti de sicile kaydedilir.³ Bu arzın içeriğinde hamam nizamına dair temel hususları görebilmek mümkündür. Bu hususlar arasında:

1. Müşteriler hamama geldiklerinde üzerlerindeki kıyafetlerini, mal ve eşyalarını soyunmalık kısmına bıraktıklarından, hem hamamcılarının hem de natır ve tellakların mü'temen ve mü'temed kişiler olması gerekir. Dolayısıyla tellakların birbirlerine, hamamcılarının ise hem tellaklara hem de hamam hizmetlilerine kefil olmaları;
2. Hamamda müstecir olup gedik tabir olunur hamam eşyasına malik olanlar hamamından çıkıp yerleri dışarıdan birisine verilmek istendiğinde adı geçen eşyaları kethüda ve ustaları eliyle tahrir ve takvim (kıymet biçmek) olunup ve gedikleri sadece hamam işlerinden anlayan ve kethüda ve ustaların kefil olabilecekleri kişilere satmaları;
3. Bu şekilde hamamlara dâhil olanlardan fesat çıkarıcıların himaye edilmemeleri;
4. Hamam takımlarının her daim temiz tutulmaları ve peştamalların sağlam ve uzun, edep yerini örtecek şekilde imal edilmiş olmaları gerektiği belirtilmektedir.

Sonrasında ise yukarıda açıklanan dışarıdan hamam esnafı arasına dâhil olunmaların engellemesine yönelik yapılması arzu edilen tahrir süreci Sultan'a arz edilir. Sultan da ilgili hususlara uymaları şartıyla defterin baş muhasebeye kaydedilmesini ve hamamcı esnafının ellerine adet olduğu üzere bir *emr-i âlî* verilmesini buyurur. Böylece, hamamcı esnafının arzuhalı ile başlayan süreç, 19 Eylül'de Sultan'ın buyruldu ile fiiliyata dökülüp 24 Ekim 1766'da sonlandırılmış olur.

II- Defterin Oluşturulma Tarzı

Marûz ve hatt-ı hümayun haricinde defter sekiz sayfadan müteşekkil olup, defterin 1-5 sayfaları arası nefs-i İstanbul, 5-6 arası Eyüp ve tevabiinden Sütlüce ve Hasköy, 6-7 arası Galata ve tevabiinden Kasımpaşa, Tophane, Fındıklı, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy, Rumelihisarı, İstinye, Yeniköy, Sarıyer ve Rume-likavak Hisarı, 7-8 arası Üsküdar ve tevabiinden Kadıköy, İstavroz, Çengelköy, Anadoluhisarı, Kalıncak, Paşabahçesi, İncirköy, Beykoz ve Anadoluhisarı Hisarı'nda mevcut hamamlara dair kayıtlar içermektedir. Nefs-i İstanbul'da 112, Eyüp'te 17, Galata'da 43 ve Üsküdar'da ise 23 hamama dair bilgiler yer almaktadır. Defterin sonunda ise Asitane-i Aliyye'de 112 ve havalisinde 83 olmak üzere toplam 195 hamamın mevcut olduğu icmal olarak verilmektedir.

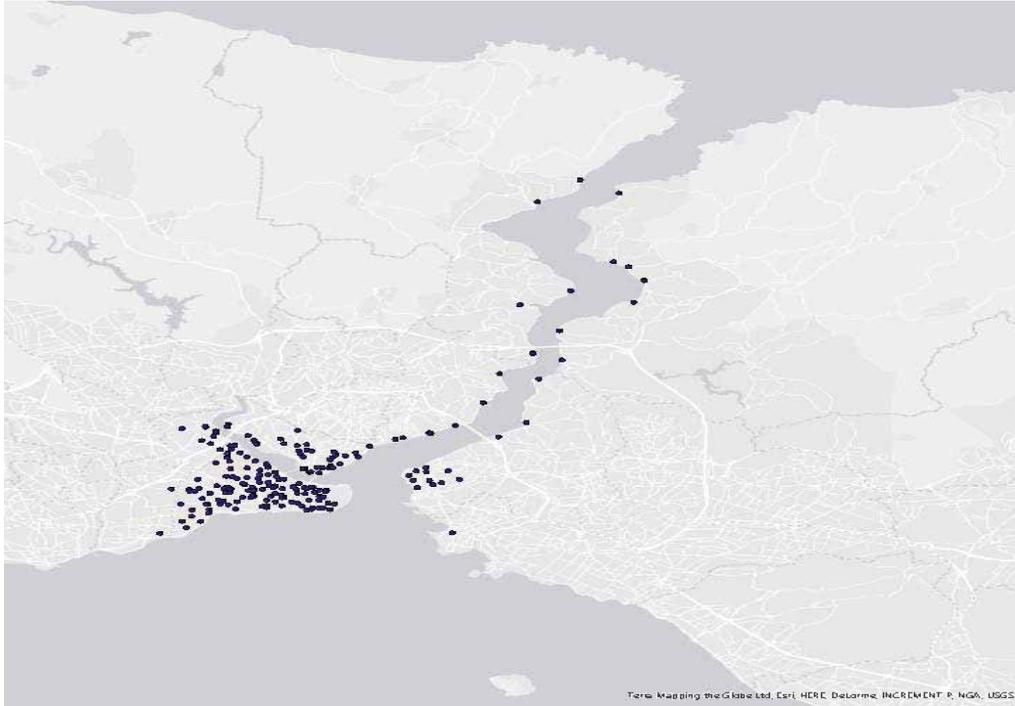
³ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767)*. Haz. Coşkun Yılmaz. Cilt: 76, Sayfa: 358, Hüküm no: 416, Orijinal metin no: [177-1] İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Defter hamamların tahririne Osmanlı İstanbulu'nun son büyük çarşı hamamı olarak da bilinen Çağaloğlu Hamamı ile başlamaktadır. "Yeni Hamam" ismiyle kaydedilen hamam I. Mahmud tarafından 1741 tarihinde inşa edilmiş olup, dönemin barok tarzlarını yansıtan dikkat çeken bir yapıdır (Eyice, 1993: 12). Bu hamamla başlamasının daha önemli nedeni de, hamamcılar kethüdasının mezkûr hamamın gedik mutasarrıfı olmasıdır. Nitekim defterde Çağaloğlu Hamamı'ndan sonra sıralanan dört hamam hamamcılar kethüdası, yiğitbaşı, kâtibî ve duacısının gerek tasarruf eden gerekse gedik mutasarrıfı oldukları yerlerdir. Hamamcılar kethüdası Hacı Mehmed Ağa Yeni Hamam'ın gedik mutasarrıfıdır ve Haseki Hamamı ile Sultan Hamamı'nın tasarruf edenidir. Hamamcılar Yiğitbaşı Seyyid Mehmed Sadık Ağa Sultan Hamamı'nın gedik mutasarrıfıdır. Hamamcılar Kâtibî Hacı Hasan Ağa Sultan Bayezid Hamamı'nın hem gedik mutasarrıfı hem de tasarruf edenidir. Hamamcılar Duacısı Abdullah Ağa ise Sultan Selim Hamamı'nın gedik mutasarrıfıdır.

Hamamcılar esnafı yöneticilerinin bilfiil tasarruf eden ve gedik mutasarrıfı oldukları defterdeki ilk beş hamam sonrasında, Sultanahmet semtindeki Ayasofya-ı Kebir Hamamı ile kayda devam edilmiştir. Sultanahmet sonrasında sırasıyla Kadırga, Ahırkapı, Bahçekapısı, Tahtakale, Dikilitaş, Süleymaniye, Laleli, Gedikpaşa, Kumkapı, Langa, Aksaray, Horhor, Saraçhane, Şehzadebaşı, Vefa, Zeyrek, Küçükpazar, At Pazarı, Ayvansaray, Karagümrük, Sarıgerz, Molla Gürani, Avrat Pazarı, Davudpaşa, Altımermer, Şehremini, Kocamustafapaşa, Samatya ve Yedikule semtlerindeki 112 hamam kayıt altına alınmıştır.

Nefs-i İstanbul'daki hamamların yazılmasından sonra Bilâd-ı Selâse hamamlarına geçilmiş ve sırasıyla Eyüp, Galata ve Üsküdar hamamlarına dair bilgiler sıralanmıştır. Eyüp'te Eyüp merkez, Nişancı, Eğrikapı, Yedikule, Sütlüce ve Hasköy'de toplam 17 hamam listelenmiştir. Sonrasında Galata'da Kasımpaşa, Galata merkez, Tophane, Fındıklı, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy, Rumelihisarı, İstinye, Yeniköy, Sarıyer ve Rumelikavak Hisarı'nda bulunan 43 hamama yer verilmiştir. Son olarak ise Üsküdar'da, Anadolukavak Hisarı'ndan başlayarak Beykoz, Paşabahçesi, Çengelköy, Üsküdar merkez ve Kadıköy'de toplam 23 hamam kaydedilmiştir.

Harita 1. 1766 Tarihinde İstanbul Hamamlarının Mevkileri (Günümüze ait bir altlık kullanılmıştır)
[BOA. C.BLD, 2706]

Deftere hamamlar birkaç temel özelliği ile kaydedilmişlerdir. Genel itibarıyla her bir hamamın ilk önce ismi (*Haseki Hamamı*), türü (çifte), gedik mutasarrıfı (*Hamamcılar Kethüdası Hacı Mehmed Ağa* ve Ali Ağa), mevkii (*Ketancılar kurbunda*), bağlı bulunduğu vakıf (*Haseki Sultan Vakfı*), tasarruf eden (*Kethüda Hacı Mehmed Ağa*) ve son olarak kuruş cinsinden aylık kira bedeli (*100 artı 83 toplam 183*) yazılmıştır. Genel itibarıyla bu türden bir standart takip edilmiştir, ancak daha küçük ölçekli hamamlarda ya da çok bilinen hamamlarda mevkii ve vakıf ismi gibi ayrıntılara yer verilmemiştir. Defterde 130 hamamın mevkii zikredilirken 65 hamamın mevkii belirtilmemiştir. Defterdeki bu detayların nitelikli incelemesi bize mezkûr dönem hamamlarına dair araştırmalarımızda önemli açılımlar sunabilir.

1- İstanbul Hamamlarının Sayısı

Osmanlı dönemi İstanbul hamamlarına dair bu defterin önemli katkılarından ilki, mevcut bilgi birikimi çerçevesinde, İstanbul hamamlarının ulaştığı en yüksek sayıyı ortaya koymasındır. Tablo 1’de de görüldüğü üzere, İstanbul’daki hamamların sayıları 17. yüzyılın ortalarında 168’e ulaşmış ve 18. yüzyılın ortalarına kadar artmaya devam etmiştir. 1732-1735 yıllarında 178, 1752 yılında ise 182’ye erişmiştir. Bu makale çerçevesinde incelenen 1766 tarihli İstanbul hamamları defteri, 195 hamam esamisi ile [muhtemelen] İstanbul’da hamamların ulaştığı en yüksek sayıyı ortaya koymaktadır. Nitekim bu sayımdan iki yıl sonra Sultan III. Mustafa (1757-1774) İstanbul’daki sayılarının fazla olması, fazla odun ve su tüketmelerinden dolayı yeni hamamların yapılmamasını buyurmuştur (Refik, 1988: 217). Sonrasında gerek bu tedbir gerekse değişen konut mimarisi ve şehir tecrübesi dolayısıyla İstanbul hamamları eski ihtişamını zaman içerisinde kaybetmeye başlamıştır. Nitekim İhsaiyat *Mecmuası’nın*⁴ 1918 yılı baskısına göre İstanbul’da 80’i suriçi, 98’i de surdışında olmak üzere 178 hamam faaliyetlerini yürütmektedir. 18. yüzyıla göre neredeyse iki katından fazla artan şehrin nüfusu (Koç, 2010: 195-196) ile karşılaştırıldığında şehirdeki hamam sayısının azaldığı görülmektedir.

Tablo 1. Osmanlı İstanbulu’ndaki Hamam Sayıları (Yaşar, 2014).

Yıl	Suriçi İstanbul	Surdışı İstanbul	Toplam
1640’lar	-	-	168
1732/1735	109	69	178
1752	110	72	182
1766	112	83	195
1918	80	98	178

2- Hamamların Kullanım Biçimlerine Göre Çeşitleri

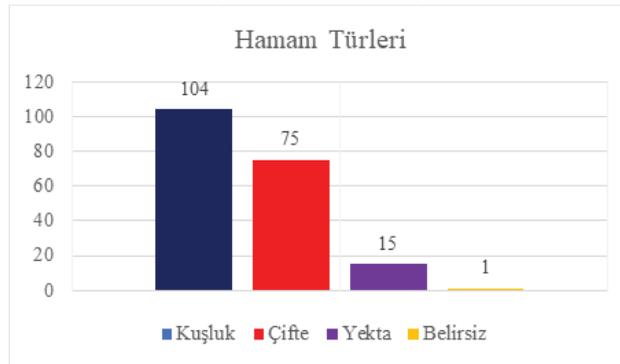
Defterin ortaya koyduğu önemli bir durum da hamamların kullanım biçimlerine göre tasnif edilmesidir. Mezkûr defterde hamamlar çifte, *kuşluk* ve *yekta* (*tek*) olmak üzere üç kategoriye ayrılmışlardır. 195 hamamın birinin türü belirsiz olup, geriye kalan 104’ü kuşluk, 75’i çifte ve 15’i ise yekta hamamdır. Çifte hamam isminden de anlaşıldığı üzere, bir tarafı erkekler bir tarafı kadınlara hizmet veren iki bitişik hamamın bir ünite oluşturduğu yapı blokudur. Umumiyetle şehrin merkezi bölgelerinde konumlanan bu tür hamamların inşası özellikle su sistemleri ve inşaat düzenekleri dolayısıyla birlikte gerçekleştirilmiştir. Genel itibarıyla, Ayasofya-ı Kebir Hamamı’nda olduğu gibi erkekler tarafının kapısı ana yola açılırken, kadınlar tarafının kapısı mahremiyet telakkisi dolayısıyla ara sokağa açılmaktadır. Öte yandan gerek literatürde gerekse birçok belgede çifte hamam haricinde kullanım biçimine göre bir diğer hamam kate-

gorisi olarak *tek / yekta* hamam zikredilmektedir. Bu türden hamamlar muhtemelen sadece bir cinsiyet grubuna hizmet etmekteydiler. Defterde üçüncü bir kategoriye yer verilmiştir ve mevcut hamamların yarısından fazlası bu kategori altında kaydedilmiştir. *Kuşluk* adı verilen bu hamamlar, muhtemelen hamamın günün muayyen saatlerinde kadınlara ve erkeklere tahsis edilmesi ile ilgilidir. Günümüzde de yaygın bir şekilde kullanıldığı üzere hamam sabah namazı ile açılmakta, kuşluk vaktine (10.00 gibi) kadar erkek müşterilerini kabul etmekte, kuşluk vaktinden akşam namazı vaktine kadar kadınlara, bu vakitten gecenin ilerleyen saatlerine dek ise tekrar erkeklere hizmet sunmaktadır.

Harita 2. 1766 Tarihinde İstanbul Hamamlarının Kuşluk, Çifte ve Yekta Olarak Merkezi Bölgelerdeki Dağılımları (Günümüze ait bir altlık kullanılmıştır) [BOA. C.BLD, 2706]

Tablo 2. 1766 Tarihinde İstanbul Hamamlarının Kuşluk, Çifte ve Yekta Olarak Hamam Türleri, [BOA. C.BLD, 2706]

3- Hamam Baniliği

Defterin ortaya koyduğu en önemli hususlardan birisi de mezkûr tarihte hamamların mülkiyetinin çoğunlukla vakıflara ait olduğudur. Nitekim defterde 195 hamamın 178'sinin hangi vakfa ait olduğu belirtilmiştir. Sadece üç hamamın mülk olduğu kayıt altına alınırken, 14 hamama dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

Hamam baniliğinde erkeklerin çoğunluğu temsil ettiği görülmektedir. Özellikle sultanların kurduğu vakıflar bu çerçevede öne çıkmaktadırlar. Fatih Sultan Mehmed'in *Merhum Sultan Mehmet Vakfı* adı altındaki 10 hamamı ve kendi döneminde ihdas edilmiş olan *Ayasofya Vakfı*'na ait dört, *Ebu'l-feth Vakfı*'na

ait dört ve *Hazreti Hâlid Vakfı*'na ait iki hamam bulunmaktadır. Ayrıca *Sultan I. Bayezid Vakfı*'na ait beş, *Sultan Ahmet Vakfı*'na ait bir, *I. Mahmud'un Kütüphane Vakfı*'na ait iki ve "vakf-ı hümayûndan" şeklinde kaydedilen dört hamam mevcuttur. Geriye kalan hamamlar sadrazam, ulema ve üst düzey bürokratların ihdas etmiş oldukları vakıflara aittir.

Bir vakfa ait olduğu belli olan 178 hamamın 22 tanesinin kurucu banisinin kadın olduğu görülmektedir. Banisi kadın olan bu hamam sahibi vakıflar hanedan mensubu kadınlar (valide sultanlar, sultanlar, hasekiler, kadın efendiler) tarafından kurulmuştur. 22 hamamdan dördü Atik Valide Nurbanu Sultan'a (*Dikilitaş kurbunda Vâlîde-i Atîk Hamamı*, *Üsküdar'da Yeşildirekli Kebir Hamam*, *Yenikapı kurbunda Havuzlu Hamamı*, *Toptaşı kurbunda Vâlîde-i Atîk Hamamı*), ikisi Hatice Sultan'a (*Hasköy'de Osman Paşa Hamamı ve Topkapı Hamamı*), biri Valide-i Cedid Gülnuş Emetullah Sultan'a (*Çinili Hamam*), üçü Mihrimah Sultan'a (*Karagümrük kurbunda Zincirlikuyu Hamamı*, *Ahırkapı kurbunda Akbıyık Hamamı ve Edirnekapısı Hamamı*), ikisi Şah Sultan'a (*Yenibahçe kurbunda Lütfi Paşa Hamamı ve Yalı Hamamı*), ikisi Yasemin Hatun'a (*Kalıncağ Karyesi Hamamı ve Anadoluhisarı Hamamı*) ve birer olmak üzere Şah Huban (*Kaliçeciler Köşkü kurbunda Şah Huban Hamamı*), Ümmühanî Hâtun (*İncirköy Hamamı*), Asude Sultan (*Ketancılar kurbunda Sultan Hamamı*), Hâce Hâtun (*Küçükpazar kurbunda Hâce Hâtun Hamamı*), Ayşe Sultan (*Sultan Bayezid Hamamı*) ve Emine Sultan'a (*Debbağhane kurbunda Müfti Hamamı*) ait vakıflar dâhilindedir.⁵

4- Hamamların İşletim Usulleri ve Gelirleri

Görüldüğü üzere defterde kayıt altına alınan hamamların büyük bir çoğunluğu vakıflara ait olup, ismi zikredilen kişiler tarafından kira yoluyla tasarruf edilmektedirler. Ayrıca bazı hamamların *ilzâm* ve *icâre-i vâhide* yoluyla da tasarruf edildiği de belirtilmektedir. Vakıfların kısa dönemli kiralama usulü olan *icâre-i vâhide* ile kiralanmış 13 hamam, *ilzâm* yoluyla işletilen 18 hamam bulunmaktadır.

Defter, vakıflara gelir getirmesi için inşa edilen hamamların gelirlerini tespit etmemize olanak tanımaktadır. Nitekim bu defterde yer alan 195 hamamdan 183'ünün aylık kira bedelleri zikredilmiştir. Kira miktarları kaydedilirken çok sayıda hamam için *kira* ve *vakıf* adı altında iki birim oluşturulmuş ve sonrasında toplam rakam belirtilmiştir. Bu durum hamam işletmesinde bir tür "çifte mülkiyet"e tekabül etmekte olup müstecir hem gedik sahibine hem de vakfa kira bedeli ödemektedir.⁶ *icâre-i vâhide* ile işletilen ve gedik mutasarrıfı ile tasarruf edenin aynı kişi olduğu hamamlarda sadece vakfa aylık kira bedeli ödenmektedir. *ilzâm* yoluyla işletilen 18 hamamda ise sadece toplam kira bedeli yazılmıştır. Aslında burada, kavram olarak zikredilmese de bir tür *icâreteyn* uygulamasının olduğu görülmektedir.⁷

Kira geliri belli olan 183 hamamın aylık ortalama kira bedeli 48,5 kuruştur. Kira bedeli belli olanlardan en düşük kira geliri olan hamamlar birer kuruş ile Üsküdar'daki İncirköy Hamamı ve Kuruçeşme Hamamı'dır. Belki de daha önemlisi aylık vakıf geliri üzerinden mezkûr dönemde İstanbul hamamlarının hangilerinin daha çok itibarlı olduğunu görebilme fırsatımız olabilmektedir. Grafik 2'de de görüldüğü üzere aylık en yüksek kira geliri *Valide-i Atik Vakfı*'na ait olan Dikilitaş kurbundaki günümüzde Çemberlitaş Hamamı olarak da bilinen Valide-i Atik Hamamı'na aittir. Bu hamamın aylık kira geliri 200 artı 105 toplam 305

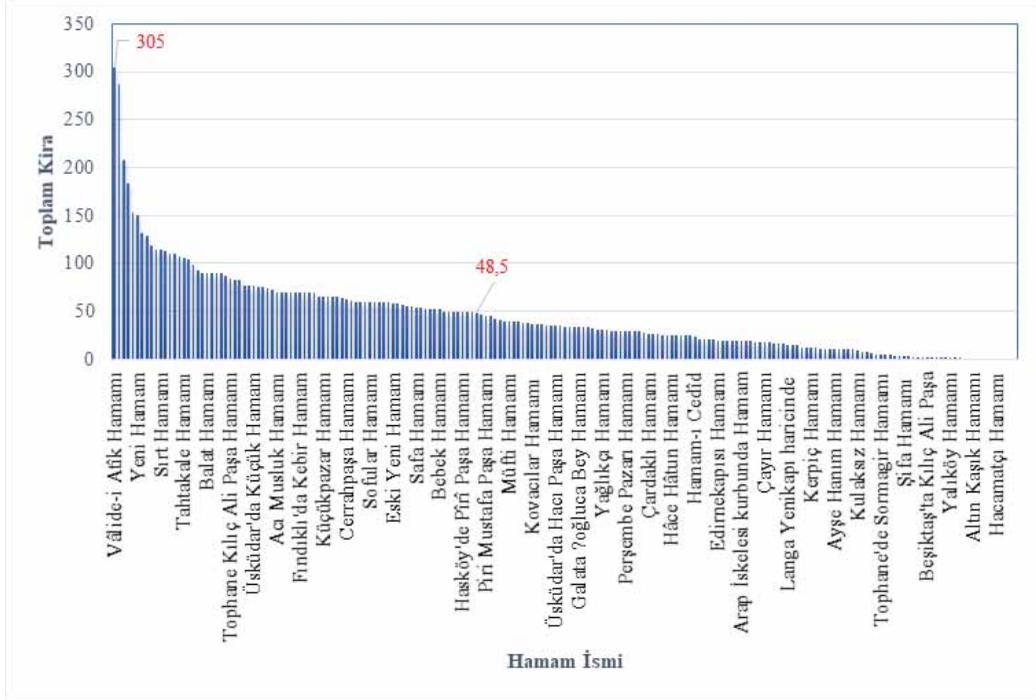
5 Osmanlı dünyasında kadınların vakıf baniliği için bkz. Çınar (2018).

6 "Çifte mülkiyet" kavramı hakkında verdiği bilgi için Ramazan Pantık'a teşekkür ederim.

7 Bu hamam tahririnin hamam işletmelerinde gedik ve *icâreteyn* uygulamalarının pratiğine dair önemli açıklamalar sunduğu muhakkaktır. Ancak bu makale daha çok hamam tahririni tanıtmayı ve bu tahririn genel olarak hamam literatürüne katkılarını ortaya koymayı amaçladığından, bu konu ile ilgili detaylı incelemeleri konu edinmemektedir. 18. yüzyıl İstanbul hamamlarında gedik ve *icâreteyn* meselesi ile ilgili tarafımızdan bir çalışma yürütülmektedir. Osmanlı'da *icâreteyn* uygulamaları için bkz. Kaya (2014) ve Pantık (2017).

kuruştur. Sonrasında 287 kuruş ile *Haseki Sultan Vakfı*'na ait Sultanahmet'teki Ayasofya-i Kebir Hamamı ve 208 kuruş ile *Gedik Paşa Vakfı*'na ait Gedik Paşa Hamamı gelmektedir. Sadece vakıf kira gelirine bakıldığında ilk üç sırada *icâre-i vâhîde* yoluyla tasarruf edilen sırasıyla 150 kuruş ile günümüzde Çağaloğlu Hamamı olarak bilinen Yeni Hamam, 112,5 kuruş ile Tahtaminare kurbunda bulunan *Ragıp Paşa Vakfı*'nda ait Aynalı Cedid Hamamı ve 107 kuruş ile *Ebu'l-feth Vakfı*'na ait Hocapaşa Hamamı yer almaktadır.

Grafik 2. 1766 Tarihinde İstanbul Hamamlarının Aylık Toplam Kira Gelirleri [BOA. C.BLD, 2706]

5- Hamam İşletmecilerinin Sosyal Profilleri

Bu defterin ortaya koyduğu önemli meselelerden birisi de hamamların gedik sahipliğidir. İcra-i sanat ve ticaret yapabilme yetkisi olarak tanımlanan gedik, hamam özelinde hamamcılık mesleğini yapabilmek için sahip olunan aletlere verilen isimdir (Akarlı, 2004: 170; Yıldırım vd, 2015: 219-220). Bir anlamda gedik mutasarrıflığı hamamcılık mesleğini icra edebilme ruhsatıdır. 195 hamamın 161'nin gedik mutasarrıfı erkek, 27'sinin kadın, üçünün erkek ve kadın müşterek, dördünün ise belirsizdir. Gedik mutasarrıfı olarak erkeklerin ezici bir çoğunlukta oldukları görülmektedir. Öte yandan hamamı tasarrufu altında işletenlerde kadın ve erkek oranı, gedik mutasarrıflığına göre bir hayli farklı bir durum ortaya koymaktadır. Beşinin işletmecisinin belirsiz olduğu 195 hamamın 117'sini erkekler işletirken, 49 hamamı kadın ve erkekler müşterek olarak, 24'ünü ise kadınlar tek başlarına işletmektedirler. L. Montagu'nun ifadesiyle bir tür "kadınlar kahvehanesi" olan hamamların kadınların gündelik hayatlarındaki konumları dikkate alındığında, hamamcılık sektöründe kadınların gedik mutasarrıfı ve tasarruf eden olarak sayıca çok olmaları tesadüfi değildir (Montagu, 1988: 97). Diğer bir ifadeyle bir kadının miras yoluyla ya da şahsi girişimi ile elde ettiği birikimini kârlı bir girişim olan hamam işletmesine yatırmaması dönemin şartları açısından kayda değerdir.

Hamamcılık sektöründe gedik mutasarrıfı ve tasarruf eden olarak genelde Müslümanların mevcudiyeti görülmektedir. Nitekim sadece iki hamamda, Rami Çiftlik kurbunda bulunan Kırkık Hamam'da Paşacık ve iki sarraf zimmî ve Tepebaşı Hamamı'nda Dimo Angeli zimmî hamam tasarruf edenidir. Bu durum biraz da gayrimüslimlerin icareteyn uygulamasına 19. yüzyıl öncesinde dâhil olamamaları ile ilgili olsa gerek.

6- Mahlûl ve Battal Hamamlar

195 hamamdan üç tanesi mahlûl olarak kaydedilmiştir. Mahlûl taşınmazlar, mutasarrıfının intikal sahibi bırakmaksızın vefatı gibi bir nedenle yeniden vakfa dönen taşınmazları ifade eder. Deftere göre mezkûr tarihte Süleymaniye Camisi kurbundaki Kapudan İbrahim Paşa Hamamı, Üsküdar'daki Ayazma Hamamı ve Hasköy'de Çardaklı Hamam mahlûldür. Üç hamamdan ikisinin kira bedeli gösterilmemiş, birinin (*Kapudan İbrahim Paşa Hamamı*) ise gösterilmiştir. Bu kira miktarı söz konusu taşınmazın muhtemelen mevcut kirası değil, mahlûl olmadan önceki son kira bedeli olmalıdır. Ayrıca Üsküdar'daki Hazinedâr Osman Ağa'nın mülkü olan İncirköy Hamamı ve yine Üsküdar'da *ber-vech-i meşrûta* Nakip Efendi'ye ait olan İnadiye Hamamı battal olup herhangi bir kira geliri söz konusu değildir. Taşınmazın battallığı, harap olması, yıkılması vb. çeşitli sebeplerle kiraya verilemediği ve boş vaziyette durduğunu ifade eder. Aslında yaklaşık dört ay önce gerçekleşen ve İstanbul'da büyük yıkımlara sebebiyet veren 22 Mayıs 1766 tarihli depremin izlerinin pek de bu döneme kadar sürmediği izlenimi edinilmektedir. Muhtemelen iyi gelir getirdikleri için hamamlar sahipleri tarafından gerekli onarımlar hızlıca yaptırılarak faaliyetlerine devam ettirilmişlerdir.

Sonuç Yerine

Bu çalışmada, 18. yüzyıl ortalarında İstanbul'da mevcut hamamlar hakkında bir belge neşri ve bu belgenin alana katkısı üzerinde durulmuştur. 1766 tarihli İstanbul hamamları tahrir defteri literatürde yarım asırdır bilinmesine ve deftere atıfla çeşitli çalışmalar yapılmasına rağmen, şimdiye kadar defterin tafsilatlı tanıtımı ve alana katkıları anlamında nitelikli bir değerlendirmesi yapılmamıştır. Bu defterin ortaya koyduğu mekân-sal ve sayısal veriler, Osmanlı dönemi İstanbul hamamlarına dair bilgimize anlamlı katkılar sunmaktadır.

Her şeyden önce bu defter, mevcut bilinenler içerisinde, Osmanlı döneminde İstanbul hamamlarının ulaştığı en yüksek sayıyı ortaya koymaktadır. Defterin verilerine göre mezkûr tarihte İstanbul'da 112'isi suriçinde ve 83'ü surdışında olmak üzere 195 hamam mevcuttur. Ayrıca defter hamam kullanım biçimlerine göre bir tasnif sunmakta ve hamamlar çifte, yekta ve kuşluk olarak kategorileştirmektedir. Deftere göre, 195 hamamdan birinin türü belirsiz olup, geriye kalan 104'ü kuşluk, 75'i çifte ve 15'i ise yekta hamamdır.

Defter, vakıfların hamamcılık sektöründeki yerini göstermesi açısından da kıymetli bir katkı sunmaktadır. 195 hamamdan 178 tanesinin hangi vakfa ait olduğu görülmektedir. Defterde sadece üç hamam mülk olarak kaydedilirken, 14 hamama dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Hamam baniliğinde sultanların kurduğu vakıflar öne çıkmaktadırlar. Özellikle Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu vakıflara ait yirmi, Sultan I. Bayezid Vakfı'na ait beş, Sultan Ahmet Vakfı'na ait bir, I. Mahmud'un Kütüphane Vakfı'na ait iki hamam dikkat çekicidir. Ayrıca sadrazam, ulema ve üst düzey bürokratların ihdas etmiş oldukları vakıflara ait hamamlar da mevcuttur. Mezkûr tarihte 178 hamamın 22 tanesinin banisi hanedan mensubu kadınlar (valide sultanlar, sultanlar, hasekiler, kadın efendiler) olduğu da görülmektedir.

Bu defterdeki veriler, 18. yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda gediklerin yükselişi ve icâreteyn uygulamalarının artışının hamamcılık sektörüne yansımalarını görme fırsatı sunmaktadır. Her ne kadar bu çalışmanın amacı bu konuyu irdelemek olmasa da, gedik ve icâreteyn uygulamalarının mezkûr dönemde, gerek erkekler gerekse kadınlar için iyi bir yatırım alanı olan hamamcılık sektöründe ne denli faal olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra hamamcılık sektöründe gedik mutasarrıfı ve tasarruf eden olarak kadınların ve erkeklerin etkinlikleri ve hamam yöneticilerinin sosyal profilleri tespit edilebilmektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), C.BLD (Cevdet Belediye), 2706, 14 R 1180-20 Ca 1180 / 19 Eylül-24 Ekim 1766.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767). Haz. Coşkun Yılmaz. Cilt: 76, Sayfa: 358, Hüküm no: 416, Orijinal metin no: [177-1] İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akarlı, Engin D. (2004). "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840". Alain Pottage ve Martha Mundy (Ed), *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*. Cambridge: Cambridge University Press: 166-201.

Akbatu, Şinasi (1973). "İstanbul Hamamları". İstanbul İl Yıllığı: 486-495.

Boyar, Ebru ve Fleet, Kate (2010). "The Hamam". *A Social History of Ottoman Istanbul*. Cambridge University Press: 249-70.

Çınar, Hüseyin (2018). "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar". Miyase Koyuncu Kaya ve Bedriye Yılmaz (Ed), *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 335-371.

Ertuğrul, Alidost (2002). *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları*. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi.

Ertuğrul, Alidost (2009). "Hamam Yapıları ve Literatürü". *TALİD-Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7, sy. 3: 241-266.

Eyice, Semavi (1993). "Cağaloğlu Hamamı". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 12-13.

Eyice, Semavi (1997). "Hamam". *İslam Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 402-430.

İstanbul Belediyesi İhsaiyat *Mecmuası*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye. 1335/1918.

Kafesçioğlu, Çiğdem (2009). *Constantinopolis / Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*. Pennsylvania University Press.

Montagu, Lady Mary Wortley (1988). *Embassy to Constantinople: The Travels of Lady Mary Wortley Montagu*. New York: New Amsterdam.

Kaya, Süleyman (2014). *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Koç, Yunus (2010). "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi". *TALİD-Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8, sy. 16: 171-199

Pantık, Ramazan (2017). "Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler". *Vakıflar Dergisi* 48: 75-104.

Şimşir, Nahide (2004). "18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamları". *I. Üsküdar Sempozyumu*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları: 79-89.

Şimşir, Nahide (2012). "18. Yüzyılın Ortalarında İstanbul Hamamlarına Dair Bazı Tespitler". *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri IV*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi: 257-274.

Şimşir, Nahide (2015). "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri". *XVI. Türk Tarih Kongresi*. 20-24 Eylül 2010, Ankara (VI. Cilt): 87-118.

Yaşar, Ahmet (2014). "İstanbul Hamamları: 1731-1766". Emrah Sefa Gürkan, Feridun Emecen ve Ali Akıldız (Ed). *Osmanlı İstanbulu II*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları: 553-585.

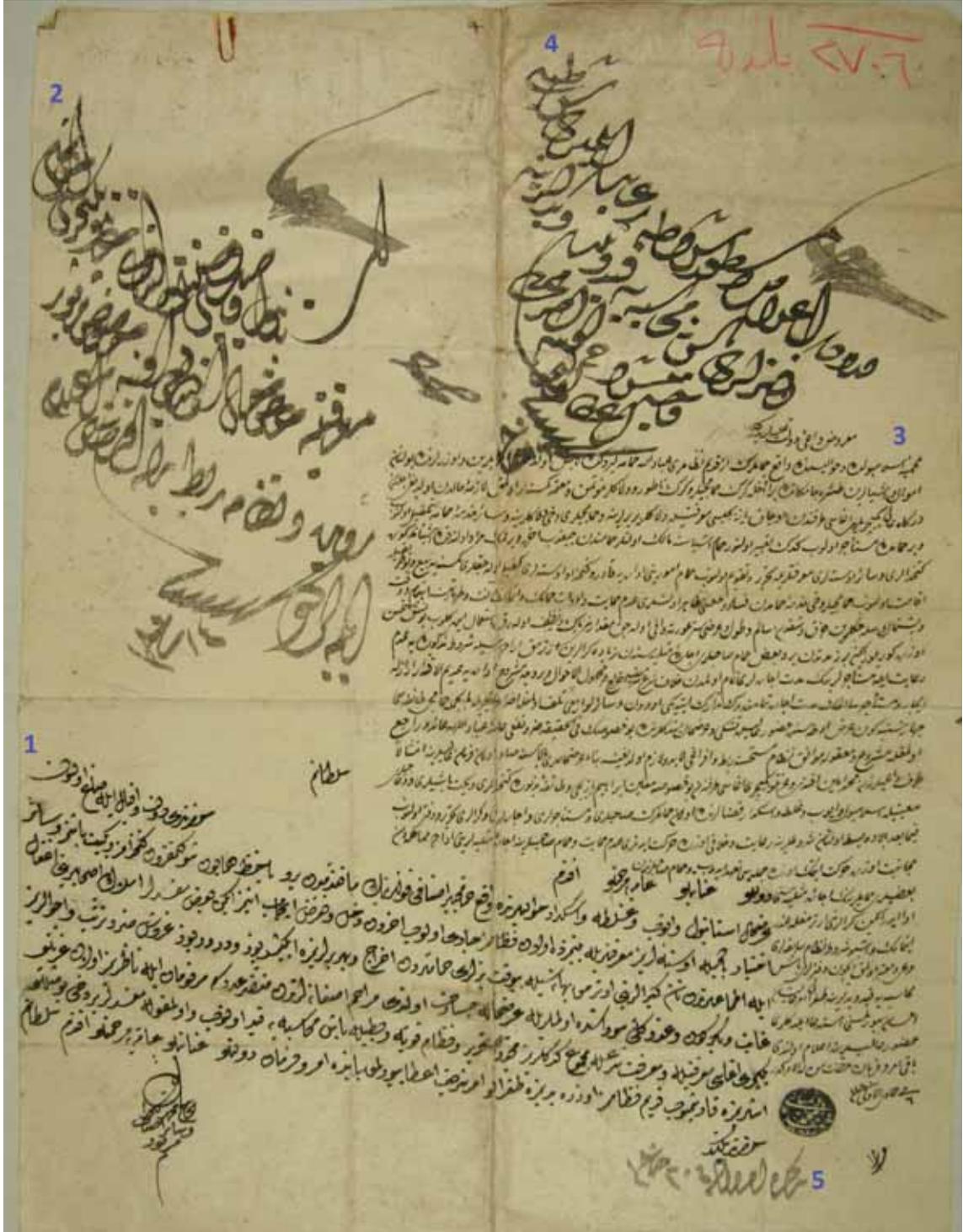
Yegül, Fikret (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkınma*. Çev. Emel Erten. İstanbul: Homer Kitabevi.

Yıldırım, Onur ve Ağır, Seven (2015). "Gedik: What's in a Name?". Suraiya Faroqhi (ed.), *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*. Oxford: Berghahn Books: 217-236.

Yörük, Saim (2016). "XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı". *Bellefen* 80: 823-876

Ekler

Ek-1: Defterin Baş Tarafındaki Marûzlar ve Hatt-ı Hümayunlar [BOA. C.BLD, 2706]

Ek-2: Defterin Baş Tarafındaki Marûzlar ve Hatt-ı Hümayunların Transkripsiyonu [BOA. C.BLD, 2706]

1

Devletlü, inâyetlü, âmmeye merhametlü efendim sultânım hazretleri devlet ü ikbâl ile sağ olsun.

Arz-ı hâl-i İstanbul ve Eyüb ve Galata ve Üsküdar havâflerinde vâkı' hammâmcılar esnâfi kullarının mâ-takaddemden berü bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn kethüdâmız ve yiğitbaşımız ve sâ'ir ihtiyâr bi'l-cümle ustalarımız ma'rifetleriyle beynimizde olan nizâmımız cârî olup âharden dahl ü ta'arruz îcâb itmez iken ba'zı müfsidler emlâk ashâblarını iğfâl ile îtmâ'larından nâşî kirâlarını artırmak bahânesiyle bî-vakt bizleri hammâmlardan ihrâc ve beher birilerimize ikişer yüz ve dörder yüz guruş zarar terettüb ve ahvâllerimiz gâyet diğêr-gûn ve gadr-ı küllî sevdâsında olmalarıyla arz-ı hâle cesâret olundu Merâhim-i âsafânelerinden mutazarrı'dır ki merkûmân ile nâzırımız olan izzetlü yeniçeri ağası ma'rifetiyle ve ma'rifet-i şer'le mecmu' gediklerimiz müceddeden tahrîr ve nizâm-ı kaviyye rabt ile Baş muhâsebeye kayd olunup ve ol makûle müfsidler bir dahi bu mü-sillü işlerimize karışmayup kadîm nizâmımız üzere yedimize tuğralı emr-i şerif i'ta buyurulmak bâbında emr ü fermân devletlü, inâyetlü, âmmeye merhametlü efendim sultânım hazretlerindir.

2.

Sahh

İstanbul kadısı faziletlü efendi izzetlü yeniçeri ağası ma'rifetiyle arz-ı hâl olduğu üzere husûs-ı mez-bûr ru'yet ve nizâma rabt birle iktizâsını i'lâm eyleyeler deyu buyruldu

14 R 1180. [19 Eylül 1766]

3.

Ma'rûz-ı Dâ'î-i Devlet-i 'aliyyeleridir ki,

Mahmiye-i İslâmbol'da ve havâlsinde vâkı' hammâmların ez-kadîm nizâmları 'ibâdullâh hammâma girdikte lâbis olduğu esvâbların ve üzerlerinde bulunan emvâl ü eşyâların taşra câmekânda bırakmakla gerek hammâmcılar ve gerek nâtûr ve tellâklar mü'temen ve mu'temed kimesneler olmak lâzime-i hâlden olduğu ecilden dergâh-ı 'âlî yeniçerileri ağası tarafından ocak yazıcısı ma'rifetiyle tellâklar birbirlerine ve hammâmcıları dahi tellâklarına ve sâ'ir hademe-i hammâma tekfîl olunup ve bir hammâmda müste'cir olup gedik ta'bîr olunur hammâm eşyâsına mâlik olanlar hammâmından çıkıp âhara verilmek murâd olundukta eşyâ-yı mezkûre kethüdâları ve sâ'ir ustaları ma'rifetleriyle tahrîr ve takvîm olunup hammâm umûrunu idâreye kâdir ve kethüdâ ve ustaları kefil olacakları kimesneye bey' ve bu tarikle ikâmet olunup hammâmcılar dahi hademe-i hammâmından fesâd u mel'aneti zâhir olanları 'adem-i himâyet ve edevât-ı hammâmın dâima nezâfet ve tahâretine ihtimâm ve dikkat ve peştamâl ve sileceklerin hark u şakkdan sâlim ve tûl ve arzı setr-i 'avrete vâfi olacak mikdârını pâk ve nazîf olarak isti'mâl edegelüp bu nesak-ı müstahsen üzere görülür iken biraz müddetten berü ba'zı hammâm sâhibleri icâre-i misliyyesinden ziyâde kirâların artırmak irâdesiyle şurût-ı mezkûreye 'adem-i ri'âyet ile müste'cirlerinin müddet-i icâreleri temâm olmadan hilâf-ı şer'-i şerîf ihrâc ve mechûlü'l-ahvâl ve ber-vech-i meşrûh idâreye adîmü'l-iktidâr erâzile îcâr ve müste'cir-i sâlifin müddet-i icâre temâmına dek tedârük ettiği odun ve sâ'ir levâzımı telef olmağla ızrâr etmeleriyle bi'l-cümle hammâmcı ta'ifesi Çarşamba gün 'Arz Odası'nda huzûr-ı 'âlîde teşekkî ve 'arz-ı hâl ettiklerinde bu husûsun fi'l-hakîka zarar ve nef'i 'âmme-i 'ibâdullaha â'id ve râci' olmağla meşrû' ve ma'kûle muvâfik nizâm-ı müstahsene rabt ve ifrâğı lâbûd ve lâzım olduğuna binâ'en 'arz-ı hâlleri bâlâsına sâdir olan fermân-ı 'âlîlerine imtisâlen taraf-ı dâ'îlerinden Mehmed Emîn Efendi ve 'izzetlü yeniçeri ağası tarafından bu husûsa mu'ayyen İbrâhîm Yazıcı ve tâ'ife-i mezbûre kethüdâları

ve yiğitbaşları ve du'acıları ma'iyyetiyle İslâmbol ve Eyyüb ve Galata ve Üsküdar kazâlarında olan hammâmın sâhibleri ve müste'cirleri ve icâreleri ve kirâları tahrîr ve defter olunup fi-mâ-ba'd bâlâda bast olunan şurûtlarına ri'âyet ve hilâfı üzere hareket edenleri 'adem-i himâyet ve hammâm sâhiblerine icâre-i misliyelerini edâda mümâtaleden mücânebet üzere hareket etmek üzere cümlesi ta'ahhüd edüp ve hammâm sâhiblerinden ba'zıları hammâmının icâre-i misliyesini edâ eder iken kirâlarını artırmağla gadr etmemek ve işbu şurût-ı nizâm-ı sâbıkâları mer'î ve mu'teber olmak için defterleri Başmuhâsebe'ye kayd ve yedlerine tuğrâlî emr-i 'âlîşân ihsân buyurulmasını istid'â eyledikleri huzûr-ı 'âlîlerine i'lâm olundu. Bâkî emr ü fermân Hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 6 Cumâde'l-ûlâ sene 1180. [10 Ekim 1766]

4.

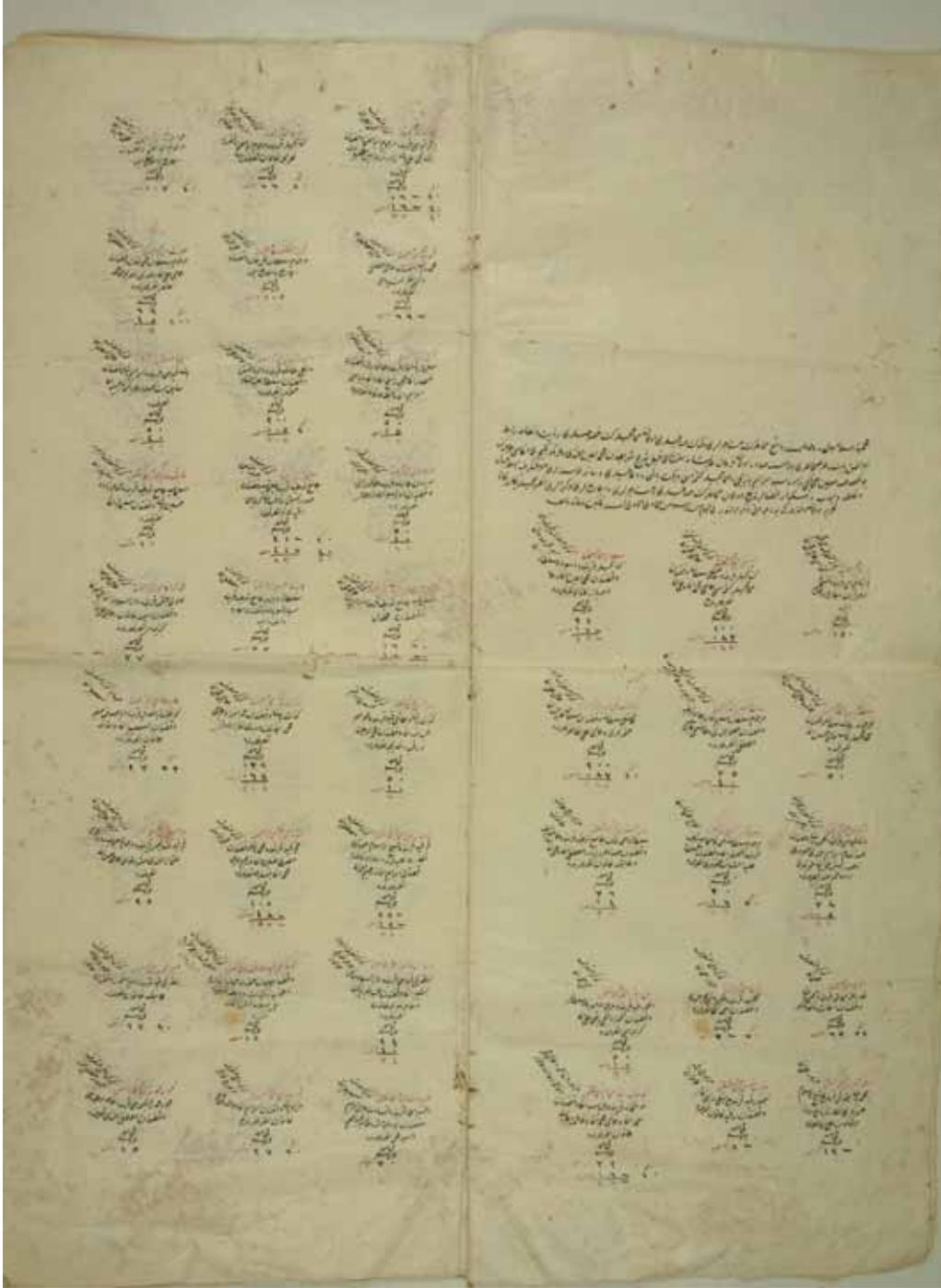
Derûn-ı i'lâmda mestûr şurûta ri'âyet eylemeleri şartıyla defterleri Baş muhâsebeyeye kayd ve yedlerine vech-i meşrûh üzere emr-i 'âlî itâ olunmak buyruldu.

Sahh.

5.

Tezkire ve emir dâde Fî 20 Ca sene 1180. [24 Ekim 1766]

Ek-3: Hamam Tahririnin İlk Sayfası [BOA. C.BLD, 2706]

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

Sıra No	Hamam	Türü	Mevkii	(Vakıfından) Vakıf Sahibi	(Tasarıfunda) Tasaruf Eden	Gedige Mutasarrıf (Gedik Mutasarrıfı)	Kirası (Gedik Kirası)	Vakıf (Vakıf Kirası)	Toplam	R. Toplam	Akçe	Açıklama
1	Yeni Hamam	Çifte	Paşakapısı kurbunda	Kütüphanə Vakfı	icâre-i vâhıde	Hammâmcılar kethüdüsi Hacı Mehmed Ağa	150	150	150			
2	Haseki Hamamı	Çifte	Ketancılar kurbunda	Haseki Sultan Vakfı	Hammâmcılar kethüdüsi Hacı Mehmed Ağa ve Ali Ağa	Kethüdâ Hacı Mehmed Ağa	100	83	183	183		
3	Sultan Hamam	Çifte	Ketancılar kurbunda	Asude Sultan Vakfı	Mehmed Emin Ağa ve hâlâ ser-bâzerğânân	Yığıtbaşı Seyyid Mehmed Sadık Ağa	32	17,5	49,5	49,5		
4	Sultan Bayezid Hamamı	Çifte		Merhûme Ayşe Sultan Vakfı	Hammâmcılar kâtibi Hacı Hasan Ağa	Mezbûr kâtip Hacı Hasan Ağa		50	50			
5	Sultan Selim Hamamı	Çifte		Merhûm Sultan Selim Han Câmî-i Şerîf Vakfı	Cafer Efendi ve taşçı Hacı Mustafa	Esnâf-ı mezbûr duacısı Abdullah Ağa	75	40	115	115		
6	Ayasofya-i Kebir Hamamı	Çifte		Haseki Sultan Vakfı	Sultan aliyetü's-şân hazretleri ve Hacı Ali Ağa	Mezbûr Hacı Ali Ağa	200	87	287	287	40	
7	Şengül Hamamı	Yekta	Paşakapısı kurbunda	Mahmud Paşa Vakfı	Sadr-ı Rum İbrahim Efendi hazretleri ve sadr-ı esbak Mahmud Paşa hazretlerizâde Ömer Efendi	Ömer Beşe ve İsa Beşe	78	5	83	83		

Fî'l-yevmi's-sâdis min Cumâde'l-ülâ li-sene semânin ve mi'e ve elf. [6 Ekim 1766]

Mahmiye-i İslâmbol'da ve havâlisinde vâkı' hammâmların müste'cirleri ve gedik sâhibleri olan hammâmcıların husûsları rü'yet ve nizâma rabt olunmak bâbında 'arz-ı hâlleri bâlâsına sâdır olan fermân-ı âlişâna imtisâlen kibeli-i şer'-i şerifden Mehmed Emin Efendi ve 'izzetli yeniçeri ağası tarafindan bu husûsa mu'ayyen Elliki-zâde Seyyid İbrâhîm yazıcı ve hammâmcılar kethüdüsi ve yığıtbaşı ve du'âcıları ve sâ'ir ustalari mâ'rifetleriyle İslâmbol ve Galata ve Eyyûb ve Üsküdar kazâlarında olan hammâmların sâhibleri ve müste'cirleri ve icâreleri ve kirâları tasrîhiyle yegân tahrîr olan defterdir ki, ber-vech-i âti zikr olunur.

8	İshak Paşa Hamamı	Kuşluk	Merhûm Sultan Ahmed Han Câmi'-i Şerîf kurbunda	Gazanfer Ağa Vakfı	Sultan aliyetü'ş-şân hazretleri	El-hâc Osman Ağa	30	16	46	46	30	
9	Arasta Hamamı	Kuşluk	Sultan Ahmed Han Câmi'-i Şerîf kurbunda	[Sultan Ahmed] Câmi'-i Şerîf Vakfı	Su nâzırzâde Mustafa Ağa, Mehmed Ağa ve Ayşe Hâtun	Mezbûre Ayşe Hâtun	36	14	50	50		
10	Alaca Hamamı	Çifte	Kadırga Limanı kurbunda	Yahya Paşa Vakfı	icâre-i vâhîde	Mehmed Ağa		69		69	54	
11	Şifa Hamamı	Yekta	Nahilbend kurbunda	Hekimbaşı Ömer Efendi Vakfı	Ahmed Ağa	Mezbûr Ahmed Ağa		3,5		3,5	30	
12	Akbyık Hamamı	Kuşluk	Ahırkapı kurbunda	Merhûme Mihrimah Sultan Vakfı	Taht-ı revâncıbaşı Ali Ağa kerimesi	Telecî Ahmed Ağa	50	10	60	60		
13	Kuşlu Hamamı	Kuşluk	Mehmedpaşa Yokuşu kurbunda	Şeyhülisâm hazretleri nezâretlerinde olan evkâf	Ali Ağa	Mezbûr Ali Ağa		12,5		12,5		
14	Büyük Ağa Hamamı	Kuşluk	Demirkapı kurbunda	Eski Saray Ağası Vakfı	Refiye Hâtun	Mezbûre Refiye Hâtun		2,5		2,5		
15	Küçük Ağa Hamamı	Kuşluk	Tophane kurbunda	Abbas Ağa Vakfı	Ahmed Ağa, Hacı Mehmed Ağa, Fatma ve Ayşe Hâtun	Mezbûrun Ahmed, Hacı Mehmed, Fatma ve Ayşe Hâtun	32	16,5	48,5	48,5	20	
16	Yıldız Hamamı	Yekta	Bahçekapısı kurbunda	Merhûm Ebu'l-feth Vakfı	Nişancı Ali Paşazâde ser-bevwâbîn Halil Bey	Mehmed Efendi	16,5	16,5	33	33	20 * 20	
17	Alaca Hamamı	Çifte	Ketancılar kurbunda	Merhûm Ebu'l-feth Vakfı	Hatice Hâtun	Mezbûre Hatice Hâtun		66		66	80	
18	Hocapaşa Hamamı	Çifte		Merhûm Ebu'l-feth Vakfı	icâre-i vâhîde	Mehmed Emin Ağa		107		107	40	
19	Mahmud Paşa Hamamı	Çifte	Mahmud Paşa Vakfı	Mahmud Paşa Vakfı	Hacı Mustafa ve altı nefer hemşiresi	Hacı Mustafa Ağa		69,5		69,5		

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

20	Tahtakale Hamamı	Çifte			Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	İcâre-i vâhîde	Ali Efendi		105		105			
21	Sırt Hamamı	Çifte			Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	Hacı Ali Ağa ve Salihâ, Hatice ve Fatma hanımlar	Mustafa Ağa	69	45	114	114	100		
22	Acı Hamam	Çifte	Süleyman Paşa Hanı kurbunda		Molla Fenari Vakfı	Hisar Ağası Mehmed Rasih Ağa, Ağababası İbrahim Ağa ve Hanife Hâtun	Hanife Hâtun	50	15	65	65	65		
23	Vâlide-i Atîk Hamamı	Çifte	Dikilitaş kurbunda		Vâlide-i Atîk Vakfı	Sultan aliyetü'ş-şân hazretleri	Hâfız Ali Efendi	200	105	305	305	20		
24	Acı Musluk Hamamı	Yekta	Paşakapısı kurbunda		İbrahim Paşa Vakfı	Sabık bostancılar odabaşısı Hasan Ağa	Hacı İsmail Ağa	50	20	70	70	70		
25	Molla Gürani Hamamı	Yekta	Uzunçarşı kurbunda		Molla Gürani Vakfı	Evrenos Ağa ve zevcesi	Ahmed Beşe	50	10	60	60	60		
26	Süleymaniye Hamamı	Çifte	Câmi'-i Şerif kurbunda		Süleymaniye Vakfı	Sadı-ı esbak Ragıp Paşa kerimesi Rukiye Hanım	Abdüssami?	41,5	41,5	83	83	20*20		
27	Ayşe Hanım Hamamı	Kuşluk	Süleymaniye Câmi'-i Şerif kurbunda		Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı	Süleyman Ağa	Süleyman Ağa	10	10		10			
28	Kapudan İbrahim Paşa Hamamı	Yekta	Süleymaniye Câmi'-i Şerif kurbunda		İbrahim Paşa Vakfı	İcâre-i vâhîde	Hacı Mehmed Ağa	16	16	32	32	80*80	MAHLUL	
29	Vezneciler Hamamı	Yekta	Sultan Bayezid Câmi'-i Şerif kurbunda		Siyavuş Paşa Vakfı	İcâre-i vâhîde	Mustafa Ağa	55	55		55			
30	Kızlarağası Hamamı	Çifte	Laleli Çeşme kurbunda		Dârüssaâde Ağası Abbas Ağa Vakfı	İne Hâtun ve Hacı Ali Ağa kerimesi	Hacı Ali Ağa	77	77		77			

31	İmam Hamamı	Kuşluk	Gedikpaşa'da Tatlıkuyu kurbunda	İvaz (Gavvas) Abdullah Ağa Vakfı	Mehmed ?, Rukiye ve Hatice	Hasan ve Rukiye	50	10	60	60	60		
32	Gedik Paşa Hamamı	Çifte	Küçük Ayasofya kurbunda	Gedik Paşa Vakfı	Ömer Efendi ve Hacı Mehmed Ağanın dört nefer evlâdları	Hacı Mehmed Ağa	139	69	208	208	208		
33	Çardaklı Hamamı	Çifte	Küçük Ayasofya kurbunda	Ayasofya-i Sağır Vakfı	İsmail Ağa ve Emetullah Hâtun	İsmail Ağa		27		27	33		
34	Hisarlı Hamamı	Kuşluk	Kumkapı kurbunda	Şeyhülislam hazretleri nezâret-i aliyelerinde olan evkâftan	Kuzâttan İbrahim Ağa ve Zâim Ahmed Ağa	Mustafa Ağa	22,5	12,5	35	35	35		
35	Nişancı Paşa Hamamı	Çifte	Kumkapı kurbunda	Mehmed Paşa Vakfı	Mısırlı Hüseyin Ağa ve Zâim Hacı Mehmed Ağa yetimleri	Mehmed Usta	105	48,5	153,5	153,5	153,5		
36	Havuzlu Hamamı	Kuşluk	Kumkapı Nişancılar kurbunda	Merhûm Süleymaniye Rûznâmçesi Osman Efendi meşrûtası	Hacı Hasan Ağa	Hacı Hasan		25		25			MEŞRUTA
37	Zindandelen Hamamı	Kuşluk	Langa Yenikapısı kurbunda	Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa Vakfı	Abdulkerim Bey ve Hâce Hatice Hâtun	Mezbûre Hâce Hatice Hâtun	24	10	34	34	34		
38	Langa Yenikapı haricinde	Kuşluk		Vakf-ı hümayûn-ı hazret-i cihândârîden	Agob, Karabet ve Yasef, ehi-i İslâma fûruht etmek	Mesfürun mutasarıflar vech-i meşrûh üzeredir		15		15			
39	Mirahur Hamamı	Çifte	Langa Yenikapı kurbunda	Mirahur Vakfı	Ayşe Hâtun	Mezbûre Ayşe Hâtun		27		27	90		
40	Kasvet Hamamı	Kuşluk	Aksaray kurbunda	Kasvet Hacı İbrahim Vakfı'ndan ber-vech-i meşrûta	Abdulhalim ve Seyyid Mehmed	İsmail Beşe	30			30			MEŞRUTA

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

41	Aksaray Hamamı	Çifte		Murat Paşa Vakfı	İbrahim Ağa ve vâlidesi Fatma Hâtun	Mezbûre Fatma	27	27	27	90	
42	Horhor Hamamı	Kuşluk	Horhor Çeşmesi kurbunda	Has Odabaşı Vakfı	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	15	15	15		
43	Sofular Hamamı	Çifte	Et Meydanı kurbunda	Edirne'de vâkı' merhûm Sultan Bayezid Han Vakfı	Seyyid Ahmed Efendi ve kuzâttan İsmail Efendi	Mehmed Usta	57,5	60	60		
44	Çelebi Mehmed Ağa Hamamı	Kuşluk	Acıçeşme kurbunda	Mehmed Ağa Vakfı	Mevâliden Mehmed Ganem Efendi	Hacı Yakup	55	69	69		
45	Kıztaşı Hamamı	Çifte	Saraçhane kurbunda	Ferruhşad Vakfı	Hâfız Mehmed Emin Efendi	Mezbûr Mehmed Emin Efendi	8	8	40		
46	İbrahim Paşa Hamamı	Çifte	Şehzade Câmî-i Şerif kurbunda	İbrahim Paşa-ı Atık Vakfı	Esad, Emrullah ve sülüs hisse vakıfta mahlûl	İbrahim Ağa	65	90	90		
47	Kadasker Hamamı	Çifte	Eski Odalar kurbunda	Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	İcâre-i vâhîde	Hâfız Ali Efendi	75	75			
48	Acemoğlu Meydan Hamamı	Yekta	Şehzade Câmî-i Şerif kurbunda	Meydan kethüdâlarına meşrûta				0		MEŞRUTA	
49	Vefa Hamamı	Kuşluk	Vefa Meydanı kurbunda	Şeyh Ebu'l-Vefa ve Ayasofya vakıfları	Rumeli kuzâtından Osman Efendi	Ahmed Ağa	60	110	110		
50	Pertev Paşa Hamamı	Kuşluk	Şeyh Ebu'l-Vefa kurbunda	Pertev Paşa Vakfı	Mehmed Emin Ağa	Mezbûr Mehmed Emin Ağa	5	5	5		
51	Kovacılar Hamamı	Kuşluk	Kırkçeşme kurbunda	Vakıf	Hacı İbrahim Ağa	Seyyid Mehmed	37	37	37		İLZÂM
52	Çinili Hamam	Çifte	Zeyrek başında	Hayreddin Paşa Vakfı	Abdî ve Hüseyin Ağa	Mustafa Ağa	68	109,5	109,5	40*20	
53	Hâce Hâtun Hamamı	Kuşluk	Küçükpazar kurbunda	Hâce Hâtun Vakfı	Hacı Mustafa Ağa	Mezbûr Hacı Mustafa	25	25	25		

54	Küçükpazar Hamamı	Kuşluk		Rum Mehmed Paşa Vakfı	Du'acı Abdullah Ağa ve Tahtabaşı Mehmed Efendi	Du'acı Abdullah Ağa	42	24	66	66			
55	Azepler Hamamı	Çifte	Kapan-ı dakik kurbunda	Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	Sadr-ı esbak Ragıp Paşa kerimesi Rukiye ve Hatice Hanım ve sadr-ı esbak Mustafa Paşa kerimesi Abide Hanım, Mehmed Abdi Efendi ve Hacı Mehmed Ağa	Hacı Mehmed Ağa	55	44	100	99	100*20		
56	Bostan Hamamı	Çifte	Üsküblü kurbunda	Aşık Paşa Vakfı	Hatice Hâtun	Mezbûre Hatice Hâtun		41		41	45		
57	Haydar Paşa Hamamı	Çifte	Çırçır kurbunda	Haydar Paşa Vakfı	Hatice Hâtun	Hasan Ağa	25	47,5	72,5	72,5			
58	Piri Mustafa Paşa Hamamı	Kuşluk	Kadıçşemesi kurbunda	Piri Mustafa Paşa Vakfı	Mehmed Said Efendi ve Salih Bey	İsmail Ağa	30	15	45	45			
59	Çukur Hamam	Çifte		Edirne'de vâkı' Sultan Bayezid Vakfı	Ümmühânî Hâtun	Ümmühânî Hâtun		18		18	50		
60	Külahçılar Hamamı	Kuşluk	At Pazarı kurbunda	Ayasofya Vakfı	Seyyid Mustafa	Emir Ömer			38	38	120		
61	Müfti Hamamı	Kuşluk	Kadı Çeşmesi kurbunda	Zenbîli Ali Efendi Vakfı	Seyyid Mehmed Sadık Ağa ve Hayrullah	Mezbûr Yiğitbaşı Seyyid Mehmed Sadık	33	20	53	53	100		
62	Küçük Mustafa Paşa Hamamı	Çifte		Kara Mustafa Paşa Vakfı	Yörük İbrahim Ağa, Emine ve Ayşe Hâtun	Ali Ağa	60	32,5	92,5	92,5			
63	Havuzlu Hamamı	Kuşluk	Yenikapı kurbunda	Atık Vâlîde Sultan-ı Merhûme Vakfı	Ziştovi Ali Paşa birâderi Mehmed Ağa	Ayşe Hanım	36	33	70	69	80*40		

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

64	Fener-i Atîk Hamamı	Kuşluk	Fenerkapısı kurbunda	Kılıç Ali Paşa Vakfı	Merhûm Şeyhulislâm Abdullah Efendi kerimesi Hatice Hanım	Hacı İbrahim	56	3	60	59	30*90	
65	Aynalı Cedîd Hamamı	Kuşluk	Tahtaminare kurbunda	Sadr-ı esbak Ragıp Paşa Vakfı	icâre-i vâhîde	Alemdar Ali Ağa		112,5		112,5		
66	Balat Hamamı	Çifte		Edirne'de vâkı' merhûm Sultan Bayezid Han Vakfı	Mehmed Emin Ağazâdele	Ali Ağa	56	34	90	90	24	
67	Hançerli Hamamı	Kuşluk	Ayvansaray kurbunda		Kuzattan Abdullah Efendi	Mezbûr Abdullah Efendi						
68	Ayvansaray Hamamı	Çifte		Koca Mustafa Paşa Vakfı	Havva Hâtun ve Emine Hâtun	İbrahim Ağa	50	27	77	77	93	
69	Arabacılar Hamamı	Kuşluk	Ayvansaray kurbunda		Mevâliden Mehmed Ganim Efendi ve Fezziye Hâtun	Hacı Mehmed Ağa			55	55		İLZÂM
70	Hacamatçı Hamamı	Kuşluk	Tekfur Sarayı kurbunda		Balıkcı Seyyid Hacı Mehmet Ağa	Mezbûr Seyyid Hacı Mehmed						
71	Sultan Hamamı	Kuşluk	Salamatomruk kurbunda		Tahtacı Hacı Mustafa ve diğer Hacı Mustafa	Mustafa Ağa	30	6	36	36		
72	Tihtab Hamamı	Kuşluk	Salamatomruk kurbunda	Merhûm Ebu'l-feth Vakfı	Emine Hâtun ve Fatma Hâtun	Rukiye ve Emine Hâtun	50	20	70	70		
73	Edirnekapısı Hamamı	Çifte		Mihrimah Vakfı	icâre-i vâhîde	Hacı Mustafa		20		20	100	
74	Zincirlikuyu Hamamı	Çifte	Karagümrük kurbunda	Mihrimah Vakfı	Seyyid Tahir Efendi, [Pehlivanzâdele] Esad, Emrullah ve Hatice Hâtun	Musa Ağa	96	8	105	104	80*40	
75	Keçeciler Hamamı	Çifte		Merhûm Sultan Bayezid Han Vakfı	icâre-i vâhîde	Ali Ağa		52,5		52,5		

76	Mesih Ali Paşa Hamamı	Çifte				Ali Paşa Vakfı	Emetullah Hâtun, Esmâ Hâtun ve Sağır Hatice	Mustafa Ağa	30	29	60	60	100*20	
77	Çaşnigir Hamamı	Kuşluk	Mesih Ali Paşa kurbunda		Çaşnigir Vakfı	Ali Ağa ve Emetullah Hâtun	Mezbûr Ali Ağa	8	2	10	10			
78	Karaman-ı Sağır Hamamı	Çifte			Merhûm Sultan Han Vakfı	Beğlîzâde Ahmed Efendi ve Hâce Ümmüğülsüm Hâtun	Ali Ağa	77	52	130	129	80*40		
79	Sarige[r]z Hamamı	Kuşluk			Bayram Paşa Vakfı	Esbak Yeniçeri Ağası Mahmud Ağa, Hacı Memiş ve Hatice Hâtun	Ömer Ağa	52,5	17,5	70	70			
80	Bey Hamamı	Yekta	Sarige[r]z kurbunda		Mustafa Paşa Vakfı	Derviş Beşe ve İbrahim Ağa yetimleri	Mezbûr İbrahim Ağa	32	7,5	39,5	39,5			
81	Lütfi Paşa Hamamı	Çifte	Yenibağçe kurbunda		Şah Sultan Vakfı	Hüseyin Ağa	Mezbûr Hüseyin Ağa		10		10	100		
82	Kör Ali Ağa Hamamı	Kuşluk	Lütfipaşa kurbunda		Ali Ağa Vakfı	Su Nâzırzâde Mustafa Veli Ağa	Emine Hâtun	22	3,5	25,5	25,5	30*30		
83	Nakkaş Paşa Hamamı	Kuşluk	Saray ittisalinde		Vakf-ı hümayûndan		Hawa Hâtun			30	0		İLZÂM	
84	Şah Huban Hamamı	Kuşluk	Kaliçeciler Köşkü kurbunda		Şah Huban Vakfı	Sultan alıyyetü'ş-şân hazretleri	Fatma Hâtun			45	45		İLZÂM	
85	Siçanlı Hamam	Çifte	Kaliçeciler Köşkünde		Davud Paşa Vakfı	Seyyid Halil Efendi	Mezbûr Halil Efendi		25		25			
86	Mehter Hamamı	Kuşluk	Kaliçeciler Köşkü kurbunda		Ber-vech-i meşrûta	Fatma, Selime ve Naille Hâtun	Kasım Beşe			18	18		İLZÂM / MEŞRUTA	
87	Şifa Hamamı	Kuşluk	Molla Gürani kurbunda		Hekimbaşı Ömer Efendi Vakfı	Seyyid Hüseyin	Mezbûr Seyyid Hüseyin		20		20			
88	Safa Hamamı	Kuşluk	Taş Kasap kurbunda		Mehmed Kethüdâ Vakfı	Bazarbaşızâde Abdullâh Ağa ve Hüseyin Ağa	Hacı Salih Ağa	50	4	54	54	20		

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

89	Tevekkül Hamamı	Kuşluk	Yusuf Paşa Çeşmesi kurbunda	Tavaşi Mustafa Ağa ve Kasım Ağa Vakıfları	Ayşe Hanım ve Fatma Hâtun	24	7,5	31,5	31,5	31,5	
90	Deniz Hamamı	Çifte	Davudpaşa İskelesi kurbunda	Davud Paşa Vakfı	Süleyman Beşe		65			65	
91	Cerrah Paşa Hamamı	Çifte	Câmi'-i Şerif kurbunda	Cerrah Mehmed Paşa Vakfı	Mezbûr Halil Efendi		62,5			62,5	
92	Çardaklı Hamamı	Kuşluk	Avrat Pazarı'nda Yeni Fırın kurbunda	Kasabbaşı Mehmed Ağa Vakfı	Süleyman Efendi	35	3,5	38,5	38,5	38,5	
93	Bostan Hamamı	Çifte	Haseki kurbunda	Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	Mezbûr Seyfi Ağa		54			54	20
94	Yağlıkçı Hamamı	Yekta	Davudpaşa Mahkemesi kurbunda	Haremeyn Vakfı	Molla Süleyman	30	1	31	31	31	30
95	Gece Hamamı	Çifte	Hekimzade Ali Paşa Câmi'-i Şerif kurbunda	Darüssaade Ağası Abbas Ağa Vakfı	Solaklar Emini Ahmed Ağa	40	13	53	53	53	
96	Altın Kaşık Hamamı	Yekta	Hekimzade Ali Paşa Câmi'-i Şerif kurbunda	Molla Halil Mülk	Mezbûr Molla Halil					0	MÜLK
97	Çavuş Hamamı	Yekta	Bekir Paşa Câmi'-i Şerif kurbunda	Hobyar Vakfı	Süleyman Ağa	10	1	11	11	11	
98	Küçük Hamam	Kuşluk	Altmermer kurbunda	Ayasofya Vakfı	Hafize Hâtun	16	4	20	20	20	
99	Macuncu Hamamı	Kuşluk	Macuncu Suku'nda	Ebusuud Efendi Vakfı	Yiğitbaşı Seyyid Sadık Ağa ve birâderi Seyyid Mustafa Ağa	45	20	65	65	65	

100	İnadiye Hamamı	Çifte	Odabaşı Çarşısı kurbunda	Cafer Ağa ve Sekbanbaşı Hasan Ağa vakıfları	Yusuf Ağa	Mezbûr Yusuf Ağa	40	10	50	50	50		
101	Arpa Hamamı	Kuşluk	Şehremini kurbunda	Seyyid Ömer Vakfı	Hacı Hüseyin	Mezbûr Hacı Hüseyin		3		3			
102	Topkapı Hamamı	Kuşluk		Hatice Sultan Vakfı	Kuzâttan Hacı Mehmed Efendi	Hüseyin Ağa			40	40			İLZÂM
103	Emine Sultan Hamamı	Kuşluk		Merhûm Sultan Osman Han Câmi'-i Şerif Vakfı	Yedikule Ağası Ahmed Ağa	Halil Efendi			11	11			İLZÂM
104	Mimar Hamamı	Kuşluk	Yenikapı kurbunda	Mimar Tursun Vakfı	Yenibağçeli Şeyh Efendi kerimesi Hatice Hâtun	İbrahim Ağa	18	2,5	20,5	20,5			
105	Silivrikapı Hamamı	Çifte		İbrahim Paşa Vakfı	Hacı Mustafa Ağa	Mezbûr Hacı Mustafa		15		15			
106	Koca Mustafa Paşa Hamamı	Çifte	Câmi'-i Şerif ittisalinde	Koca Mustafa Paşa Vakfı	Sabık kapı halifesi Ebubekir Efendi ve zevcesi Ümmüğülsüm Hâtun	Mezbûr Ebubekir Efendi		35		35			
107	Çayır Hamamı	Kuşluk	Mustafapaşa kurbunda	Koca Mustafa Paşa ve Kasapbaşı Osman Ağa Vakıfları	Nefise ve Zeliha Hâtun	Hacı Mehmed oğlu Ali			18	18			İLZÂM
108	Arap Kuyusu Hamamı	Kuşluk	Samatya kurbunda		Zaim Ahmed Ağa	Mezbûr Ahmed Ağa							
109	Manoğlu Hamamı	Kuşluk	Hâce Hâtun kurbunda	Manoğlu Vakfı	Hatice Hanım	Hüseyin	38	5	43	43			
110	Ağa Hamamı	Çifte	Samatya kurbunda	Kapu Ağası Vakfı	Ayşe Hanım	Mezbûr Ayşe Hanım		36,5		36,5			
111	Yedikulede Hacı Evhad Hamamı	Kuşluk	Yedikule kurbunda	Hacı İsmail Vakfı	Salebçioğlu Hacı Ahmed	Hanife Hâtun			21	21			İLZÂM

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

112	Yedikule Hamamı	Çifte	Hazreti Halid'de Türbe Hamamı	Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	Sadr-ı esbak Ragıp Paşa kerimesi Rukiye Hanım ve yetimleri	Hacı Süleyman	40	30	70	70	
MEDİNE-İ EYÜP VE TEVÂBİ'NDEN SÜTLÜCE VE HASKÖYDE VAKİ' HAMMÂMLARIN DEFTERİDİR Kİ BER-VECH-İ ÂTÎZİKR OLUNUR											
113	Hazreti Halid'de Türbe Hamamı	Çifte	Hazreti Halid Câmi'-i Şerif Vakfı	Sultan aliyetü-ş-şân hazretleri	Ahmed Ağa	80	38	118	118	100	
114	Eski Yeni Hamam	Kuşluk	Kasım Çavuş Mahallesi'nde	Mehmed Ağa ve Bozacıbaşızâde Selim Ağa	Mehmed Ağa	50	8	58	58	50	
115	Çömlekçiler Hamamı	Çifte	Çömlekçiler Kolluğu ittisalinde	Hacı Ali	Mezbûr Hacı Ali	27,5	27,5	27,5	27,5	36	
116	Müfti Hamamı	Kuşluk	Debbâğhane kurbunda	Merhûme Emine Sultan Vakfı	Hacı Ahmed			40	40	İLZÂM	
117	Hamam-ı Cedîd	Kuşluk	Nişancı kurbunda	Said Paşa Vakfı	Mezbûre Emetullah		24	24	24		
118	Otaçlar Hamamı	Kuşluk		Hüdâi Mahmud Efendi Vakfı	Abdullah	35	15	50	50		
119	Kırkık Hamam	Kuşluk	Paşacık Rami Çiftlik kurbunda	Paşacık ve iki sarraf zimmiler	Mezbûr Paşacık						
120	Yalı Hamamı	Kuşluk		Şah Sultan Vakfı	Süleyman	10	1,5	11,5	11,5		
121	Kerpiç Hamamı	Kuşluk	Eğrikapı kurbunda	Kâğıtçılar yığıtbaşısı	İsmail Beşe	11	1	12	12		
122	Haric-i Bab-ı Mevlevihane	Kuşluk		Duhanî Hacı İsmail	Mezbûr İsmail Ağa						
123	Haric-i Yedikule	Yekta		Kara Mustafa Paşa Vakfı	Hacı Mehmed		2,5	2,5	2,5		

124	Karaağaç Hamamı	Kuşluk		Şehzâdegân efendilerimiz hazretlerinin		Ustalar icar edegelmiştir			10	10		İLZÂM
125	Sütlüce Hamamı	Kuşluk		Kapu Ağası Mahmud Ağa Vakfı	Feysi Efendi	Mezbûr Feysi Efendi	90			90		
126	Hasköy'de Pîrî Paşa Hamamı	Kuşluk		Pîrî Paşa Vakfı	Turnacıbaşı Hüseyin Ağa vâlidesi	Molla Mustafa	42,5	7,5	50	50		
127	Hasköy'de Osman Paşa Hamamı	Çifte		Merhûm Hatice Sultan Vakfı	Seyyid Halil Efendi	Alemdâr Cebeci Mustafa Ağa	50	25	75	75		
128	Hasköy'de Küçük Hamam	Kuşluk	Karahasanoğlu Mahallesi'nde		Osman, Hacı Mehmed, Hüseyin ve Ömer	Cebeci Alemdâr Mustafa			21	21		İLZÂM
129	Hasköy'de Çardaklı Hamam	Kuşluk	Fındıklıbahçe kurbunda	Sadrızam nezâretinde olan evkâftan		Cebeci Mustafa Odabaşı				0		MAHLUL
MAHRUSE-İ GALATA VE TEVÂBİ'NDEN KASIMPAŞA VE TOPHANE VE FİNDIKLI VE BEŞİKTAŞ VE ORTAKÖY VE ARNAVUTKÖY VE RUMELİHİSARI VE İSTİNYE VE YENİKÖY VE SARIYER VE RUMELİKAVAK HİSARINA VARINCA VAKİ' OLAN HAMMAMLAR BER VECH-İ A'ÎTİ ZIKR OLUNUR												
130	Kulaksız Hamamı	Çifte	Kasımpaşa'da	Sinan Paşa Vakfı	Maltz Kapudan ve zevcesi esir ve gulâmi Selim	Mezbûr maltz Mahmud kapudan				9		
131	Piyale Paşa Hamamı	Çifte	Kasımpaşa'da	Piyale Paşa Vakfı	Câbi Seyyid Mehmed Çelebi	Mezbûr Seyyid Mehmed				4	30	
132	Dere Hamamı	Kuşluk	Kasımpaşa'da Übbehem Mahallesi'nde	Yine Übbehem Vakfı	Süleyman Ağa ve zeytinyağcılar kethüdâsi Hacı Mehmed Emin	Hissedâr Süleyman Ağa				2		
133	İplikçi Hamamı	Kuşluk	Kasımpaşa'da Übbehem Mahallesi'nde	Kara Ismail Efendi Vakfı	Ömer Efendi ve vâlidesi Hatice Hâtun	Hüseyin				2	16	16

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

134	Amrutçu Hamamı	Kuşluk	Kasımpaşa'da	İzari Efendi Vakfı	Şerife Emetullah Hanım	Mezbûre Şerife Emetullah		2,5		2,5		
135	Çardaklı Paşa Hamamı	Çifte	Kasımpaşa'da Zincirlikuyu kurbunda	Şeytan Ahmed Ağa Vakfı	Abdullah, Abbas ve Fatma	Hissedâr Abdullah	27	3	30	30		
136	Kebir Hamamı	Çifte	Kasımpaşa'da	Kasımpaşa Câmi'-i Şerif Vakfı	Kalyonlar Halifesi Ömer Efendi	Mehmed Usta	100	32	132	132	30	
137	Mevlevihane Hamamı	Kuşluk	Kasımpaşa'da	Süle]trezizade Mehmed Efendi Vakfı	Yekenci Hacı Ahmed ve Fatma Hâtun	Mezbûrun Hacı Ahmed ve Fatma	18,5	1,5	20	20		
138	Tersaneardı Hamamı	Çifte	Kasımpaşa'da	Câmi'-i Şerif Vakfı	Mehmed Emin, Mehmed Sadık, Salih, Ümmüğülsüm ve Fatma	Süleyman ve Emin	42	19	61	61	90	
139	Tepebaşı Hamamı	Kuşluk			Dimo Angeli zimmî	Osman			17	17		İLZÂM
140	Galata'da Yazıcı Hamamı	Kuşluk	Kulekapısı kurbunda	Kâtip Mehmed Efendi Vakfı	Şiraziöğlü ve Şerife Ayşe Hanım	Nalçacı Mustafa	22	2,5	24,5	24,5	45*15	
141	Galata ?oğluca Bey Hamamı	Kuşluk	Yeşildirekli Hamam kurbunda	Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	Hacı İsmail Ağa	Mezbûr Hacı İsmail		33		33	40	
142	Yeşildirekli Hamamı	Çifte	Azepkapısı kurbunda	İbrahim Hanzade Vakfı	Ahmed Ağa ve birâderi Hacı Mustafa ve Memiş	Hissedâr Ahmed Ağa		30		30		
143	Mahkeme Hamamı	Çifte	Galata Mahkemesi kurbunda	Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	Hacı İsmail	Mezbûr Hacı İsmail		33		33	40	
144	Perşembe Pazarı Hamamı	Yekta	Galata Kolluğu kurbunda	Kapudan Mustafa Paşa Vakfı	Hacı İsmail	Mezbûr Hacı İsmail		30		30		

145	Karaköy Hamamı	Çifte	Galata'da Sandıklar içinde	Bektaş Efendi Vakfı	Mahmud Paşa hammâmcısı Hacı Mustafa ve Emine Hanım	Mezbûr Hacı Mustafa	20	20	20			
146	Galata TophaneKapısı derununda Hamam	Çifte		Merhûm Sultan Mehmed Han Vakfı	Sadr-ı esbak Mustafa Paşa kerimesi Ayda Hanım ve Zeynel Bey yetimleri	Mehmed Ağa	32	64	64			
147	Tophane'de Yamalı Hamam	Kuşluk	Tophane Câmi'-i Şerif kurbunda	Selçuk Sultan Vakfı	Merhûm Şeyhülislâm Abdullâh Efendi kerimesi Hatice Hanım	Hacı İbrahim Ağa	5	50	50			
148	Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı	Yekta	Câmi'-i Şerif kurbunda	Kılıç Ali Paşa Vakfı	Said Ağa ve hemşiresi Hatice Hâtun	Molla Murtaza	43	84,5	84,5	40*20		
149	Tophane'de HendeKbaşı Hamamı	Kuşluk		Haremeyn Evkâfı	Topçubaşı Mehmed Ağa	Mehmed Emin Ağa	16	16	16	27*40		
150	Tophane Bostanbaşı Hamamı	Kuşluk	Hacı Himmet Mahallesi'nde	Haremeyn Evkâfı	Hatice Hâtun	Ümmügüsüm Hâtun		25	25			İLZÂM
151	Tophane'de Ağa Hamamı	Kuşluk	Firuz Ağa kurbunda	Fenerbahçesi Vakfı	Hacı Ahmed ve Hasan Ağa	Hissedâr Hacı Ahmed	22,5	7,5	30	30		
152	Tophane'de Firuz Ağa Hamamı	Kuşluk	Firuz Ağa Mahallesi'nde	Acı Çeşme Vakfı	Topçubaşı Hacı Mehmed Emin Ağa ve zevcesi Nimetullah	Etmekçi? Hacı Mustafa	30	3,5	33,5	33,5	30	
153	Tophane'de Bahçeli Hamam	Kuşluk	Ağa Câmi'i Mahallesi'nde	Mehmed Ağa Vakfı	Hasan Ağa, zevcesi ve Hanife Hâtun	Mezbûr Hasan Ağa	4	4	4	75		
154	Tophane Çavuşbaşı Hamamı	Kuşluk	Çavuşbaşı Mahallesi'nde		Topçubaşı Hacı Emin Ağa ve Hacı Hüseyin Ağa	Mezbûr Hacı Hüseyin		30	30	30		İLZÂM

1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları

155	Tophane'de Sormagir Hamamı	Kuşluk	Sormagir Mahallesi'nde	Çeşme Efendi Vakfı	Hüseyn ve Ümmüğülsüm Hâtun	Mezbûre Ümmüğülsüm Hâtun	5	5	5			
156	Findikli'da Ayaz Paşa Hamamı	Kuşluk		Haremeyn Evkâfı	Molla Mustafa ve Molla Ali	Molla Ali	60	60	60			
157	Findikli'da Kebir Hamamı	Çifte		Molla Çelebi Vakfı	Said Ağa ve vâlidisi Zeynep Hâtun	Hissedâr Said Ağa	42	27,5	69,5	30		
158	Beşiktaş'ta Köprübaşı Hamamı	Çifte		Sinan Paşa Vakfı	Halil Efendi, Mustafa Ağa, Molla İbrahim ve İslam	Hasan, Halil Efendi, Mustafa ve İbrahim	25	15	40	40		
159	Arap İskelesi kurbunda Hamamı	Kuşluk		İbrahim Paşa Vakfı	Hacı İbrahim Ağa	Mezbûr Hacı İbrahim	20	20	20			
160	Ketancılar Hamamı	Kuşluk	Beşiktaş Çarşısı kurbunda	Seyyid Mustafa ve oğlu Seyyid Mehmed Emin Müllikleri		Hissedâr Seyyid Mehmed Emin						MÜLÜK
161	Beşiktaş'ta Çimili Hamamı	Kuşluk	Merhûm Yahya Efendi Türbesi kurbunda		Hanım Sultane hazretleri	Alemdâr Hüseyn			10	10		İLZÂM
162	Beşiktaş'ta Kılıç Ali Paşa Hamamı	Kuşluk		Merhûm Ali Paşa Vakfı	Mengeneçi Hacı Süleyman	Mezbûr Hacı Süleyman	2,5	2,5	2,5			
163	Cedid Çırağan Hamamı	Kuşluk			Mehmed Emin Ağazadeler	İmâm Hasan Efendi			21	21		İLZÂM
164	Ortaköy Hamamı	Çifte		Hüsrev Kethüdâ Vakfı	Sadr-ı esbak Mustafa Paşa zevcesi, bamyacıbaşı yetimleri ve Cebeci Musa Usta	Ali Ağa	52	22,5	74,5	74,5		
165	Kuruçeşme Hamamı	Kuşluk		Bostaniyan Hastaları Vakfı	Hacı Hasan ve zevcesi Hümaşah Hâtun	Hümaşah Hâtun	1	1	1	10		

166	Bebek Hamamı	Kuşluk		Bebek Câmî-i Şerif Vakfı	Hala Gümruk Emîni Mehmed Ağa, mastariyecî Hasan Ağazâde Mehmed Ağa	Ahmed Beşe	40	12,5	52,5	52,5		
167	Rumelihisarı Hamamı	Çifte		Merhûm Sultan Bayezid Vakfı	Mehmed Emin Efendi	Mezbûr Mehmed Emin Efendi	6	6	6	30		
168	Rumelihisarı'nda Cedfid Hamamı	Kuşluk	Molla Fenari Mahallesi'nde	Vakıf	Nalbur Mehmed Efendi	Mezbûr Mehmed Efendi	20		20			
169	İstinye Karyesi Hamamı	Kuşluk			Hzâde Ali Ağa kerimesi Hatice Hâtun	Mezbûr Hatice Hâtun	60	60	60			
170	Yeniköy Karyesi Hamamı	Çifte		İskender Paşa Vakfı	Molla Selim, İbrahim, Hatice ve diğer Hatice Hâtun	Hissedâr Molla Selim	10	2,5	12,5	12,5		
171	Sarıyer Hamamı			İsazâde Vakfı	Fatma Hâtun	Seyyid Hüseyin			11	11		İLZÂM
172	Rumeli Kavakhisarı Hamamı	Kuşluk		Bostancılar Neferât Vakfı	İcâre-i vâhîde	Hasan Beşe her sene tebdîl şud		2,5		2,5		
MEDİNE-İ ÜSKÜDAR VE TEVÂBİ'İNDEN KADIKÖY, İSTAVROZ, ÇENGELKÖY, ANADOLUHİSARI, KALINCAK, PAŞABAHCESİ, İNCİRKÖY, BEYKOZ, ANADOLUKAVAK HİSARINDA MEVCÜD HAMMAMLARIN DEFTERİDİR Kİ BER-VECH-İ ATİ ZİKR OLUNUR												
173	Anadolu Kavakhisarı Hamamı	Çifte		Karye-i mezbûrede vâkı' Mehmed Ağa Câmî'i Vakfı	İcâre-i vâhîde	Mustafa Ağa		7,5		7,5		
174	Yalıköy Hamamı	Kuşluk		Uncubaşı Mehmed Ağa Vakfı	Ber-vech-i imeşrûta Ömer Ağa	Mezbûr Ömer Ağa		2		2	30	MEŞRUTA
175	Beypoz Hamamı	Kuşluk		Has Odabaşı Vakfı	Fatma Hâtun	Mezbûre Fatma Hâtun		5		5		

187	Vâlide-i Atîk Hamamı	Çifte	Toptaş kurbunda	Vâlide-i Atîk Vakfı	Taşnalı Ali Paşa zevcesi Emetullah Hâtun	Hacı Ömer Ağa	30	27,5	57,5	57,5	30	
188	İnadiye Hamamı	Kuşluk	Bandırmalı Tekyesi kurbunda	Mahalle-i mezkûrede vâkı' Selami Efendi Vakfı	Ber-vech-i meşrûta Nakip Efendi	Mûmaileyh Efendi			0			BATTAL / MEŞRUTA
189	Selami Hamamı	Kuşluk			Mehmed Emin	Mezbûr Mehmed Emin	5	5	5			
190	Çiniî Hamamı	Çifte	Vâlide-i Cedîd Câmî-i Şerîf kurbunda	Vâlide-i Cedîd Vakfı	Hasan, Hüseyin, Afife, Nefise, Hanife ve Fatma	Seyyid Mehmed	25	8	33	33	40	
191	Üsküdar'da Ağa Hamamı	Çifte	Atîk Menzilhâne kurbunda	Kilari Ağası İsmail Ağa Vakfı	icâre-i vâhîde	Mehmed Ağa		30	30			
192	Üsküdar'da Hacı Paşa Hamamı	Çifte	Doğancılar kurbunda	Hacı Paşa Vakfı	Silâhdâr kâtib Seyyid Halil Efendi	Hatice Hâtun	22,5	12,5	35	35		
193	Üsküdar'da Ayazma Hamamı	Kuşluk	Câmî-i Şerîf kurbunda	Vakf-i hümâyûndan	Nalçacı Mustafa tasarrufunda iken mahlul	Hacı Mehmed	30	5	35	35		MAHLUL
194	Üsküdar'da İhsaniye Hamamı	Kuşluk		Merhûm Sultan Osman Hân Vakfı	Ağababası Hacı Mehmed Ağa	Mezbûr Hacı Mehmed		2,5		2,5		
195	Kadıkaryesi Hamamı	Kuşluk		Molla Çelebi Vakfı	Bostanı Mehmed Ağa	Mezbûr Bostanı Mehmed		90		90		

Hurufat Defterlerine Göre Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntılar: Adıyaman Vakıfları Örneği*

Muhammet Nuri Tunç**

Öz

Vakıfların sahip olduğu iktisadî ve toplumsal özellikler Osmanlı toplum ve iktisadî yapısında vakıfların önemli bir yer teşkil etmesini sağlamıştır. Vakıfların iktisadî ve toplumsal konularla olan girift ilişkisi, iktisadî ve toplumsal konularda meydana gelen her gelişmeden vakıfların da etkilenmesine neden olmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde görülen idarî, iktisadî ve toplumsal sıkıntılar, bu durumun bir sonucu olarak vakıfları ziyadesiyle etkilemiş ve vakıf sisteminde birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Vakıfların müsadere sistemine karşı koruma kalkanı olarak görülmesi, mîrî arazilerin vakfa dönüştürülmesi, vakıf gelirlerine ve vakıf kurumlarındaki görevlilerin vazifelerine müdahale edilmesi gibi olumsuzluklar vakıf müessesesiyle ilgili en çok rastlanan sıkıntılardır. Bu çalışma ile 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar Adıyaman'da bulunan vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar ve sıkıntıların boyutları tespit edilmeye çalışılmıştır. Adıyaman'daki vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar içerisinde vakıf görevlilerine ve vakıf gelirlerine müdahale, vakıf görevlilerinin görevlerinde ehil olmaması, görevlerini kötüye kullanması veya görevlerini terk etmeleri gibi olumsuzluklar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hurufat defterleri, vakıflarda bozulmalar, Adıyaman, vakıf.

Troubles in Waqf Institutions According to the Hurufat Registers: The Case of Adıyaman Waqfs

Abstract

The economic and social characteristics of the waqfs provided them an important place in the Ottoman society and economic structure. The intricate relationships of waqfs with economic and social issues led them to be affected by every development occurring in economic and social issues. In the 17th and 18th centuries, the administrative, economic and social problems in the Ottoman Empire affected the waqfs as a result of this situation and some problems emerged in the waqf system. The most common problems related to waqf institutions are the fact that they were seen as a protection shield against the confiscation system, the conversion of miri lands to waqf, the intervention to the revenues of waqfs and the services of employees in waqf institutions. In this study, it has been tried to determine the problems and their dimensions experienced in waqf institutions Adıyaman from the late 17th century to the mid-19th century. Among the problems experienced in the waqf institutions in Adıyaman, the problems such as intervention to the revenues and employees of waqf, incompetence of waqf employees, abusing or abandoning their duties are included.

Keywords: Hurufat Registers, deteriorations in waqfs, Adıyaman, waqf.

* Bu çalışma, "Hurûfât Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntılar: Adıyaman Vakıfları Örneği" başlığıyla 30.10.2018/03.11.2018 tarihinde düzenlenen IVth International Academic Research Congress'te sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş halidir.

DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.531363>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date.: Şubat 2019 / February 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Şubat 2020 / February 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, mu.nu.tunc@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6693-6758

Giriş

Vakıfların içtimaî hayatı ilgilendiren dinî, ilmî, sıhî, imarî gibi pek çok konuda çeşitli hizmetler gördüğü örneklerle sıklıkla rastlanır. Osmanlı arşivlerinde yer alan çok sayıdaki vakfiyeden vakıfların Osmanlı toplum hayatında üstlendiği rolleri tespit etmek mümkündür. Vakfiyelerde yer alan şartlar incelendiğinde vakıfların “kızların çeyiz masraflarının karşılanması, ihtiyaç sahiplerinin gıda ihtiyaçlarının (ekmek, meyve gibi) karşılanması, ahalinin vergi yükünün karşılanması, kale mürettebatının ihtiyaçlarının karşılanması, borçlu olup borcunu ödemeye gücü olmayanlara yardım edilmesi, iflas edip hapse düşenlerin kurtarılması, ahalinin ulaşım sıkıntılarının giderilmesi (köprü, gemi, kayık tedariki), askerın teçhizi, dullara ve ihtiyarlara elbise yardımı yapılması, ahalinin su ihtiyacının karşılanması (hatta yazları soğuk su temini), kuşlara kuş sarayları yapılması, kölelerin azat edilmesi” gibi çok daha teferruatlı toplumsal ihtiyaçların karşılanması noktasında önemli roller üstlendiğine şahit olunmaktadır.¹

Osmanlı toplum yapısında bu derece önemli roller üstlenmiş olan vakıflar, sahip oldukları iktisadî potansiyel bakımından Osmanlı malî sistemi içerisinde gelirlerin önemli bir kısmını oluşturur. 16. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti, gelirlerinin %12'ye yakın bir kısmını vakıflara ayırmış görünmektedir (Barkan, 1953: 247). 1530-1540 yılları arasında tutulan tahrirlere göre Anadolu Eyaleti'nden elde edilen toplam gelirin %17'si vakıflara aittir. Bu dönemde söz konusu gelirin önemli bir kısmı ile Anadolu Eyaleti'ndeki 45 imaret, 342 cami, 1055 mescit, 110 medrese, 626 zaviye ve hangâh, 154 muallimhane, 1 kalenderhane, 1 mevlevîhane, 2 dârülhuffaz, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte ve 121 müderris, 3.756 imam ve hatip, müezzin ile 3.299 şeyh, şeyhzâde, kayyum, talebe veya müteveliye maaş verilmektedir. Elbette, bu sayılar icmal tahrirlere yansıyan kısmı olup, bundan çok daha fazla vakfın kurulmuş olması kabildir. Anadolu Eyaleti'ndeki vakıfların gelirleriyle ilgili benzer durum diğer vilayetler için de söz konusudur. Karaman vilayetinde %14, Rum vilayetinde %15.7, Halep ve Şam vilayetlerinde %14, Rumeli'nde %5.4 ve Adıyaman'ın da dahil olduğu Zülkadriye vilayetinde %5 oranında vakıf gelirlerinin olduğu görülür (Barkan, 1953: 241-243).

Osmanlı toplum hayatında ve iktisadî yapısında bu derece öneme sahip olan vakıf müessesesinin, devletin siyasi, idari, askeri, iktisadi ve toplumsal mekanizmaları ile güçlü bağları bulunur. Vakıfları, devletin sosyal hayatta üstlenmesi gereken rolleri üstlenmesi bakımından, hükümdarların “erk” paylaşım araçları olarak görmek mümkündür (Turgut, 2015: 58-60). Vakıf müessesesinin, devletin içinde bulunduğu şartlardan ve gelişmelerden etkilenmesi kaçınılmaz olduğundan, 17. ve 18. yüzyıllarda vakıf müessesesinde de birtakım olumsuzlukların zuhur ettiği görülür. Vakıf kurumlarında yaşanan bozulmalar;

1. Tımar toprakların yani mîrî arazilerin vakıf haline getirilmesi,
2. Evlatlık/zürri vakıfların yaygınlaşması,
3. Vakıfların *gayrimenkul* olma şartının kalkması,
4. Mukataa, icâreteyn ve gedik sistemlerinin suistimal edilmesi,
5. Vakıf kurumları: İnşa, bakım ve tasfiye.

şeklinde sıralanabilir (Alkan, 2007; 4-5). Vakıf müessesesiyle ilgili ortaya çıkan bu bozulma ve sıkıntılar içerisinde, vakıfların işleyişiyle birlikte toprak rejiminde ve devlet gelirlerinde sıkıntılara sebep olan gelişmeler, dönemin bazı devlet adamları ve düşünürleri tarafından da fark edilmiş ve dile getirilmiştir. Koçi Bey; liyakatsiz kişilerin devlete ait arazileri mülk edindiğini, daha sonra da bu arazileri vakfederek kendilerine ve evlatlarına gelir kapısı haline getirdiklerini; devlete hizmet etmiş, fetihlerde yer almış asıl hak sahiplerinin ise, gelir kapısından mahrum kaldıklarını belirterek mevcut bozukluğa dikkat çekmiştir.²

1 Kunter (1938: 122-127). Vakıfların üstlendiği rollerle ilgili bk. Yedi yıldız (1982a: 10; 1982b: 29; 1988: 405-406); A.H. Berki (1965: 12-13); Ş. Berki 1965: 85).

2 *Koçi Bey Risâlesi* (1985: 79-80); Vakıf müessesesinde yaşanan sıkıntıların evveliyatı da bulunmaktadır. Daha Fatih zamanında tımar sisteminin aleyhine olmak üzere vakfedilen mîrî arazinin devlet gelirlerine zararı görülmüş ve mîrî arazinin vakıflaştırılmasının (irsâdî vakıf) önüne geçmek amacıyla bu tür vakıflar kapatılmıştır. Bu doğrultuda yaklaşık 20.000'den fazla köy ve mezraa tımarlı sipahilere dağıtılmıştır. Bk. İnalçık (2003: 533); Ancak II. Bayezid döneminde bu vakıflar tasarruf sahiplerine iade edilmiş ve yeniden yaygınlaşmasının önü açılmıştır. Bk. Alkan (2007: 72).

Osmanlı Devleti'nin vakıf medeniyeti özelliği göstermesi, yaygın kabul görmüş bir durum olmakla birlikte, 17. ve 18. yüzyıllarda vakıf sayısında yaşanan artışın, vâkıfların kendilerini, ailelerini ve mallarını koruma altına alma amacından kaynaklandığı konusunda yaygın bir görüş bulunur. Söz konusu yüzyıllarda ailevî (zürri) ve yarı ailevî vakıflarda görülen artışla müsadere sisteminde görülen artış birlikte düşünüldüğünde, bu görüşe hak verilebilir. 17. ve 18. yüzyıllarda kurulan vakıflar içerisinde, ailevî ve yarı ailevî vakıfların yaklaşık %80 gibi büyük bir kısmı oluşturması ve vâkıfların da yaklaşık %75'inin askerî sınıftan kişiler olması vakıfların kurulmasında müsadere endişesinin olduğu kanaatini güçlendirir.³ Askerî kökenli kişilerin vakıflar tesis ederek servetlerini koruma altına alma düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin idarî, iktisadî ve içtimaî sıkıntılar yaşadığı bir döneme rastlar. Hazineadaki nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla 17. ve 18. yüzyıllarda yaygın bir şekilde başvurulmuş müsadere uygulamasında; görevi sırasında vefat eden, görevinden azledilen veya idam edilen devlet memurlarının servetine devlet tarafından el konulmuştur. Devlete göre bu kişiler servetlerini buldukları makam sayesinde elde ettiklerinden, sahip oldukları servet de hazine-i mîrîye ait olmalıydı. İşte bu sebeple askerî sınıf mensupları, müsadere ihtimaline binaen sahip oldukları mallarının bir kısmını kurdukları vakıflara tahsis ediyorlardı. Şeriat dairesinde kurulmuş olan vakıflar, devletin şer'î hükümlerini ihlal etmeyeceği için koruma altındaydı (Selçuk, 1965: 23-24). 17. ve 18. yüzyıllarda ailevî ve yarı ailevî vakıflarda görülen büyük artış, her ne kadar müsadere kurtulmak algısına neden olmuşsa da bu tür vakıfların yapılmasındaki gaye sadece müsadere kurtulmakla izah edilemez. Zira ailevî vakıfların oluşturulmasında vâkıfların başka gerekçelerle hareket ettiği durumlar da söz konusu olmaktadır. Vâkıfların ailevî ve yarı ailevî vakıflar kurmalarında, miraslarının şeriat kaideleri dışında kendi tercihleri doğrultusunda pay edilmesini sağlamak; mal ve mülklerini vefatlarından sonra hibeden, hacizden ve diyetten muhafaza etmek; miraslarını evlatları arasında dilediği gibi pay etmek; mal ve mülkünün dağılmasını önlemek ve böylece ailesinin nüfuz ve gücünü muhafaza etmek gibi gayelerle hareket ettikleri de görülür (Yüksel, 1992: 408).

İlk dönem İslam vakıflarında örnekleri görülmemeyen ve sonraki dönemlerde ortaya çıktığı anlaşılan ailevî vakıflar, Osmanlı Devleti döneminde de özellikle 17. yüzyıldan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde vâkıfların, vakfiyeleri düzenlemeleri konusunda daha rahat hareket edebilmeleri sayesinde doğrudan veya dolaylı, toptan veya kısmî, açık veya gizli bir şekilde aile menfaatlerini koruyabildikleri düşünülmüştür (Yediyıldız, 1982: 9). Örneğin 1726 yılında Urfa'da büyük bir dersane, müderrisin konaklayacağı bir ikametgâh, talebeler için ikişer kişilik dokuz oda, bir Kuran mektebi ve bir havuz gibi müstemilattan müteşekkil bir medrese yaptıran Şeyh İbrahim bin Kasım, bu medresenin işleyişi için dokuz bahçe, bir kavaklık, on yedi dükkan, 25.300 adet asma ağacı bulunan dört tarlasını, 700 zeytin ağacı bulunan zeytinliğini ve üç çiftliğini vakfetmiştir. Şeyh İbrahim bin Kasım, kurmuş olduğu bu medresenin vakfiyesinde, mütevellî, müderris, vâiz, şeyhülkurra gibi görevlilerin kendi çocukları arasından tayin edilmesini ve çocuklarının birbirlerinin yerine bu görevlere gelebileceklerini şartlar arasında zikretmiştir (Yediyıldız: 1982: 29-30).

Vakıf müessesesinde görülen bu bozulma ve sıkıntıların yanı sıra vakıf görevlilerine ve vakıf gelirlerine yapılan müdahalelerden veya vakıf görevlilerinin bizzat kendilerinden kaynaklanan birtakım sıkıntıların da yaşandığı görülür. Vakıf görevlilerinin görevlerini hakkıyla yerine getirmemeleri, görevlerini ve şehri terk etmeleri, liyakatsiz kişiler olmaları gibi durumlar vakıf görevlilerinden kaynaklanan sıkıntılar içerisinde en sık rastlananlardır. Vakıflara müdahaleler neticesinde yaşanan sıkıntılar ise daha çok iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki vakıf kurumlarındaki görevlilerin görevlerine müdahale etme ve görevi ele

3 17. yüzyılda kurulmuş olan vakıfların %23'ü ve 18. yüzyılda kurulmuş vakıfların %18'i hayrîdir. Buna mukabil 17. yüzyıldaki vakıfların %33'ü ve 18. yüzyıldaki vakıfların %7'si ailevîdir. Ailevî ve hayrî vakıf oranlarındaki bu düşüşe rağmen yarı ailevî vakıfların sayısında artış söz konusudur. 17. yüzyıldaki vakıfların %43'ü ve 18. yüzyıldaki vakıfların %75'i yarı ailevî vakıflardır. Yarı ailevî vakıf oranındaki bu artışla birlikte 17. ve 18. yüzyıllardaki vâkıfların yaklaşık yarısı vakfetmiş oldukları mal ve mülklerinin tevliyetini (mütevellî vazifesini) kendilerine veya evlatlarına şart koşmuşlardır. Yine söz konusu yüzyıllarda vâkıfların yaklaşık %75'i askerî kökenli kişilerdir. Bk. Yüksel (1992: 409-411).

geçirme girişimleridir. İkincisi ise, vakıf geliri olan arazi, bağ, bahçe gibi gelir birimlerinde menfaat elde etmeleridir (Tunç, 2019a: 319-320). Vakıf kurumlarıyla ilgili yaşanan bu olumsuz hadiseler, vakıfların ve vakıf görevlilerinin sahip olduğu birtakım özelliklerle ilgilidir. Devletin vakıflara ve vakıf kurumlarındaki görevlilere yaklaşım tarzı ve bunlara tanıdığı ayrıcalık ve yetkiler, toplum nezdinde vakıf kurumlarında görevli olmayı cazip hale getirmiştir. Vakıf kurumlarını cazip hale getiren bir diğer etken ise, vakıfların sahip olduğu iktisadi potansiyeldir. Vakıfların bu cazibesi, vakıf kurumlarına ve vakıf kurumlarındaki görevlilere karşı hukuk dışı müdahaleleri de beraberinde getirmiş ve bu müdahaleler vakıf kurumlarında sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Vakıflara müdahale edilmesi neticesinde yaşanan sıkıntıların yanı sıra vakıf kurumlarında görevli olan kişilerden kaynaklanan sıkıntılara da sıklıkla rastlanır. Vakıf görevlilerinin, vâkıfın şartlarına veya şer'î hükümlere riayet etmemesi, vakıftan menfaat elde etme çabası içinde olması, toplumsal ve ahlakî kaidelere uymaması bu sıkıntıların genel sebepleri arasında sayılabilir.

Vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar Şer'iyeye Sicilleri, Mühimme Defterleri, Şikayet Defterleri, Ahkâm Defterleri gibi arşiv kaynaklarına yansımakla beraber, vakıf kurumlarında yaşanan bu sıkıntılarla ilgili kronolojik ve istatistiksel veriler sunan en önemli kaynak Hurûfât Defterleri'dir.⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde bulunan Hurûfât Defterleri, 206 adet defterden oluşmakta olup bu defterlerde, vakıf kurumlarındaki görevliler, mahkeme görevlileri ve esnaf yöneticileriyle ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu defterlerde, kazaların isimleri Arap harflerinin alfabetik sırasına göre dizilmiş ve vakıf bilgileri de ilgili kazanın adının altına kayıt tarihi sırasına göre yazılmıştır. Defterler "hurûfât" ismini bu özelliğinden alır (Alkan, 2010: 825; Beyazıt, 2013: 39-40). İlgili kazanın altında yer alan atamalar belli bir kaideye göre yazılmıştır. Atamayla ilgili kararda;

- Atamanın yapıldığı tarih,
- Atama yapılan kurumun hangi kazada yer aldığı,
- Atama yapılan kurumun kazada hangi mahallede veya köyde/mezrada yer aldığı,
- Varsa daha önceki görevlinin ismi ve görevden neden ayrıldığı veya alındığı,
- Atanan kişinin alacağı ücret miktarı veya gönüllü olduğu bilgisi,
- Görevden ayrılma, alınma veya göreve yapılan atamanın gerekçesi,
- Atanacak kişide aranan özellikler,
- Kadı veya naibin arzı,
- Şeyhülislamın işareti veya kadıaskerin i'lamı,

gibi bilgilere yer verilmektedir. Atamayla ilgili kararda yukarıda zikredilen hususların tamamına ve bazen ayrıntılı bir şekilde yer verilebildiği gibi atama kararı bazen de çok daha sade bir şekilde birkaç kelime ile izah edilebilmektedir (Tunç, 2019b: 49).

Hurûfât Defterleri, 17. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde Osmanlı taşrasındaki mahalle, saray (konak), cami, mescit, han, hamam, çeşme, mektep, medrese, zaviye, türbe, şifahane, imarethane, gasilhane, çarşı, pazar, mahkeme binası gibi dinî, sosyal, hukukî ve iktisadî kültür öğelerle ilgili çok değerli bilgiler içermektedir. Bunun yanı sıra taşradaki dini kurumlar, eğitim kurumları, mahkemeler ve benzer sosyal kurumlardaki görevlilerle ilgili önemli bilgiler içeriyor olması bu defterleri şehir tarihi çalışmaları için önemli hale getirmektedir. Hurûfât Defterleri'nde, taşradaki kurumlarda yer alan görevlilerin atamaları ve azledilmeleriyle ilgili gerekçeli bilgilerin bulunması Osmanlı vakıf müessesesinin işleyişiyle ilgili değerlendirmelere de imkan tanımaktadır (Tunç, 2019b: 34).

Osmanlı taşrasıyla ilgili değerli bilgiler içeren bu defterler özelde Adıyaman ile ilgili de çok değerli bilgiler içermektedir. Hurûfât Defterleri serisinden 537, 538, 539, 539.51a, 542, 543, 548, 565, 567, 568, 1058,

4 Hurufat Defterleri ile ilgili bazı araştırmalar için bk. Beyazıt (2013); Özlü (2008); Alkan (2010); Demirtaş (2012); Arıcı (2014); Arvas (2011); Öntuğ (1999); Şanlı (2010); Tunç (2017; 2018; 2019); Çal (2001); Öge (2010); Yıldız (2010); Temel (2008); Eser (2011); Baykara (1990).

1074, 1076, 1077, 1080, 1082, 1083, 1084, 1090, 1093, 1094, 1095, 1096, 1097, 1099, 1100, 1119, 1133, 1139, 1140, 1142, 1143, 1144, 1158, 1159 numaralı defterlerde Adıyaman'daki vakıflar ve vakıf kurumlarıyla ilgili bilgiler mevcuttur.

1. Adıyaman'daki Vakıf Kurumları

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine giren Adıyaman, gerek Osmanlı öncesinden kalmış gerekse Osmanlı döneminde kurulmuş birçok vakfa ve vakıf kurumuna ev sahipliği yapan bir şehirdir.⁵ Hisn-ı Mansur, Behisni, Gerger, Kâhta ve Samsat kazalarından oluşan Adıyaman'daki bu kazalardan Hisn-ı Mansur ve Behisni, vakıf eserleri bakımından diğer kazalara göre daha zengindir. Söz konusu kazaların her biri Ortaçağ boyunca siyasi ve askerî politikalarda önemli roller oynamış kalelere sahip şehirler olmasına rağmen, 18. yüzyıla gelindiğinde başta Samsat olmak üzere Kâhta ve Gerger kazalarının eski önemlerini yitirmeye başladıkları görülür. Hisn-ı Mansur kazasının alaybeylik özelliğine sahip olması ve Behisni kazasının da Maraş Eyaleti'nde önemli idarî görevler üstlenmiş olan Rişvanzâdelere ev sahipliği yapması gibi sebeplerle önemlerini muhafaza etmişlerdir. İdarî yapılanmada önemlerinin artması bu kazaların iktisadî ve toplumsal yapısında da gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu durum aynı zamanda söz konusu kazaların vakıflar ve vakıf kurumları bakımından da gelişmesinin önünü açmıştır (Tunç, 2019a: 80-137) Nitekim bu kazalardaki vakıf kurumu sayısındaki artışı Hurûfât Defterleri'nden tespit etmek mümkündür. Hurûfât Defterleri'nde yer alan bilgiler ışığında Hisn-ı Mansur kazasında 73, Behisni kazasında 145, Kâhta kazasında 31, Gerger kazasında 23 ve Samsat kazasında 8 vakıf kurumu ile ilgili bilgilere ulaşılır. Böylece 17. yüzyıl sonlarında 19. yüzyıl ortalarına kadar Adıyaman'da 280 vakıf kurumu bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sayıya, söz konusu kazalara bağlı nahiye ve köylerde yer alan vakıf kurumları da dahil edilmiştir (Bk. Tablo-1).

Tablo 1. Adıyaman'da bulunan vakıf kurumları ve sayıları

Vakıf Kurumları	Hisn-ı Mansur	Behisni	Gerger	Kâhta	Samsat	Toplam
Cami ve Mescitler	39	123	21	24	8	215
Medreseler	4	8	-	-	-	12
Mektepler	1	5	-	-	-	6
İmarethâneler	-	-	1	-	-	1
Tekke ve Zaviyeler	19	6	1	7	-	33
Türebeler	7	-	-	-	-	7
Çeşmeler	1	2	-	-	-	3
Gasilhâneler	1	-	-	-	-	1
Hanlar	1	1	-	-	-	2
Toplam	73	145	23	31	8	280

1.1. Vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar

Hurûfât Defterleri'nde Hisn-ı Mansur, Behisni, Gerger, Kâhta ve Samsat kazalarında yer alan vakıf kurumlarıyla ilgili 4.045 görev tevcihi tespit edilmiştir.⁶ Bu tevcihler içinde vakıf görevlilerinin ataması, azli ve beratının yenilenmesiyle ilgili hükümler ilk sırada gelir. Vakıf kurumlarına yeni görevli atamasını gerektiren sebepler incelendiğinde ise, en başta gelen sebep vefattır. Vakıf görevlisinin azledilmesini gerektiren sebeplerin başında, vakıf görevini haksız bir şekilde elde etmiş olma, görevini veya görevli olduğu vakfın bulunduğu yerleşim yerini terk ederek başka bir diyara gitme ve orada ikamet etme gibi

5 16. yüzyılda Adıyaman vakıfları ile ilgili bk. Mehmet Taştemiş, XVI. Yüzyılda Adıyaman (Hisn-ı Mansur, Behisni, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadî Tarihi, TTK. Yay., Ankara 1999; Ersin Gülsoy, Mehmet Taştemiş, Vakıf ve Mülk Defteri, TTK. Yay., Ankara 2007.

6 Hurûfât Defterleri'nde yer alan esnaf şeylerinin ataması, bağ ve bahçelerin sulanmasından sorumlu şeyhlerin ataması, mahkemelerde görevli olan katip, muhızır ve muhızırbaşı atamaları gibi hükümler bu sayıya dahil edilmemiştir.

sebeplerin ön planda olduğu görülür. Bu sıkıntıların yanı sıra vakıf görevlilerinin yaptıkları usulsüzlükler, görevi kötüye kullanmaları, liyakatsiz olmaları, göreve karşı ilgisizlikleri gibi durumlara da sıklıkla rastlanır. Bu sıkıntıların yanı sıra görevli kişinin zorbalık yapması, sahte berat sahibi olması, vakıf görevi dışında başka bir işle meşgul olması, aynı anda iki vakıfta görevli olması gibi sıkıntılara da rastlanır (Bk. Tablo 2).

Tablo 2. Vakıf Kurumlarında Görevli Değişimleri ve Berat Yenilemeyle İlgili Sayısal Veriler

Adıyaman'da Bulunan Vakıf Kurumlarında Görevli Atama Sayısı ve Nedenleri									
Görevli Değişim Nedenleri	1691-1699	1700-1719	1720-1739	1740-1759	1760-1779	1780-1799	1800-1819	1820-1839	Toplam
Ölüm	11	173	201	263	273	435	119	123	1.598
Berat yenileme (tecdid)	12	68	54	326	226	12			698
Görevli ihtiyacı	8	127	81	55	98	77	25	2	473
Feragat	6	60	52	61	65	98	27	14	383
Göreve müdahale	17	88	90	79	49	15	17	3	358
Terk-i hizmet		29	39	26	30	12	9		145
Azil		33	47	16	10	4			110
Zayi etme		10	12	14	13	12	29	3	93
Terk-i diyar		7	17	10	8	1	3		46
Beratın olmaması		14	9	7	6	2		1	39
Liyakatsizlik (cahil, nâ-ehil)		4	10	7	3	1			25
Yevmiyenin arttırılması		1	11	7	4				23
Hizmette kusur			4	2	4		1		11
Cemaatin razı olmaması			5	3	2				10
Yaşlılık, hastalık, âmâlık			2		7		1		10
Görevi kötüye kullanma		1	2	2	1	1			7
Müttegallibeden olma (zorba)		1	2	1	1				5
Ehl-i ticaretten olma			4		1				5
İki vakıfta görevli olma		1	1						2
Zina yapmış olma			1						1
Sahte belgeye sahip olma			1						1
Yaşın küçük olması				1					1
Sehven atamanın iptali				1					1
Toplam	54	617	645	881	801	670	231	146	4.045

Adıyaman'da bulunan vakıf kurumlarında yaşanan görevli değişimleriyle ilgili tespit edilen 4.045 hükmün 698 tanesi, beratların yenilenmesiyle ilgilidir. Bu doğrultuda vakıf kurumlarına yapılan atamalarla ilgili değerlendirmede bu 698 hüküm hariç tutulmuştur. Böylece vakıf kurumlarına atama yapılmasını içeren hüküm sayısı 3.347'dir. Bu 3.347 hükmün içerisinde 869 tanesi yani %26'sı vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılarla ilgilidir. (Bk. Tablo 3). 869 hüküm içerisinde vakfın işleyişine doğrudan zarar veren hüküm sayısı ise 737'dir. Yani tüm atama hükümleri içerisinde vakfın işleyişinin bozulmasından kaynaklanan atamalar yaklaşık %22'dir. Bu hükümler içerisinde vakıf görevlilerine veya vakfa zarar verdiği gerekçesiyle görevden alınanların (*gadr itmekle ref'inden*) sayısı 358'dir. Bu sayı tüm atamaların %10,7'sini oluşturur. Bu oranın Adana'da %9,73 olduğu (Alkan, 2014; 105) dikkate alınacak olursa Adıyaman'da yaşanan sıkıntıların, aslında memleketin birçok bölgesinde benzer bir şekilde ve oranda yaşandığı söylenebilir. Adıyaman geneli için verilen bu oran Hısn-ı Mansur (Adıyaman) kazasında %12,6 ve Behisni (Besni) kazasında %9,3'tür.⁷ Adıyaman'da yaşanan sıkıntılar kendi içinde değerlendirildiğinde Hısn-ı Mansur

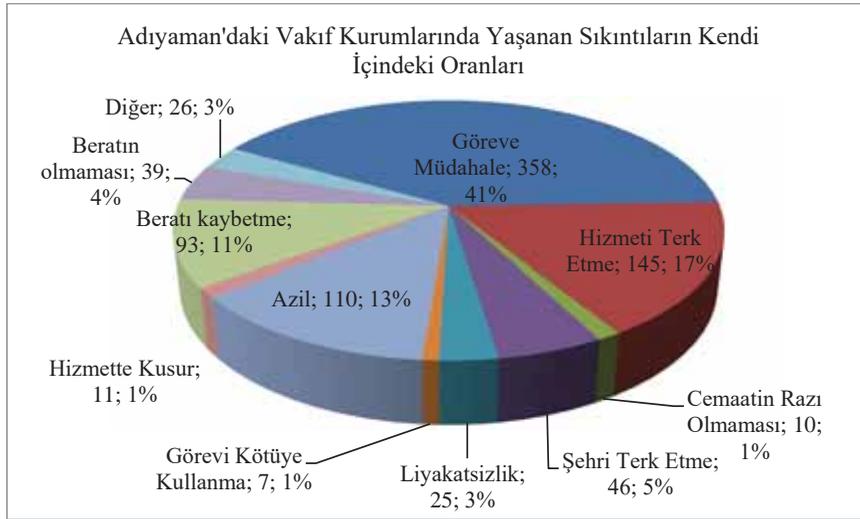
7 Göreve müdahale olaylarına Hısn-ı Mansur kazasında toplam 1.609 (berat yenileme hariç) hüküm içerisinde 203 kez, Behisni kazasında ise toplam 1.500 hüküm içerisinde 140 kez rastlanmıştır.

kazasında bu tür vakalara daha sık rastlandığı görülür. Nitekim Hısn-ı Mansur kazasındaki vakıf kurumu sayısının 73 ve Behisni kazasındakilerin ise 145 olduğu dikkate alınacak olursa, Hısn-ı Mansur kazasındaki durumun vahameti daha anlaşılır olacaktır.

Tablo 3. Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntıların Görev Değişim Sebepleri İçindeki Oranı

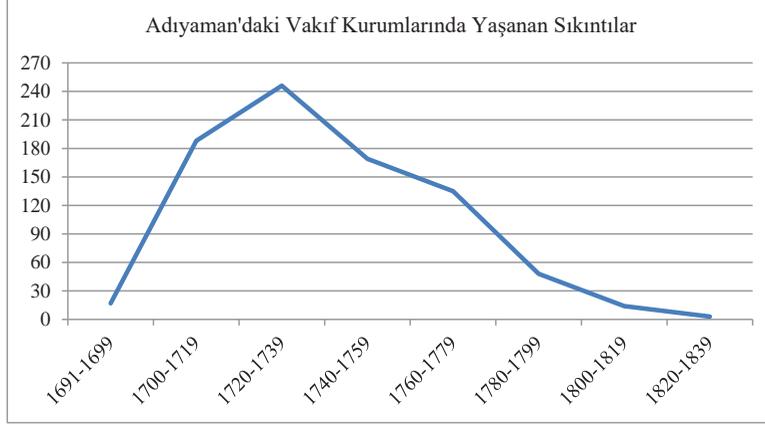
Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntılar	Yüzdesi
Vakıf görevlilerine müdahale edilmesi	10,7
Görevlinin hizmeti terk etmesi	4,3
Görevlinin azledilmesi	3,3
Görevlinin beratını kaybetmesi	2,8
Görevlinin şehri terk etme	1,4
Görevlinin beratının olmaması	1,2
Görevlinin liyakatsiz olması (cahil, nâ-ehil olması)	0,8
Görevlinin hizmette kusur etmesi	0,3
Cemaatin görevliden razı olmaması	0,3
Görevlinin yaşlı, âmâ, mecnun, hasta olması	0,3
Görevlinin görevini kötüye kullanma	0,2
Görevlinin zina, eşkıyalık gibi suçlara bulaşması	0,2
Diğer	0,2
Toplam	26

Vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar kendi içinde değerlendirildiğinde göreve müdahale olaylarının tüm sıkıntılar içerisinde %41, hizmeti terk etme hâdiselerinin ise %17 gibi yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Şehri terk etme hâdiseleri ise vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar içerisinde %5'lik bir oranla dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra görevden azledilme %13, beratın olmaması veya kaybedilmesi %15, görevlilerin vazifelerinde liyakatsiz olması %3, görevlilerin hizmette kusurunun bulunması, cemaatin görevli kişilerden memnun olmaması, görevlilerin vazifelerini kötüye kullanması gibi sebepler ise %1'er oranıyla grafikte yerini almıştır. Bunların yanı sıra zinâ yapmış olma, sahte belgeye sahip olma, zorba ve mütegalibeden olma gibi hâdiselere rastlanma oranı %3'tür (Bk. Grafik-1).

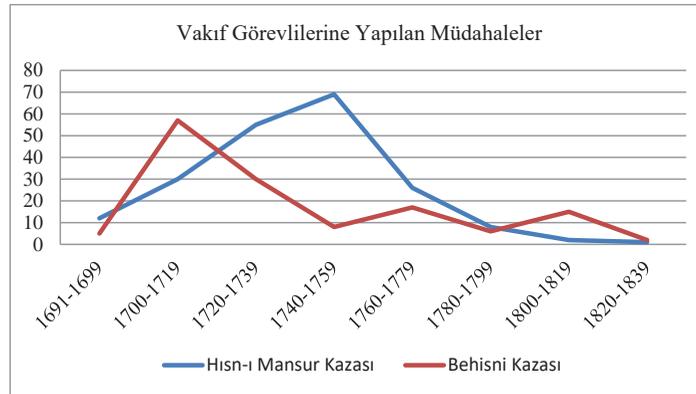
Grafik 1. Vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntıların kendi içindeki oranları

Vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar dönemsel olarak değerlendirildiğinde ise 18. yüzyılın başlarından ortalarına kadar sıkıntılarının daha çok olduğu dikkat çeker. 18. yüzyılın ilk yarısında en çok yaşanan sorunlar; vakıf görevlilerinin görevlerini ele geçirme girişimleri, göreve yapılan müdahaleler, hizmeti terk etme hadiseleri ve görevden azledilme hadiseleri yer alır. 18. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle son çeyreğinde vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılarda ciddi bir azalma söz konusu olmuş ve bu azalma 19. yüzyılın ilk yarısında da devam etmiştir (Bk. Grafik 2).

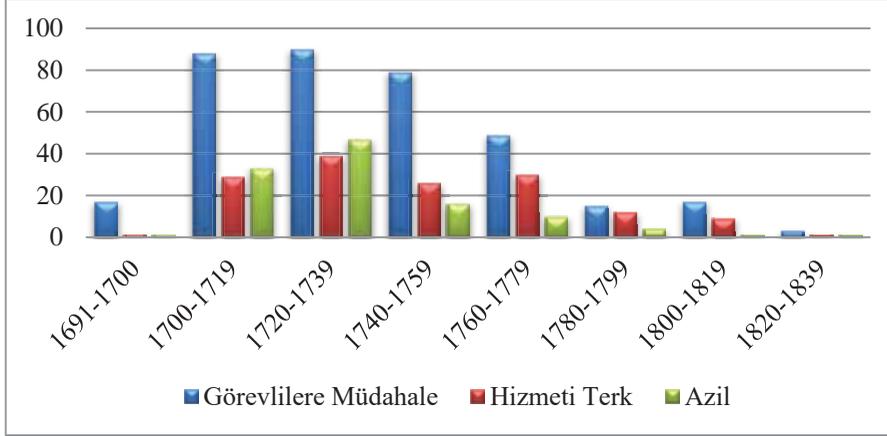
Grafik 2. Adıyaman'daki vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar

Vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar içinde en çok rastlanan ve vakıf kurumlarının işleyişine en büyük zararı veren hadiseler, vakıf görevlilerine yapılan müdahaleler ve vakıf görevini haksız bir şekilde ele geçirme girişimleridir. Hısn-ı Mansur ve Behisni kazaları bu bakımdan karşılaştırıldığında 18. yüzyılın ilk yarısında iki farklı durumun yaşandığı görülmektedir. Hısn-ı Mansur kazasında 18. yüzyılın başlarında 30 civarı göreve müdahale hadisesi yaşanmışken, 1720-1739 arasında bu sayı 55'e, 1740-1759 arası dönemde ise 69'a yükselmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ise büyük bir düşüş yaşanmış ve 1760-1779 arası dönemde 26'ya, 1780-1799 arası dönemde 8'e, 1800-1819 ve 1820-1839 arası dönemde ise 2'ye düşmüştür. Behisni kazasında, 18. yüzyılın ilk yarısı için tam tersi bir durum söz konusudur. 1700-1719 arası dönemde vakıf görevlilerine müdahale ile ilgili 57 hadise yaşanmışken 1720-1739 arası dönemde bu sayı 30'a, 1740-1759 arası dönemde 8'e düşmüştür. 1760-1779 arası dönemde bir miktar artış söz konusu olmuş ve sayı 17'ye yükselmiş; ancak 1780-1799 arası dönemde yeniden düşüş yaşanmış ve hadise sayısı 6'ya düşmüştür. Ancak 1800-1819 arası dönemde bu tür hadiselerde bir miktar artış yaşanmış ve hadise sayısı 13'e yükselmiştir. 1820-1839 arası dönemde ise bu sayı 2'ye düşmüş ve bitme noktasına gelmiştir (Bk. Grafik 3).

Grafik 3. Hısn-ı Mansur ve Behisni vakıf görevlilerine yapılan müdahaleler

Hisn-ı Mansur ve Behisni kazalarındaki vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar içinde Adıyaman genelinde olduğu gibi vakıf görevlilerine müdahale, görevden azledilme ve görevi terk etme hadiseleri en sık rastlanan hadiselerdir. Bu hadiseler Hisn-ı Mansur ve Behisni bağlamında değerlendirildiğinde Adıyaman genelindeki eğilime benzer bir durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Bu üç hadiseye 18. yüzyılın ilk yarısında daha sık rastlanırken 1760'lardan itibaren hadiselerde azalma söz konusu olmuş ve 18. yüzyılın son çeyreğinde hadiseler ciddi oranda azalmıştır (Bk. Grafik 4).

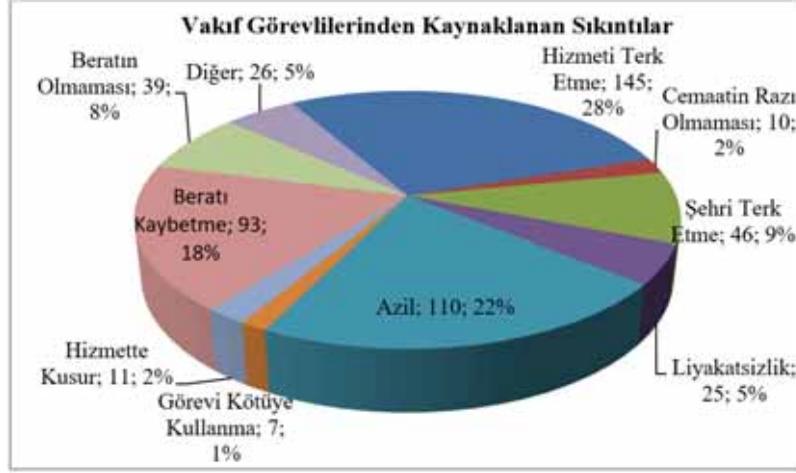

Grafik 4. Hisn-ı Mansur ve Behisni vakıf görevlilerine yapılan müdahaleler

Hisn-ı Mansur, Behisni, Gerger, Kâhta ve Samsat kazalarındaki vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar kendi içinde değerlendirmeye tabi tutulduğunda en çok vakıf kurumuna sahip olan Behisni'de, Hisn-ı Mansur kazasına göre daha az sıkıntıya rastlandığı görülür. Hisn-ı Mansur kazası ise söz konusu kazalar içerisinde vakıf kurumu sayısı bakımından ikinci sırada yer almasına rağmen yaşanan sıkıntılar bakımından ilk sırada yer alır.

1.2. Vakıf görevlilerinden kaynaklanan sıkıntılar

Vakıf görevlilerinden kaynaklanan sorunlar; "terk-i hizmet, terk-i diyâr (celâ-yı vatan), nâ-ehil ve câhil olma, ehl-i ticâretten olma, zinâ ehlinden olma, iki farklı vakıfta görev yapıyor olma, zorba ve mütegalibeden olma" gibi tanımlamalarla ifade edilir. Vakıf kurumlarındaki görevlilerin bu tanımlamalarla ifade edildikleri aziller incelendiğinde, terk-i hizmet olarak nitelenen ve bu sebepten dolayı azledilen görevli sayısı 145'tir. Hizmetini terk edenlerin 46'sı Adıyaman'ı da terk etmişler ve başka bir şehre yerleşmişlerdir. Vakıf görevlilerinden 110 kişinin görevinden azil sebebi ise bilinmemektedir. Vakıf görevlileri içerisinde nâ-ehil, câhil şeklinde tanımlanan liyakatsiz kişilerin sayısı ise 25'tir. Bunların yanı sıra 7 kişinin görevini kötüye kullanmaları, 11 kişinin hizmetlerinde kusurlu bulunmaları, 10 kişinin cemaatin razı olmaması, 10 kişinin yaşlı, hasta veya engelli olması, 1 kişinin yaşı küçük olması, 2 kişinin ticaretle uğraşmaları, 2 kişinin zina yapmaları, 2 kişinin farklı vakıflarda görevli olmaları, 1 kişinin sahte belgeyle görev yapması ve 5 kişinin de zorba ve mütegalibeden olmaları sebebiyle görevlerinden alındıkları ve yerlerine başka kişilerin atandıkları müşahede edilmektedir (Bk. Grafik-5).

Grafik 5. Vakıf görevlilerinden kaynaklanan sıkıntıların kendi içindeki oranı

Vakıf görevlilerinden kaynaklanan sıkıntılar içerisinde görevi veya şehri terk etme durumlarından kaynaklanan sorunlara sık bir şekilde rastlanır. 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar vakıf görevlilerinin görevlerini terk etme hâdiselerine 145 kez rastlanırken, şehri terk etme hâdiselerine 46 kez rastlanır. Bu tür durumlar; “(...) olan (...) terk-i hidmet idüb” (VGMA.d. 1083: 295), “...nâm kimesne hidmet-i lâzimesinde tekâsül idüb ol-vechle terk-i hidmet itmeğın...” (VGMA.d. 1090: 14), “nâm kimesne, terk-i hidmet ve celâ-yı vatan idüb” (VGMA.d. 1076: 48) ifadeleriyle zikredilmektedir. Hizmetini ve şehri terk eden kişiler, görevlerinden azledilir ve yerlerine başka kişiler atanırdı.

Vakıf görevlilerinden kaynaklanan sorunlar, mahalle ahali veya cemaat tarafından kadıya haber verilir, kadı efendinin durumu araştırması sonucunda söz konusu şikayet haklı bulunursa görevinde kusurlu olan kişi görevinden alınır ve kadı arzıyla yerine ahalinin veya cemaatin benimseyeceği bir kişi atanırdı. Belgelerde bu durum *muhtar-ı cemâ'at* şeklinde ifade edilirdi. Hısn-ı Mansur kazasında Şeyh Muhyiddin ibn-i Arabî Câmî’inde cuma müezzini olan Salih isimli kişi görevinde ehil olmadığı ve hizmetini hakkıyla edâ etmediği gerekçesiyle cemaat tarafından Hısn-ı Mansur Kadısı Mevlana Hacı Mustafa Efendi’ye şikayet edilmiştir. Bunun üzerine Kadı Efendi, Salih isimli bu kişiyi görevinden almış ve yerine 1757 yılında Hüseyin Halife isimli kişiyi atamıştır (VGMA.d., 1090: 14). Benzer bir hadise yine Hısn-ı Mansur kazasında Câmî’-i Kebir’de (Alaüddevlî Câmîi) yaşanmıştır. Caminin ferraşı olan Mustafa isimli kişi, *erzel-i namûsdan olub câmî’-i mezbûrun eşyâsın zâyî’ ve telef birle edâ-yı hidmet eylemeyüb ve diyâr-ı âhara sâîlik ile gidüb yerine vekîli dahi kendü gibi hân-i vakf ve gadr olduğunu cemâ’ati meclis-i şer’ide (mahkeme) haber vormeleriyle görevinden alınmış ve yerine, 1747 yılı başlarında, muhtar-ı cemâ’at olan Şeyh Ebubekir Halife isimli kişi atanmıştır (VGMA.d., 1100: 168). Benzer örnekler sık bir şekilde rastlanması görevlilerin azledilme süreçlerini ve yerlerine atama yapılırken nasıl bir yol izlendiğini ve hangi vasıflara sahip kişilerin göreve seçildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.*

1.3. Vakıf Görevlilerine Müdahale Edilmesiyle Yaşanan Sıkıntılar

Vakıf görevlilerine yapılan müdahalelerle ilgili yaşanan sıkıntılar, daha çok 1700’lerden 1760’lara kadar görülmekte olup, toplam 3.347 hüküm içerisinde 358 hüküm vakıf görevlilerine yapılan müdahale ve buna benzer usulsüzlüklerle ilgilidir. Bu sayı tüm hükümler içerisinde %10,7’lik bir orana tekabül eder. Vakıf görevlilerine yapılan müdahaleler; “...bir vechile kusuru yoğ iken ecânibden (...) hilâf-ı inhâ bir tarikle kendi üzerine berât itdirüb, külli gadr itmekle...” (VGMA.d. 1094: 187), “...hidmet-i lâzimesin edâ

ve mûceb-i azl ider hâli yoğ iken ecânibden (...) bir takrib ile ma'zûl kâdî efendiden bir beyaz ahz idüb hitâbet-i mezbûre mezbûr (...) ref'inden kendi üzerine berât itdirüb ba'dehû hilesinden nâşi..." (VGMA.d. 1096: 165), "kusuru yoğ iken bazı kimesneler müdâhale itmekle" (VGMA.d. 1133: 225), "..berât-ı şerîfimde hâlâ üzerinde ve hizmetinde olub dahl olunmak icâb itmez iken âherden (...) ve (...) nâm kimesneler askerî berâtıyla alduk deyu müdâhale ve te'addî üzere oldukların bildirüb..." (BOA.A.ŞKT.d. 71: 423) gibi ifadelerle belirtilmektedir. Bu tür haksız müdahalelerde sahte berat düzenleyerek müdahalenin önünü açan kadı ve naipilere rastlanması Osmanlı taşrasında hukukî alanda birtakım usulsüzlüklerin yaşandığını göstermektedir. 1725 yılında Hısn-ı Mansur kazasında mazul kadının arzıyla yapılan bir atama (VGMA.d., 1119: 24) ve 1787 yılında Behisni kazasında yine mazul kadı arzıyla yapılmış bir atama (VGMA.d., 1077: 67) gerçekleşmiştir. Ancak 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadarki bir sürede gerçekleşmiş olan 3.347 atama içerisinde kadıların usulsüzlüğü sebebiyle yapılmış atama sayısının üç tane olması kadılardan kaynaklanan usulsüz atamaların çok sınırlı olduğunu gösterir.

Vakıf görevlerini ele geçirme girişiminde bulunup haksız bir şekilde göreve gelen kimi kişiler ise çeşitli kesimlere istinaden yerini bir süreliğine korumayı sağlamışlardır. Eslemez Bey Medresesi'nde muid olan Ebubekir isimli kişi, *erâzil, eşhâs ve cehele-i nâsdan olduğundan başka leylen ve nehâren fışk u fücûru mürtekib ve dâima eşkiyâ ve süfehâ ile env'i fesâd ile meks olmağla sefâhati ve huşûneti sebebiyle medrese talebelerinin ilimden yoksun ve perişan olmalarına sebep olmuştur. Ebubekir'in bu olumsuz faaliyetleri sebebiyle ahali durumu şikayet etmek istese de Ebubekir isimli bu kişi ba'zı zalemeye istinâdi sebebiyle hükkâm ve nüvvâb efendiler dahi ref'ini i'lâmdan havf u haşyet üzere olub çevresine korku salmakta ve kadıların dahi kendisini görevden almalarına mani olmaktadır. Ebubekir'in yaptığı bu tür hareketler sebebiyle hakkında şikayette bulunulmuş ve bunun sonucunda Ebubekir görevden alınmış ve 1774 yılında Behisni naibi arzıyla yerine Hamza ve Mustafa isimli kişiler atanmıştır (VGMA.d., 1084: 47).*

1.4. Vakıf Binalarıyla İlgili Yaşanan Sıkıntılar

Vakıf binalarıyla ilgili yaşanan sıkıntılar daha çok vakıf görevlisi olan mütevellî, zaviyedâr veya türbedarların görevlerinde ehil olmamaları, görevlerini hakkıyla eda etmemeleri gibi sebeplerle yaşanmaktadır. Vakıf binalarının bakım ve onarımının yapılmaması bu binaların yıkılmaya yüz tutmalarına sebep olmaktadır. 1743 yılında Hısn-ı Mansur kazasında Câmî-i Kebir'in mütevellîsi olan Abdulfettah isimli kişi hizmetini ve Hısn-ı Mansur kazasını terk ederek başka bir diyara gittiği için cami harabe hale gelmiştir. Yine aynı sene Hısn-ı Mansur kazasına bağlı Zey köyünde bulunan Şeyh Abdurrahman Erzincanî Zaviyesi'nin zaviyedarları olan Seyyid Abdurrahman ve Ömer isimli kişiler zaviyenin harabe hale gelmesine sebep oldukları için azledilmişlerdir (VGMA.d. 1100: 165). 1778 yılında Hısn-ı Mansur kazasında bulunan Eslemez Bey Medresesi'nin mütevellîsi olan Ebubekir isimli kişi hizmetini hakkıyla eda etmediği ve kusuru olduğu için medrese hanelerinin harap olmasına sebep olmuştur. Yine aynı yıl Ramazan Ağa Câmîi'nin mütevellîsi olan Hasan hizmetini terk ettiği için cami, harabe hale gelmiştir (VGMA.d. 1096: 165). Benzer hadiseler farklı yıllarda da yaşanmıştır. Vakıf binalarının harabe hale gelmesine sebep olan kişiler görevlerinden azledilerek yerlerine görevini hakkıyla eda edebilecek kişiler atanmıştır.

Sonuç

18. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, savaşların olumsuz etkilerinin görüldüğü ve iç sıkıntılarının devam ettiği bir dönemdir. Bu dönemde yaşanan bu değişim ve dönüşümler idarî, iktisadî, askerî ve toplumsal alanlarda sıkıntılara sebep olduğu gibi, toplumsal ve iktisadî bir hüviyete sahip olan vakıf kurumlarında da hissedilmiştir. Adıyaman'daki vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar, bu durumu yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Vakıf kurumlarında yaşanan sıkıntılar içerisinde

vakıf görevlilerine yapılan müdahalelerin sıklığı ve dönemsel olarak bu sayıda artış ve azalışlar görülmesi taşradaki otorite boşluğunu ve devletin taşrada tam güvenliği ve huzuru sağlayamadığını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim 1700'lerin başından 1760'lara kadar vakıf kurumlarındaki görevlilerden kaynaklanan sıkıntılarda ve görevlilerin vazifelerini ele geçirme teşebbüsünden kaynaklanan sıkıntılarda artış olduğu görülür. Bu tür hadiselerin sıklıkla yaşandığı bu dönemde görevi ve şehri terk etme hadiselerine de sık bir şekilde rastlanması şehir hayatında birtakım sıkıntıların yaşandığını ve ahalinin geçim sıkıntısı yaşadığını düşündürür. 1760'lardan 1840'lara kadar ise hem vakıf görevlilerine yapılan müdahalelerde hem de vakıf görevlilerinin vazifelerini ve şehri terk etme hadiselerinde önemli ölçüde bir azalma yaşanması taşrada güvenliğin sağlandığını ve yaşam standartlarında iyileşmenin olduğunu düşündürmektedir. Yine 18. yüzyılın sonlarına doğru vakıf görevlilerinin değişimindeki ölüm ve feragat hadiselerinin çokluğu dikkat çekicidir.

Vakıf görevlilerine müdahale edildiği durumlarda ve görevlinin vazifesini haksız bir şekilde elde etme girişimlerinde bu tür teşebbüste bulunanların çok sayıda olmamakla birlikte kadı veya naiplerle işbirliği yaptığı olaylara da rastlanmaktadır. Bununla birlikte, vakıf görevlilerine müdahale eden bazı kişilerin askerî sınıf mensuplarından aldıkları destekle bu tür teşebbüslerde bulunmaları taşrada askerî sınıf mensuplarının usulsüzlüklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynaklar

A. Arşiv Belgeleri

a) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurûfât Defterleri (HD): 537, 538, 539, 539.51a, 542, 543, 548, 565, 567, 568, 1058, 1074, 1076, 1077, 1080, 1082, 1083, 1084, 1090, 1093, 1094, 1095, 1096, 1097, 1099, 1100, 1119, 1133, 1139, 1140, 1142, 1143, 1144, 1158, 1159.

b) Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Atık Şikâyet Defterleri (A.ŞKT): 71.

B. Araştırma-İnceleme Eserler

Alkan, Mustafa (2007). "Osmanlı Vakıf Sisteminde Bozulma Üzerine Bazı Düşünceler". *Türk Dünyası Araştırmaları*, (166), 67-83.

_____ (2010). "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği". *XV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler*, (C.IV/I), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 825-842.

_____ (2014). *Adana Vakıfları - İnsan, Vakıf ve Şehir*. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

Arıcı, Raziye (2014). *Menteşe Sancağı'na Bağlı Meğri (Fethiye) Kazası ve Köylerinin Hurufat Defterleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Arvas, Necibe (2011). *Hurufat Defterlerine Göre Bursa (1695-1750)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Barkan, Ömer Lûtfi (1953). "Osmanlı İmparatorluğu "Bütçe"lerine Dâir Notlar". İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, (C.15, S.1-4), İstanbul, 238-250.

_____ (1953). "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, (C.15, S.1-4), İstanbul, 251-329.

Baykara, Tuncer (1990). *Osmanlı Taşra Teşkilatından XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.

Berki, Ali Himmet (1965). "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekamülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler". *Vakıflar Dergisi*, (6), Ankara, 9-13.

Berki, Şakir (1965). "Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler". *Vakıflar Dergisi*, (6), Ankara, 85-91.

Beyazıt, Yasemin (2013). "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri". *History Studies*, (C.5, S.1), 39-69.

Çal, Halit (2001). "Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası". *Prof. Dr. Zafer Bayburtoğlu Armağanı Sanat Yazıları*. Kayseri, 125-166.

Demirtaş, Hasan (2012). "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği". *Vakıflar Dergisi*, (37), 47-92.

Eser, Mevlüt (2011). *Hurufat Defterlerine Göre Ermenek*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Gülsoy, Ersin, Taştemiş, Mehmet (2007), *Vakıf ve Mülk Defteri*. TTK. Yay., Ankara.

İnalçık, Halil (2003). "Mehmet II". *DİA*, (C.28), Ankara, 395-407.

Koçi Bey (1985). *Koçi Bey Risâlesi*. Sad.: Zuhuri Danışman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

Kunter, Halim Baki (1938). "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd". *Vakıflar Dergisi*, (1), Ankara, 103-129.

Öge, Ahmet (2010). *Hurufat Defterlerinde Niğde-Bor*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Öntuğ, Mustafa Murat (1999). "Hurûfât Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702- 1824), *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (3), 149-171.

Özlu, Zeynel (2008). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Karadeniz'de Bir Kıyı Kenti: Akçakoca*. Yeditepe Yay., İstanbul.

Selçuk, Furuzan (1965). "Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar)". *Vakıflar Dergisi*, (6), İstanbul, 21-29.

Söylemez, Faruk, Tunç, Muhammet Nuri (2017). "18. Yüzyılda Behisni'de Camiler ve Cami Görevlileri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (C.7, S.14), Kilis, 60-87.

Şanlı, Ahmet (2010). *Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntâb Kazası'ndaki Vakıfların İşleyişi ve Yönetimi*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.

Taştemir, Mehmet (1999). *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Hısn-ı Mansur, Behisni, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadî Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 310s.

Temel, Eşref (2008). *Hurufât Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Tunç, Muhammet Nuri (2019a). *18. Yüzyılda Adıyaman (Hısn-ı Mansur, Behisni, Gerger, Kâhta ve Samsat) İdarî, Sosyal ve İktisadî Tarihi*. Kitabevi Yay., İstanbul.

_____ (2018). "18. Yüzyılda Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kazasında Camiler ve Cami Görevlileri". *Tarih Okulu Dergisi*, (XXXIV), 279-306.

_____ (2019b) *Hurûfât Defterleri'ne Göre Hısn-ı Mansur Kazası (Adıyaman)*, Kitabevi Yay., İstanbul.

_____ Söylemez, Faruk (September 2018). "Hurûfât Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Adıyaman'da Eğitim Faaliyetleri". *International Journal of Historystudies*, (Volume 10, Issue 6), p. 191-214.

Turgut, Vedat, *Osmanlı Kuruluş Coğrafyası'nda Vakıflar ve Şehirleşme (16. Yüzyıl-Bilecik ve Çevresi)*. Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.

Yediyıldız, Bahaeddin (1982a). "Vakıf Müessesesinin Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*. (S.14), Ankara, 1-27.

_____ (1982b). "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi". *Vakıflar Dergisi*, (15), Ankara, 23-53.

_____ (1988). "Türk Kültür Sistemi İçerisinde Vakfın Yeri", *Vakıflar Dergisi*, (20), Ankara, 403-408.

Yıldız, Pakize (2010). *Hurufât Defterlerine Göre Maraş Kazası*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Yüksel, Hasan (1992). "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* (XII), İstanbul, 399-424.

Hurufat Defterlerine Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Gercanis’de (Refahiye) Bulunan Vakıf Eserler*

Funda Naldan**

Öz

Hurufat Defterleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunmaktadır. Gercanis adıyla 7 defterde 1-4 sayfa aralığında kayıt vardır. Gercanis’in 17. ve 18. yüzyıllara ait kayıtlarının tamamı okunmuş, kaza yapıları hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Kayıtlarda adı geçen yapıların kaydın geçtiği tarihte çalışır durumda olup olmadığı ya da nadir de olsa tamir bilgileri bu kayıtlarda vardır. Başka kaynaklarda adı geçmeyen yapıları bu defterler aracılığı ile öğrenmekteyiz. Bu nedenle hurufat defterlerinde sanat tarihi açısından önemli bilgiler bulunmaktadır.

Günümüzde Erzincan’a bağlı bir kaza olan Refahiye, Osmanlı Dönemi’nde Kemah Sancağına bağlı Gercanis nahiyesinin merkezi olmuştur. Hurufat Defterlerine göre Gercanis’de o dönemlerde 6 tekke-zaviye, 2 türbe, 28 cami bulunmaktadır. Kayıtlarda adı geçen mescitler, camiye çevrildiğinden bu mescitler cami başlığı içinde ele alınmıştır. Bu çalışmada başta Hurufat Defterleri olmak üzere Tapu Tahrir Defterleri ve Salmelerden yararlanılarak kazanın köy, nahiyeye ve mezralarında bulunan dini ve sosyal yapıları araştırılmış, bu yapıların vakıf gelirleri, atama şartları, ücretleri hakkında bilgiler verilmiştir. Yaptığımız araştırmalar sonucu kazadaki bazı yerleşim yerlerinin isimlerini günümüze kadar koruduğunu, bazılarının ise isimlerinin değiştirildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Gercanis, vakıf, Hurufat Defteri.

The Waqf Monuments in Gercanis (Refahiye) in the 17th and 18th Centuries According to the Hurufat Registers

Abstract

Hurufat registers are available in the archives of the General Directorate of Foundations. There are records 1 to 4 in page range in 7 notebooks under the name of Gercanis. All of these records belonging to the 17th and 18th centuries were read and considerable information was obtained about the district structures. There are data about the structures mentioned in the records such as whether they were operational, or not at the time of registration, or in rare cases, repair information is included. We learn the structures which are not mentioned in other sources through these books. Thus, there is important information about art history in the books.

Today, Refahiye, a district of Erzincan, became the center of the Gercanis sub-district of the Kemah Sanjak during the Ottoman Period. According to Hurufat Registers, there were 6 dervish lodges, 2 tombs and 28 mosques in Gercanis at that time. In this study, the religious and social structures in the villages, sub-districts and hamlets of the district were investigated by utilizing Hurufat registers, land registry books and salnames, and information about the waqf revenues, assignment conditions and fees of these buildings were given. As a result of our research, it has been observed that some of the settlements in the districts have kept their names up to the present and some have been changed.

Keywords: Erzincan, Gercanis, waqf, Hurufat register.

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.530473>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Şubat 2019 / February 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2020 / May 2020

Makale Rapor Durumu: Makale üç akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of three academic referees.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü; fnaldan@gmail.com;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2722-4269>

Giriş

Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde Ruznâmçe olarak da adlandırılan “*Hurufat Defterleri*”¹ dönem araştırmalarına kaynaklık teşkil etmesi bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Diğer arşiv vesikalarının adeta tamamlayıcısı olan bu defterler, sanat tarihi araştırmaları bakımından son derece önemlidir. Bu defterler kazalara göre kayıtlanmış ve kadıllardan² gelen her türlü bilgi bu defterlere özet olarak geçirilmiştir. Hurufat defterlerinde kayıtlar ilk olarak H.1111/M.1700’lerin başlarında tutulmaya başlanmış ve H.1255/M.1839’larda sona ermiştir (Baykara, 1990:3-4). Hurufat defterleri, Osmanlı taşra teşkilatında kaza ve kadıllıkla ilgili bilgilerin yöreye göre tespitinin sağlanması bakımından da kolaylık sağlamıştır. Şehir araştırmalarında da yine temel kaynaklardandır (Taç, 2012: 9-10). Hurufat Defterleri, Osmanlı’nın sosyo-kültürel, ekonomik yapısı hakkında bilgi edinebileceğimiz kayıtlar olması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Bu kayıtların tutulduğu dönemlerde yapıların durumu, ayakta olup olmadığı, imam, hatip, zaviyedar,³ türbedar,⁴ tekve-nişin⁵ müezzin gibi görevlilerin atama bilgileri gibi konular yer aldığından Türk sanat tarihi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Yapının tamir geçirdiği, yeniden yapıldığı, mescitse minber eklenerek camiye ne zaman çevrildiği gibi bilgilere bu defterlerden ulaşılabilir. Ayrıca kaza hakkında da birtakım bilgileri yine bu defterlerden öğrenebiliriz. Örneğin kaza ve köy isimleri, kaza ve köylerde bulunan yapıların banisi veya isimleri, bu yapılara atanan görevliler ve bu görevlilerin aldığı ücretler, görevde kalma süreleri, görevden ayrılış sebepleri gibi daha pek çok bilgi vermektedir. Bu nedenledir ki şehir tarihi açısından önem arz etmektedir. Hurufat Defterleri, Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki ayrı bölümde hazırlanmış, bu bölümlerin 149 adedi Anadolu, 67 adedi ise Rumeli’ye aittir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde Gercanis kazasının yer aldığı toplam 7 defter bulunmaktadır. Ayrıca Gercanis, 18. yüzyılda Kemah sancağına bağlı bir nahiye olduğundan Kemah Hurufat Defterleri de taranarak Gercanis kaydı tutulanlar incelenmiştir. Bu defterlerden en erken tarihli, 1703 en geç tarihli ise 1781 yılına aittir.

Bu çalışmada Gercanis kazası Hurufat Defterlerinin yardımı ile 18. yüzyılda genel durumu tespit edilmeye çalışılmış, mahalle, köy, nahiye⁶, vakıf yapıları üzerinde durularak bunların tespiti yapılmıştır. Araştırmamızda sadece Hurufat Defterleri kullanıldığından kazada bulunan tüm yapı, köy, nahiye ve mahalleleri tespit etmek mümkün olmamıştır. Çünkü defterlerde geçen kurumlara atamaların yapıldığı yerlerin adı geçmektedir. Buradaki sıkıntıyı gidermek için tapu tahrir defterlerinden ve salnamelerden faydalanılmıştır. Özellikle yapı ve yer isimleri için bu kayıtların ele alındığı çalışmadan istifade edilmiştir⁷. Erzincan deprem bölgesi olduğundan kayıtlarda adı geçen yapıların bu depremlerden etkilendiği ve

1 Bu defterleri ile ilgili yapılmış çok sayıda çalışma mevcuttur. Bunlardan bazıları için bk. Öntuğ (1999); Çal (2001; 2011); Gökmen (2005); Alkan (2010); Demirtaş (2012); Beyazıt (2013); Eroğlu Memiş (2013); Muşmal vd. (2015); Çakar-Uzun (2017); Naldan (2018)

2 Hukuki uyumsuzlukları ve davaları karara bağlamak üzere devlet tarafından atanan görevliye denir. Bk. Atar, 2003: 66; Pakalın, 1983: 119.

3 Zaviye yöneticisine verilen ad.

4 Türbeyi bekleyen, türbenin hizmetlerini gören kişidir.

5 Tekkede oturan, yatıp kalkan dervıştır. Bk. Pakalın, 1983: 448; Bir başka anlam olarak, tekkede gelip geçenlere hizmet eden görevlilerdir. Bk. Parlatur (2006: 1673).

6 Nahiye kelimesi sözcük olarak “taraf, kenar, bölge” anlamlarına gelmekte olup Osmanlı idari sisteminde yönetim bölgesi, yöresi olarak bilinmektedir. Bk. Şahin (2006: 306-307).

7 İsmet Miroğlu’nun Osmanlı arşiv belgeleri ışığında yaptığı “*Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*” adlı kitap bu anlamda yapılmış kayda değer bir çalışmadır. Bk. Miroğlu (1990).

bu nedenle günümüze kadar gelemediği kuvvetli bir ihtimaldir. Diğer doğa olayları ve insan faktörü de yapıları olumsuz etkileyen nedenlerdir.

Gercanis kazası ile ilgili konumuz paralelindeki çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. 16. yüzyılda Kemah'a bağlı bir nahiye olan Gercanis, Dinasor, Orçul, Diğünlü, Vadi-i Vank nahiyeleri ile birlikte Orta-il ve Kuruçay nahiyelerinin bazı köylerini içine almaktadır (Miroğlu, 1990: 40-41). Gercanis'in merkezi bugünkü Başgercanis (Günyüzü) köyüdür (Bulut vd. 2008: 100). 16. yüzyıla ait tapu tahrir ve mufassal defterleri de nahiye ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ancak bu defterlerde nahiyede bulunan vakıf yapılarının hepsinin adı geçmemekte ve yapılar hakkındaki bilgiler de yetersiz kalmaktadır. Ayrıca şahsiyet kaydı bulunan eserler ilgili başlıklar altında verilmiştir. Bu nedenle Hurufat Defterleri, Gercanis nahiyesi için önemli bir yer kaynak olma özelliği taşır. İncelenen defterlerde cami, mescit, tekke-zaviye, türbe gibi vakıf eserleri tespit edilmiş olup başka bir vakıf kurumu ismine rastlanmamıştır. Mescitlere minber eklenerek camiye çevrildiğinden bu yapılar cami başlığı altında ele alınmıştır.

1. Gercanis'in Genel Durumu

Gercanis, önceleri Kemah'a bağlı bir nahiye iken sonradan Erzincan Sancağına bağlanmış ve günümüze Refahiye kazasının merkezi olarak gelmiştir. Gercanis'in kaza olması ile Refahiye buranın merkezi olmuştur. Gercanis nahyesinin ortasında bulunan Refahiye'ye bu adın verilmesinde Erzincan sancağı⁸ mutasarrıfı Şefik Bey'in olduğu belirtilir (Aksüt, 1932: 355). Ancak Gercanis'in büyüüp gelişmesi Sultan Abdülaziz dönemine rastlamaktadır (25 Haziran 1861-30 Mayıs 1876). Padişahın ismine hitaben Azizabad olması istenmiştir. Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi'nce 1872'de kazanın adı Refahiye olarak kararlaştırılmış, bu tarihten itibaren bu isim resmi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1874 tarihli Erzurum salnamesine göre Gercanis ismi hemen terk edilmemiş, iki ayrı köyün ismi olarak kullanılmaya devam etmiştir (*Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1291: 75). 1881'de nahiye olmaktan çıkan Gercanis, Erzincan'a bağlanmıştır. Gercanis nahyesinin bazı köyleri, sancak merkezine (Erzincan) o günkü ulaşım şartlarına göre yaklaşık otuz saat kadar uzaklıktaydı. Resmi işlerini yapmak isteyen insanlar, uzak mesafedeki sancak merkezine gelebilmek sıkıntı olacağından Gercanis'in kaza yapılmasını istemiştir. İlçenin kaza yapılma konusu, Sadrazam Sait Halim Paşa tarafından kabul edilmesi ile padişah II. Abdülhamid (31 Ağustos 1876-27 Nisan 1909)'in onayına sunulmuştur. Sonuç olarak, Sultan II. Abdülhamid'in 2 Mart 1881 (30 Rebiülevvel 1298/18 Şubat 1296) tarihli iradesiyle, Gercanis nahiyesi kaza statüsüne geçirilmiştir (BOA, İrade Şura-yı Devlet, no:1298).

Gercanis, 1881 yılı Mart ayından sonra kaza olarak Osmanlı idari teşkilatında yerini almıştır. 1882 tarihli Erzurum Salnamesine göre, kazaya bağlı Gercanis, Melikşerif, Altkendi, Salur, Zevker, Kazviran (Kazören), Kersen ve Kerar adlı sekiz nahiye vardır (*Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1299: 130). Bu tarihten sonra kazanın idari yapısında herhangi bir değişim görülmemiştir. 1887 yılında kazanın üç nahiyesi olduğu belirtilir. 1890'da Kersen, Zevker, Altkendi, Kârur (Kâlur), Melikşerif ve merkez nahiyesi olmak üzere altı nahiyeden oluşmaktadır (Şemseddin Sami, 1891: 2290). 1896'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kayda göre kazanın üç nahiyesi görülmektedir. Zevker, Melikşerif ve Çengerli (Çengerli)'dir (BOA, İrade Dahiliye, no: 54). 1899-1900'da kazanın Çengerli, Zevkâr (Zevker) ve Alakilise adlı üç nahiyesi vardı (*Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1317: 248).

8 Sancak hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Baykara (1988); İnalçık (1995: 548-550); Şahin, (2009: 97-99).

Hurufat Defterlerinde, Salnamelerden farklı olarak kazaya tabi 8 nahiyeden bahsedilmektedir. Bunlar; Orçul, Diğünlü,⁹ Vadi-Vank, Dinazor (Değrensor),¹⁰ Vank, Vank-deresi¹¹ adlı nahiyelerdir. Ancak Salnamelerde de yer almadığı gibi, Hurufat Defterlerinde de Vadi-Vank nahiyesi¹² dışında adı geçen Mank-Matker deresi gibi isimler yanlış veya eksik harflerle yazılmış olmalıdır. Bu nahiyelerden Orçul,¹³ Gercanis kaza merkezi dâhilinde dere yolu olarak geçmektedir. Bu nahiyeye bağlı defterde Buğdaçor,¹⁴ Kerer,¹⁵ Mondolos,¹⁶ Zevker¹⁷ köyleri vardır. Diğünlü¹⁸ nahiyesinin Hurufat Defterlerinde adı geçmesine rağmen bu nahiyeye bağlı bir köy ismi yoktur. Vadi-Vank nahiyesine bağlı Gelbulas,¹⁹ Çorbacı,²⁰ Conur,²¹ Dikke,²² Cengerli,²³ Borade²⁴ köylerinden bahsedilmektedir.

Hurufat kayıtları dışında Gercanis'in idari bölünüşü, Salnameler, Avarız ve Tahrir kayıtlarında da geçmektedir. Bu kaynaklar bu açıdan önem arz etmektedir. Tahrir ve Avarız Defterleri, Hurufat Defterlerinden 78 yıl önce ve Salnameler de 111 yıl sonraki bilgileri içerdiğinden birtakım benzerlikler yanında farklılıklar da göze çarpmaktadır. 16.yy.da Gercanis tahrir kayıtlarında Gercanis nahiyesine bağlı köylerin listesi Tablo 1'de gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere kaza dâhilinde toplam 15 köyden bahsedilmektedir. Salnamelerde ise, Gercanis, Erzincan'a bağlandıktan sonra 1882'de bu kazaya bağlanmış olan 8 nahiyeye olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar: Gercanis, Melikşerif, Altkendi, Salur, Zevker, Kazviran (Kazören), Kersen, Kerer²⁵ nahiyeleridir (*Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1299: 130.). Bunlardan Gercanis,²⁶ Refahiye'nin Günü yüzü köyünün olduğu yere tekabül etmektedir. Hurufat kayıtlarında adı geçmeyen Melikşerif,²⁷ Altkendi, Salur, Zevker, Kazviran (Kazören), Kersen nahiyelerini günümüzde kazaya bağlı köyler olarak görmekteyiz. 1896'da ise kazanın üç nahiyesi vardır. Gü lensu,²⁸ Orçul (Orçil)²⁹ ve merkez Refahiye'dir.

9 Diğünlü (Dikenlü), 1530-1570 yılları arasında Kemah'a bağlı bir nahiyedir. Bk. Sezen (2006: 218).

10 Bu nahiyeye, 1530-1570 yılları arasında Kemah'a bağlıdır. Bk. Sezen (2006: 205).

11 Vadi Vank nahiyesi, 1530'da Kemah'ın bir nahiyesi iken 1836'da Gercanis'e bağlı bir nahiyedir. Ayrıca, Gercanis'in Vank (Venk) (Kıranıtepe) isminde bir köyü de vardır. Bk. Sezen (2006: 785). Hurufat Defterlerinde Vadi Vank, Mank Deresi, Matker Deresi gibi isimlerle yazılmış olup, bu yazanın eksik veya yanlış anlamasından kaynaklanmış olmalıdır.

12 Günümüzde Erzincan ili Refahiye İlçesine bağlı olup dere yolu olarak bilinmektedir.

13 Günümüzde Erzincan ili Refahiye İlçesine bağlı olup, Orçul deresi olarak bilinmektedir.

14 Bu köy, Refahiye kazasına bağlıdır.

15 Günümüzde Erzincan'ın Kemah kazasına bağlı bir köydür.

16 Bu köy, Refahiye kazasına bağlı olup yeni ismi Dolaylı'dır.

17 Bu köy, Refahiye kazasına bağlı olup yeni ismi Çatalçam'dır.

18 16.yy.da Kemah sancağına bağlı bir nahiyeye olan Diğünlü'ye salnamelerde rastlanmamıştır. Hurufat Defterlerinde bu nahiyeye bağlı herhangi bir köy geçmemektedir.

19 Bu köy, Refahiye kazasına bağlı olup Bölüktepe adıyla bilinmektedir.

20 Bu isimde günümüzde bir köy ismi tespit edilememiştir. Mevcut verilerle bu köyün ismi, tahrir defterlerinde adı geçmediği gibi salnamelerde de görülmemektedir.

21 Bu köy, Refahiye'ye bağlı olup Alaçayır adıyla bilinmektedir.

22 Günümüzde Refahiye kazasına bağlı bir mezradır. Kemah ve Gercanis hurufat kayıtlarında Vadi Vank nahiyesi olarak geçmekte Kemah Sancağına bağlı bir nahiyeydi. Ayrıca Gercanis'de Vank adında da bir köy mevcuttur.

23 1899-1923 yıllarında Refahiye'ye bağlı nahiyedir. Bk. Sezen (2006: 151). Bu köy, günümüzde Refahiye'ye bağlıdır.

24 Taranan tahrir, hurufat ve salnamelerde bu isimde veya buna benzer bir yer ismine rastlanmamıştır. Bu nedenle günümüzde nereye tekabül geldiği anlaşılamamaktadır.

25 Kerer (Kerer) nahiyesi, günümüzde Kemah'a bağlı bir köydür.

26 16.yy.da Kemah'a bağlı olan nahiyeye olan Gercanis'in merkezi Nefs-i Gercanis veya Gercanis adıyla biline köye denk geldiği ve buranın da bugünkü Refahiye'nin merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Miroğlu, 1990: 94).

27 Günümüzde Yurtbaşı köyü olarak da anılmaktadır.

28 Gü lensu, günümüzde Refahiye'nin köyüdür. 1896'da bu nahiyeye bağlı olan köy listesi bk. Bulut vd. (2008: 109-110).

29 16.yy.da Kemah'a bağlı nahiyeye olan Orçul, günümüzde kazaya bağlı dere yoludur. 1896'da bu nahiyeye bağlı olan köy listesi için bk. Bulut vd. (2008: 110-111).

Tablo 1: Tahrir Defterlerinde İsmi Geçen Gercanis Nahiyesi Köyleri³⁰

Sıra No	Köyler (Eski isimleri)	Yeni isimleri
1	Ağcakaya	
2	Ahurcuk	
3	Bilesordum/Beensor	Çamdibi
4	Cilans	Kalkancı
5	Divir	Pınaryolu
6	Ekecik	
7	Ekrek	Ulucak
8	Ezirins	
9	Gercanis (Nefs-i Gercanis)	Günyüzü
10	Hacıkendi	Hacköy
11	Hanzar	Teknecik
12	Horum/Honın	Akçığdem
13	Kürdler	
14	Puladahuru	
15	Siptigin	Olgunlar

Gercanis Hurufat Defterlerinde adı geçen köylerinin listesi Tablo-2’de gösterilmiştir. Tablodan anlaşılacağı üzere, defterlerde 29 köyden bahsedilmektedir. 18. yüzyılda köy sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu defterlerde sadece vakıf olan yapıların bulunduğu köylerden bahsedilmektedir. Defterlerde adı geçen köylerin hangi nahiyelere bağlı olduğu genellikle belirtilmemiştir. Bazı köylerin hangi nahiyelere bağlı olduğu belirtilmediğinden Hurufat Defterlerinde Gercanis’ de ifadesinin Gercanis’e bağlı herhangi bir köydeki yapıyı kastettiği anlaşılmaktadır.

Gercanis köy kayıtlarında dikkati çeken en önemli özelliklerden biri yerleşim adlarının eski Türkçe olmasıdır. Örneğin Kayı, Hacıkendi, Altkendi, Alakilise Türkçe yerleşme isimlerindedir. Bölgede geniş otlak alanların olmasından göçmen Türkmenlerin buralara gelip yerleşmesi ile bu isimleri vermiş oldukları söylenebilir. Yer adları, esasen bir milletin kendisine yurt edindiği yerlere getirdikleri adları kullanması ile de oluşmuştur. Soy, cemaat, tarihi yer veya doğal çevre gibi kökenlere dayanan isimlerden oluşabilir (Doğanay, 1997: 343-344).

30 Bu tasnif Miroğlu tarafından 1516, 1520, 1530, 1568, 1591 tarihli tahrirlere göre yapılmıştır. Bk. Miroğlu (1990: 42).

Tablo 2: Hurufat Defterlerinde İsmi Geçen Gercanis Kazası Köyleri

Sıra No	Köy İsimleri	Köy İsimleri (Günümüzdeki ismi)	Bağlı olduğu nahıye ³¹ (Hurufat Defterlerinde)	BOA İdari Dahiliye no.54 (1896)
1	Alakilise	Akarsu	Dinasor	Merkez (Melikşerif)
2	Altkendi	Altköy	Diğünlü	Merkez (Melikşerif)
3	Amusa		-	Gülensu
4	Aşud		-	Merkez (Melikşerif)
5	Borade	?	Vadi-Vank	
6	Buğdaçor	Damlaca	Orçul	Orçul
7	Cengerli		Vadi-Vank	Gülensu
8	Çorbacı		Vadi-Vank	
9	Çotur		Vadi-Vank	Gülensu
10	Dikke		-	Gülensu
11	Ekrek	Ulucak	-	Merkez (Melikşerif)
12	Erice		-	
13	Ezirins		-	
14	Gelbulas	Bölüktepe	Vadi-Vank	Gülensu
15	Gercanis	Günyüzü	-	Merkez (Melikşerif)
16	Hacı kendi	Hacıköy	-	Merkez (Melikşerif)
17	Hanzar	Teknecik	-	Merkez (Melikşerif)
18	Hoğos		-	
19	Horun	Akçiğdem	-	Gülensu
20	Honar		-	
21	İspidi	Yuvadağı	-	Gülensu
22	Kayı		-	Merkez (Melikşerif)
23	Kerer		Orçul	
24	Kürtler Kürtkendi		-	Merkez (Melikşerif)
25	Mondolos	Dolaylı	Orçul	Orçul
26	Poladahuru		Gercanis	
27	Sarıhan		-	Merkez (Melikşerif)
28	Yazı kendi		Dinasor	Merkez (Melikşerif)
29	Zevker	Çatalcam	Orçul	Orçul

19. yüzyılda Gercanis kazasının günümüzdeki Refahiye kazasından idari bölünme olarak çok farklı bir yapıya sahip olduğunu söyleyemeyiz. İlçeye bağlı olan bazı köyler, sonradan Kemah kazasına dâhil olmuştur.

Çalışmamıza kaynaklık eden defterlerde 18. yüzyılda Gercanis'de ne kadar kadı ve naibin³² görev yaptığı anlaşılmaktadır. 1752'de Kadı İbrahim Efendi (VGMA,1104:190)'nin adı geçmekle birlikte bu tarihten sonra kadıların naip görevlendirerek işleri yürütmüşlerdir³³. 1735'de Mehmed (VGMA, 1105:233), 1736'da Seyyid Mehmed (VGMA, 1105:233), 1743'de Hüseyin Efendi (VGMA, 1104:190), 1752'de Ali

31 Gercanis ve çevresinde Borade isminde bir köy mevcut değildir. Dolayısıyla bu isim yanlış veya eksik yazılmış olmalıdır. Ayrıca hurufatlarda çoğu köyün hangi nahıyeye bağlı olduğu belirtilmemiştir. Bunun için salnamelerden faydalanılmıştır.

32 Kelime anlamı vekil, kadı vekili gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak hükümdar, vali, kadı vekili veya yardımcısı gibi anlamlara gelmektedir. Bk. Develioğlu (1984: 957); Kazaların naiplerle yönetilmesi anlayışı 18.yy.da benimsenerek yaygınlaşmıştır. Özkaya (1985: 211).

33 18.yy.da kadıların naip görevlendirmesi benimsenmiştir Özkaya (1985: 211).

Efendi (VGMA, 1104:190),1757'de Seyyid Hacı Yahya Efendi(VGMA, 1102:179), 1760'da Seyyid Hacı Yahya Halife Hekimzâde (VGMA, 1102:178), 1768'de Feyzullah Efendi (VGMA, 1102: 23), 1768'de Seyyid İshak (VGMA, 1102: 23), 1769'da Osman (VGMA, 1102: 23) olmak üzere Gercanis' de görev yapan naiplerdir.

2. Gercanis Vakıf Yapıları

2.1. Camiler

Gercanis ve Kemah Hurufat Defterleri tarandığında Gercanis merkezde bir cami olduğu anlaşılmıştır. Diğer 27 cami köylerde bulunmaktadır. Bu camiler kendi içinde hayır sahibi kişiler tarafından yaptırılanlar ve kim tarafından yaptırıldığı belli olmayanlar olmak üzere iki ayrı başlıkta ele alınmıştır.

a) Banisi Belli Olan Camiler

Ahmet Ağa Camisi

Hurufat defterlerinde yer alan kayıtlardan anlaşıldığına göre, Ahmet Ağa Camisi Gercanis'e bağlı Hanzar Köyü'nde bulunmaktadır. Kayıtlara göre, camiyi Ahmet Ağa yaptırmıştır. Mayıs 1737'de camide hatip olan Mehmet'in ölümü ile yerine Seyyid Hüseyin (VGMA,1105:233³⁴), 25 Nisan 1758'de imam ve hatip olan Hüseyin ölünce yerine oğlu Seyyid Osman Halife görevlendirilmiştir (VGMA, 1102: 179).

Ahmet Ağa Camisi

Cami, Gercanis'e bağlı Orçul nahiyesi Zevker Köyü'nde bulunmaktadır. Ahmet Ağa tarafından yaptırılan camide Ocak 1706'da bir akça ile imam ve hatiplik görevini Seyyid Mehmed'in ölümü ile Ali Halife yürütmüştür (VGMA, 1102: 179). Uzun yıllar sonra Ali Halife'nin ölümü üzerine Nisan 1732'de bir akça ile hatiplik görevi Mehmed'e (VGMA, 1105: 233), Mart 1737'da bir akça ile imam ve hatiplik görevinin Halil Seyyid Mehmed'e verildiğini görmekteyiz (VGMA, 1105: 233). 1838-39 tarihli şahsiyet kaydında sözü edilen yapı bugün ayakta değildir.³⁵

Ali Ağa Camisi

Gercanis'e bağlı Dinasor Nâhiyesi'nde Ala Kilise Köyü Camisi, Ali Ağa tarafından yaptırılmıştır. Caminin 7 Nisan 1758'de imam ve hatipliğini ücretsiz yapmak üzere mütevellisi Mevlânâ Seyyid Yahya Efendi tarafından Hasan Halife görevlendirilmiştir (VGMA, 1102: 179).

Çelebi Efendi Camisi

Gercanis'e bağlı Dinasor Nâhiyesi Yazı Köyü Camisi, Çelebi Efendi adlı kişi tarafından yaptırılmıştır. Caminin Mart 1747'de imam ve hatiplik görevi ücretsiz olarak Seyyid Hasan Halife'ye verilmiştir (VGMA, 1104: 190). Nisan 1758'de Hüseyin Hasan'ın ölümü ile nâibi Seyyid Yahya arzıyla Mehmed getirilmiştir (VGMA, 1102: 179).

Fatma Hatun Camisi

Gercanis'e bağlı Aşud Köyü'nde bulunan cami, Fatma Hatun tarafından yaptırılmıştır. Mart 1759'da bu köyde cami olmadığından Fatma Hatun, camiyi yaptırmış ve caminin imam ve hatipliği Seyyid Yusuf Halife'ye verilmiştir (VGMA, 1102: 178).

Gercanis Camisi

Gercanis (Nefs-i Gercanis) merkezde bulunan cami kaza halkı tarafından yaptırılmıştır. Eylül 1768’de caminin imam ve hatiplik görevi bir akçe ile Feyzullah’a verilmiştir (VGMA, 1102: 23). Caminin yeniden inşa ettirilmiş olduğu anlaşılan 1303 tarihli kaydı olup, günümüze kadar gelememiştir.³⁶

Hacı Halil (Kara Halil) Camisi

Gercanis’e bağlı Dikke Köyü’nde bulunan cami Hacı Halil tarafından yaptırılmıştır. Belgelerde Kara Halil olarak da adı geçen camiye Temmuz 1693’de müezzin Mahmud’un ölümü ile yerine Halil Bin Ali günlük bir akçe ile atanmıştır (VGMA, 1098: 266). Nisan 1735’de caminin temizliğinden Ahmed ve Ebubekir sorumlu iken onun ölümü üzerine Ahmed’in oğlu Ali ve Ebubekir’in oğlu Yakub bu göreve getirilmiştir (VGMA, 1105: 197). Mayıs 1753’de hatiplik görevine Hüseyin’in ölümü ile Mehmed Halife günlük bir akçe ile atanmıştır (VGMA, 1104: 190). Ocak 1754’de Mehmed’in görevi bırakması ile Mustafa’ya hatiplik verilmiştir (VGMA, 1104: 190). Şubat 1758’de imam ve hatip olan Mahmud Halife’nin ölümü üzerine Mustafa Halife günlük bir akçe ile görevlendirilmiştir (VGMA, 1102: 179). Mayıs 1769’da hatip olan Hüseyin’in görevi bırakması ile Ahmed’e günlük bir akçe ile verilmiştir (VGMA, 1102: 23).

Hacı Osman Camisi

Gercanis’e bağlı Hotar Köyü’nde bulunan cami Hacı Osman tarafından yaptırılmıştır. Mayıs 1706’da hatip olan Mehmet’in yerine Seyyid İbrahim görevlendirilmiştir (VGMA, 1098: 266).

Hüseyin Ağa Camisi

Gercanis’e bağlı Vadi Vank nahiyesi Gelbulas Köyü’nde bulunan cami Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır. Ocak 1736’de kaza ve çevresinde cuma ve bayram (ıyd) namazı kılınmadığından Hüseyin Yeniçeri’nin yaptırdığı mescide minber eklenmiştir (VGMA, 1105: 233). Aynı yıl caminin hatipliği iki akçe ile Ebubekir’e verilmiştir. Temmuz 1753’de iki akça ile imam ve hatip olan Bekir’in ölümü üzerine Ali Halife’nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır (VGMA, 1104: 190).

İbrahim Ağa Camisi

Gercanis’e bağlı Puladahuru Köyü’nde bulunan cami İbrahim Ağa tarafından yaptırılmıştır. İbrahim Ağa Camisi’nde bir akça ile imam ve hatip olan Ali Halife’ye berât³⁷ verildiği görülmektedir (VGMA, 1104: 190).

İmam Hasan Camisi

Gercanis’de Vadi Vank Nâhiyesi’ne bağlı Çorbacı Köyü Camisi İmam Hasan tarafından yaptırılmıştır. Ağustos 1753’de İmam Hasan Mescidi’ne köy ahâlisi tarafından minber eklenerek hatiplik görevi İmâm Mehmed’e verilmiştir (VGMA, 1104: 190). Çorbacı adı ile Kemah Hurufat kayıtlarında da bir mescit adı geçmekle birlikte aynı mescit olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Gercanis kayıtlarında İmam Hasan Mescidi’nden bahsedilirken Kemah kayıtlarında “Çorbacılar mescidi” olarak kayıtlıdır (VGMA, 1128:193; VGMA, 1216: 166; VGMA, 1101: 130). 1855-56 tarihli kayıta adı geçen cami, günümüze kadar gelememiştir.

Kadı İbrahim Camisi

Gercanis'e bağlı Vadi-Vank Nâhiyesi Conur Köyü'nde bulunan cami, Kadı İbrahim adlı kişi tarafından yaptırılmıştır. Caminin hitabeti Haziran 1753'de Rıdvan'ın ölümü üzerine Mahmud oğlu Hüseyin'in görevlendirildiği anlaşılmaktadır (VGMA, 1104: 190).³⁸

Mehmet Ağa Camisi

Gercanis'e bağlı Kayı Köyü'nde bulunan cami Mehmet Ağa tarafından yaptırılmıştır. Nisan 1753'de mescit yapıldıktan sonra Mehmet Ağa tarafından minber eklenerek imam ve hatipliği (VGMA, 1104: 190) Haziran 1758'de günlük bir akçe Ahmet'e verilmiştir (VGMA, 1102: 179).

Molla Şerif Feyzullah (Melek Şerif) Camisi

Gercanis'in Ezirins köyünde bulunan cami Molla Şerif Feyzullah tarafından yaptırılmıştır. Caminin imam ve hatipliği Aralık 1769'da günlük üç akçe ile Hüseyin (çocuksuz)'in ölümü üzerine Ali Bin Seyyid İshak'a verilmiştir (VGMA, 1102: 23). Mart 1731'de Baba Seyyid İlyas görevi bıraktığından yerine Halil Halife (VGMA, 1105: 233),³⁹ Aralık 1759'da Halil Halife'nin yerine günlük iki akçe ile oğlu Seyyid Ali Halife atanmıştır (VGMA, 1102: 178).⁴⁰

Mustafa Bey Camisi

Gercanis'e bağlı Yazıkendi Köyü'nde bulunan camiyi Mustafa Bey yaptırmıştır. Kasım 1706'da caminin imamlık görevine Ahmed'in ölümü ile Mustafa isimdeki kişi getirilmiştir (VGMA, 1098: 266).

Salih Bey Camisi

Gercanis'e bağlı Orçul nahiyesi Kerer Köyü'nde bulunan cami Salih Bey tarafından yaptırılmıştır. Caminin imam ve hatipliğine Kasım 1768'de günlük yarım akçe ile Seyyid Ali Bin Salih atanmıştır (VGMA,1102: 23).⁴¹

b. Banisi belli olmayan camiler

Amusa Köyü Camisi

Gercanis'e bağlı Amusa köyünde bulunan mescide Şubat 1752'de Halil Ağa tarafından minber eklenerek camiye dönüştürülmüş ve imam ve hatipliği İbrahim'e verilmiştir (VGMA, 1104: 1190); Aynı göreve Mayıs 1756'da İbrahim Halife'nin (VGMA, 1102: 179)⁴²; Kasım 1758'de İbrahim'in (VGMA, 1102: 178)⁴³ getirildiği anlaşılmaktadır.

Altkendi Köyü Camisi

Gercanis'e bağlı Diğünlü nahiyesi Altköy'de bulunan Temmuz 1699'da mescit olan yapıya imam Bayezid'in ölümü üzerine görev Seyyid Mehmet'e tevcih edilmiştir (VGMA, 1098:266). Kasım 1704'de Seyyid Mehmet günlük 2 akçe ile hatip olarak atanmıştır (VGMA, 1098: 266). Ağustos 1753'de imam ve hatiplik görevine Seyyid (VGMA, 1104: 190), Şubat 1755 (VGMA, 1102: 179) ve Mart 1758 tarihlerinde de yine aynı kişiye görev tevcih edilmiştir (VGMA, 1102: 179). 1807-08 tarihli şahsiyet kaydında adı geçen caminin günümüzde ayakta olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁴

Cengerli Köyü Camisi

Gercanis'e bağlı Vadi Vank nahiyesi Cengerli köyünde bulunan caminin hatipliği Şubat 1755'de İbrahim'in ölümü üzerine günlük yarım akçe ile Mehmet'e verilmiştir (VGMA, 1102: 179).

Ekrek Köyü Camisi

Gercanis’in Ekrek köyünde bulunan camiye Haziran 1758’de imam ve hatip olan Cafer’in ölümü ile yerine oğlu Seyyid Mehmed Halife (VGMA, 1102: 179), Nisan 1770’de aynı görev Seyyid Mehmed’in ölümü ile yerine oğlu Seyyid Ahmed atanmıştır (VGMA, 1102: 23).

Erice Köyü Camisi

Gercanis’e bağlı Erice köyünde bulunan caminin müezzinliği Mayıs 1706’da Mehmed’den alınarak Mehmed’e verilmiştir (VGMA,1098:266).⁴⁵

Hacıkendi Köyü Camisi

Gercanis’e bağlı Hacıköy’de bulunan caminin Kasım 1704’de hatipliği Hacı Ömer’in ölümü ile vazifesi Abdülkadir’e (VGMA, 1098: 266), Temmuz 1761’de çocuğu olmayan Abdülkadir’in ölümü ile imam ve hatiplik Ömer Halife’ye verilmiştir (VGMA, 1102: 178).

Hoğos Köyü Camisi

Gercanis ‘de Hoğos köyünde bulunan caminin imam ve hatipliği Mayıs 1769’da Mehmed’in ölümünden diğer Mehmed’e günlük üç akçe verilerek atanmıştır (VGMA, 1102: 23).⁴⁶

Horun Köyü Camisi

Gercanis’e bağlı Horun köyü camisinin hatipliği Nisan 1705’de Veli’den Yusuf’a (VGMA, 1098: 266), aynı yıl müezzinlik Resul’e (VGMA, 1098: 266) ve Mart 1760’da imam ve hatipliği günlük bir akçe ile Seyyid Ebubekir’e verildiği anlaşılmaktadır (VGMA, 1102:178).

İspidi Köyü Camisi

Gercanis’e bağlı İspidi Köyü’nde yeniden yapılan caminin imam ve hatipliğini Ocak 1760’da ücretsiz yapmak üzere Ahmet Halife yürütmüştür (VGMA, 1102: 178).

Mondolos Köyü Camisi

Gercanis’e bağlı Orçul nahiyesinde bulunan caminin imamlık görevini, Kasım 1768’de Seyyid Yusuf’un yerine günlük bir akçe ile Seyyid Mehmed bin Sıdika yürütmüştür (VGMA, 1102: 23).

Kürtler Köyü Camisi

Gercanis’e bağlı Kürtler köyünde bulunan Mayıs 1737’de bir mescit yaptırıldıktan sonra, köy ahalisi tarafından minber eklenerek camiye dönüştürülen yapıya (VGMA, 1105: 233), aynı yıl hatip olarak Mehmet Halife atanmıştır. Nisan 1758’de hatipliği günlük yarım akçe ile aynı kişiye görev verilmiştir (VGMA, 1102: 179).

Sarıhan Köyü Camisi

Gercanis Sarıhan Köyü’ne bağlı bu caminin hatiplik görevini Temmuz 1761’de ücretsiz yapmak üzere çocuksuz Musa’nın ölümü ile yerine Yusuf Halife yürütmüştür (VGMA, 1102: 178).⁴⁷

2.2. Zaviyeler

Tekkenin küçüğü olarak kullanılan zaviyeler, Anadolu’nun İslamlaşması sürecinde önemli rol oynamışlardır (Ocak-Faroghi, 1988: 474-475). Tekkeler gibi şehir dışında kurulan zaviyelerin konaklamak ve yol-

45 Bu belgede köyün adı Erice olarak yazılmıştır. Fakat doğrusu Erice’dir.

46 Bu belgede köyün adı Hokuz, Hukoz olarak yazılmıştır. Fakat doğrusu Hoğos’dur.

47 Bu belgede köyün adı Sırhane olarak geçmekte ise de doğrusu Sarıhan’dır.

cuların yeme-içme ihtiyaçlarını sağlamak gibi işlevleri vardır (Küçükdağ, 2005: 367).⁴⁸ Esasen tekke ve zaviyeler birbirine çok benzemekle birlikte zaviyeler, tekkelere göre daha küçük yapılar olarak tanımlanabilir. Bu yapılar küçük olduğu için dervişler buralarda sürekli olarak kalmazlar (Şafakçı, 2016: 60). Hurufat kayıtlarında Gercanis kazası dâhilinde hizmet veren altı tekke-zaviyeden bahsedilmektedir. Bu zaviyelerle ilgili kayıtlarda rastladığımız bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Buğdaçor Köyü Zaviyesi

Gercanis 'de Orçul Nahiyesi Buğdaçor köyünde bulunan zaviyenin zaviyedarlık görevi Nisan 1705'de Şeyh Ömer'den Yusuf'a (VGMA,1098:266)⁴⁹ Aralık 1734'de Şeyh Ömer'e (VGMA, 1105: 233), Mayıs 1751'de Ömer'in ölümü ile yerine oğlu Mehmed Halife'ye verilmiştir (VGMA, 1102: 178).

Tur Hasan (Dur Hasan) Zaviyesi

Gercanis nahiyesi Polahuru köyünde bulunan zaviyenin Kemah ve Gercanis Hurufat Defterleri incelendiğinde her iki defterde de adı geçmektedir. Gercanis Defterlerinde sadece iki kaydı mevcuttur. Eylül 1703'de Ali'nin ölümünden Abdurrahman'a zaviyedarlık verilmiştir (VGMA, 1098: 266). Mart 1706'da evlâdiyet ve meşrûtiyet olmak üzere bir akçe ile Abdurrahman'ın ölümü üzerine zaviyedarlık görevine Ali atanmıştır (VGMA, 1098: 266). Kemah kayıtlarında ise; Haziran 1710'da Kemâh sancağı Gercanis nahiyesi Poladahuru köyünde Hasan Zaviyesinin bir akça ile zaviyedarı Şeyh Abdurrahman'ın ölümü ile vâiz⁵⁰ Mehmed'e (VGMA, 1116: 178), Şubat 1725 zaviyedar Abdurrahman'ın ölümü ile oğulları Hüseyin ve İbrahim'e bir akça ile verilmiştir (VGMA, 1119: 341). Aralık 1730'da zaviyedar Abdurrahman oğulları Hüseyin ve İbrahim mutasarrıf olup İbrahim'e (VGMA, 1105: 197), Şubat 1755 zaviyesinin evlâdiyet üzere zaviyedarı Hasan'a (VGMA, 1103: 129), Kasım 1762 (VGMA, 1101: 130) ve Mayıs 1781'de bir hisseye mutasarrıf olan Hasan'ın ölümü ile oğlu Seyyid'den diğer oğlu Hasan'a berât verilmiştir (VGMA, 1216: 166).

Ferihân ve Deliçukuru Zaviyesi

Gercanis'e bağlı Orçul nahiyesi'nde bulunan Ferihân ve Deliçukuru Zaviyesi'nin 50 yıldır harap bir halde olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Zaviyenin 40 yıl zaviyedarlığını Mustafa ve Süleyman yürütmüş olup çocuksuz olduklarından yerlerine Mayıs 1769'da Seyyid Hafız Yusuf ve Mehmed bu görevi yürütmüşlerdir (VGMA, 1102: 23).

Evcî Şeyh Zaviyesi

Gercanis Kazası'na bağlı Evcî Şeyh Zaviyesi'nde Temmuz 1738'de zaviyedar olan Mehmed'in görevi bırakmasından sonra oğlu Veli bir akça ile görevlendirilmiştir. Veli'nin görevi bırakmasından sonra kardeşi İbrahim (VGMA, 1105: 233), Mart 1747'de bir akça ile İbrahim'in kardeşi Veli Halife (VGMA, 1104: 190), Aralık 1754'de bir akça ile Veli (VGMA, 1102: 179), Temmuz 1758'de günlük bir akça ile Veli Halife zaviyedarlık görevini yürütmüşlerdir (VGMA, 1102: 178).

48 Zaviyeler ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Barkan (1942: 279-385); Ocak-Faroghi, (1988: 472).

49 Bu belgede nahiyenin adı Evcür köyün adı Bozdeçor olarak geçmektedir. Fakat nahiyenin doğru adı Orçul veya Orçol olup köyün adı da Buğdaçor'dur.

50 Cami veya başka yerlerde halka dini tavsiyelerde bulunan kişidir. Bk. Muşmal vd. (2015: 124).

Cengerli Tekkesi⁵¹

Gercanis'e bağlı Vadi-Vank Nâhiyesi Borade köyünde bulunan Cengerli Tekkesi'nin, Ocak 1734'de tekke-nişîni olan Ömer'in ölümü ile oğlu Ahmed Halife (VGMA, 1105: 233), Şubat 1755'de Ahmed bin Mehmed (VGMA, 1102: 179), Aralık 1758'de Mahmud'a (VGMA,1102: 178), Mart 1743'de Yakub ve Mehmed ve Ahmed'in ölümü ile Mahmud ve oğlu Yakub ile aynı zamanda Ahmed oğlu Mehmed'e tekke-nişînlilik görevi verilmiştir (VGMA, 1104: 190).

Şeyh İshak Zaviyesi

Gercanis'e bağlı Ataköy'de bulunan Şeyh İshak Zaviyesi, zaviyedarlık görevini Ağustos 1755'de beş akça ile mütevellisi olan Seyyid Şeyh Mustafa yürütmüştür (VGMA, 1102: 179).

2.3. Türbeler

Gercanis'e bağlı Dikenlü nahiyesi Alt köyünde iki türbe kaydı bulunmaktadır. Seyyid Sinan ve Ebubekir türbelerinin türbedarlık görevini Ocak 1707'de Yusuf bir akça ile görevlendirilmiştir (VGMA, 1098: 266).

3. Sonuç

Hurufat Defterleri, hem şehir tarihi, hem de tarihi eserler hakkında bilgi vermeleri bakımından son derece kıymetli arşiv vesikalarıdır. Bu defterlerden kazalardaki vakıf müesseselerini ve bu müesseselere yapılan atamaları öğrenmekteyiz. 17.-18. yüzyıl kayıtlarını içeren Gercanis defterleri, aynı zamanda kazadaki yapıları toplu bir şekilde tespit etme imkanı verdiğiinden önem arz etmektedir.

1881 yılında kaza olan Gercanis'in idari yapısında çok fazla değişiklik olmamıştır. Hurufat Defterlerine göre Gercanis 'de 1692-1770 yıllarında 27 cami, 6 zaviye ve 2 türbe bulunduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlarda adı geçen yapıların 17- 18. yüzyıllarda faaliyet gösterdiği ve buradan kazadaki vakıf eserlerinin çok geniş bir zaman dilimine yayılmadığı sonucuna varılabilir.

Gercanis'de evlatlık vakıfların yanı sıra diğer dini ve sosyal yapıların ihtiyaçlarını karşılamak, görevlilerin ücretlerini ödemek için başka vakıflar da kurulmuştur. Kazanın gelişmesine katkı sağlayan bu vakıflar kurulurken yine önceliğin kendilerinden sonra görevi evladın yapacak olmasıdır. Bu önceliğin sağlanmadığı durumlarda aileden olmayan kişiye görev verilir.

Hurufat Defterleri dışında Tapu Tahrir, Salname gibi kayıtlarda adı geçen cami ve diğer yapı türlerinin isimlerine rastlanılmamıştır. Kayıtlardan anlaşılacağı üzere Gercanis kazasında 30 cami bulunmaktaydı. Bu camilerden Melek Şerif Camisi ile Molla Şerif Camisi'nin, Kara Halil ile Hacı Halil Camisi'nin, Amusa Camisi ile Amusa Mescidi'nin aynı yapı olma ihtimali vardır. İsimleri kaydedilirken yanlış veya eksik yazılmış olmalıdır. Çünkü küçük bir yerleşim yerinde örneğin hem Hacı Halil hem de Kara Halil Camisi gibi iki ayrı cami olması düşük bir ihtimaldir. Bu durumda cami sayısı 27'ye inmektedir. Gercanis'de bayram ve cuma namazlarının kılınabilmesi için hayır sahipleri veya köy ahalisi tarafından camiler yaptırılmıştır. Bazı mescitlere sonradan minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür. İncelenen defterlerde camilere yapılan görevlendirmelerde üç tür görev şekli belirlenmiştir. Bunlar imamet, hitabet ve ferraşıklık⁵². Ancak en çok görevlendirme imam ve hatip atamalarıdır. Görevliler günlük ücret olarak bir veya iki akçe alabilmekte, az da olsa ücret almadan görevlerini yürütebilmişlerdir. Özellikle köylerde, zengin vakıflar olmadığından görevliler ücret almadan görevlendirilmişlerdir. Görevlinin ölümü veya görevi bırakması gibi iki sebeple atamalar yapılmıştır. Eğer ölen kişinin çocuğu varsa öncelikli olarak oğullarına yoksa bir başkasına görev devredilmiştir.

51 Tekkenin vakfı olan çitliğin geliri, tekke-nişînlilik görevine atanarlara verilmiştir (VGMA,1104:190).

52 Cami, mescit gibi yapıların temizliğini yapan kişiye denir.

Bu belgeler ışığında camilerin ne zaman yapıldığını söylemek zordur. Gercanis Hurufat Defterlerinde en geç tarih 1770 olup bu tarihe kadar toplam 27 cami mevcuttur. 1870-73 tarihli salnamelerde Gercanis 'de 50 cami olduğunu kayıtlardan biliyoruz. Geriye kalan 23 caminin 1770 yılından sonra yapılmış olması gerekir. Bir diğer ihtimal 18.yüzyılda yapı ayakta olup bu yapıya herhangi bir görevli ataması yapılmamış ve bu nedenle kayıtlara geçmemiş olabilir.

Kayıtlarda, zaviyelere bakıldığında Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin kapatılması ile faaliyetleri durdurulmuş olmalıdır. 1781 yılına kadar faaliyet gösterdikleri, bu tarihten sonra herhangi bir kayda rastlanmadığından kapatılmış oldukları düşünülebilir. Zaviyelerin ne zaman yapıldığını mevcut belgeler ışığında kestirmek güçtür. Günümüzde adı geçen kazada zaviye bulunmamaktadır.

Yapmış olduğumuz araştırmalara göre makaleye konu olan vakıf eserlerinin 18. yüzyıla kadar varlığını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu eserlerin faaliyette bulunduğu dönemde nahiyenin gelişmesine katkı sağladığı muhakkaktır. Bu kurumlara atanan görevliler devlet tarafından kontrol edilmiş, ölüm, görevi bırakma vb. durumlarda görevin aksamaması için yerine yeni görevliler atanmıştır. İncelenen kayıtlarda kurumlara atanan görevlilerle ilgili herhangi bir şikâyete rastlanmamıştır.

Vakıf yapılarında görüldüğü üzere "evladiyet ve meşrutiyet üzere" olduğundan, babadan oğula geçen bir düzen vardır. Vakıf yapıları Gercanis'in idari, ekonomik ve sosyal açıdan gelişmesini de sağlamıştır. Vazifelerin genelde oğula geçmesi ve oğlunun olmaması durumunda ise aileden birinin olmaması durumunda bir başkasına devredilmesi de söz konusudur.

Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda isimlerini tespit ettiğimiz vakıf eserlerinin günümüze kadar ulaşamamasındaki en büyük etkenin Erzincan'ın merkez deprem bölgesi olması ile ilişkilendirilebilir. Ayrıca son zamanlarda örneklerine sıkça karşılaşılan, özellikle tarihi köy camilerinin yıkılarak betonarme malzeme ile kubbeli yeni cami inşa etme furyası da önemli bir sebep olarak değerlendirilebilir. Bu eserler her ne sebeple günümüze kadar ulaşmamış olsa da bu eserlere dair bilgi veren 17. ve 18. yüzyıl kaynaklarından hareketle, kazanın imar faaliyetleri bakımından o dönemlerde Gercanis'in önemli bir nahiye merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

1. 1. Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGMA)

Hurufat Defterleri: 1098, 1101, 1103, 1104, 1105, 1128, 1216 numaralı defterler.

Esas Defterleri (Şahsiyet Kayıtları): VGMA., Defter No: 2239, 218, 173/2; 198;

Erzincan İli Vakıf Kayıt Defteri, Yeni Şahsiyet Kayıtları, Esas: 410.

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA İrade Şura-yı Devlet, no. 1298

BOA, İrade Dahiliye, no: 54.

3. Salnameler

H. 1291/ M. 1874 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi

H. 1299/ M. 1881 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi

H. 1304/ M. 1886 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi

H.1317/ M. 1899 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi

3. Araştırma ve İncelemeler

Aksüt, Kemali Ali (1932). *Erzincan*. Ankara.

Alkan, Mustafa (2010). "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği". *XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler*, (C.4), Ankara, s. 831-842.

Başbüyük, Adem (2012). "Gercanis ve Kuruçay Kazalarının XVII. Yüzyıl Ortalarındaki Nüfus ve Yerleşme Özellikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*, (C.17. S. 27), 85-104.

Baykara, Tuncer (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I- Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara.

_____ (1990). *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*. Vakıflar genel Müdürlüğü Yay. Ankara.

Beyazıt, Yasemin (2013), "Hurûfât Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri". *History Studies International Journal of History*, (5/1), 39-69.

Bulut, Hüseyin, Selahattin Tozlu (2008). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Refahiye Kazası". *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, (C.10-2), Erzincan. s. 99-115.

Çakar, Enver- Celalettin Uzun (2017), *Hurûfât Defterlerinde Harput (1690-1812)*. Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ.

Çal, Halit (2001). "Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası". *Prof. Dr. Zafer Bayburtoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri, 125-166.

_____ (2011), "1192 Numaralı 1696-1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Yunanistan'daki Türk Mimarisi", *Erdem*, (58), Ankara, 93-242.

Demirtaş, Hasan (2012). "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi*, (37), 47-92.

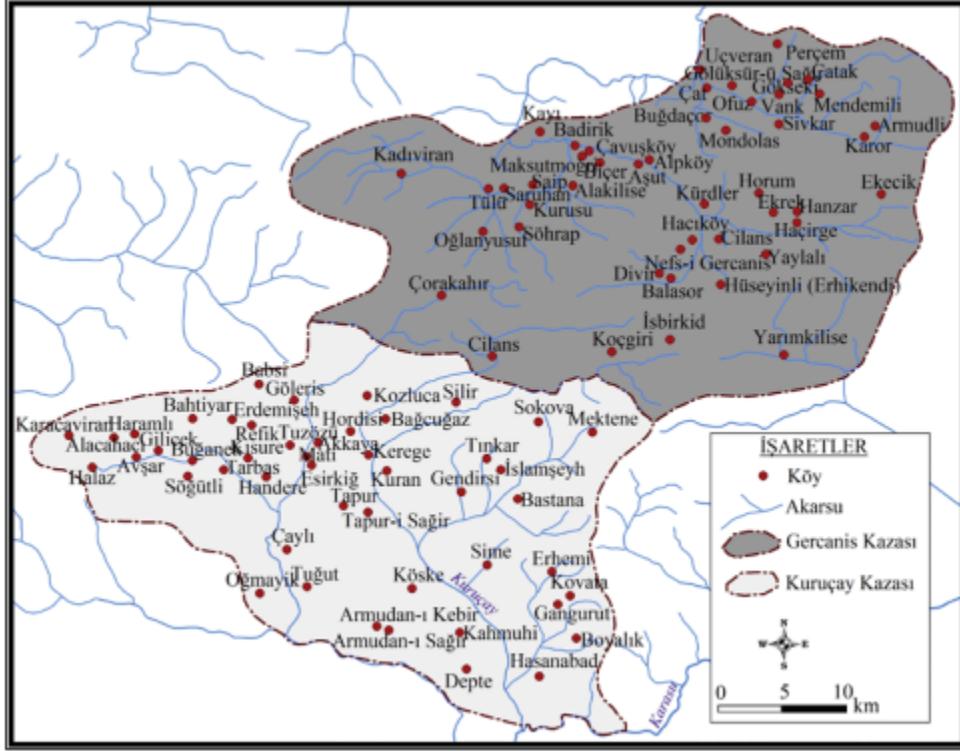
Develioğlu, Ferit (1985). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Tarih ve Medeniyet Yayınları.

Doğanay, Hayati (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. İstanbul. MEB Yayınları.

- Eroğlu Memiş (2013), "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât Ya da Askerî Rûznâmçe Defterlerinde ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği". *Vakıflar Dergisi*, (39), Ankara, 115-146.
- Gökmen, Ertan (2005). "Hurûfât Defterlerine Göre Demirci Kazası ve Köylerinde Cami ve Mescitler (1690-1830)". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3/2), Manisa, 21-56.
- İnalçık, Halil (1995)."Eyalet". *DİA*, (11), 548-550.
- Küçükdağ, Yusuf (2005) "Konya'da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Tekke ve Zaviyeler". *Türk Tasavvuf Araştırmaları*, Konya, 367-380.
- Miroğlu, İsmet (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*. Ankara.
- Muşmal, Hüseyin, Sıddıka İnal (2005). "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri". 3. *Milletlerarası Şehir tarihi Yazarları Kongresi. 6-8 Mart 2015. Kongreye Sunulan Bildiriler*, 119-129.
- Ocak, A. Yaşar-Süreyya Faroqhi (1988). "Zâviye". *İslam Ansiklopedisi*, (XIII), 468-476.
- Özkaya, Yücel (1985). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*. Ankara.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt: 1-2-3. İstanbul: MEB Yayınları.
- Parlatır, İsmail (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara.
- Sezen, Tahir (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Şafakçı, Hamit (2016) "Belviran Kazası Tekke ve Zaviyeleri". *Vakıflar Dergisi*. (45), Ankara. 59 -89.
- Şahin, İlhan (2006). "Nahiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (32), 306-307.
- Şahin, İlhan (2009). "Sancak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (36), 97-99.
- Taç, Hadi (2012). *Hurufat Defterlerine göre Kosova Vilayeti*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir.

Ekler

Harita1. 1642 tarihli Gercanis ve Kuruçay Kazaları (Başbüyük, 2012: 94)

Harita 2. Gercanis haritası (<http://erzincanil.blogspot.com/p/refahiye.html>)

Belge 1. Gercanis Hurufat Defteri Sayfa Örneği (VGMA, Defter 1098, s. 124.)

Tanzimat Sonrasında Siverek'teki Vakıflar Ve Mahkemelere Yansıyan Problemleri*

Ekrem Akman**

Öz

Tanzimat sonrasında uygulanmaya başlanan merkezileşme politikaları sonucunda, adem-i merkeziyetin önemli unsurlarından olan vakıfların özerk konumları zayıflasa da, vakıflar toplumun sosyal ve iktisadi hayatındaki önemlerini korumaya devam etmişlerdir. Bu dönemde Siverek'te başta camiler ve diğer ibadet kurumlarına ait olmak üzere hem hayır cihetine hem de evlada şart kılınmış Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait birçok vakıf vardır. Bu çalışma merkeziyetçi politikaların uygulandığı dönemde de Siverek'teki vakıfların çeşitliliği ve işlevselliğinden hareketle toplumdaki rollerinin devam ettiğini iddia etmektedir. Bu makale Siverek'te Tanzimat sonrası dönemin sosyal zihniyetinin ipuçlarını veren vakıfların mahkemelere yansıyan problemlerini Şer'iyeye sicillerini temel alarak ortaya koymayı denemektedir.

Anahtar Kelimeler: Siverek, Vakıf, Hayrî Vakıf, Aile vakfı, Gayrimüslim vakıfları

Waqfs in Siverek After The Tanzimat and Their Problems Reflected in The Courts

Abstract

Although the autonomous positions of waqf, which is one of the important features of decentralization, weakened as a result of the centralization policies that began to be implemented after Tanzimat, the waqfs continued to maintain their importance in the social and economic life of society. In this period, there are many waqfs in Siverek, mainly belonging to mosques and other place of worship owned by Muslims and non-Muslims and endowed for both charitable purposes and filial conditions. This study asserts that the waqfs in Siverek continued to maintain their roles in the society considering their diversity and functionality even in the time when the decentralization policies were implemented. This article attempts to reveal the problems of the waqfs in Siverek, which gave clues to the social mentality of the post-Tanzimat era, on the basis of the Sher'iyee registers.

Keywords: Siverek, Waqf, Philanthropic Waqf, Family Waqf, Non-Muslim Waqfs

* Bu konu, 6-8 Nisan 2018 tarihlerinde düzenlenen "III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu"nda tebliğ olarak sunulmuş, daha sonra genişletilerek makaleye dönüştürülmüştür.

DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.621970>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Mart 2019 / March 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2019 / May 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; ekremakman@yahoo.com; ORCID: www.orcid.org/0000-2784-3908

Giriş

İslam toplumlarında yardımlaşma ve insanların ihtiyaçlarını karşılamaya dair yapılan tavsiye ve uyarılarla cömertlik ön plana çıkarılmıştır. Malının ve servetinin bir kısmını israfa kaçmadan, toplumda ve yaşanılan mekânda daha yararlı bir mecraya aktarmanın en geniş aracı olan vakıflar, Osmanlı Devleti uygulaması ile toplum hayatını adeta iç içe geçmiş bir sosyal ilişkiler ağına çevirmiştir (Kozak, 1985: 61). İslam hukukçuları vakıf müessesesinin hukuki çerçevesini oluşturarak bu konuda çeşitli eserler telif etmişlerdir. Osmanlı vakıf uygulamasında Hanefi Mezhebi içtihatları temel kanun olmuştur. Şeyhülislamın bu konuda verdikleri fetvalar uygulamada rehber olmuştur.¹

Bu bağlamda Tanzimat sonrası dönemde Siverek'te, vakıflar etrafında yaşanan problemler, mahkemeye yansıyan davalar incelenmiştir. Merkezîyetçi politikaların uygulandığı ve vakıfların toplumdaki rollerinin devam ettiği bu dönemde, vakıfların toplumdaki rollerinin devam ettiği, sosyal hayatın içindeki etkilerinin sürdüğü iddia edilmektedir. Vakıflarla ilgili geniş bir literatür olmasına rağmen, Siverek özelinde vakıflarla ilgili bir çalışma yapılmamıştır.² Çalışma Siverek'te vakıfların işleyişi, problemleri ve çeşitleri hakkında bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel kaynağı kaynakçada numara ve tarihleri verilen Siverek şer'îyye sicilleridir. Makalenin kapsamı mevcut şer'îyye sicillerinin verileri ışığında, Siverek'te 1850-1900 yılları arasında mahkemeye yansıyan ve böylece kayda geçen vakıflarla ilgili davalar, problemler ve uygulamaları ile sınırlı olacaktır. Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Siverek'te şer'îyye sicillerinde adı geçen ve dava konusu olan vakıf türleri, ikinci bölümde vakıflarla ilgili mahkemeye yansıyan davalar, üçüncü bölümde gayrimüslimlere ait vakıflar ve problemleri işlenmiştir.

A. Siverek'te Mahkeme Kayıtlarında Adı Geçen Vakıflar

Siverek'te 1850-1900 yılları arasında mahkemeye intikal eden davalarda adı geçen 22 değişik vakıf tespit edilmiştir. Çoğunluğunu şehirdeki camilere, kilise ve mabetlere, doğrudan hayır işlerine (su kuyusu, köprü ve yol tamirati gibi) ve aileye tahsis edilmiş, bağ, bahçe, dükkân ve evlerden oluşan vakıflar oluşturmaktadır. Şehirde gayrimüslimlere ait vakıflar da bulunmaktadır. Ermeni ve Protestan Kiliselerine ait vakıflar yanında, burada yaşayan Yahudilere ibadet yeri olarak tahsis edilmiş bir evin vakfedildiği de görülmektedir.

Döneme ait Siverek Şer'îyye Sicilleri (S.Ş.S.,No: 440,443,445)'nde tespit edilen vakıflar şunlardır. Cami-i Kebir Vakıfları, Hüseyin Çeribaşı Cami-i Şerifi (Sulu Cami) Vakıfları, Hasan Çelebi Cami-i Vakfı, Hacı Ömer Cami-i Şerifi Vakfı, Gülabi Bey Cami-i Vakfı, Haliliye Cami-i Vakfı, Siverek Kasabasına bağlı Viranşehir civarında Eyüp Nebi Hazretleri Vakfı, Hacı Hafız Muhammed bin Hacı Hasan Efendi Vakfı, Yahudilerin ibadethanesine mahsus Altun Hatun'un Vakfı, Ermeni Milleti Kilisesi Vakfı, Ermeniyan Mahallesi Kilise Vakfı, Ermeni Milleti mekteplerine tahsis edilmiş vakıf, Protestan Muksi Cevher'in Ermeni Milleti mekteplerine tahsis ettiği vakfı, Ermeni Sara'nın Protestan Milleti'nin avarızına tahsis ettiği vakıf. Uğurluzâdelerin evlâdiyet vakıfları: Hacı Azime Hatun'un evlada meşrut aile vakfı: Molla Ali Kâsan Vakfı, İsmail Efendi'nin erkek evlatlara meşrut vakfı. Kadirzâde Eyyüb Efendi Vakfı, Berberler kuyusuna meşrut vakıf, İzollu hayratı vakfı.

Siverek'teki vakıf çeşitliliği buradaki dini canlılığın da bir iz düşümdür. Şehirde Müslüman, Hristiyan (Süryani Ortodoks, Protestan, Ermeni) ve Yahudi milletlerinin ibadet yerlerine tahsis edilen vakıflar buradaki dini renkliliği göstermektedir. Diğer vakıf türleri ise, öncelikle evlada şart kılınanlar ile değişik hayır işlerine ayrılmış vakıflardır. Su vakıfları ve yol vakıfları şehrin mekân organizasyonunda önemli

bir paya sahiptirler. Çarşı içinde berberlere tahsis edilmiş bir kuyunun tamirat ve bakımı için vakfedilen dükkânlar ticari hayatın hareketi içindeki vakıfların işlevini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada vakıf tasnifi konu dışında kalmakla beraber, mahkemeye intikal eden vakıflar içinde kabaca bir sınıflandırma yapılacak olursa, Evkaf Nezâreti'ne bağlı mülhak vakıflar ile vakfiyelerinde belirtildiği gibi mütevellileri tarafından idare edilen hayrî ve evlada şart kılınmış aile vakıfları zikredilebilir. Aşağıda bu vakıf türlerine kısaca değinilecektir.

1. Nezârete Bağlanan (Mülhak) Vakıflar:

Osmanlı Devletinde vakıflar kadıların kontrolü altında mütevellileri aracılığı idare edilmekteydiler. Klasik dönemde merkezi idarenin temsilcisi olarak kadiya bağlı olan vakıflar, 19. yüzyılın başına gelindiğinde artık kontrol edilmeleri büyük bir sorun haline gelmişti. Şehirlerdeki mülk ve arazilerin büyük bir kısmı vakıf malına dönüştüğünden bu emlakın alım-satımı, vakıf gelir ve giderlerin paylaşımı ve hesaplanmasında ciddi sıkıntılar ortaya çıktı. Vakıfları bir merkeze bağlamak ve suistimalleri engellemek amacıyla, idare ve denetim işlerini yürütmek üzere 1826 yılında Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti kuruldu. Bu nezârete bağlı olan ve hususi mütevellileri tarafından idare edilen vakıflara mülhak vakıflar denmektedir (Ömer Hilmi, 1977: 17). Siverek'te şehirdeki cami vakıfları ve Eyüp Nebi Türbesi vakıfları geliri çok olan tanınmış mülhak vakıflardandırlar. Sermaye ve itibar kaynağı olan bu tür vakıflar Tanzimat sonrasında Evkaf Nezâreti'ne bağlanarak merkezi idareye bağlanmışlardır. Bu vakıflara hususi mütevellî ve bakanlık adına nezâret etmek şehir eşrafı arasında rağbet edilen bir görev olarak ortaya çıkmıştır. Vakıfların mütevelliliği ve gelirlerinin harcanması konusunda pek çok anlaşmazlık mahkemeye intikal etmiştir (S.Ş.S. 440: 123). Bu dönemde Evkaf Nezâretine bağlı Siverek'teki vakıfların muhasebe ve denetimi şehirde bulunun Evkaf Muhasebecisi vekili Hacı Ali Efendizâde Hacı Mustafa Efendi tarafından yürütölmekteydi (S.Ş.S. 445: 110). Hacı Mustafa Efendi şehrin ileri gelen eşraf ailelerinden birine (Hacı Ali Efendizâde) mensuptur. Hacı Ali Efendizâdeler bu dönemde Siverek'te en etkin şehirli bir ailedir. Gerek Kaza idare Meclisinde, gerekse daha sonra oluşturulan Belediye meclisinde çok etkin ve güçlü bir konumdadırlar. Bu meclislerin reisliğini de yapmaktadırlar. (Akman, 2017:174).Bu itibarlı görevi muhtemelen mensubu olduğu ailenin şehirdeki gücüne dayanarak almıştır. Tanzimat'la beraber ayanların ortadan kaldırılmasından sonra yerel birer güç olmaya başlayan şehir eşrafının önemli bir sermaye kaynağı olan vakıf idareciliğini ellerinde bulundurdukları görölmektedir .

2. Hayri (Şer'î) Vakıflar:

Vakıfların kurulmasının temel motivasyon kaynağı hayır yapmaktır. Vakfın sosyal statü, malını devletin müsaderesinden koruma, istenmeyen mirasçılardan devre dışı bırakılması, servetini mülkiyetten çıkararak vakıf şemsiyesi altında korumaya almak gibi dünyevi maksatlarla kurulduğuna dair görüşler de vardır. Özellikle evlada şart kılınan aile vakıfları için bu iddialar daha çok dillendirilmektedir. Hayra yönelik vakıflarda ise, vakıf sahibi doğrudan doğruya Allah'a yakınlık maksadıyla, herkesin ya da sadece fakirlerin yararlanması için mülklerini bu amaca tahsis ederek kurduğu vakıf ile alakasını keser. Bu tür vakıflara şer'i veya hayrî vakıflar denmektedir (Ömer Hilmi, 1977: 15, Bilmen,1999: c.4, 286). Siverek'te pek çok hayra yönelik vakıf malı gayr-ı menkul tespit edilmiştir. Özellikle camiler, kiliseler, türbeler, yol ve köprü yapımı, çeşmeler ve su kuyularına meşrut vakıf dükkânlar, evler ve bahçeler bulunmaktadır (S.Ş.S. 445: 19). Aşağıda tamamen hayır cihetine tahsis edilmiş bazı vakıflardan örnekler verilmiştir.

Siverek'te *Çerkozâdelerden* olup, bir dönem şehirde kaza idare meclisi azalığı da yapan Hacı Hafız Ali bin Muhammed bin Abdullah H.1283/M.1866-67 senesinde mülkü olup, Siverek Çarşısı'nda dört adet dük-

kânını Gülâbi Mahallesi yakınında yeniden inşa ve bina eylediği Haliliye Camisi ihtiyaçlarında kullanılmak üzere vakfetmiştir (S.Ş.S. 445: 133).

Hasan Çelebi Mahallesi sakinlerinden Molla Ali Kasan'ın vakfı da hayra yönelik bir vakıftır. Sahibi olduğu beş oda, önünde eyvan ve havlusu olan ve han olarak kullanılan mülkünü önce meşayihden Şeyh Ali Efendi'nin oturması, o vefat ettikten sonra "Hacı Ömer camiinin tamir ve imam masraflarına, fazla kalan olursa Haremeyn fukarasına" vakfetmiştir.³ Molla Ali Efendi mülkünü sadece hayır cihetine vakfetmiş, vakıf gerçekleştikten sonra vakfedilen mülk ile alakası kesilmiştir.

Siverek Çarşısı'nda Arasa Boğazında Yemiş Hanı avlusunda bulunan ve esnaf ile hana gelen misafirlerin yararlandığı Berber Kuyusu'nun bakımı ve devamının sağlanması için, çarşıdaki bazı dükkânlar vakfedilmiştir⁴ (S.Ş.S. 445, S.19). Bu dükkânları vakfedenlerin maksadı Allah'a yakınlık ve ibadullaha yardım etmektir. Dükkânların gelirinin vakfedenlerle alakaları kalmamış olup, doğrudan hayır işi olan bir su kuyusunun yararına kullanılmıştır.

Ayrıca şehirde ve kırsal alanda Cami-i Kebir'e tahsis edilmiş vakıf dükkânları, vakıf evler ve şire (üzüm) bağı, Hüseyin Çeribaşı (Sulu) Cami-i şerifi vakıf dükkânları ve akarları, Gülâbi Bey Cami-i vakıfları, Haliliye Cami-i şerifi vakfı, Hasan Çelebi Cami-i vakıf malları bulunmaktadır. Camiler dışında Siverek kasabasına bağlı Viranşehir civarında Eyüp Nebi Vakfı (S.Ş.S.440, S.26, No.246), şehir merkezinde Şeyh Hüseyin'in Hücreesine ait vakıf dükkânlar (S.Ş.S.440, S.150, No.1026) , Protestan ve Ermeni Kiliseleri ile Yahudilerin ibadethanesine vakıf olarak tahsis edilen ev ve dükkânlar bulunmaktadır. (S.Ş.S.445-S:95, No:61) Burada zikredilen vakıflar hayır cihetine sarf edilmek üzere sahipleri ile ilişkileri kesilerek idareleri mütevellilere teslim edilmiştir.

Daha çok dini mekânlara tahsis edilen vakıflar yanında kişilere, esnafa, fakirlere, çocuklara, su kuyularına, yol, köprü ve çeşmelerin bakımına sarf edilmek üzere vakfedilen dükkân, ev, arazi ve bağlar ilk sırayı almaktadır. Bu dönemde de toplumda vakıflar aracılığı ile sosyal ihtiyaçların karşılanmaya devam edildiğini vakıfların çeşitliliği ve yoğunluğundan anlamak mümkündür. Vakıflar dini hayat, eğitim, şehrin bazı beledi işlerinin görülmesi (su kuyularının, çeşme ve su kanallarının tamiri) gibi önemli konularda önemini sürdürmektedir.

3. Evladiyet veya Aile Vakıfları

Gelirinden yararlanma açısından en çok tartışılan, aile ya da evlada şart kılınan⁵ ve vakfedenin mütevelliliğini/idaresini ve gelirlerini önce kendisine, vefatından sonra ailesine ve evladına tahsis ettiği vakıflardır (Fetâvâ-yı Ali Efendi, 1324: 212; Yedi yıldız, 2003: 16). Servet sahibi kişi vakfettiği mülklerinin kullanımı ve gelirlerini ya da sadece idaresini (mütevelli) hayatta iken kendisine, vefatından sonra da çocuklarına ve onların çocuklarına tahsis etmektedir. Bu vakıf muamelesinde servet sahibi vakıf aracılığı ile mülkünü olası bir devlet müsaderesinden kurtarmak, miras paylaşımına karşı korumak ve vakıf gelirini kendi ailesinin yararına tahsis ettiği gerekçesi ile tartışmalara konu olmuştur (Barkan, 1940: 158; Köprülü, 1942: 13, Yedi yıldız, 2003: 17).

Bu iddialara göre, evladına ya da aile bireylerine yönelik vakıf kuranlar hayır işlemekten ziyade aslında, mülkünü vakıf şemsiyesi altında olası müsadere tehlikesinden korumaya çalışmışlardır. Ayrıca bir vasiyetname şeklini alan vakfiyelerinde mirasçıların bir kısmının sırasını değiştirerek bazı mirasçıları devreden çıkarıp mallarının parçalanmasına engel olmak amacını gütmüşlerdir. Böylece vefatlarından sonra mülklerinin devamı sağlandığı gibi, ailenin şerefi de korunmuş olur (Barkan, 1940: 161). Köprülü bu

iddiaya “Vakıfların şahsi menfaati ön plana çıkarmak maksadıyla bu kadar yaygınlaştığını iddia etmek materyalist bir telakkidir ve vakıfların kurulmasında etki eden dini, ahlaki, iktisadi ve içtimai pek çok amili gözden kaçırmaya neden olmaktadır” (Köprülü, 1942: 1) şeklinde cevap vermektedir. Vakıfların miras sistemine tepki olarak kurulduğu iddialarının ise, ancak belli bir dönem için düşünülebileceğini ve bunun bir müessesenin tamamına teşmil edilmemesi gerektiğini belirtmektedir (Köprülü, 1942: 31)

Hacı Azime Hatun’un aile vakfından da anlaşılacağı gibi, evlada ve aileye tahsis edilen vakıflar Tanzimat’tan sonra da müsadere sistemi ortadan kalkmasına rağmen varlığını devam ettirmiştir. Bu da en azından bu dönem için bile olsa bu tür vakıfların mülkün müsadereye korunması amacıyla kurulduğu iddiasını çürütmektedir. Ancak kişinin vakıf şemsiyesi altında servetini dağılmaktan kurtarmak gibi nedenler göz ardı edilmemesi gereken iddialardır. Nitekim bazı müsrif ve “mirasyedi” mirasçıların babalarından kalan serveti çok kısa zamanda tükettikleri ve sonraki zamanlarda sefil oldukları her zaman rastlanabilen sosyal bir olgudur. Bunu gören servet sahibi miras bırakanlar, servetlerini korumak, çocuklarının geçinimini teminat altına almak hem de mallarının bir kısmın fakirlere sarf etmek gibi birkaç meşru amaç gütmüş olmalıydılar (Berki, 1969: 336; Şakir Berki, 1969: 3). Siverek’te 19.yüzyılın ikinci yarısından daha önce kurulmuş ve varlıkları devam eden aile vakıflarının yanında, bu dönemde kurulmuş bu türden vakıflar da bulunmaktadır. Aşağıda bu tür vakıflara bazı örnekler verilecektir.

Fettahlızâde Hacı Azime Hatun, Siverek’te dönemin en işlek üç hamamından birisi olan çarşı merkezindeki Cıncıklı Hamamı’nın ortağıdır. H.1272/M.1855-1856 yılında muhtemelen çocukları olmadığından, hamamdaki hisselerinin gelirini evvela kendi nefesine, vefatından sonra yılda üç hatm-i Kur’an tilavet ettirilip, gelirinin fazlasını köprü ve yol tamiratına sarf olunmak ve tamirata muhtaç köprü ve yol olmadığına Cami-i Kebir Mahallesi fukarasına sarf olunmak üzere vakfetmiştir. Azime Hatun vakfın idaresini (mütevelliğini) de evvela kendisine ve kendisi vefat ettikten sonra amcası Bahaeddin Ağa ve onun erkek evlatları ve biraderi Hacı Hasan Ağa’nın erkek evlatları ve onların erkek evladına şart kılmış ve tayin etmiştir (S.Ş.S. 445: 110). Görüldüğü gibi Hacı Azime Hatun’un vakfı tam bir evladiyet vakfı olmayıp, Yediyıldız’ın tasnifindeki yarı ailevi vakıflara uymaktadır (Yediyıldız, 2003: 16). Böylece Hacı Azime Hatun vefatından sonra hamamın hisselerinin bölünmesini engellediği gibi, amcaları ve kardeşlerinin ortaklık paylarının mirasçılar arasında dağılmasını önlemeye çalışmıştır.⁶ Bu vakfiyede Hacı Azime Hatun iyi gelir getiren hamamdaki hisselerinin bir kısmının gelirini hayır işlerine tahsis ederken, yarı aile vakfı formülü ile aynı zamanda mülkünü dağılmaktan kurtarmıştır. İleri görüşlü bir işletmeci olduğu görülen Hacı Azime Hatun böylece işletmenin (hamamın) ailede kalmasını sağlamış, kendi hisselerinin gelirini de hayır işlerine ve fakirlere tahsis ederek bu vakıf aracılığı ile dinî ve ahlaki bir görevi yerine getirmiştir.

Bir başka örnek de, Hacı Hafız Muhammed bin Hacı Hasan Efendi’nin evladına şart kıldığı vakfıdır. Hacı Hafız Muhammed Siverek çarşısında bulunan yedi adet dükkânının gelirini ve tasarrufunu kendisi hayatta olduğu müddetçe kendisine, kendisinden sonra hayatta olan erkek çocuklarından Muhammed, Mahmut, Tahir ve İbrahim ile bunların erkek çocuklarına eşit olarak tasarruf edilmek üzere vakfetmiştir⁷. Aile

6 Tereke dökümünde “Cıncıklı Hamamı’nın yetmiş iki sehimde kırk yedi sehmi 15000 kuruş” olarak kaydedilmiştir. (S.Ş.S. 445: 25).

7 “...vakf-ı sahihi müebbed ve haps-i sarîh-i muhalled ile vakf ve haps edüp şöyle şart ve tayin eyledim ki, dekâkain-i mezkûreye ben hayatta olduğum müddette la yûşarikü fihî müşarikün vela yetenaza’ü fihî münazi’ün olmak üzere ben mutasarrıf olup, bi-emrillehi taala vefat eylediğimden sonra evlad-ı zükûrum Muhammed, Mahmud ve Tahir ve İbrahim ile bunlardan tevellüd edecek evlad-ı zükûrum mütesaviyen mutasarrıf olalar ve evlad-ı zükûrumdan kangisi vefat ederler ise müstehak olanlara hissesi batnen ba’de batnın ve neslen ba’de neslin evlad-ı zükûrları mutasarrıf olalar. Eğer evladı zükûrları olmayarak vefat eden olur ise onların hissesi canib-i vakfa iade olunup ol halde mustehak olanlara munkasimen verile. ... ve neslimden ber karar olan zükûrum mevcut olsa evlad-ı inâsıma hisse verilmeye. Meger batnen ba’de batnın evladı zükûrum bi’l-külliyeye munkariz olur ise ol vakit evladı inâsım mutasarrıf olalar.” (S.Ş.S. 445: 102).

fertleri (erkeklerden sonra kızlar dâhil) tamamen ortadan kalktıktan sonra, hayra yönelik (hayrî) vakfa dönüşerek, geliri Siverek'teki Haliliye Cami-i şerif ihtiyaçlarına, ondan sonra Medine-i Münevver'deki hademelere gönderilmesi hususu vakfiyeye kaydedilmiştir. Hacı Hafız'ın buradaki amacı görüldüğü gibi vakıf aracılığı ile malının dağılmasını önleyerek, erkek çocuklarının geleceğini garantiye alma endişesi gibi görülüyor. Ayrıca kız çocuklarının bu muamele ile mirastan pay almaları da engellenmiş olmaktadır. Vakfın asıl amacı olan üçüncü kişilere ve topluma yarar amacı bu vakıfta görülmemektedir. Bu tür vakıflara yapılan en önemli eleştiri, vakıf yoluyla servetin mülk statüsünden çıkarılarak devletin müdahale ve müsaderesinden koruma amacı taşıdığına dair olanı idi. Oysa 1890 yılında Osmanlı Devleti Tanzimat'tan meşrutiyete geçmiş ve geçmişte yapılageldiği şekliyle müsadere uygulaması ortadan kalkmıştır. Öyle ise bu evladiyete meşrut vakfın müsadere korkusu ile bir bağlantısını kurmak mümkün görünmemektedir. Ancak vakfiyedeki şartlara göz atıldığında, İslam miras hukukunun dışına çıkmak ya da vakıf yolu ile servetin dağılmasını ve parçalanmasını önlemek gayesi görülebilir. Bu açıdan Hacı Hafız Muhammed Efendi'nin adı geçen vakfı, yapılan tenkit ve itirazlara açık bir örnek olduğu düşünülebilir.

B. Vakıflarla İlgili Problemler

Klasik Osmanlı toplum hayatının merkezinde yer alan vakıflar, Tanzimat'tan sonra hem vakıf mülklerin giderek çoğalması ve kontrol edilemez hale gelmeleri hem de merkezileşmenin gereği olarak mütevellilerin gücünü kırmak amacıyla kısmen devlet kontrolüne alınmaya başlandılar. Ancak vakıflar toplumun sosyal hayatında merkezi konumlarını bu dönemde de sürdürmüşlerdir. Bunu da mahkemelere yansıyan vakıflarla ilgili davalardan çokluğundan anlamak mümkündür. Aşağıda vakıflarla ilgili Siverek Şer'iyeye sicillerinde adı geçen davalara birer örnek verilecektir. Böylece Tanzimat döneminde Siverek örneğinde vakıfların toplumdaki rolü ile genel durumları hakkında bir fikir edinme imkânı ortaya çıkacaktır.

Vakıf Malın Şahıs Mülkü İle Değiştirilmesi (İstibdal) Davaları: İstibdal kısaca vakıf malının, mülk olan bir diğer mal ile haklı gerekçelerle ve vakıf lehinde olmak şartıyla değiştirilmesidir (Pakalın, 1983: c.2: 96). İslam hukukçuları bazı şartlarla cevazına hüküm vermekle beraber, bu muameleyle şüphe ile bakılmış ve bu konuda uzun tartışmalar yaşanmıştır (Ömer Hilmi, 1977: 115, Bilmen, 1999:c.4: 355, Akgündüz, 3003: 377). İstibdal işlemi su-i istimal şüphesini gidermek için, muamele pek çok şarta bağlandı halde, kötü ve gizli niyete dair kafalardaki soru işaretleri hep var olmuştur (Özkaya, 2010: 472).

Siverek'te Câmî-i Kebir'e vakfedilmiş iki parça bahçeyi, Hacı Ali Ağa bin Mehmet Razi adlı kişi, Çermik Mahallesi'ndeki bir bab dükkânı ile değiştirmeye talip olmuştur. Vakfın mütevellisi İsa Efendi "*ben dahi tevliyetim hasebiyle cânib-i vakfa enfa' ve evfer (faydalı ve daha iyi) olmağın istibdâl muradıdır*" diyerek mahkemeye başvurur. Bilirkişi heyeti vakfa ait bahçe ile değiştirilecek dükkânı teftiş ederek, vakıf bahçeye dört yüz yetmiş üç kuruş, dükkâna da, bin iki yüz dört kuruş değer takdir ederler. Ayrıca dükkânın kira gelirinin bahçenin gelirinden fazla olduğunu da mahkemeye sundukları ehl-i vukûf (bilirkişi) raporunda belirtirler⁸. Şer'iyeye mahkemesi de işlemin vakfın lehine olduğuna hükmederek, istibdala müsaade etmiştir (S.Ş.S. 444: 120).

Tanzimat sonrası dönemde Siverek'te pek çok vakıf mülkün değiştirilmesi davası bulunmaktadır. Bu davaların hepsi burada zikredilmeyecektir. Ancak bütün istibdal davalarında gayr-ı menkul binalar konusunda uzman olan usta ve diğer bilirkişilerin yazılı ve sözlü raporlarında şahıs malı, değiştirilmek istenen vakıf mülkten daha pahalı ve geliri daha fazla görülmektedir. Bu satış ve değiştirme muamelesinin vakıf

8 Bu dönemde binalarla ilgili keşiflere bilirkişi olarak genellikle mahkeme kâtibi Mevlana Şerif Efendi ile Mimar-ı Rum Gümüşhaneli Usta Yani veledi Konstantin başkanlığındaki bir heyet katılmıştır (S.Ş.S. 440: 103).

için “*daha evla ve enfa*” olduğuna dair görüş sonunda istibdal gerçekleştirilmektedir. Burada cevabı merak edilen soru şudur. Mülk sahipleri, dükkânlarının kıymeti vakıf dükkânın kıymetinden fazla olduğu halde, bu istibdal işine neden girmektedirler? Bu kişiler bunu sırf vakıf malına bir iyilik ve katkı olsun diye mi yapıyorlar? Doğrusu bu soruların cevaplarını mahkeme sicilinin kalıplaşmış ve formüle edilmiş ifadeleri arasında bulmak zor gibi görünüyor. Ancak vakıf malını değiştiren vakıf idarecisi/mütevelli ile bu mala talip olanların ilişkileri, şehirdeki statüleri, mal varlıkları, ticari tecrübe ve meslekleri göz önünde bulundurulduğunda belki bu konuda bazı ipuçları bulunabilir. İncelenen mahkeme kayıtlarında üç adet istibdal davasında Ali Ağa, ikisinin de Paşazade Eyüp Efendi'nin isimlerinin geçmesi, yukarıdaki soruların cevabı hakkında bir ipucu verebilir. Belgelerden anlaşıldığına göre bu iki şahıs şehir merkezinde ticaret ile uğraşmakta ve muhtemelen emlak işi de yapmaktadırlar. Üzerlerinde hane, dükkân ve değişik dükkân hisselerinin kaydı bulunmaktadır (S.Ş.S. 440: 103, 150). Bir kısım vakıfların Vakıflar Nezâreti'ne ilhak edilmesine rağmen, yerelde bu vakıflara idareci/mütevelli olarak tayin edilen kişilerin bazı uygunsuzlukları ve yukarıda görüldüğü gibi muvazaalı gibi görünen muamelelere giriştikleri anlaşılmaktadır.

Vakıf Arsasının Kiraya Verilmesi (İcare-i Zemin): Vakıf arazilerinin belli bir zaman sonra şahısların mülkiyetine geçmesine yol açan bir muamele de şahısların vakfa ait bir arsa üzerinde her yıl taksitler halinde belli bir kira ödeyerek bir bina veya dükkân inşa etmesi ve kullanmasıdır. Arsa vakfa ait olmakla beraber, üzerinde yapılan bina yıllık belli bir kira ödeyen şahsa kalmaktadır. Bu muameleye mukataalı vakıf ya da icare-i zemin denmektedir. Su-i istimalere açık olan bu işlem İslam hukukçuları tarafından eleştirilmekle beraber Ömer Nasuhi Bilmen'e göre “Bu muamele, bazı yerlerde kıyasa muhalif olarak kabul edilerek bir teamül hükmünü almıştır” (Bilmen, 1999: c.4: 291; Zerka, 1993: 801). Siverek'te bu şekilde kiraya verilip daha sonra anlaşmazlık konusu olan evladiyete meşrut vakfın dükkân ve arsası buna iyi bir örnektir. Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre Ermeni kalaycı Avanis, Uğurluzâdelerin vakfına ait bir arsada dokuz yıllık belli bir kira karşılığında bir kalaycı dükkânı inşa etmiştir. Daha sonra Uğurluzâdeler Ermeni kalaycıdan ailenin kaplarını kalaylamak üzere alacakları kira bedelinden vazgeçmişler. Ancak zamanla Avanis'in torunlarından Kalaycı Sevdaloğlu Ero dedesinin yaptığı bu anlaşmadan haberi olmadığını beyan ederek dükkânın kendi mülkü olduğunu iddia etmiştir. Yapılan muhakeme sonunda dükkânın Ero'ya, arsanın ise vakfa ait olduğuna hükmedilmiş, vakıf mütevellisi tarafından Ero'ya dükkânın kıymeti olan altı yüz kuruş ödenmiş ve dükkândan el çektilmiştir. Böylece icare-i zemin usulü ile kiralanan ve belki bir müddet sonra Kalaycı Ero'nun mülküne geçebilme ihtimali olan arsa vakfa iade edilmiştir (S.Ş.S.440, S.17). Vakıfların sosyal ilişkileri belirlediği toplum hayatı burada Müslüman ve Ermeni iki ailenin ilişki ağını da ortaya koymaktadır. Dedeleri arasındaki bir aile yakınlığı ve dostluğu, vakıf arsanın Kalaycı Avanis'e az bir ücretle kiralınmasına belki de dostları Ermeni ailesinin geçimini sağlamanın yolunu açmak için verilmiştir. Ermeni aile de dostluklarını Uğurluzâdelerin kaplarını kalaylamak suretiyle devam ettirmişlerdir. Ancak bu dostluğun zaman içinde torunlara kadar ulaşmadığı görülmektedir. Farklı din mensupları arasındaki anlaşmazlıkların mahkemeye yansımaları aralarındaki ilişki yoğunluğunu da göstermektedir.

Diğer davalar: Vakıf mütevellileri ve vakıflardan yararlananlar arasında sık görülen davalardan biri de vakfiye şartlarına uyulmadığına dair vakfı yönetenler hakkında yapılan şikâyetlerdir. Vakfiye, vakıf sahibinin kanunu gibidir. Vakfiyeler mahkemede sicile geçirilerek kesinlik kazanmaktaydılar. Günümüze ulaşmaları da mahkeme sicillerinde muhafaza edilmeleri sayesinde olmuştur. Siverek'te de Evkaf Muhasebecisi Hacı Mustafa Efendi Cincıklı Hamamın mütevellisi Abdulfettah Ağa bin Muhyiddin Ağa küçük olduğundan onun vasisi olan Osman bin Abdullah'ı vakfiyedeki şartlara uymadığından dolayı şikâyet etmiştir. Vasi Osman ellerindeki vakfiye suretini “Mahkeme-i şer'iyede mahfuz olan sicilât” ile karşı-

laştırılması için ibraz etmiş, her iki suretin aynı olduğu tespit edildiği için şikâyetçinin davası düşmüştür (S.Ş.S.445, S.110) . Hasan Çelebi Mahallesi'nden Ahmet Cemil bin Hüseyin Ağa amcası oğlu İsmail bin Hafız Abdullah'ı dedelerinden kendilerine intikal eden vakıf hissesine ve bu hisselerden gelen kira gelirine el koyduğu için şikâyet etmiştir. Vakıf mütevellisi İsmail elinde vakfiye senedi olmadığından mahkemeye çağırdığı eski müftü Hacı Numan Efendi bin Hafız Mustafa ve Muhammed Salihzâde Mustafa Efendi'nin şهادetleri ile Ahmet Cemil'e davadan el çektirmiştir (S.Ş.S. 445: 133).

Siverek Şer'iyeye Mahkemesi'ne intikal eden bir başka vakıf davası da vakfın alacakları ile ilgilidir. Hasan Çelebi Camisi vakıflarının mütevellisi Siverek eşrafından Terzizâde Mustafa Ağa, camiye ait vakıfların gelirinden on sekiz bin yüz kırk yedi buçuk kuruşu Said Ağaya borç vermiş karşılığında sakin olduğu evini rehin almıştır. Müteveli mahkemeden aldığı belge (i'lam) ile vefat eden Said Ağa terekesinde bulunan rehin evi suk-ı sultanide on iki bin altı yüz kırk yedi buçuk kuruşa sattırmıştır. Alacağın kalan kısmı için müteveffa Said Ağa'nın terekesine sahip mirasçılara müracaat olunmuştur (S.Ş.S. 444: 168). Evi bu fiyata vakıf mütevellisi Hacı Mustafa Ağa almıştır. Vakıf mütevellisi Terzizade Mustafa Ağa şehir eşrafından olup, mütevellisi olduğu vakıflara ait büyük bir serveti piyasaya sürmüştü. Siverek'te belediye reisliğini de ellerinde bulunduran Terzizâdeler, vakıf sermayesini şehirdeki statülerini pekiştirme aracı olarak kullanmaktadırlar. Dava ile ilgili sicilde ilginç bir ayrıntı da müzayedeye çıkarılan rehine evin vakıf mütevellisi Mustafa Ağa tarafından satın alınmasıdır.

Mahkeme kayıtlarında vakıflarla ilgili davalar özetle şöyle sıralanabilir; istibdal davaları, vakıf arazisinde bina inşa eden zemin kirası davaları, evladiyete şart kılınmış vakıfların mirasçılarının anlaşmazlıkları, vakıf hisselerinin gasp edilmesi, vakfiye şartlarına uymamak, kendisinden yararlanılamaz hale gelip harap olmak üzere olan vakıfların yeniden paylaşılması veya bir başka mülkle değiştirilmeleri gibi davalardır (S.Ş.S.440, s.55).

C. Gayrimüslim Vakıfları

Siverek'te Müslümanlara ait vakıflar olduğu gibi, burada yaşayan Ermeni, Süryani-Protestan ve Yahudilerin de çeşitli vakıfları bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin kurdukları bu vakıflar da şer'iyeye mahkemesinde şer'î usullere göre kurulmuş olup, anlaşmazlıkları da yine şer'î mahkemede çözümlenmiş, davaları bazen fetva için müftüye havale edilmiştir. Aşağıda bu vakıflardan ve mahkemeye intikal eden davalardan bir kısmı özetlenecek ve Siverek'te gayrimüslim vakıfların nasıl işlediği tartışılacaktır.

Protestan Muksi Cevher'in Ermenilere Tahsis Edilen Vakfı: Siverek Hasan Çelebi Mahallesi'nde müte-mekkin Protestan mezhebine mensup Muksi Cevher Hatun muhtemelen yaşlı olduğundan, mahkeme kâtiplerinden Ali Efendi'yi evine çağırmıştır. Müslüman şahitler huzurunda adı geçen milletin (Protestan) başpapazı Tavid (Davud) Keşiş veledi Sarkis'i vakfına müteveli olarak tayin eden Muksi Cevher, vakfettiği dükkânın kiraya verilerek gelirinin Siverek'teki Ermeni Milleti mekteplerine ve daha sonra aynı şehirdeki Ermeni Milleti fukarasına tahsis edilmesini şart koşmuştur. Evine çağırdığı mahkeme heyeti önünde vakfi tescil ettirmiştir (S.Ş.S. 445: 10). Hasan Çelebi Mahallesi'nden Ermeni Makdis Sarkis veledi Karabet de tıpkı Muksi Cevher Hatun gibi kendi mülkü olan bir fırın ve bir evin yarsını vakfedip, kiraya verildikten sonra dükkân ve menzilin yıllık kira gelirini Ermeni Milletinin mekteplerine ve daha sonra aynı mahallede bulunan Ermeni Milleti fukarasına tahsis etmiştir (S.Ş.S. 445: 15). Burada vakıf sahipleri mülklerinin gelirlerini sadece kendi milletlerinin fukarasına ve mekteplerine vakfetmişler. Gayrimüslimlerin kendi milletlerinin fukarası lehine vakıf kurmaları şeyhülislam fetvaları çerçevesinde kabul edilirken, burada vakıf geliri kilise ve mektep gibi bir kuruma tahsis edilmiştir (Düzdağ, 2018: 127) .

Ermeni Sara Hatun'un Protestan Vakfı: Hasan Çelebi Mahallesi'nde oturan doksan yaşındaki Ermeni Sara binti İğos adındaki kadın kendi mülkü olan bir dükkânın gelirini Siverek'teki Protestan Milletinin mali yükümlülüklerine (avarız ve tekâlif-i örfiyelerine) ve fukaralarına sarf edilmek üzere vakfeder. Çocukları annelerinin yaşlı ve bunamış (ma'tüha⁹) olduğunu, bu durumda yaptığı vakfın *şer'an* caiz ve geçerli olmadığını iddia ederek mahkemede anneleri için vesayet davası açarlar. Mahkeme Sara Hatun'a bir vasi tayin ederek vakıf işlemini durdurur. Sara Hatun bizzat mahkemeye giderek naibin huzurunda akli meleklerinin yerinde olduğunu, menfaat ve zararını fark edecek kudrette bulunduğunu ve vâsiye ihtiyacını olmadığına dair bir hüccet alarak adı geçen dükkânının gelirini sadece Protestan Millette sarf edilmesini şart koşarak vakfını tesciller. Çocukları bu işlemde memnun olmamışlardır. Bu memnuniyetsizlik Ermeni olan Sara Hatunun mülkünü Protestanlara vakfetmesi olabildiği gibi, kendilerine miras kalacak dükkânın vakıf yoluyla ellerinden alınmış olmasından da kaynaklanmış olmalıdır (S.Ş.S. 445: 110).

Her üç vakıfta da dikkati çeken husus vakfın sadece bir cemaate tahsis edilmesidir. Adı geçen iki vakıfta sadece Ermeni, diğerinde de sadece Protestanlar zikredilmiştir. Maksi Cevher Hatunun Protestan olmasına rağmen vakfettiği dükkânın gelirini sadece Ermeni çocukların eğitimi ve Ermeni fakirlerine, Sara Hatun da Ermeni olmasına rağmen vakıf gelirini sadece Protestanlara tahsis etmiştir. Bu dönemde Protestanların bölgede etkinliklerini artırmalarıyla farklı mezhep mensupları arasında çatışma ve gerginliklerin yaşandığı görülmektedir. Siverek'te anılan dönemde Süryani Kadim (Ortodoks) ve Katoliklere karşı Protestanlar ile Ermenilerin yakınlaştıkları görülmektedir. Katolikler ve Protestanlar bölgede hem Süryani hem de Ermeni Ortodokslar arasında faaliyetlerini hızlandırmış, bu cemaatler arasında ciddi sürtüşmeler yaşanmıştır¹⁰. Hayır sahiplerinin vakıfların sadece bir mezhep mensuplarına tahsis etmeleri de buradaki ayrışmayı göstermesi açısından ilginçtir. Siverek'te 1884-85 yıllarında maarif komisyonunda gayrimüslimleri Protestan keşiş Davut Efendi temsil etmektedir. Keşiş efendi şehirdeki bu itibarlı mecliste yer aldığına göre kendi cemaati ve diğer Hristiyan mezhepleri arasında saygın bir kişiliği olmalıdır. Vakfın mütevellisi olarak Tavid (Davut) keşişin tayin edilmesi keşişin şehirdeki konumu ile ilgili olabilir. Ayrıca Ermeni ve Protestanlar arasında muhtemelen Katoliklere karşı bir yakınlık olduğu görülmüyor. İkinci bir ihtimal hayır işinde bulunan kadınların Ermeni Protestan mezhebine geçiş yapmış olmalarıdır.¹¹ Ancak Müslüman hayır sahiplerinin (Siverek ölçeğinde) bir kısmının din farkını dikkate almadıklarını Hacı Azime Hatun vakfiye şartlarından gözlemlemek mümkündür. Azime Hatun vakfettiği Cincıklı Hamamı'nın gelirlerini Siverek'teki *Camii Kebir Mahallesi fukarasına* harcanması kaydını koymuştur. Bu mahallede Müslümanların yanında gayrimüslimler de yaşamaktadır (S.Ş.S. 445: 31). Vakfın geliri sadece Müslüman fakirlere tahsis edilmeyip bütün mahalle sakinlerine şart kılınmıştır.

Altun Hatun'un Yahudi Mabedine Vakfedilen Hanesi: Siverek'te Hasan Çelebi Mahallesi'nde yaşayan Yahudi Milletinden Şı'o'nun kızı Altun adlı kadın hayatta iken kendisine ait aynı mahalledeki altı göz evini burada yaşayan Yahudi millete mahsus ma'bed olmak üzere vakfetmiştir. Ancak Altun'un vefatından sonra erkek ve kız torunları Mayır, Moşi, Üzeyr, Altun ve Sara babaannelerine ait evin mirasçısı olduklarını iddia ederek, adı geçen evin, vakıf mütevellisi olan Hayım'dan alınıp kendilerine teslim edilmesini talep ederler. İddialara cevap veren Hayım, Altun Hatun'un on dört yıl önce kendisi hayatta iken adı geçen evini Yahudi milletin ibadeti için vakfedip, kendisini de müteveli tayin ettiğini şehirdeki Yahudi cemaatinden "Merdik veledi Nesim ve Berho veledi Harun ve Büro veledi Nesim ve Muşi veledi Rahmo" adlı kişilerin şahadetleri ile ispatlamış ve Altun'nun torunları davadan men' olunmuşlardır. (S.Ş.S. 440: 158).

Belgeden anlaşıldığına göre Siverek'te küçük bir grup Yahudi topluluğu bulunmaktadır. H.1258/M.1842-43 tarihli Siverek Nüfus defterine göre Siverek merkezinde Yahudilerin nüfusu sekiz hanede 26 erkektir.

(BOA. NFS.d.2703, s.57). Küçük bir topluluk bile olsa miras konularında ve mal mülk davasında her zaman anlaşmazlıklar olabileceği görülmektedir. Altun Hatun, Hasan Çelebi Mahallesi'nin çarşıya yakın merkezi bir yerinde, altı odası ve eyvanı olan evini hayır cihetine tahsis etmiştir. Vakıf ev, cemaatin dini işlerine tahsis edildiği halde, davaları şer'î mahkemede çözülmüştür. Şahitler kendi cemaatlerinden olmasına rağmen şer'î kurallara göre tezkiye edilmişlerdir. Ayrıca bu belgenin de ortaya koyduğu gibi şehirde mahalle yapılanması homojen değildir. Hasan Çelebi Mahallesi'nde bulunan Yahudi mabedi olarak hizmet veren evin etrafında Müslüman aileler oturmaktadır. Ev daha önce Yahudi Milleti'nden vefat eden Altun'a ait olduğuna göre, Altun Hatun ve diğer Yahudi aileler aynı mahalle ve sokakta Müslümanlarla iç içe oturmaktadırlar. Osmanlı şehirlerinde mahallelerin dini ve etnik açıdan homojen olduğu burada da görülmektedir.¹²

Sonuç

Merkeziyetçi yapının giderek güçlendiği 19.yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nin adem-i merkeziyetçi unsurlarının işlevlerinin giderek azaltıldığı ve klasik dönemdeki güçlerini kaybettikleri bir dönem olarak bilinir. Merkeziyetçi uygulamalardan en çok etkilenen kurumların başında kadılık ve ona bağlı olan vakıf müessesesi gelmektedir. Fakat uygulamada Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Siverek örneğinde olduğu gibi küçük bir kasabada bile vakıfların sosyal hayatın en önemli unsuru olmaya devam ettikleri görülmektedir. Siverek'te mahkemeye yansıyan vakıf davalarına bakıldığında, şehirde tamamen hayra yönelik vakıflar olduğu gibi daha çok ailevi ve yarı ailevi vakıflar bulunmaktadır. Bu dönemde mevcut vakıflara ek olarak, yeni vakıflar kurulmaya devam edilmiştir. Siverek'te gayrimüslimlere ait vakıflar da bulunmaktadır. Yahudi, Protestan ve Ermenilere ait vakıflar arasında evlada meşrut vakıflara rastlanmamıştır. Siverek'teki gayrimüslim vakıfları, öncelikle cemaat mekteplerine, kilise ve Yahudi mabedine olmak üzere, kendi cemaatlerinin fukarasına tahsis edilmişlerdir.

Siverek'te mahkemeye intikal eden vakıf problemleri arasında, hayra yönelik vakıfların devamlılığını sağlama amaçlı davalar, mülkünü vakfettikten sonra vefat edenlerin mirasçılarının itirazları, aile vakıflarında bir veya iki nesil sonra vakıf gelirinden yararlanan erkek mirasçılarının hisse paylaşımında anlaşmazlıkları önemli bir yekûn tutmaktadır. Bu problemler arasında İslam hukukçuları ve yabancı araştırmacılar tarafından en çok tartışılan, aile vakıfları ile vakfın istibdali konusudur. Özellikle şahısların, vakıf malları, mülk mallarından daha kıymetli olmasına rağmen istibdale talip olması soru işaretlerine neden olmaktadır.

Mahkeme sicillerine yansıyan mevcut vakıfların dava ve problemleri, yeni kurulan vakıfların işlevleri ve mahiyetleri aslında belli bir dönemdeki Osmanlı toplumunun sosyal yapısına ayna tutmaktadır. Tanzimat döneminde de vakıfların hayatın merkezinde olduğu, sosyal yaşamın hemen her alanında insanları meşgul ettiği görülmektedir. Esnafa vakfedilen bir kuyunun tamirinden, çeşme, yol ve köprülere, bir fırıncının kiraladığı dükkândan, bir cami veya kilise ve mektep ihtiyacına, ailesinin servetini dağılmaktan kurtaran aile vakıflarına kadar küçük bir taşra kasabasında vakıfların sosyal hayatı ne nedenli canlı tuttuğu mahkeme kayıtlarının satır aralarından ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA).

BOA. NFS. d.2703,1258-1843-44 s.57-58.

443 No'lu Siverek Şer'iyeye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1268, Bitiş Tarihi: H.1269).

438 No'lu Siverek Şer'iyeye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1283, Bitiş Tarihi: H.1284).

441 No'lu Siverek Şer'iyeye Sicili, (Başlama Tarihi: H. 1285, Bitiş Tarihi: H.1290).

440 No'lu Siverek Şer'iyeye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1288, Bitiş Tarihi: H.1297).

444 No'lu Siverek Şer'iyeye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1288, Bitiş Tarihi: H.1298)

445 No'lu Siverek Şer'iyeye Sicili, (Başlama Tarihi: H.1306, Bitiş Tarihi: H.1309).

Kitap ve Makaleler

Akgündüz, Ahmet (2013). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.

Alkan, Mustafa (2014). *Adana Vakıfları, İnsan Vakıf ve Şehir*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Barkan, Ömer Lütfi (1940). "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar". İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, (Cilt. 6 Sayı.1), 168-181.

Berki, Ali Himmet (1969). "Vakıflar ve Vakıfların Maruz Kaldığı Tecavüz ve İhmaller." *Vakıflar Dergisi*, (VIII), s.335-340

Berki, Şakir (1969) "Vakfın Mahiyeti". *Vakıflar Dergisi*, (VIII), 1-7.

Bilmen, Ömer Nasuhi (1999). *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Basın ve Yayınevi.

Çatalacalı Ali Efendi(1324). *Fetavay-ı Ali Efendi (Fetavay-ı Feyziyye ile Birlikte)* Dersaadet: Naşir Muhammed Mehdi.

Demirel, Ömer (2000). *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ez-Zerka, Ahmet Mustafa (1993). *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*. Ter. Servet Armağan, İstanbul: Timaş Yay.

İlmiye *Salnâmesi (1334)*. Birinci Defa, Matbaa-i Amire.

Hilmi Efendi, Ömer (1977). *İthafu'l-ahlaf fi ahkâmi'l-evkâf*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.

Kozak İ.Erol (1985) *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*. İstanbul: Akabe Yay.

Köprülü, M. Fuat (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, (II), 1-35.

Osmanlı Arşivinde Şeyhülislam Fetvaları (2015), Yayına Hazırlayanlar: Sinan Çuluk, Yılmaz Karaca, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özkaya, H. Gökçen (2010) "Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul'da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (Cilt 8, Sayı. 16), 467-488.

Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

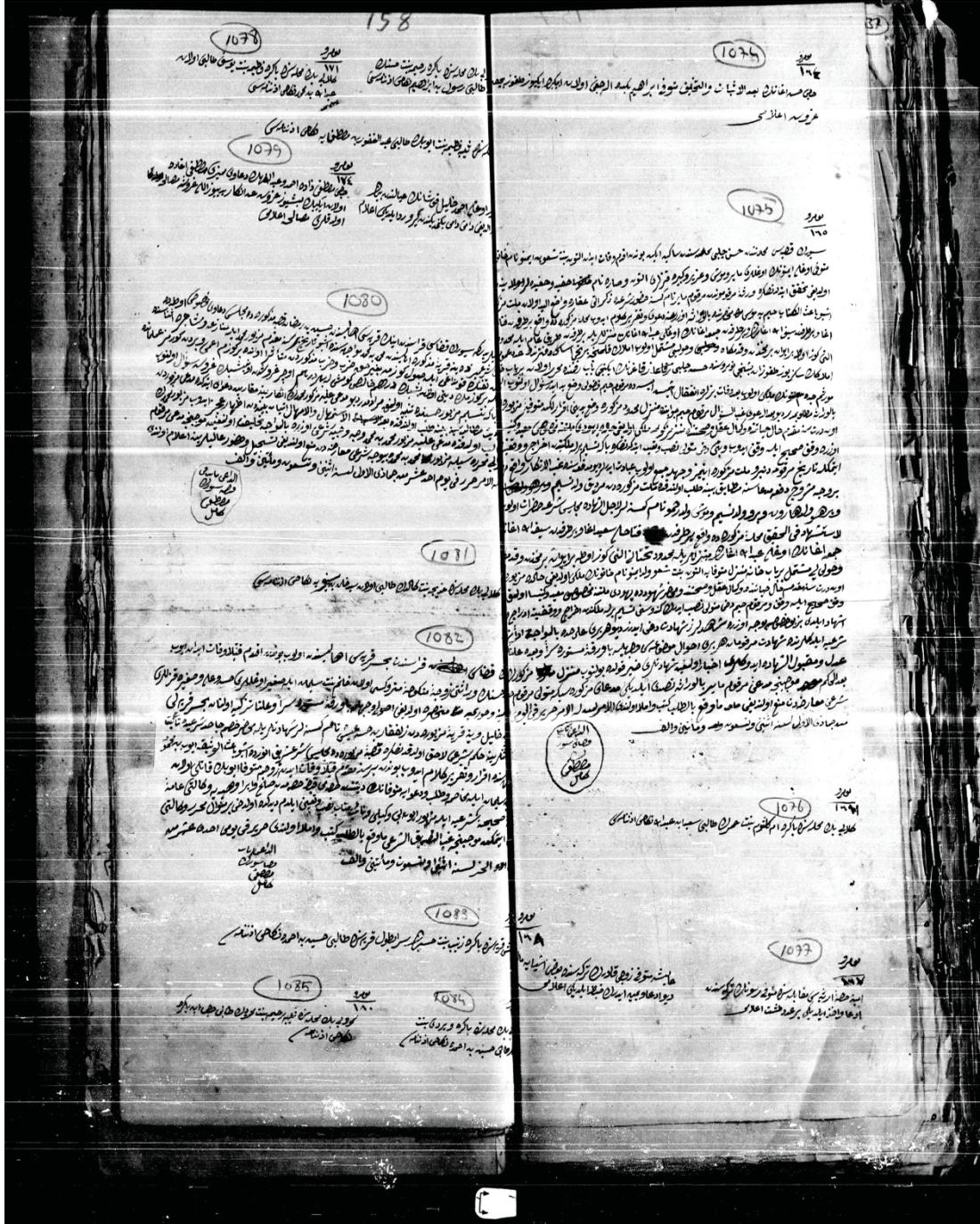
Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Yedişildiz, Bahaeddin (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Yüksel, Hasan (1988). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*. Sivas: Dilek Matbaası.

Eklr

Ekl 1. 440 No'lu Siverek Şer'ıye Sicili, Belge No: 165

19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı*

Sefa Alp** - Selahattin Satılmış***

Öz

Vakıf, genel olarak insanların ellerindeki mallarının bir kısmını veya tamamını Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla hayır amaçlı müesseselerin kurulması ve faaliyetlerini sürdürmesi için sarf etmesidir. Bu düşünce ile XIX. yüzyılda Aksaray'da birçok yeni vakıf kurulduğu gibi daha önceki dönemlerde kurulan vakıfların önemli bir kısmı da faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu vakıflardan birisi de "Karamanoğlu Mehmet Bey Camii Vakfı"dır ki, inşa edildiği Anadolu Selçukluları döneminden itibaren Aksaray için tarihi bir öneme sahip olan Karamanoğlu Mehmet Bey Camii'nin giderlerini karşılamak amacıyla kurulmuştur. Arşiv kayıtlarında Karamanoğlu İbrahim Bey Camii, Karamanoğlu Camii ya da Cami-i Kebir (Ulu Camii) şeklinde geöen bu tarihi cami, vakfının sağladığı maddi imkanlarla günümüze kadar ulaşmış olup, halen Aksaray'ın en önemli mabedi olma özelliğini sürdürmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden elde edilen defter ve belgeler ışığında hazırlanan bu çalışmada Karamanoğlu Mehmet Bey Camii'nin tarihi, özellikleri, XIX. yüzyılda geçirdiği tamirler ve masrafları ile caminin bağlı bulunduğu vakfın görevlileri, vakfın gelirleri ve giderleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Aksaray, Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl, Karamanoğlu Mehmet Bey Camii Vakfı

The Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque and Waqf in 19th Century

Abstract

In general, the waqf is people's spending some or all of their properties for the purpose of establishing charitable institutions and to continue their activities in order to get God's approval. With this thought, many new waqfs were established in Aksaray in the 19th century and a considerable part of the waqfs that were established in the previous periods continued their activities in these years. One of these waqfs is "Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque Waqf". It was endowed in order to meet the expenses of Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque, which has a historical importance since the Anatolian Seljukian period. Karamanoğlu İbrahim Bey Mosque, Karamanoğlu Mosque or Cami-i Kebir (Grand Mosque) in the archives, this historical mosque has survived to the present day with the financial means provided by its waqfs and still continues to be the most important temple of Aksaray. In this study prepared in the light of the books and documents obtained from the General Directorate of Foundations and Prime Ministry Ottoman Archives of the Prime Ministry, the history and characteristics of the Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque, XIX. century, the repair and expenses of the mosque, the waqf's staff, the waqf's revenues and expenses are discussed in detail.

Key Words: Waqf, Aksaray, Ottoman State, XIXth Century, Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque Waqf

* Bu çalışma Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan "Aksaray'da Vakıf Kültürüne Bir Örnek: Karamanoğlu Mehmet Bey Camii Vakfı (19. Yüzyıl)" isimli tezden üretilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Sefa Alp, "Aksaray'da Vakıf Kültürüne Bir Örnek: Karamanoğlu Mehmet Bey Camii Vakfı (19. Yüzyıl)", Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2018.

DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.564130>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Mayıs 2019 / May 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Eylül 2019 / September 2019

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi; sefaalp3368@gmail.com; ORCID: www.orcid.org/0000-0002-3500-0735

*** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Aksaray/Türkiye; sselahattin2003@hotmail.com; ORCID: www.orcid.org/0000-0002-2282-9421

Giriş

Aksaray, askeri ve ticari yolların kavşağında bulunmasından dolayı Anadolu Selçukluları ve Karamanoğulları dönemlerinde stratejik derecede öneme sahip bir yerleşim birimi olmuştur. Bu sayede Aksaray şehirleşme ve vakıflaşma açısından en parlak zamanını da bahsi geçen iki dönemde yaşamıştır (Yörük, 2002: 211). Anadolu Selçukluları, fethettikleri bu şehri Türkleştirmek ve İslamlaştırmak adına cami, mescit, medrese, dârü'l-kurrâ¹, tekke ve zaviyelerle donatarak şehrin dini, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur (Temel, 2008: 10). Aksaray'daki Ulu Camii, Sultan Hanı, Alayhan, Ağzıkarahan, Kızıl (Eğri) Minare, Hacı Yusuf (Cıncıklı) Mescidi, Ebubekiriyye Medresesi, Seyfiyye Medresesi, Dârü'ş-şifa, Başköprü ve Kılıçarslan Türbesi Anadolu Selçukluları döneminden kalan önemli mimari eserlerdendir (Gül, 2013: 13).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmaya başlaması üzerine Karamanoğullarının hâkimiyetine giren Aksaray, bu dönemde de önemli bir merkez ve vakıf şehri olma özelliğini devam ettirmiştir. Anadolu Selçukluları dönemindeki kadar olmasa da hayır müesseseleri faaliyetlerini bu dönemde de etkin bir şekilde sürdürmüştür. Deprem ve sel gibi doğal afetler neticesinde yıkılan veya büyük ölçüde hasar gören kale, cami, mescit vb. yapılar bu dönemde tamir ya da yeniden inşa edilmiştir (Koltuk, 2011: 19). Karamanoğulları döneminde adeta yeniden inşa edilir derecede tamir edilen mimari yapılardan birisi de, inşa edildiği Anadolu Selçukluları döneminden itibaren Aksaray'ın en önemli mabedi olan ve günümüzde de bu konumunu sürdüren Ulu Camii'dir. Bahsi geçen tamirin Karamanoğlu II. Mehmet Bey tarafından gerçekleştirilmesinden dolayı cami daha sonraları "Karamanoğlu Mehmet Bey Camii (KMBC)"² olarak anılmaya başlamıştır (Şehri Süleha, 2014: 5). Osmanlılar zamanında ise Aksaray'daki vakıfların devamı sağlanarak daha önceki dönemlerde inşa edilen dini, sosyal ve kültürel müesseselerin faaliyetlerini sürdürmelerine ve bakımları yapılmak suretiyle birçoğunun günümüze kadar ulaşmasına imkan sağlanmıştır (Koltuk, 2011: 20).

Aksaray'da bulunan vakıfları ele alan birkaç akademik çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bunlardan İbrahim Hakkı Konyalı'nın kaleme aldığı *Abideleri ve Kitabeleri ile Aksaray Tarihi* isimli eserde, birkaç muhasebe kaydı ve berat üzerinden KMBC Vakfı'nın 19. yüzyıldaki muhasebesi ve görevlilerine dair bilgiler bulunmaktadır, ancak bunlar oldukça sınırlıdır (Konyalı, 1974). Bir diğer ilgili çalışma Eşref Temel'in Aksaray'daki eğitim faaliyetlerini incelediği *Hurufat Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)* adlı yüksek lisans tezidir (Temel, 2008). Eser çeşitli eğitim müesseselerinin yanı sıra KMBC'de yürütülen eğitim faaliyetleri ve görevlileri hakkında da bilgiler vermekle kısmen konumuza ışık tutmaktadır. Zekai Erdal, Mustafa Fırat Gül ve Orhan Özdi'l'in birlikte kaleme aldıkları "*Aksaray Ulu Camii*" başlıklı kitapta ise KMBC'nin tarihi hakkında önemli bilgiler mevcuttur, ancak caminin bağlı bulunduğu vakıf hakkında sadece bazı belgelerin transkripsiyonuyla yetinilmiştir (Erdal-Gül vd.). Mehmet Zeki Oral'ın *Vakıflar Dergisi'*nde yayınladığı makale ise *Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları* başlığını taşımasına rağmen sadece Aksaray'da 211 vakfın bulunduğunu belirtmekle yetinmiş, bunların adına ve içeriğine dair bilgiler yer vermemiştir (Oral, 1962). *19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı* ismini taşıyan bu makale ise KMBC'yi sadece bir yönüyle değil, bütün yönleriyle ve daha ayrıntılı ele alınması açısından yukarıda isimleri geçen eserlerden daha bütüncül ve daha kapsamlıdır. Bu bağlamda çalışmada caminin tarihi özellikleri, geçirdiği tamirler, camide yürütülen faaliyetler, bağlı bulunduğu vakfın görevlileri ve bunların aldıkları ücretler ile vakfın gelir ve giderleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Foto. 1: *Karamanoğlu Mehmet Bey Camii/Ulu Camii (Aksaray İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi)*

1. Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Özellikleri

Minberinin üzerinde bulunan kitabe, caminin Anadolu Selçuklu sultanlarından I. Kılıçarslan'ın oğlu I. Mesut zamanında (1116-1155) inşa edildiğini göstermektedir.³ Camiye II. Kılıçarslan zamanında bazı ilaveler yapılmıştır. Daha sonraları Karamanoğlu II. Mehmet (Nasirüddin Mehmet) Bey (1398-1423) tarafından 1408 yılında yenilenen cami bu tarihten itibaren Karamanoğlu Mehmet Bey'in adıyla anılmaya başlanmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı'nın cami çevresinde inceleme yaparken bulduğu bir kitabeden anlaşıldığı üzere Karamanoğlu Mehmet Bey camii mimar Firuz Bey'e yenilemiştir. (Konyalı, 1973: 273; 1974: 1227).

Caminin Selçuklular dönemindeki ismi bilinmemektedir. Bununla birlikte inşasından günümüze kadar geçen süreçte caminin isminin farklı şekillerde anıldığı görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ile III. Murat dönemlerine ait olan tahrir kayıtlarında bu yapının ismi genellikle *Karamanoğlu Mehmet Bey Camii* şeklinde geçmektedir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise cami genellikle başka bir isimle anılmaya başlanmıştır. Öyle ki Osmanlı Arşivi (BOA) ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki (VGMA) bu yüzyıla ait olan belgelerde caminin ismi, yaklaşık % 90 oranında *Karamanoğlu İbrahim Bey Camii* olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı yüzyılda caminin, *Karamanoğlu Camii* ve *Cami-i Kebir* olarak kayıtlara geçtiği de görülmektedir.⁴ Bununla birlikte kayıtlarda KMBC ismiyle anılırken neden Karamanoğlu İbrahim Bey Camii isminin kullanılmaya başlandığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Diğer taraftan birçok şehir, kasaba ve hatta köylerdeki en büyük camilerin Cami-i Kebir (Ulu Camii) olarak adlandırılmasına paralel olarak KMBC'nin de ilerleyen zamanlarda halk arasında kısmen bu şekilde anıldığı anlaşılmaktadır (Konyalı, 1974: 1236-1237). Günümüzdeki mevcut kitabesinde KMBC olarak geçen caminin Aksaray halkı arasında bilinen ve kullanılan ismi ise "Ulu Camii"dir.

KMBC, kareye yakın bir planda ve düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Birbirine kemerlerle bağlı on iki sütunu bulunan cami iki büyük kubbeye sahiptir. Caminin iki kapısı bulunmaktadır. Taç kapı veya büyük kapı olarak adlandırılan ana giriş kapısının solundan bir merdivenle kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Caminin orta kısmında bir müezzin mahfili yer almaktadır (Şehr-i Süleha, 2014: 17). Caminin kuzeybatı

19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı

köşesinde aydınlatma işlerinde kullanılan bezir, zeytinyağı ve caminin çeşitli eşyalarının konulduğu bir bezirhane bulunmaktadır. (Erdal vd. 2017: 100).

Foto. 2: Ulu Camii'nin ana giriş kapısı (Mustafa Fırat Gül Arşivi)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Aksaray anlatılırken caminin minaresinin ana yapıdan uzakta bir yerde olduğu belirtilmektedir (Yıldırım, 2012: 54). Aksaray Müzesi'nde muhafaza edilen ve Ferit isiminde birisinin hazırlamış olduğu kitabede belirtildiği üzere daha önceki yıllarda var olan bu minare yıkılmış ve yerine H.1118 (M.1706/1707) yılında Abdullah Ağa oğlu Seyyid Hacı Mehmet isimli bir hayırsever tarafından yeni bir minare yaptırılmıştır.⁵ Caminin batı kısmında bulunan bu minarenin zamanla eğilerek yıkılmasıyla, 1925 yılında, caminin güneybatı tarafına, camiden ayrı olarak günümüzdeki çift şerefeli minare inşa edilmiştir (Konyalı, 1973: 275; Konyalı, 1974: 1235).

Foto. 3: 1895 yılında Ulu Camii ve Minaresi (Mustafa Fırat Gül Arşivi)

Camide bulunan minber Anadolu Selçuklu ahşap işçiliği sanatının güzel bir örneği olup, abanoz ağacından yapılmıştır. Bu minberin mimarı Hoca Nuştekin el-Cemâli'dir.⁶ Minberin ön yüzündeki kitabede minberin Anadolu Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı I. Mesut'un hükümdarlık yıllarında yapıldığı belir-

tilmektedir. Ayrıca kitabede II. Kılıçarslan'a dair ifadeler de olup bu dönemde onun henüz hükümdar değil, emir ve bulunduğu yerin başkumandanı olduğu görülmektedir (Konyalı, 1973: 281-282; Erdal vd. 2017: 131). Minberin sağ korkuluğunda Besmele ve Fetih Suresi'nin ilk beş ayeti yazılıdır. İlk dört ayet tam, beşinci ayet ise yarıdır. Sol korkulukta ise Besmele ve Bakara Suresi'nin 255. ve 256. ayetleri yer almaktadır (Erdal vd. 2017: 36-38). Minberin kapısının sol kanadında Fatıha, sağ kanadında ise İhlas sureleri bulunmaktadır (Muallim Sapancalı Hüsnü, 2009: 57).

Foto. 4: Minberin sol tarafından eksilen parçalar ve yerine takılan benzerleri (Mustafa Fırat Gül Arşivi)

Tamir geçirdiği bilinen bu minberin sağ ve sol taraflarından bazı parçalar düşmüş ya da çalınmıştır. (Konyalı, 1974: 1249). Eksilen parçalar benzerleri yapılarak tamamlanmaya çalışılmıştır. (Bkz. Foto. 7). Minberin kapı kanatları 1999 yılında çalınmışsa da 2014 yılında yurt dışında bulunarak Türkiye'ye getirilmiştir. Ankara Etnografya Müzesi'nde sergilenmekte olan bu kapı kanatlarının yerine birebir ölçüde lim (yeşil limon) ağacından kopyaları yaptırılıp, Ulu Camii'deki eski yerine takılmıştır (Gül vd. 2016: 251-252).

2. Karamanoğlu Mehmet Bey Vakfı ve Görevlileri

KMBC Vakfı'nın hangi tarihte kurulduğuna dair bir kayda rastlanmamıştır. Bununla birlikte isminden yola çıkarak vakfın Anadolu Selçukluları döneminde kurulmadığı açıktır. KMBC Vakfı'nda imam,⁷ hatip,⁸ mü-

7 İmam; cemaate namaz kıldırma görevli olan görevlidir. Küçükkaşçı (2000: 178).

8 Hatip; güzel ve düzgün bir hitabetle camide hutbe okuyan görevlidir. Devellioğlu (2010: 391).

19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı

ezzin,⁹ mütevellı,¹⁰ kayyım,¹¹ ferraş¹² cüzhan,¹³ devrhan,¹⁴ saka¹⁵ ve eğitim öğretim görevlileri hizmet etmekteydi.¹⁶ Vakıfta göreve başlayacak kişinin öncelikle gerçekleştirilecek sınavda başarı sağlaması, ehliyet sahibi ve reşit olması ayıca askeriye ile de bir ilişığının olmaması gerekmekteydi. Bunların yanı sıra bazen cüzhan ve devrhan olarak görev alacak kişilerin Kur'an-ı Kerim ehli olması ve kutsal kitabı tecvid usulüne göre okumayı bilmesi de aranan şartlar arasındaydı.¹⁷

Vakıf görevlileri vefat ettiklerinde ehliyet sahibi, reşit ve kabiliyetli olan erkek çocukları babalarının vazifelerini üstlenmekteydiler. Vakıf görevlisinin geride bir erkek evlad bırakmadan vefat etmesi durumunda ise ehliyet sahibi kardeşleri veya aile fertlerinden başka birisi görevlerini icra etmek üzere tayin edilmekteydi.¹⁸ Vefat durumunda görevlerin vazifelerini yürütecek hiçbir yakınının olmaması durumunda ise aile dışından bir kişi tayin edilmekteydi. Ölen vakıf görevlisinin geride küçük yaşlarda bir oğlunun kalması durumunda ise bu kişiye bir vekil tayin edilmekteydi. Görevlinin oğlu yetişkinlik çağına geldiğinde sınava girerek bu görevleri icra etmeye yeteneği olduğunu kanıtlaması durumunda babasından kalan görevleri devralmaktaydı (VGMA, *KE.d.* 149: 129; H.d. 893: 27). Şahıs eğer ehliyet sahibi değil ise vekâleten görevi yürüten kişi işine devam etmekteydi (VGMA, *KE.d.* 148: 53; Perek, 1998: 42).

KMBC Vakfı görevlileri, icra ettikleri vazifelere göre genellikle günlük yarım ilâ iki akçe arasında bir ücret almaktaydılar. Ayrıca görevlilere sene sonunda vakfa gelir sağlayın köy ve mezralardan elde edilen öşürlerden belirli bir hisse verilmekteydi. Görevlilerin maaşları, onların icra etikleri görevlere ve hisselerine göre belirlenmekteydi.¹⁹

KMBC imamlarının kendi görevlerinin yanı sıra cüzhanlık, devrhanlık ve ser-mahfillik gibi vazifeleri de bir arada icra ettikleri görülmektedir (BOA, *EV.MKT.*, 2126/304). Ayrıca bu görevliler arasında KMBC Vakfı'ndaki vazifesini yürütürken, farklı hayrî müesseselerde görev yapanlara da rastlanmaktadır.²⁰ KMBC Vakfı'nda XIX. yüzyılın başından 1832 yılına kadar üç imam birlikte görev yaparken, bu tarihten itibaren imam sayısı ikiye düşmüştür. 1870'li ve 1880'li yıllarda ise imam sayısının bire düştüğü ve daha sonraki yıllarda böyle devam ettiği görülmektedir.²¹ Hatipler de, imamlar gibi, sadece kendi görevlerini yürütmekle kalmamış, bunun yanı sıra başka görevler de icra etmişlerdir. Örneğin camide hatip olarak görev yapan Seyyid Battal Efendi'nin mütevellilik görevini de üstlenmesiyle yoğunluğu bir kat daha artmışır (VGMA, *TAH.d.* 864, s. 4; *KE.d.* 148, s. 53).

9 Müezzin; cami ve mescitlerde namaz vakitlerinde minarenin şerefesinden veya yüksekçe bir yerden ezan okuyan, namazın farzından önce kamet getiren, namaz aralarında ise dua okuyan görevlidir. Parlatır (2006: 1164).

10 Mütevellı; vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer'i hükümler çerçevesinde idare etmek için tayin olunan görevlidir. Pakalın (2006: 640).

11 Kayyım; asıl görevi müesseseyi korumak olup, buranın temizlik işlerinden de sorumlu olan kişidir. Öztürk (1995: 622); Yediyıldız (2003: 373).

12 Ferraş; cami, mescit, imaret vb. müesseselerde halı, kilim ve hasır gibi eşyalarını serme, katlama ve temizleme işleriyle ilgilenen görevlidir. Pakalın, 1983: 608; Yediyıldız, 2003: 371.

13 Cüzhan; Kur'an'ı oluşturan cüzleri düzgün bir hitabetle okuyan görevlidir. Çiftçi (2004: 125).

14 Devrhan; cuma namazlarından önce, Kur'an-ı Kerim'in bir cüzünü okumakla görevli olan ve bir ay sonunda yeniden başlamak üzere Kur'an'ı Kerim'i hatmeden görevlidir. Çiftçi (2004: 126).

15 VGMA, Hd. 532: 152; Hd. 533: 139. Saka, su taşıyan, su getiren anlamındadır (Devellioğlu, 2010: 1069).

16 Bk. VGMA, *KE.d.* 148: 53; *KE.d.* 149: 129; Hd. 532: 152; Hd. 533: 139; BOA, *EV.MKT.CHT.*, 599/344.

17 Bk. BOA, *EV.MH.*, 361/24; 361/28; *C.EV.*, 95/4729.

18 Bk. BOA, *EV.MKT.CHT.*, 128/175; *EV.MKT.CHT.*, 793/28; *EV.MH.*, 150/46; VGMA, Hd. 532: 151; Hd. 534: 163; Hd. 535: 121; Hd. 536: 88.

19 Bk. BOA, *EV.MH.*, 1090/10; *EV.MH.*, 1662/94; *EV.MKT.*, 2182/150; *EV.d.* 11855: 4-7; VGMA, H.d. 886: 59.

20 Bk. BOA, *EV.MKT.CHT.*, 599/344; *EV.BKB.*, 97/234.

21 Bk. VGMA, *EA.d.* 379, s. 45; *KE.d.* 148, s. 53; BOA, *EV.BKB.*, 81/122; *EV.HMH.*, 36/196; *EV.MKT.*, 2065/133; *EV.MKT.CHT.*, 710/28; F. Zeki Perek, 1998: 42.

XIX. yüzyıl başlarında görevli olan hatiplerin çok fazla bir zaman geçmeden değiştiği görülmektedir. Yüzyılın ilk çeyreğinde hatiplerin bazıları en fazla bir yıl, bazıları iki üç yıl kadar görevlerini icra ederken; XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra görev alan hatiplerin 23 ve 25 yıl kadar uzunca bir zaman bu vazifede kaldıkları olmuştur. Camiye ilk yıllarda genellikle tek hatip ataması gerçekleşirken, ilerleyen zamanlarda iki hatibin birlikte atandığı belgelerden tespit edilebilmektedir. Arşiv kayıtlarında XIX. yüzyılın başlarında hatiplerin aldıkları ücretlere yer verilmemekte birlikte genellikle yarım hisse ile vazife aldıkları belirtilmektedir. 1850'li ve sonraki yıllarda ise günlük bir akçe ücretle görevlerini icra etmekteydiler.²²

1854 yılında camide müezzin olarak görevli olan kişiler “*müezzin-i evkat*” ve “*müezzin-i minare-i cedit*” olarak iki farklı isim altında kaydedilmiştir (BOA, *EV.MKT.CHT.*, 847/237). Muhtemelen bu görevlilerden birisi namaz vakti girdiği zaman ezan okumakta iken diğeri namazların farzından önce kamet getirmekle görevlidir. XIX. yüzyıl boyunca Ulu Camii’de 25 kadar cüzhan ve devrhanın görev yaptığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda devrhanların, sayıları 5 ilâ 10 arasında değişen diğer görevlilere göre, çok daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu görevi icra edenlerden bir kısmının aynı aileden olması ve vefat durumunda babalarının görevlerini kendi aralarında paylaşmaları, sayının yükselmesine etki eden en önemli faktördür. Fakat aynı görevin daha fazla kişi arasında paylaşılması, bu kişilerin vakıftan aldıkları hisselerinin düşmesini de beraberinde getirmiştir.²³

Ulu Camii’nin kayyım ve ferraşları ise genellikle dörtte bir ya da yarım hisse ile görevlerini icra etmekteydiler. 1840 yılında ise Hafız İsmail Efendi’nin geride bir erkek çocuğu olmadan vefat etmesi üzerine yerine Seyyid Hacı Hafız Ali Efendi caminin kayyım ve ferraşı olarak tayin edilmiştir (BOA, *EV.BKB.*, 87/216). Seyyid Hacı Hafız Ali Efendi’ye bu görevler liyakat sahibi olduğu için verilmişse de onun ilerleyen zamanlarda vakfın şartlarını yerine getirmediği ve vakfa ihanet ettiği görülmüştür. Yapılan incelemede onun caminin kilim ve seccadelerini çaldığı ortaya çıkarılmıştır. Bunun üzerine kendisi birkaç defa uyarılmış olmasına rağmen bu nasihatleri dinlemediğinden vakıfla ilişkisi kesilmiştir.²⁴

Aksaray’a ait olan hurufat defterlerinde Ulu Camii’ye bir musluğun ilave edildiğinden bahsedilmektedir. Bu musluğun saka isimli bir görevlisi ile musluk için vakfedilen parayı değerlendiren bir de mütevellisi bulunmaktaydı (VGMA, *Hd.* 532: 152; *Hd.* 1137: 52). Bahsi geçen musluğun tam olarak camiye ne zaman ilave edildiği bilinmese de bu musluk 18. yüzyılda da mevcuttur (VGMA, *Hd.* 1137: 52). 1764 yılında musluğun sakası günlük yarım akçe ücretle Mehmet Efendi’dir. Aynı yıl Mehmet Efendi’nin vefat etmesiyle birlikte sakalık ve mütevellilik görevleri yeğenleri Hasan ve Ömer Efendilere verilmiştir. Bu kişiler sakalık görevi karşılığında günlük yarımşar akçe, mütevellilik görevi karşılığında ise günlük birer akçe ücret almaktaydılar (VGMA, *H.d.* 1057: 109). 1807 yılında ise bahsi geçen kişilerin geride bir erkek evlat bırakmadan vefat etmeleri üzerine görevleri Seyyid Ali Efendi’ye verilmiştir. Bu musluğun günlük yarım akçe ile sakası ve günlük bir akçe ücretle de mütevellisi olan Seyyid Ali Efendi 1807 yılında mütevellilik görevini kendi isteği ile bırakmıştır. Yerine İshak oğlu Ali Efendi tayin edilmiştir. O da 1808 yılında mütevellilik görevine ait olan hissesinin yarısını kardeşi Ömer’e bırakmıştır (VGMA, *H.d.* 532: 152; *H.d.* 533: 139).

Camiler ibadetin yanı sıra başta dini olmak üzere farklı dallarda eğitim ve öğretimin yapıldığı yerlerdir. Bu bağlamda XIX. yüzyıl ve öncesinde Aksaray’da KMBC ve Hacı Musa Ağa Camii gibi büyük ve cemaati çok

22 Bk. BOA, *C.EV.*, 64/3177; *HAT.*, 1492/34; *HAT.*, 1494/20; *HAT.*, 1505/67; *HAT.*, 1514/43; *HAT.*, 1531/27; *HAT.*, 1559/11; *EV.HMH.*, 14/157; *NFS.d.* 3495: 95; *EV.MKT.CHT.*, 16/288; VGMA, *KE.d.* 148: 53; KMBC’de hatip olarak görev yapan kişilerin isimleri ve görev yıllarına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Alp (2018: 68-72)

23 KMBC’de cüzhan ve devrhan olarak görev yapan kişilerin isimleri ile görev yıllarına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Alp, 2018: 77-83.

24 Bk. BOA, *EV.KSD.*, 42/114; *EV.EMH.*, 251/176; *EV.d.* 12923: 74.

olan mabetlerde eğitim faaliyetlerinin yürütölmekte olduğu görölmektedir (Temel, 2008: 77-78). XIX. yüzyılda Halil Ağa Zaviyesi Vakfı'nda mütevellı ve şeyh olarak görevli olacak kişiler için Cami-i Kebir'de tedaris²⁵ şartı bulunmaktaydı. Bu durum genel olarak "Aksaray'da vâki' Halil Ağa Zâviyesi Vakfı'nın vazıfe-i mu'ayyene ile nisfian bir rub' hisseyle Câmı-i Kebîr'de bâ-şart-ı tedarîs tevliyet ve meşihat ciheti..."şeklinde açıklanmaktadır (BOA, *EV.MKT.CHT.*, 599/344). Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Halil Ağa Zaviyesi Vakfı'nda görevli olacak mütevellı ve şeyh aynı zamanda Cami-i Kebir'de ders verecektir.

Halil Ağa Zaviyesi Vakfı'na ait olan 17. yüzyılın son çeyreğindeki (BOA, *C.MF.*, 31/1532) ve XIX. yüzyıldaki vakıf kayıtlarında "tedris" ifadesinin kullanıldığı görölmekte birlikte Ulu Camii için medrese ve buradaki görevliler için dersiam ifadesi kullanılmamaktadır.²⁶ KMBC'deki eğitim öğretim görevlilerinin maaşları, mütevellı ve şeyh olarak görev yaptıkları Halil Ağa Zaviyesi Vakfı tarafından ödenmekteydi. Ulu Camii'de ders vermekle görevli olan bu kişiler, genellikle yarı hissenin dörtte birini almaktaydılar.²⁷

3. Karamanoğlu Mehmet Bey Camii Vakfı'nın Gelirleri

XIX. yüzyılda KMBC Vakfı'nın gelirleri, eldeki mevcut arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Rumdiğın, Sorsoy, Göstük, Dadasun, Alayhan, Düğüz, Gelesin, Erikağacı, Aktaşderesi, Üzengilik, Süleymanhüyüğü, Susadı, Kale-i Hacı Osmanlı (Hacı Osmanoğlu) ve Kale-i Baltalı (Baltalıoğlu)²⁸ isimli köy ve mezralar ile Aksaray'ın merkezinden sağlanmaktadır.²⁹ Vakfın gelirlerini ismi geçen yerlerden elde edilen buğday, arpa, çavdar, keten ve ızgın mahsulleriyle bostan ve kovandan elde edilen öşürler ile malikâne hisseleri oluşturmaktaydı (BOA, *EV.d.* 11855: 2-8; *EV.EMH.*, 253/100).

Sorsoy köyü ile Aksaray merkezden elde edilen toplam gelir miktarının, R.1285 yılında ve R. 1286 yıllarında değışmediği, R. 1287 yılında ise yaklaşık iki katına çıktığı görölmektedir. (BOA, *EV.d.* 18838, s. 60-66). 1852-1876 yılları arasında KMBC Vakfı'na Aksaraya merkez dışında on dört farklı köy ve mezradan gelir sağlanmıştır. Gelir sağlanan yerler R. 1289 (1873/1874) yılı öncesinde üçü geçmezken, bu tarihten itibaren sayıda ciddi bir artışın yaşandığı dikkat çekmektedir. Öyle ki R.1289'da on ve 1291 yılında dokuz farklı yerden vakfa gelir sağlanmıştır. Ayrıca gelir sağlanan köylerin sayısı ile doğru orantılı olarak R. 1289 yılından itibaren vakın elde ettiği gelir miktarında da önemli derecede artış görölmüştür.

1852-1876 arasındaki yıllara ait kayıtların birçoğunda detaylı olarak belirtilmemesinden dolayı vakfın gelir ve giderlerinin tam olarak neler olduğunu ve gelirlerin nerelerden sağlandığını bilememekteyiz. Bununla birlikte bazı kayıtlardaki bilgiler genel bir değerlendirme yapmamıza imkan sağlamaktadır. Örneğin R.1256-1261 yılları arasında vakfa Rumdiğın köyünün sağladığı 7.300 kuruş değerinde gelir; buğday, arpa, yarım kovan öşrü ve malikâne hissesinden elde edilmiştir (BOA, *EV.EMH.*, 253/100).

25 Tedris, okutma, ders verme ve öğretim sistemi anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2010: 1230; Parlatur, 2006: 1660).

26 Bk. BOA, *EV.d.* 11262: 2; *EV.MKT.CHT.*, 599/344.

27 KMBC'de eğitim ve öğretim faaliyetlerinde hoca olarak görev yapan kişilerin isimleri ile görev yıllarına ilişkin detaylı bilgi için bk. Alp (2018: 90-95).

28 R.1291 (1875/1876) yılındaki muhasebe kaydında Kale-i Hacı Osmanlı ve Kale-i Baltalı olarak geçmekte olan bu iki köyün adına R.1307 (1891/1892) yılında rastlanmayıp, bu yıla ait olan kayıтта Hacı Osmanoğlu ve Baltalıoğlu köyelerine rastlanmaktadır. Eğer ki bu köyleri farklı köyler olarak düşünürsek 1891/1892 yıllarından sonraki kayıtlarda hem Kale-i Hacı Osmanlı ve Kale-i Baltalı hem de Hacı Osmanoğlu ve Baltalıoğlu köyelerine rastlanması gerekmektedir. Ancak 1896 yılındaki kayıtlarda Hacı Osmanoğlu ve Baltalıoğlu köyelerine rastlanmayıp Kale-i Hacı Osmanlı ve Kale-i Baltalı köyelerine rastlanmıştır. Muhtemelen bu iki köy aynı olup bazı yıllara ait olan kayıtlarda farklı şekillerde yazılmıştır. Bundan dolayı burada bahsi geçen köyler aynı yer olarak değerlendirilmiştir. Bk. Konyalı, (1974: 1281, 1285); Bay (2013: 115).

29 Bk. BOA, *EV.d.* 18838: 66; Konyalı (1974: 1279-1285).

Tablo 1: XIX. yüzyılda KMBC Vakfı'na Gelir Sağlayan Yerler ve Gelir Miktarları³⁰

Gelir Sağlanan Yıllar (Rumi/Miladi)	Gelir Sağlanan Yerler	Gelir Miktarı	
		Kuruş	Para
1252-1253 (1837-1839)	Rumdiğin, Göstük ve Susadı köyleri	1.092	00
1256-1261 (1840-1846)	Rumdiğin köyü	7.300	00
1270 (1854/1855)	-	2.505	00
1276 (1860/1861)	-	8.227	00
1280 (1864/1865)	Sorsoy köyü ve Aksaray merkez	4.308	21
1285 (1869/1870)	Sorsoy köyü ve Aksaray merkez	4.308	21
1286 (1870/1871)	Sorsoy köyü ve Aksaray merkez	8.047	00
1288 (1872/1873)	Sorsoy, Rumdiğin ve Göstük köyleri	9.289	21
1289 (1873/1874)	Rumdiğin, Sorsoy, Göstük, Dadasun, Gelesin, Düğüz, Alayhan, Üzengilik ve Susadı köyleri ile Erikağacı mezarası	16.615	00
1291 (1875/1876)	Aksaray merkez ile Üzengilik, Alayhan, Kale-i Hacı Osmanlı, Kale-i Baltalı, Süleymanhüyükü, Düğüz, Göstük ve Dadasun köyleri	12.586	34

4. Karamanoğlu Mehmet Bey Camii Vakfı'nın Giderleri

KMBC Vakfı'nın giderleri; görevli maaşları, tamirat, vergi, aydınlatma, kilim, perde vb. ihtiyaçlar için sarf edilen ücretlerden oluşmaktaydı. Bu kalemler içerisinde en çok harcama görevlilerin maaşları için yapılmıştır.³¹

4.1. Görevlilerin Maaşları

XIX. yüzyılda KMBC Vakfı'nda imam, hatip, müezzin, mütevellî, devrhan, cüzhan, kayyım, ferraş, saka ve eğitim öğretim görevlileri hizmet etmekteydi. Bu görevlilerin maaşları vakfın gelirlerinden karşılanmaktaydı.³² Görevliler icra etmiş oldukları vazifelere göre genellikle günlük yarım ilâ iki akçe arasında bir ücret almaktaydılar. Ayrıca sene sonunda vakfa gelir sağlayan köy ve mezralardan elde edilen öşürlerden de belirli miktarda hisseleri bulunmaktaydı. Görevlilerin maaşları, icra etmiş oldukları görevlere ve hisselerine göre değişmekteydi.³³

R. 1252-1253 (M. 1837-1839) yıllarındaki kayıtlarda vakıfta görevli olan müezzin, kayyım ve ferraşa dair bilgi verilmemesinden dolayı tabloda onlara ödenen ücret belirtilmemiştir. İmam, hatip ve mütevellîye aynı miktarda ücret ödenirken, cüzhan ve devrhanlara bu ücretin iki katının verildiği görülmektedir. Bu yıl gelir olarak elde edilen toplam 1.092 kuruşun 429 kuruşu çeşitli masraflara sarf edilirken, geriye kalan paradan 331,5 kuruşu her birine birer sehm (hisse, pay: 110,5 kuruş) olmak üzere imam, hatip ve mütevellîye, 221 kuruşu iki sehm olmak üzere hafızlara (cüzhan ve devrhan) verilmiştir. Bununla birlikte kayıtlarda geriye kalan bir sehm miktarındaki 110,5 kuruşun nereye verildiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır (BOA, EV.ZMT., 87/17; 87/129).

30 KMBC Vakfı'nın gelirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alp (2018: 97-111).

31 Bk. BOA, EV.MH., 1662/94; EV.MH., 1090/10; 372/559.

32 Bk. VGMA, H.d. 532: 152; H.d. 533: 139; BOA, EV.MKT.CHT., 599/344; EV.MH., 1090/10; 1662/94; Konyalı (1974: 1279).

33 Bk. BOA, EV.MH., 1090/10; 1662/94; EV.MKT., 2182/150; EV.d. 11855: 4; EV.d. 11855: 7; VGMA, H.d. 886: 59.

Tablo 2: *KMBC Vakfı Görevlilerinin R.1252-R.1307 (M. 1837-1892) Arasındaki Bazı Yıllarda Aldıkları Ücretler (Kuruş, Para)³⁴*

Yıl (Rumi/Miladi)	Görevliler						
	İmam	Hatip	Mütevelli	Müezzin	Kayım	Ferraş	Cüzhan/Devrhan
1252-1253 (1837-1839)	110,5	110,5	110,5	?	?	?	221
1256-1257 (1840-1842)	87,5	130,5	?	?	?	?	?
1256-1261 (1840-1846)	1 sehm	1 sehm	1 sehm	?	?	?	2 sehm
1280 (1864-1865)	616,28	616,22	616,20	105,20	?	462,10	811,10
1285 (1869-1870)	2.407,13				?	?	?
1286 (1870-1871)	5.285,10						
1288 (1872-1873)	1.029,23	1.816,4	1.029,23	1.029,23			2.059,3
1289 (1873-1874)	2.187,20	2.187,20	2.187,20	729,6	729,7	729,7	3.750
1291 (1875-1876)	1.397,20	1.397,20	1.397,20	1.397,20			2.235
1300 (1884-1885)	2.975						
1307 (1891-1892)	1.152	1.152	1.152	1.152			1.846

Vakıf defterlerinden anlaşıldığı üzere R. 1256-1257 (M. 1840-1842) yıllarında vakfa doğrudan gelir sağlanmış, ancak bu gelirin hangi kalemlere sarf edildiği belirtilmemiştir. Bununla birlikte aynı defterlerde sadece imam ve hatibe verilecek ücretlerden bahsedilmiştir. Bu yıl hatip olarak görev yapan Seyyid Osman ve Seyyid Numan Efendilere buğday, arpa ve keten mahsullerinden iki sene içinde elde edilen toplam 16,5 kilenin karşılığı olan 141,5 kuruş verilmiştir. Bu gelirden 11 kuruşu öşür masrafı olarak çıkarıldıktan sonra geriye kalan 130,5 kuruş eşit olarak hatiplere dağıtılmıştır. Yine aynı şekilde caminin imamı olan Şeyh Mustafa Efendi'ye verilmek üzere nereden sağlandığı belirtilmeyen buğday mahsulünden iki senede elde edilen toplam 7 kilenin karşılığı olan 92,5 kuruş gelir sağlanmıştır. Bu gelirin 5 kuruşu öşür masrafı olarak çıkarıldıktan sonra geriye kalan 87,5 kuruş kendisine imamlık görevi karşılığında verilmiştir (BOA, *EV.d.* 11421: 2; *EV.d.* 11855: 3-7).

R.1256-1261 (1840-1846) yılları arasında geçen beş sene içinde Rumdığın köyünün malikâne hissesinden 7.300 kuruş gelir elde edilmiştir. Bu bilgilerin elde edildiği kayıta görevlilere ödenen ücretler sehm olarak belirtilmiştir. Buna göre imam, hatip, müezzin ve mütevelliye birer, hafızlara (cüzhan ve devrhan) iki sehm ödenmiştir (BOA, *EV.EMH.*, 253/100).

R.1285 (1869/1870) ve R.1286 (1870/1871) yıllarına ait kayıtlarda vakfın giderleri sınıflandırılmamıştır. Bu nedenle bu yıllar içinde görevlilerin her birine ne kadar ücret ödendiği belirlenememiştir. Ancak bahsi geçen yıllarda camide hatip olarak görev yapan kişiye ayrıca bir gelir tahsis edildiği görülmektedir. Bu bağlamda hatiplere R.1285 yılında 60 kuruş 31 para, R.1286 yılında ise 111 kuruş ücret ödenmiştir (BOA, *EV.d.* 18838: 66, 113).

34 BOA, *EV.d.* 11855: 4-5; *EV.d.* 18838: 66, 113; *EV.EMH.*, 253/100; *EV.MH.*, 1090/10; *EV.MH.*, 1662/110; *EV.MH.*, 1662/78; *EV.MH.*, 1662/94; *EV.MKT.*, 1465/330; *EV.MKT.*, 1470/38; *EV.ZMT.*, 87/17.

R.1288 (1872/1873), R.1291 (1875/1876) ve R.1307 (1891/1892) yıllarındaki muhasebe kayıtlarında ise müezzin, kayyım ve ferraş bir başlık altında verildiğinden görevlilerin aldıkları ücretler tabloda bir bütün halinde verilmiştir (BOA, EV.d. 18838: 66, 113; Konyalı, 1974: 1281).

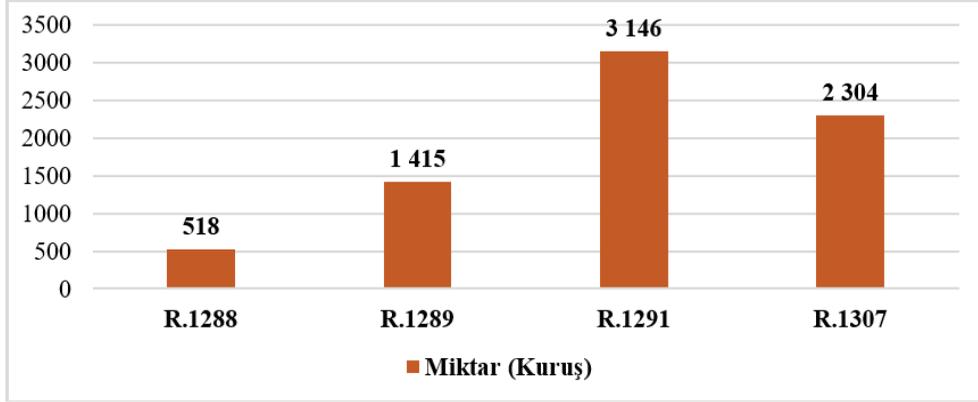
R.1300 (1884/1885) yılında vakfın elde ettiği 3.578 kuruş gelirin % 83'üne tekabül eden önemli bir kısmının (2.975 kuruş) imam, hatip, müezzin ve diğer görevlilere ödendiği görülmektedir. Geriye kalan 603 kuruş ise devlet hazinesine aktarılmıştır (BOA, EV.MKT., 1465/330; 1470/38).

4.2.. Tamirat Masrafları

Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilen Ulu Camii, daha önceki süreçte olduğu gibi, XIX. yüzyılda da birçok defa tamir geçirmiştir. Eldeki kayıtlara göre caminin bu yüzyılda geçirdiği ilk tamir 1834 yılındadır. Bahsi geçen yılda yapılan keşif sonucunda duvarları hasar gören caminin 10.000-10.500 kuruş değerinde bir tamir masrafı ortaya çıkmıştır (BOA, HAT., 546/26971).

Vakfın muhasebe kayıtları incelendiğinde caminin ilerleyen yıllarda da hasar gördüğü ve tamiri için belirli meblağların sarf edildiği anlaşılmaktadır (BOA, EV.MKT., 871/438). R. 1288 (1872-1873) ve R. 1308 (1892-1893) tarihleri arasındaki yirmi yılda vakfın bütçesinden Ulu Camii'nin tamiri için dört defa pay ayrılmıştır. Örneğin 1877 tarihli bir belgede caminin geçen yıllar içinde yıkılmaya yüz tuttuğu ve tamire muhtaç bir hâle geldiği belirtilmektedir. Yapılan incelemelere göre caminin tamir ettirilmesi için 298.000 kuruş gerekmektedir. Ancak bu yıl öşür hissesinden vakfa sağlanan gelirler tamir masrafını karşılamaya yetmemiştir. Bu durum vakfın mütevellisi tarafından Maliye Nezaretine bildirilerek devlet hazinesinden yardım istenmiştir. Bu arada yapılan incelemeler neticesinde köy ve mezralardan vakfa sağlanan öşür hisseleri ile devlet hazinesine ait hisselerin birbirine karıştığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine vakfın mütevellisi, durumun düzeltilmesini, vakfın payından devlet hazinesine giden fazla paraların vakfa iade edilmesini talep etmiştir. Mütevellinin birkaç defa girişimde bulunmasına rağmen Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin yardım talebini reddettiği görülmektedir. Gerekçe ise devlet hazinesinin durumunun maddi yönden iyi olmamasıdır. Bahsi geçen tamir masrafının hazineden karşılanmasının pek mümkün olmadığını açıklayan nezaret, bu durumun başka bir şekilde çaresine bakılmasını tavsiye etmiştir (BOA, EV.MKT., 871/438).

Camilerin tamir masraflarını karşılamak için başvurulabilecek bir yöntem de halktan iane (yardım) toplamaktır. Öyle ki Konyalı, 1925 yılında caminin tamir edildiği sırada, caminin içinde abdest musluğu olarak kullanılan ve daha sonra caminin dışarısına çıkarılan Roma dönemine ait bir lahitten bahsetmektedir. Tamir sırasında bu lahit üzerine konan bir kitabede "Ahâliden inâyetle ve müftüden delâletle, Bihamdillâh şüd müremmem bin üç yüz sâl-ı hicretle (Ahalinin yardımı ve müftünün yol göstermesiyle Allah'a şükürler olsun H.1300 (M.1882/1883) yılında tamir edildi)" yazmaktadır. Konyalı'nın detaylı bir bilgi vermeden caminin H.1300/M.1882/1883 yılında tamir edildiğini belirtmesi (Konyalı, 1974: 1235), caminin 1877 yılından itibaren birkaç yıl daha tamire muhtaç bir halde kaldığını ve bahsi geçen 298.000 kuruş miktarındaki tamir masrafının en azından bir kısmının halkın yardımlarıyla karşılanarak H.1300/M.1882/1883 yılında tamiratın gerçekleştiğini ve bu tamire dair kitabenin caminin kapısının üstüne konulduğunu göstermektedir.

Grafik 1: Muhasebe kayıtlarına göre KMBC 'nin tamir gördüğü bazı yıllar ve masrafları (BOA, EV.MH., 1662/94; Konyalı, 1974: 1279-1285)

R. 1285-1307 (M. 1869-1892) yıllarındaki muhasebe kayıtları caminin geçirmiş olduğu tamir masrafları hakkında önemli bilgiler vermektedir. R.1285 (1869-1870) yılında 1.100 kuruş ve R.1286 (M. 1870-1871) yılında da 1.000 kuruş olmak üzere iki yıl içinde toplam masrafı 2.100 kuruştur. Bu yıllardaki kayıtlarda caminin tamir masrafı ile diğer masraflar bir bütün olarak verilmiştir. Bundan dolayı miktarını bilmediğimiz bir meblağ caminin tamirinde kullanılmıştır. Grafikte de görüldüğü üzere diğer yıllardaki tamir masrafları ayrıca belirtilmiştir. Buna göre R.1291 (1875-1876) yılında caminin tamiri için önemli miktarda pay ayrıldığı görülmektedir. Muhasebe kayıtlarında bazı yıllarda tamir masrafına yer verilmemiş olması ise büyük bir ihtimalle caminin bu yıllarda tamire muhtaç olmadığını göstermektedir.³⁵

4.3. Aydınlatma, Kilim, Perde vb. Şeylere Yapılan Harcamalar

XIX. yüzyılda KMBC Vakfı'na ait olan muhasebe kayıtlarında aydınlatma, hasır, kilim vb. masraflar bazen toplu olarak verilmiştir. Bundan dolayı vakfın bu tür giderleri tek başlık altında değerlendirilmiştir. Vakfın muhasebe kayıtları incelendiği zaman perde, burgu³⁶, süpürge, kilim, şamdan, kandil, revgan-ı şem ve bezir (mum ve bezir yağı) masraflarının olduğu görülmektedir. Burada giderler ve miktarları ayrı ayrı belirtilmediği için hangi kaleme ne kadar miktar harcama yapıldığı bilinmemektedir. R.1288 (1872-1873) ve R.1289 (1873-1874) yıllarında aydınlatma, kilim ve süpürge gibi masrafların ortalama 800 kuruş civarındadır. Aynı yıllarda camide vazife alan görevlilerle kıyaslandığında bu kaleme sarf edilen toplam miktarın çok düşük düzeylerde kaldığı görülür. R.1289'da ise her üç görevli 2.187 kuruşar maaş almaktadır. Bununla birlikte camide vazife yapan başka görevlilerin de olduğu unutulmamalıdır³⁷

4.4. Vergi

Vakıflardan maaş-ı muharrer ve harc-ı muhasebe olmak üzere iki çeşit vergi alınmaktaydı. Maaş-ı muharrer; önceden belirlenmiş, takdir edilmiş aylık, harc-ı muhasebe ise tutulan muhasebe kayıtları karşılığında alınan vergi ve bedel anlamlarına gelmektedir (Öztürk, 1995: 620-623). Evkâf-ı Hümayun Nezareti tarafından tüm vakıfların gelirlerinden yaklaşık % 10 kadar maaş-ı muharrer ve % 2,5 kadar da harc-ı muhasebe olmak üzere toplam % 12,5 oranında vergi alınmaktaydı (Çelik, 2013: 158). Fakat bu durum aşağıdaki grafikte görüleceği üzere her zaman böyle değildi. KMBC Vakfı'na ait olan vergi giderlerini incelediğimiz zaman bu durumun vakıfta görevli olanların sayısına ve gelir miktarına göre değiştiği gö-

35 KMBC'nin geçirdiği tamirler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alp (2018: 117-119).

36 Burgu; dönerek tahta ve benzeri maddeleri delmeye, delik açmaya tıpa ve benzeri maddeleri çıkarmaya yarayan alettir. Parlatır (2006: 218).

37 Bk. BOA, EV.MH., 1662/94; EV.MH., 1662/78; Konyalı (1974: 1279).

rılmektedir. Buna göre vakıftan bazı seneler yaklaşık % 9, % 10, % 11, % 13, % 19 ve % 22 oranında vergi alındığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin R.1285 (1869/1870) yılında hatibe maaşının yanı sıra 79 kuruş 31 para aşar hissesinden bir gelir sağlanmıştır. Bu gelirin yaklaşık %25'ine tekabül eden 19 kuruşu maaş-ı muharrer ve harc-ı muhasebe olarak ödenmiştir (BOA, *EV.d.* 18838: 66). Bu örnekte görüldüğü üzere eğer ki gelir bir kişiye ait ise ödenen vergi miktarının yüzdesi de o kadar fazladır (BOA, *EV.d.* 18838: 113; *EV.MH.*, 1662/94).

Tablo 3: Muhasebe Kayıtlarına Göre KMBC Vakfı'nın Maaş-ı Muharrer ve Harc-ı Muhasebe Giderleri

Rumi Yıl	Toplam Gelir		Maaş-ı Muharrer		Harc-ı Muhasebe		Ödenen Vergi Toplamı	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
1280	4.308	21	430	35	107	20	538	15
1285	4.308	21	640	30	160	17	801	7
1286	8.047	00	1.409	12	352	8	1.761	30
1288	9.289	21	793	25	199	-	992	25
1289	17.240	30	1.500	-	375	-	1.875	00
1291	12.586	34	1.055 Kuruş ³⁸				1.055	00
1307	10.531	00	1.316 Kuruş				1.316	00

Tabloda görüldüğü üzere vergi giderlerinde yıllar arasında bir istikrarsızlık söz konusudur. Bazı senelerde çok fazla iken bu durum bazı senelerde tam tersidir. Yukarıda da bahsedildiği üzere vergi ödenirken sabit bir oran uygulanmamıştır. R.1291 (M. 1875-1876) ve R.1307 (1891-1892) yıllarında olduğu gibi vakfın gelirinin çok olduğu senelerde fazla vergi ödenmesi gerekirken daha az, gelirin az olduğu senelerde ise daha fazla verginin ödendiği dikkat çekmektedir. Belirtilen yedi yıl içerisinde KMBC Vakfı'ndan toplamda 8.339 kuruş 37 para maaş-ı muharrer ve harc-ı muhasebe alınmıştır. Burada belirtilen yıllar dışında da muhakkak vergi gideri olmuştur. Fakat daha önce de belirtildiği üzere vakfa ait olan kayıtların çoğunda gelir ve giderler detaylı olarak belirtilmediği için bu yıllarda ne kadar vergi ödendiği bilinmemektedir.³⁹

Sonuç

Aksaray'ın en büyük, aynı zamanda tarihi ve mimarisi bakımından en değerli mabedi, kitabesindeki ismiyle Karamanoğlu Mehmet Bey Camii'dir. Şehir halkı arasında Ulu Camii olarak anılan bu mabed, Anadolu Selçuklu eserlerindedir. Ancak Karamanoğulları Beyliği hükümdarlarından II. Mehmet Bey döneminde, 1408 yılında, adeta yeniden inşa edilir derecede tamir edilmiş ve bu nedenle de "Karamanoğlu Mehmet Bey Camii" ismiyle anılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise cami arşiv kayıtlarında genellikle Karamanoğlu İbrahim Bey Camii ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Kareye yakın bir planda ve düzgün kesme taştan inşa edilen cami, mimari özellikleriyle, mimberiyle, süslemeleriyle ve işçiliğiyle Anadolu'daki önemli tarihi yapılardan birisidir. Caminin Aksaray şehrinin sosyal ve ekonomik yaşamında da önemli bir role sahip olduğu söylenebilir. Öyle ki cami bulunduğu mahalleye adını (Cami-i Kebir-Ulu Camii-Mahallesi) verdiği gibi şehirdeki zanaat ve ticaret de bu caminin etrafında yoğunlaşmıştır. Ayrıca cami, bir mabed olmanın yanı sıra Aksaray'da XIX. yüzyılda yüksek öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü nadir yerlerden olması hasebiyle de önem arz etmektedir.

³⁸ R.1291 ve R.1307 yılında maaş-ı muharrer ve harc-ı muhasebe birlikte verilmiş ve bundan dolayı tabloda giderler tek karede verilmiştir. (Bkz. Konyalı, 1974: 1285).

³⁹ KMBC Vakfı'nın vergi giderleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alp (2018: 120-121).

19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı

KMBC, ne zaman kurulduğunu tespit edemediğimiz vakfı sayesinde ayakta kalmayı başararak, faaliyetlerini günümüze kadar devam ettirebilmiştir. Cami, daha önceki süreçte olduğu gibi, XIX. yüzyılda da birkaç defa tamir geçirmiştir. Camide imam, hatip, müezzin, müteveli, kayyım, ferraş, devrhan, cüzhan ve saka gibi görevliler vazife yapmıştır. KMBC Vakfı çalışanlarından bir kımının bazen camide aynı anda birden fazla vazife üstlendikleri, bazen de başka vakıflarda görev yaptıkları grlmştir. Vakıf görevlilerinin vefatlarından sonra yerlerine öncelikli olarak ehliyet sahibi olan oğullarının tayin edildiği tespit edilmiştir. Bu durum, bir nevi imamlık, hatiplik, müezzinlik, kayyımlik ve ferraşlık gibi görevlerin babadan oğula kalan bir miras ve aynı zamanda babadan kalan bir meslek niteliği kazanmış olduğunu göstermektedir.

Vakfın XIX. yüzyıldaki mali durumunun iyi olduğu ve elde edilen gelirlerin genellikle masrafları karşıladığı grlmştir. Vakıf, Aksaray'ın merkezi ile Rumdığın, Sorsoy, Göstük, Dadasun, Alayhan, Dğz, Gelesin, Erikağacı, Aktaşderesi, zengilik, Sleymanhyğ, Susadı, Kale-i Hacı Osmanlı ve Kale-i Baltalı isimli köy ve mezralardan elde edilen buğday, arpa, avdar, keten ve ızgın mahsulleriyle bostan ve kovandan elde edilen şrlerin yanı sıra malikâne hisseerinden gelir sağlamıştır. Bu gelirlerin yaklaşık % 70-80'ini oluşturan büyük bir kısmı görevlilerin maaşlarına ayrılmıştır. Geriye kalan meblağ ile caminin tamiri, hasır, kilim, perde, kandil ve vergi gibi masrafları karşılanmıştır. Kısacası, KMBC, vakfının sağladığı maddi imkanlarla günümüze kadar ulaşmış olup, halen Aksaray'ın en önemli mabedi olma özelliğini sürdürmektedir.

Kaynaklar

A- Arşiv Kaynakları

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Evkâf (C.EV.), 95/4729.

Cevdet Maarif (C.MF.), 31/1532.

Evkâf Başkitabet (EV.BKB.), 81/122; 87/216; 97/234.

Evkâf Defteri (EV.d.), 11262, 11421, 11855, 12923, 18838.

Evkâf Kesedarlık (EV.KSD.), 42/114.

Evkâf Mektubî Kalemi (EV.MKT.), 871/438; 872/28; 1465/330; 1470/38; 2065/133; 2126/304; 2182/150.

Evkâf Mektubî Kalemi Cihat Kalemi (EV.MKT.CHT.), 98/343; 113/142; 128/175; 599/344; 710/28; 793/28; 847/237.

Evkâf Muhasebe Kalemi (EV.MH.), 150/46; 361/24; 361/28; 372/533; 372/559; 483/234; 483/308; 797/16; 797/18; 1037/241; 1037/242; 1089/110; 1090/10; 1662/78; 1662/94.

Evkâf Muhasebesi (EV.EMH.), 251/176; 253/100.

Evkâf Zimmet Halifeliği (EV.ZMT.), 87/17; 87/129.

Hatt-ı Hümayun (HAT), 546/26971.

2- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Evâmir-i Alişan Defter (EA.d.), 379.

Hurufat Defter (Hd.), 532, 533, 534, 535, 536, 1057, 1137.

Hülâsa Defter (H.d.), 886, 893.

Konya Esası Defter (KE.d.), 148, 149.

Tevcihata Ait Hülâsa Defter (TAH.d.), 864.

B- Araştırma ve İnceleme Eserler

Alp, Sefa (2018). *Aksaray'da Vakıf Kültürüne Bir Örnek: Karamanoğlu Mehmet Bey Camii Vakfı (XIX. yüzyıl)*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Aygün, Necmettin (2016). *Nüfus Defterleri'nde Aksaray'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1830-1845)*. C. 1-2, Ankara: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.

Bay, Mustafa (2013). *Salnamelerde Aksaray*. Aksaray: Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları.

Beydilli, Kemal (2000). "Osmanlı Devleti'nde İmamlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 22), 181-186.

Bozkurt, Nebi (1993). "Dârü'l-kurrâ". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, (C. 8), 543.

Çelik, Kürşat (2013). "R.1284 (M.1868-1869) Tarihli Muhasebe-i Evkaf-ı Hümayun Defteri'ne Göre Mamuratülaziz Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*. (40), 143-162.

Çiftçi, Cafer (2004). *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*. Bursa: Gaye Kitabevi

Devellioğlu, Ferit (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı

- Erdal, Zekai-Mustafa Fırat Gül-Orhan Özdil (2017). *Aksaray Ulu Camii*. Konya: Aksaray Belediyesi Yayınları.
- Gül, Mustafa Fırat (2013). *Bir Zamanlar Aksaray'da Ticaret*. Ankara: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Gül, Mustafa Fırat ve Ahmet Kuşşan (2016). *Aksaray'da Medfun Ecdad'a Meftun Ahfad*. Ankara: Aksaray Belediyesi Yayınları.
- İbn Battuta (2000). *İbn Battuta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koltuk, M. Taner (Haz.) (2011). *Osmanlı Belgelerinde Aksaray Vilayeti*. Aksaray: Aksaray Valiliği Kültür Yayınları.
- Konyalı, İbrahim Hakkı (1973). "Aksaray Ulu Camii". *Vakıflar Dergisi*, (10), 273-288.
- Konyalı, İbrahim Hakkı (1974). *Abideleri ve Kitabeleri ile Aksaray Tarihi*. C. 1, İstanbul: Fatih Yayınevi.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2000). "İmam". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, (C. 22), 178-181.
- Muallim Sapançalı Hüsnü (2009). *Hasan Dağı'nda İlimi Cevelan*. Haz. Nevzat Topal, Konya: Kömen Yayınları.
- Oral, M. Zeki (1962). "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*. (5), 223-240.
- Öztürk, Nazif (1983). *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, Nazif (2002). "Osmanlı Döneminde Vakıflar". *Türkler*. (C. 10), 433-446.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 1-2-3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Parlatır, İsmail (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Perek, Faruk Zeki (1998). *Büyük Devrim Çağında Aksaray (1910-1930)*. İstanbul: Merkez Matbaacılık.
- Şehr-i Süleha Aksaray Tarihi Cami ve Türbeler. (2014). Aksaray: Aksaray Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet (2007). "Öşür". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, (C. 34), 100-103.
- Temel, Eşref (2008). *Hurufat Defterleri'ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yediyıldız, Bahaeddin (2003). *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, Fahri (2012). *Seyyahların Gözünden Aksaray ve Çevresi*. Aksaray: Aksaray Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları.
- Yörük, Doğan (2002). *16. Yüzyılda Aksaray Sancağı*. Konya: Tablet Kitabevi.

Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'ndeki Mecmû'a-i Ed'îye Ve Tasvirleri*

Hayrunnisa Turan** - Zeynep Er***

Öz

Bu çalışmada Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'nde yer alan bir dua mecmuası dış görünümü, metin içeriği ve tasvirleri açısından incelenmektedir. 18. ve 19. yüzyıllara ait dua kitapları ile Delâilü'l-Hayrât'larda sıklıkla karşılaşılan Mekke ve Medine şehir tasvirlerini bu eserin de ihtiva ettiği görülmektedir. Dönem itibarıyla klasik dönem minyatürlerinden farklı olarak bu tasvirlerde perspektif, üçüncü boyut ve renk tonlamaları gibi uygulamalara rastlanmaktadır. Diğer dua kitaplarından farklı olarak ise eserde, hilye formuyla Hz. Muhammed ve dört halifenin vasıflarına yer verilmesi ve kadem-i şerif ile zülfikar tasvirlerinin bulunması önem arz etmektedir. Ayrıca eserin, koruyucu nitelikli sûre ve dualara ilaveten Allah'ın doksan dokuz ismi ile Hz. Muhammed'in ve Ashab-ı Kehf'in isimlerini içermesi de dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dua Mecmuası, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî, Kadem-i Şerif, Zülfikar.

Majmu'a Al-Ad'îya and Its Illustrations in Amasya Bayezit Province Public Library

Abstract

In this study, a prayer book in Amasya Province Public Library is examined with its appearance, text content and illustrations. It is seen that this manuscript also includes the prayer books of the 18th and 19th centuries and the city depictions of Mecca and Medina, which are frequently encountered in the Delâilü'l-Hayrât. Unlike classical era miniatures in the period, these depictions have applications such as perspective, third dimension and color tones. Unlike other prayer books, this work is important to include the characteristics of Prophet Muhammad and the four caliphs in the form of hilya and to depict kadam sharif and dhulfaqr. In addition to the protective verse and prayers in the work, it is also noteworthy that it contains the names of Prophet Muhammad and Ashab al-Kahf.

Key Words: Prayer Book, Masjid al-Haram, Masjid an-Nabawi, Kadam Sharif, Dhulfaqr.

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.591068>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Mayıs 2019 / May 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Eylül 2019 / September 2019

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, nisacakmakci@hotmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8251-8556>

*** Yüksek Lisans öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, teknefz@gmail.com; ORCID: www.orcid.org/0000-0003-0637-5412

Giriş

Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'ne bağlı Yazma Eser Kütüphanesi'nde "05 GÜ 166/3" envanter numarasıyla kayıtlı eser *Mecmû'a-i Ed'îye* (مجموعه ادعية) olarak isimlendirilmiştir. Eserde isim bilgisine rastlanmamakla beraber, içeriğine ilişkin ifade edilen adından da anlaşıldığı üzere bu eser pek çok hususta çeşitli faydalar ihtiva eden bazı sûre ve duaların bir araya toplandığı bir dua kitabıdır. 18. yüzyıl ortalarından başlayarak tasvirli dua mecmualarının çeşitli nüshaları günümüze ulaşmıştır. Bu mecmualardan bazıları, bu eserde olduğu gibi sûreler, ayetler, dualar ve kutsal mekânların tasvirlerinin yanı sıra Esmâü'l- Hüsnâ ve Esmâü'n-Nebî'nin yazılı olduğu geometrik şekilleri, Hz. Peygamber'in ve dört halifenin hilyelerini, tılsım mahiyetindeki unsurları, Hz. Muhammed'in muhallelatının tasvirlerini de içermektedir. Bazı örneklerde tasvirlerin ve şekillerin dışında metnin ilk sayfaları da renkli motiflerle tezhiplenmiş, zengin bir görünüm kazanmıştır (Tanındı, 2019: 212). *Delâilü'l-Hayrat, En'âm-ı Şerîf* ve benzeri dua kitaplarında sıklıkla karşılaşılan kutsiyet içerikli unsurlar arasında kadem-i şerîf, na'leyn-i şerîf, sancak-ı şerîf, pençe-i mübârek, zülfikar, gül-i Muhammedî ve muhallelattan sayılan hırka-i sa'adet, misvâk-ı şerîf, tesbih-î şerîf, leğen-i şerîf, ibrik-i şerîf, tarak-ı şerîf ve Mushaf-ı şerîf de yer almaktadır (Göloğlu, 2018: 91, 93, 97).

Osmanlı döneminde yaygın ve sevilerek okunduğu bilinen dua kitaplarına zaman içerisinde bazı tasvirlerin eklenmiş olması, bu tasvirlerin nasıl anlaşıldığı ya da onlara ne tür anlamlar yüklendiği konusunda fikir vermektedir. Aynı zamanda dönemin toplumsal hayatının bir parçası olarak vird edinilmiş dualarla birlikte bu remizlerin görsel hafızada yer etmiş olduğuna işaret etmektedir (Khomehyar, 2016: 389). Makale konusu *Mecmû'a-i Ed'îye* adlı eserde tercih edilen Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî, kadem-i şerîf, zülfikar tasvirleri, Ashab-ı Kehf'in tılsımlı esmâsı ile Hz. Peygamber'in ve Çihar Yâr-i Güzîn'in hilyeleri de bu geleneğin bir yansımasıdır.

Eserin Genel Tanımı ve Fiziksel Özellikleri

155x100, 107x55 mm. ölçülerindeki 102 varaklık eser, 11 satırlık nesih hatla Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Eserin son sayfalarına düşülmüş kısa notlarda ve temellük kaydında rıkâ hattı kullanılmıştır. Eserde ayetlerin yanı sıra hilye formu içerisinde Hz. Muhammed ve dört halifenin özelliklerinin aktarıldığı rivayetler Arapça'dır. Eserde *ketebe* ya da *istinsah* kaydına rastlanmamakla beraber, yazı üslubundan anlaşıldığı üzere eserin aynı hattat tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Zira tek bir hattatın kaleme aldığı dua mecmuası örnekleriyle gelenekte sıklıkla karşılaşılmaktadır. Eserin son sayfasındaki temellük kaydında "Sâhib ve Mâlik Şaban Ağazâde Ahmed Efendi" ismi ile 1270 senesi Recep ayının başında tamamlanma bilgisine rastlanmakta ve böylelikle eserde ibraz edilen en erken tarihin miladi 1854 yılına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Zira eserin son kısmındaki farklı sayfalarda hicri 1270 yılının dışında 1271 ve 1279 yıllarının belirtildiği tarih kayıtları da mevcuttur. 1271 tarihi hatim duasının bitiminde düşülmüş olup 1279 tarihi ise Mustafa Rüştü isimli çocuğun doğum kayıdır.

Eser, vişne çürüğü renginde meşin kaplı mukavva bir cilt içinde bulunmaktadır. Sertablı ve miklebli deri cilt üzerinde zemini altın yaldızla işlenen alttan ayırma şemse kullanılmıştır (Resim 1).¹ Alt deffesi kopuk cildin mevcut kapağı üzerinde şemse, salbek ve köşebentlerin yanı sıra pervaz kısmında kitabelik şeklinde kartuşlara yer verilmiş olup, tüm bölümlerin üzeri kıvrım dal ve yaprak motifleriyle işlenmiştir. Deri üzerinde belli aralıklarla yerleştirilen benek motifleri şemsenin iki yanında şâhî benek² motiflerine

1 Eserin fiziksel özellikleriyle ilgili olarak dijital kayıtlar için ayrıca bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/mecm%C3%BBa-i-ed%C3%AEye/5508> (09.07.2019).

2 Sanat Tarihi literatüründe daha ziyade 'çintamani' ismiyle tanınan 'şahi benek' motifleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Doğanay, 2004: 193-218).

dönüştürülmüştür. Pervazdaki ve mikleb üzerindeki kartuşlar arasında da birer benek motifi uygulanmış olup alt köşebentlerin arasında yedi beneğin bir araya getirilmesiyle çiçek deseni oluşturulmuştur. Salbek motifi şemsenin iki ucunda ve mikleb üçgeninin uç noktasında uygulanmıştır. Kapak iç yüzlerinde battal ebru üzerine Hatip ebrusu³ çeşitlerinden menekşe, yıldız ve yürek ebruları işlenmiştir (Resim 2). Eser metni için koyu krem rengi kâğıt üzerine siyah ve kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Eserin İçeriği

Eserin serlevhasında Fatıha Sûresi ile En'âm Sûresi'nin ilk üç ayeti bulunmaktadır. Karşılıklı iki sayfa pervazında ikişer adet mushaf gülü yer almaktadır (Resim 3). Gerek sûre başı kitabelik bölümlerinde gerekse mushaf güllerinde yazıya rastlanmamaktadır. Zencerekli sûre başı tezhiplerinin tığlarla bezeli taç bölümünde pençberk motiflerine, kitabelik bölümünde simetrik dal, yaprak ve çiçek motiflerine, besmele okunda ise iri yaprak motiflerine yer verilmiştir. Eserde tezhip sanatının en yoğun uygulandığı bölüm olarak serlevhada karşılaşılan tezhip çalışması 19. yüzyılda ortaya konmuş diğer eserlerdeki tezhip örnekleriyle de uyumludur. Zira bu dönemde her ne kadar tasarımda ve bezeme unsurlarında klasik döneme bir dönüş çabası fark edilmekteyse de, klasik dönemin asil ve zarif havası yakalanamamaktadır. Klasik üslupta uygulanan motifler bu dönemde daha iri ve kaba olarak çalışılmış, zengin renk çeşidi bulunmasına rağmen renkler arasında uyum pek sağlanamamıştır (Özkeçeci, 2007: 50). Yalnızca serlevhaya özgü olmak üzere durak gülleri şeshane formunda dilimlendirilmiş olup, sonraki sayfaların dairesel durak gülleri sadece yıldızlanmıştır. Durak güllerindeki dairelerin dışı ise mavi ve kırmızı renklerde geliş güzel tığlandırılmıştır. Her bir sayfadaki cetveller de altın yıldızlıdır. Tezhiplerde yoğun olarak karşılaşılan renkler altın yıldızın yanı sıra kırmızı, mavi, lacivert, yeşil, eflatun ve yavru ağzıdır. Eserin 3a, 4a, 10a, 20a, 29a, 36a, 39a, 43a, 47a, 51b ve 54b sayfalarında da mushaf gülleri yer almaktadır. Bu sayfaların bir kısmı aynı zamanda bazı surelerin başlangıç sayfalarını teşkil etmektedir. Eserde Fatıha ve En'âm sûrelerini müteakip sırasıyla Yâsîn, Duhan, Fetih, Rahman, Vakıa, Mülk, Nebe, Duhâ, İnşirah, Tin, Alak, Kadir, Beyyine, Zilzal, Âdiyat, Karia, Tekâsür, Asr, Hümeze, Fil, Kureyş, Mâun, Kevser, Kâfirun, Nasr, Tebbet, İhlas, Felak ve Nas sûreleri yer almaktadır. Bilhassa uzun sûrelerin bir kısmında bazı eksik ayetler mevcuttur. Bu eksiklikler En'âm Sûresi 19-25, Yasin Sûresi 6-16, Duhan Sûresi 48, Fetih Sûresi 19-27. ayetler olarak tespit edilmiştir.

Eserdeki sûre başı tezhiplerinde genel itibarıyla birkaç farklı uygulamayla karşılaşılmaktadır. En sık tercih edilen uygulama kitabelik bölümünün altın yıldızla, bordürlerin ise kırmızı, mavi, yeşil ve yavru ağzı tonlarında farklı renklerle boyanıp üzerlerinin zer-efşan görüntüsü oluşturacak şekilde beyaz, yeşil, mavi ve kırmızı tonlarında beneklerle tezyin edilmesi şeklindedir. Renk-efşan olarak adlandırılan bu teknikte fırça zer-mürekkep yerine sulandırılmış renkli boyaya batırılmaktadır (Biol, 2010: 200). Bazı örneklerde de kitabelik ile bordür bölümlerinin farklı tonda altın yıldızla boyanmış olduğu görülmektedir. Bir diğer uygulama da Karia ve Kureyş sûrelerinin sûre başı tezhiplerinde olduğu üzere kitabelik bölümü altın yıldızla boyanırken bordürün yeşil zencereklerle hareketlendirilmesi şeklindedir.

Eserde Nas Sûresi'nin bitiminde Ebû Hureyre'den rivayetle şu hadîs-i şerîfe yer verilmektedir: "Hazret-i Ebû Hureyre radiyallahu anh hazretlerinden menkuldür ki Kur'ân-ı Azîmü's-şân'da yedi âyet vardır. Her kim ki ol yedi âyet-i şerîfi vird idinüb hergün bir kerre tilâvet eylese ol kişi dünyadan ahrete îmân ile gidüb Cennet-i a'lâ ol kişiye nasîb ve müyesser ola bi iznillâhi te'âlâ. Ol yedi âyet-i şerif bunlardır". Bu ifadelerin ardından söz konusu yedi âyet yani Tevbe Sûresi 51, Yunus Sûresi 107, Hud Sûresi 6 ile 56, Ankebut Sûresi 60, Fatır Sûresi 2 ve Zümer Sûresi 38. ayetleri sûre başı tezhipleri eşliğinde ard arda

3 İlk kez Ayasofya Camii hatibi Mehmed Efendi (ö. 1773) tarafından uygulandığı için bu isimle anılmaktadır (Deraman, 1977: 15).

sıralanmıştır. Buradaki sûre başı tezhipleri de diğerleriyle farklılık arz etmemekte, benzer uygulamalarla karşılaşılmaktadır (Resim 4).

Bu bölümün ardından eserin 69-72. yapraklarında, tekrar eden altı köşeli yıldızların (Mühr-i Süleyman) oluşturduğu kartuşlar içerisinde Esmâü'l-Hüsnâ'ya yani Allah'ın en güzel isimlerine yer verilmiştir (Resim 5). Kartuşları çevreleyen ve aynı zamanda yıldızların uçlarını oluşturan üçgen alanlarda altın yıldız kullanılmıştır. Kartuşlar içerisinde Esmâü'l-Hüsnâ'ya dair A'râf Sûresi 180. ayetini müteakip iki farklı hadîs-i şerîf rivayeti ve Haşr Sûresi 22. ayeti akabinde isimler şu şekilde sıralanmıştır: "Kâlellâhu Teâlâ velî'llâhi esmâü'l-hüsnâ fed'ûhu bihâ ve kâle sallallâhu aleyhi ve sellem inne li'llâhi tis'ate ve tis'îne ismen men ehsâhâ dehale'l-cennete. Ve fî rivayeti men hafizehâ. Sadeka Resulullah. Bismillahirrahmanirrahim Huvellâhullezî lâ-ilâhe illâ hû" (Allahu Teâlâ buyurdu ki en güzel isimler Allah'ındır o halde O'na onlarla dua edin peygamber (sav) buyurdu ki Allah'ın doksan dokuz ismi vardır kim bunları sayarsa Cennet'e girer ve bir başka rivayete göre kim ezberlerse, korursa. Resulullah doğru söyledi. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, O Allah ki O'ndan başka ilah yoktur)

"er-Rahmân, er-Rahîm, el-Melîk, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Hâlik, el-Bâri', el-Musavvir, el-Gaffâr, el-Kahhâr, el-Vehhâb, er-Rezzâk, el-Fettâh, el-Alîm, el-Kâbid, el-Bâsit, el-Hâfid, er-Râfi', el-Mu'izz, el-Müzil, es-Semî', el-Basîr, el-Hakem, el-Adl, el-Latîf, el-Habîr, el-Halîm, el-Azîm, er-Raûf, eş-Şekûr, el-Alî, el-Kebîr, el-Hafîz, el-Mukît, el-Hasîb, el-Celîl, el-Kerîm, er-Rakîb, el-Mucîb, el-Vâsî', el-Hakîm, el-Vedûd, el-Mecîd, el-Bâ'is, eş-Şehîd, el-Hakk, el-Vekîl, el-Kavî, el-Metîn, el-Velî, el-Hamîd, el-Muhsî, el-Mubdî', el-Mu'îd, el-Muhyî, el-Mumît, el-Hayy, el-Kayyûm, el-Vâcid, el-Mâcid, el-Vâhid, el-Ehad, es-Samed, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Mukaddim, el-Muahhir, el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Bâtın, el-Vâlî, el-Müte'âlî, el-Berr, et-Tevvâb, el-Muntakim, el-Afuvv, er-Raûf, Mâlikü'l-Mülk, Zü'l-Celâli ve'l-İkram, el-Muksit, el-Câmi', el-Ğanî, el-Muğnî, el-Mâni', ed-Dârr, en-Nâfi', en-Nûr, el-Hâdî, el-Bedî', el-Bâkî, el-Vârisü'r-Reşîd, es-Sabûr."

Burada Tirmizî rivayetinde yer alıp yaygınlık kazandığı bilinen doksan dokuz Esmâü'l-Hüsnâ sıralamasına büyük ölçüde uyulmakla beraber Tirmizî rivayetinden farklı olarak er-Raûf isminin el-Ğafûr ismi yerine de yazılarak iki kez tekrar edildiği, el-Ehad isminin ilave edildiği ve el-Vâris ile er-Reşîd isimlerinin bir arada yazıldığı⁴ anlaşılmaktadır.

Eserin 73. ve 74. yapraklarında altın yıldızlı fasıl başı tezhibinin ardından Hz. Muhammed'in isimleri⁵ durak gülleri eşliğinde şu şekilde sıralanmaktadır:

"Muhammed, Ahmed, Mahmud, Hamîd, Hâmid, Kâsim, Âkîb, Hâtem, Mâh, Da', Sirâc, Münîr, Hâşir, Mübeşşir, Beşîr, Nezîr, Münzir, Mürsel, Nebî, Mühdî, Mühtedi, Halîl, Habîb, Tabîb, Sun', Tâhâ, Yâsîn, Mustafâ, Murtaza, Müctebâ, Muhtar, Nâsır, Kâim, Hâfız, Şâhid, Şehîd, Âlim, Âdil, Halîm, Nûr, Mübîn, Burhân, Hücset, Beyan, Mutî', Mezkûr, Vâiz, Sâhib, Nâtık, Sâdık, Musaddık, Muzaffer, Mekkî, Medenî, Ebtahî, Kureyşî, Arabî, Hâşimî, Cevâd, Kerîm, Hatîb, Fasîh, Reşîd, Tâhir, Mutahhar, İmam, Ümmî, Mutavassıt, Sâbık, Hak, Muktasid, Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtın, Şâfi', Müşfi', Hâdi, Muhallel, Muharrem, Âmir, Nâhi, Hakîm, Karîb, Şâkir, Şekûr, Sabûr, Rakîb, Müzzemmil, Müddessir, Hakem, Hakîm, Alîm, Azîm, Halîm, Nûr, Mübeyyin, Metîn, Muîn, Şâfi', Şefî', Müşeffî', Hamîd, Mecîd, Rakîb, Mucîb, Hatîb, Sâdık, Hannân, Men-

nân, Deyyân, Burhân, Hücet, Beyân, Habîb, Tabîb, Safiyy, Hâfız, Hafız, Müctebâ,
Muallâ, Müzekkâ, Emîn”.

Eserin 75-77. yapraklarında karşılıklı iki sayfa halinde hilye⁶ formu oluşturulmuş olup, cetvelle çerçeve-
lendirilen sayfanın merkezinde yukarıya doğru daralan ve altın yaldızla boyanmış hilal şeklinin kuşattığı
dairesel madalyon yani göbek kısmı yerleştirilmiştir. Cetvel dışında kalan pervaz kısımları ise iri yaprak
motifleriyle tezyin edilmiştir. 74b ve 75a sayfalarındaki göbek bölümleri açık mavi zeminin ortasında yer
alırken, 75b ve 76a sayfalarında sarı zemin, 76b ve 77 a sayfalarında ise turuncu zemin tercih edilmiştir.
Ayrıca 75. yaprağın karşılıklı sayfalarındaki zeminin üzeri koyu mavi renkte, 76. ve 77. yaprakların say-
falarındaki zemin ise kırmızı renkte boyalarla gerçekleştirilen fırça darbeleriyle renk-efşan tekniğinde
hareketlendirilmiştir. Pervazdaki yaprak motifleri için 74b ve 75 a sayfalarında açık ve koyu yeşil renkler,
75b ve 76a sayfalarında yeşil ve kırmızı renkler, 76b ve 77a sayfalarında ise yeşil ve mavi renkler kullanı-
lmıştır. 74b ve 75a sayfalarındaki her iki göbeği oluşturan dairelerin içerisinde Hz. Muhammed’in fiziksel
özellikleri (Resim 6), 75b sayfasındaki göbekte Hz. Ebubekir’in, 76 a sayfasında Hz. Ömer’in (Resim 7),
76b sayfasında Hz. Osman’ın, 77 a sayfasında ise Hz. Ali’nin fiziksel özellikleri hakkındaki rivayetler Arap-
ça olarak aktarılmıştır (Resim 8).

74b ve 75a sayfalarında Hz. Muhammed’e yönelik özellikler şu şekilde rivayet edilmektedir “Kâne’Ne-
bîyyu sallallâhu aleyhi ve sellem fahman mufahhaman yetele’leu vechehu tele’lu’el-kamer leylete’l-bed-
ri, azîme’l-hâmeti, rehbe’l-cebheti, ezhere’l-levni, atvale mine’l-merbu’i ve aksare mine’l-müşezzebi,
sehle’l-haddeyni, vâsia’l-cebiyni, ... tavîle’l-yedeyni, sağîre’l-uzuneyni, eshele ezecce eblece melîh es-
mere’l-levni” (Peygamber salat ve selam üzerine olsun azamet timsaliydi, yüzü dolunay gecesindeki ay
parlıtı gibi parlıyordu, çok görkemliydi, açık alınlıydı, cildi beyaz ve parlaktı, orta boydan uzun, uzun
boydan kısaydı, düz yanaklı, geniş alınlıydı, elleri uzundu, kulakları küçüktü, ince kaşları parlak ve siyah
renkliydi). 75b sayfasında şu rivayet yer almaktadır: “Ve efdalu’n-nâsi kâne Ebî Bekr Radiyallâhu anh.
Raculen tavîlen, nahîfen, hafffe’l-lahmi, hafffe’l-ârıdeyni, ma’rufe’l-vech” (Ve insanların en faziletlisi Ebu
Bekir, Allah ondan razı olsun. Uzun boylu, ince yapılı ve zayıf bir adamdı, seyrek sakallıydı ve tanıdık
yüzlüydü). 76a sayfasındaki rivayet şu şekildedir: “Ve ba’dehu Omaru’l-Fâruk, kâne Omar radiyallâhu
anh âdemem şedîde’l-edimmeti, kâne tavîlen cesîmen, hafffe’l-ârıdeyni, şedîde’l-humreti fi’l-ayneyni”
(Ve sonrasında Ömer Faruk Allah ondan razı olsun insanların şiddetlisiydi, uzun boylu ve cüsseliydi,
seyrek sakallıydı, gözlerinin kırmızısı fazlaydı). 76b sayfasında şu rivayet yer almaktadır: “Ve ba’dehu câ-
mi’u’l-Furkân kâne Osmân radiyallâhu anh, hasene’l-vechi, refike’l-beşeri, kesîre’l-lihyeti, esmere’l-lev-
ni, beude ma beyne’l-menkebeyni” (Ve sonrasında Kur’ân’ın toplayıcısı Osman, Allah ondan razı olsun
güzel yüzlüydü, insanların yumuşak huylusuydu, sakalları gürdü, esmer tenliydi, iki omuz arası genişti).
77a sayfasındaki rivayet ise şu şekildedir “Ve ba’dehu seyyidü’ş-şühedâi kâne Ali radiyallâhu anh âde-
men şedîde’l-edimmeti, akrab ile’l-kasîri mine’t-tûli, kesîre’ş-şe’ri ve lihyeti, hasene’l-vechi, ed’ace’l-ay-
neyni” (Ve sonrasında şehitlerin seyyidi Ali, Allah ondan razı olsun. İnsanların şiddetlisiydi, boyu kısaya
yakındı, saçı ve sakalı gürdü, güzel yüzlüydü, gözleri iri ve siyahtı).

Eserin 77b ve 78a sayfalarında cetvelle sınırlandırılmış altın yaldızlı zemin üzerinde beyaz renkte zülfikâr⁷
ve kadem-i şerif⁸ tasvirleri yer almaktadır (Resim 9). Zülfikârın kabzasında kırmızı renkte benek motifle-
riyle hemen altında çizgisel bir başka motife yer verilmiştir. Her iki sayfanın pervazında da yeşil renkli iri
yaprak motifleri bulunmaktadır. 78b ve 79a sayfalarında ise yine bir dua kitabı olan ve Hz. Muhammed’e
salat ve selamları ihtiva eden *Delâilü’l-Hayrât*⁹ nüshalarında sıklıkla karşılaşılan Mekke ve Medine şehir

manzaraları ile Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî tasvirleri¹⁰ resmedilmiştir (Resim 10). Genel itibariyle 19. yüzyıla tarihlendirilen dua kitapları ve dini yazmalarda kutsal topraklara yönelik tasvirlerle rastlanması ve buradaki örnekte de tercih edildiği üzere resmin geri planında mavi gökyüzü ile derinlik verilmeye çalışılması uygulamaları (Ersoy, 1988: 70) da dönemsel bir eğilime işaret etmektedir. Sayfa pervazları ise önceki sayfalarda olduğu üzere kırmızı ve yeşil renkli iri yaprak motifleriyle bezenmiştir. Buradaki tasvirlerde dönemin eğilimi olarak perspektif ve üçüncü boyutun da resme dahil edildiği görülmektedir. Her iki sayfadaki görselde zemin rengi yeşilin tonlarıyla oluşturulmuş, arka planda maviye boyanmış gökyüzü, ufkun gerisinde dağ tasvirleri ve merkezdeki yapılara kıyasla daha küçük boyutlu çizilmiş mimari unsurlar yer alırken, ön planda ise üç adet dağ tasviri ile birkaç bina tasvirine yer verilmiştir. Gerek bu kısımdaki bina (ev ya da kamusal yapı) tasvirleri gerekse kompozisyonların merkezindeki Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevî'yi çevreleyen bina tasvirleri beyaz badanalı ve kırmızı çatılıken, yalnızca ön plandaki birer yapının çatısında mavi renk tercih edilmiştir. Her iki görseldeki kutsal alanlar dikdörtgen formda avluyu çevreleyen çift sıra revaklar şeklinde resmedilmiştir. Avlu zemininde sarı renk, revak kubbelerinde ise mavi renk kullanılmıştır. Aynı uygulama güney ve batı istikametlerdeki kubbe örtüsüyle revaklı giriş avluları için de söz konusudur. Mescid-i Haram'ın Osmanlı revaklarıyla kuşatılmış avlusunun ortasında altın işlemeli hizam¹¹ eşliğinde siyah kisvesiyle Kâbe-i Muazzama tasvirine yer verilmiş, etrafı tam dairesel forma yakın bir metafor alanıyla kuşatılmış ve bu alan içerisinde Makâm-ı İbrahim'e de yer verilmiştir. Metafor alanının dört köşesinde Makamât-ı Erbaa, önünde ise Minber-i Şerif tasvir edilmiştir. Minberin ön kısmında ise kemer şeklindeki Bâbü's-Selâm kapısı yer almaktadır. Avlunun sol alt köşesindeki küçük üç kubbeli yapıdan ikisinin 'Kubbeteyn' olarak da bilinen ve muvakkithane ile kütüphane olarak kullanılan kubbe örtülü iki bina, diğer yapının ise 'Kubbetü's-sikâye' olarak da adlandırılan zemzem suyu dağıtım binası olabileceği düşünülmektedir.¹² Karşı sayfadaki Mescid-i Nebevî'nin sağ üst köşesinde ise Ravza-i Mutahhara'ya yer verilmiştir. Ravza, revak örtüleriyle aynı renkte mavi kubbeli ve baldaken formda bir yapı olarak temsil edilmiştir. Yapının kemerli bölümlerinde müşebbek form oluşturulmuştur. Ravza'nın ön kısmında avlunun ortasına doğru Minber-i Şerif resmedilmiştir. Avlunun ortasında üç adet hurma ağacı ile avlunun çeşitli yerlerinde konumlandırılmış üç adet küçük yapıya daha yer verilmiştir. Mescid-i Nebevî avlusunun köşelerinde ikişer şerefeli dört adet minare bulunurken, Mescid-i Haram'da ise avlu köşelerindeki dört minareye ilaveten avlunun kuzey kenarında beşinci, batıdaki giriş avlusuna bitişik olarak da altıncı ve yedinci minareler resmedilmiştir.

Gerek buradaki Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî tasvirlerinin gerekse eserin serlevha tezhibinin oldukça yakın örneklerine Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan 1791 tarihli *Delâilü'l-Hayrât ve Şevârikü'l-Envâr* nüshasında da rastlanmaktadır (Solak, 2008: 115, 116, 162). Aynı şekilde 102 varaklık ve 11 satırlık metin içeriğine sahip bu eserdeki serlevha tezhibinde uygulanan üçlü zencerek motifi ve çiçek motiflerinin kompozisyon içerisinde yerleştirilmesinden taç kısmı kenar suyunda kullanılan renge kadar yoğun benzerliğin bulunması tezyinatın adeta aynı nakkaşhaneden çıktığı izlenimini uyandırmaktadır. Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî tasvirlerinin gerek kompozisyon kurgusu ve renk dağılımında gerekse sayfa pervazındaki basit yaprak motiflerinde de aynı benzerlik söz konusudur (Resim 12, 13).

Tüm bu tasvirlerin akabinde 80. yaprağı eksik olduğu anlaşılan esere 81-84. yaprağındaki metinle şu şekilde devam edilmektedir:

“Ve tekrîm ile alub eyitdi ya karındaşım Cebrâil bu getirdüğün duâ-i şerîfin şerhin a'yân ve beyân ile didi. Cebrâil aleyhisselâm eyitdi ya Muhammed Mustafa sallâllâhu teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri eger yedi kat gökler ve yedi kat yirler kağıd olsa

ve yedi denizler mürekkeb olsa ve cemî' ağaçlar kalem olsa ve dahi mecmu'u nas yazıcı olsalar bu mübârek duâ-i şerîfin şerhin ve sevâbın ve fazîletin şerh ve a'yân ve beyân etmeğe kâdir olmayub âciz kalalar didi. İmdi yâ Muhammed Mustafa sallâllahu teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri senin abd ve zaîf ve nahif ümmetin her kim ki bu mübârek duâ-i şerîfi vird idinüb her günün sabah namazından fariğ olduktan sonra yüz kerre istiğfar idüb ve yüz kerre salavât getürüb ve yüz kerre Kelime-i Tevhîd çeküb ba'dehu bu mübârek duâ-i şerîfi bir kerre tilâvet etse Allahu Azîmü'ş-Şân hazretleri ol abd ve zaîf ve nahif ümmetine dünyada on dürlü devâ vire ve dahi âhretde on dürlü devâ vire ve dahi ol ümmetin dünyadan âhrete îman ile gidüb Cennet-i a'lâ ol ümmetine nasîb ve müyesser ola biiznillâhi teâlâ. Ve dahi ol ümmetin kabir azabın görmeye ve dahi Sırât'ı ahsen geçüb Münker ve Nekir su'âlin âsân vire. Ve dahi mahşer yerinde melâikeler nidâ idüb ideler ki ilâhî yâ Rabbe'l-İzze bu kulun kangı peygamberdir ve yahud kangı velîdir diyeler. Hitâb-ı izzet gele ki yâ melâikelerim bu kulum şol kişidir kim dünyada habîbim Muhammed Mustafa sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem hazretlerine hediye gönderdiğim duâ-i şerîfi vird idinüb her gün okurdu. Ve dahi andan Hazret-i Cebrâil aleyhisselam eyitdi yâ Muhammed Mustafa sallâllahu teâlâ aleyhi ve sellem eger senin bir abd ve zaîf ümmetin bu mübârek duâ-i şerîfi misk ile ve za'ferân ile ve güllâb ile yazub ba'dehu pâk-i hulûs ile ve dürüst i'tikâd ile ve tamm i'timâd ile kendinde götürse. İmdi yâ Muhammed Mustafa sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri ol ümmetin dünyada yohsulluk görmeye ve dahi ol ümmetin sefere gitse mübârek ola ve dahi her kangı tarafa gitse işi rast gele ve âsân ola biiznillâhi teâlâ. Bu duâ-i şerîf berekâtında ve dahi ol kişi düşman şerrinden hıfz ve emîn ola biiznillâhi te'âlâ. Ve dahi her dem adüvvüsünün üzerine gâlib gele ve dahi nazar şerrinden hıfz ve emîn ola ve dahi sehârlar sihrinden hıfz ve emîn ola ve dahi ol kişiye sihr kâr etmeye ve dahi gammazlar dilinden ve münâfıklar şerrinden ve ecinni rüzgarından ve periler yelinden ve dîvler korkusundan hıfz ve emîn ola ve dahi yir yüzünde gezen canavarlar ol kişiye ziyan doğurmayalar biiznillâhi teâlâ".

84a sayfasında fasıl başı tezhibinin ardından besmele ile başlayarak "Subhaneke ente Allahu el-Hannânu el-Mennân" ifadesiyle devam eden Esmâü'l-Hüsna duası 87. yaprakta sona ermektedir. 88. yapraktaki metin ise fasıl başı tezhibinin ardından 92 b sayfasına kadar şu ifadelerle devam etmektedir:

"Sahabe-i güzînden hazret-i imâm Ali kerremellâhu vechehu ve radiyallâhu anh hazretleri rivayet idüb buyurdular ki, hazret-i Resûl-i Ekrem ve Nebi-yi Muhterem sallallahu te'âlâ aleyhi ve sellem hazretleri bir gün ashabıyla öğle namazını Mescid-i Şerif'te cemâ'atle kılub mübârek arkasını mihraba virüb teveccühde iken nâgâh hazret-i Cebrâil aleyhisselam nâzil olub Es-selâmu aleyküm yâ Muhammed didi. Ve dahi andan hazret-i Muhammed sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri hazret-i Cebrâil aleyhisselâm hazretlerinin selâmın ta'zîm ve tekrîm birle alub eyitdi yâ karındaşım Cebrâil taraf-ı Hakdan bana ne hediye getürdün didi. Hazret-i Cebrâil aleyhisselâm eyitdi yâ Muhammed Allâhu Azîmu'ş-şân hazretleri sana selâm idüb bu mübârek cemîl du'âsını hediye gönderdi ve dahi senin abd ve zaîf ve nahif ümmetine yadigarın olsun didi. Andan Hazret-i Muhammed sallallahu te'âlâ aleyhi ve sellem hazretleri eyitdi ya karındaşım Cebrail-i Emîn bu getürdüğün mübârek cemîl

du'âsın şerhin ve sevabın ve faziletin bana şerh ve a'yân ve beyân eyle didi. Andan Hazret-i Cebrail aleyhisselâm eyitdi yâ Muhammed Mustafa sallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem bu mübârek cemîl du'âsı şöyle bir ulu du'âdır kim senden öndin gelen peygamberlere gelmiş değildir. İmdi yâ Muhammed Mustafa sallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem ben bu mübârek cemîl du'âsını okuyub yir yüzüne inirim ve dahi bu mübârek cemîl du'âsını okuyub göklere ağarım. Ve dahi Hazret-i İbrahim peygamber aleyhisselam bu mübârek du'âyı okuyub nâr-ı Nemrud'un ateşinden halas olub necat buldu ve dahi Hazret-i Yûnus peygamber aleyhisselam hazretleri bu mübârek cemîl du'âsını okuyub balık kursağından halas olub necat buldu ve dahi Hazret-i Yûsuf peygamber aleyhisselam hazretleri bu mübârek cemîl du'âsını okuyub kuyudan çıkub Mısır'a sultan oldu. Ve dahi andan Cebrail aleyhisselam eyitdi ya Muhammed Mustafa sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem eger senin bir abd ve zaîf ve nahif ümmetin bu mübârek cemîl du'âsını vird idinüb her gün öğle namazından fâriğ oldukdan sonra yüz kerre istiğfar idüb ve yüz kerre Salavât-ı şerîf getirüb ve bin bir Kelime-i Tevhid çeküb ba'dehu bu mübârek cemîl du'âsını tilâvet etse. İmdi ya Muhammed Mustafa sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri Allahu Azîmu'ş-şan hazretleri ol ümmetini dünya ve ahret belalarından hıfz ve emin ide ve dahi cemi' âfât ve beliyâtıdan ve kahd-ı ğılâdan ve tâun vebâdan ve ecinni rüzgarından ve periler yelinden ve dîvler korkusundan ve sehharlar sihrinden ğammazlar şerrinden ve münafıklar dilinden ve dışarlık alâmetinden ve nazar şerrinden hıfz ve emin ide biiznillahi Teâlâ. Bu mübârek cemîl du'âsın berekâtından ve dahi ol ümmetin dünyada her ne kadar yırtıcı canavarlar var ise ana asla ziyan doğurmayalar biiznillahi Teâlâ. Yılan ve çiyân ve akreb sokmaya kurd ve pelenk ve âhû ve âfet ve arslan ve kaplan her ne kadar yir yüzünde gezen canavarlar var ise ana ziyan doğurmayalar biiznillahi Teâlâ. Bu mübârek cemîl du'âsının berekâtında ve dahi andan Hazret-i Cebrail aleyhisselam eyitdi ya Muhammed Mustafa sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri eger senin bir abd ve zaîf ve nahif ümmetin okumak bilmesey bu mübârek cemîl du'âsını misk ile ve za'ferân ile ve güllâb ile yazdırub ba'dehu pak-i hulûs ile ve dürüst itikad ile ve tamm itimad ile kendinde getürse. İmdi ya Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem hazretleri ol ümmetin dünyada sağ ve sâlim oldukda her ne kadar âlet-i harb var ise ana kâr etmeye biiznillahi Teâlâ. Ol ümmetin itikâd ve itimâdına göre ok ve kılıç ve süngü? ve tiğ ve bıçak ve top ve tüfenk ol ümmetine kâr kılmaya biiznillahi Teâlâ. Bu mübârek cemîl du'âsı berekâtında ve dahi her kim ki bu du'âyâ şekk getürse imansız gide".

92 b sayfasındaki fasıl başı tezhîbinin ardından "Ya cemîl ya Allah, ya karîb ya Allah" zikirleriyle başlayan Esmâü'l-Hüsnâ duası 95 b sayfasında sona ermektedir. Aynı sayfadaki fasıl başı tezhîbinin akabinde ise 96 a sayfasında sona erecek şekilde şu metne yer verilmiştir "Sahabe-i güzînden Havle binti Hakîm radiyallahu anha hazretleri Hazret-i Resûl-i Ekrem'den rivayet idüb buyurdular ki her kim ki bir menzile varub inse bu mübârek du'â-yı şerîfi okuyub yatsa ol menzilden âhar menzile gitmedikçe ol kişiye asla bir şeyden zarar isabet etmeyüb ve dahi hiçbir şeyden ziyan gelmeyüb Hakk Teâlâ'nın hıfz ve emânında ola. Bu du'â-yı şerîf berekâtında du'â budur".

96 b sayfasında fasıl başı tezhibiyle birlikte “Euzû bi kelimâtillahi’t-tâmmâti külliha min şerri ma halak” (Yarattığı tüm şeylerin şerrinden Allah’ın bütün kelimelerine sığınırım), “Summun ve bükmün umyun fehüm la yubsirûn” (sağırdırlar ve dilsizdirler, kördürler ve onlar idrak etmezler) kısa bir korunma du’âsı ve Bakara sûresi 18. ayeti yer almaktadır. Bu du’â ve ayetin ardından şu ifadelere yer verilmiştir:

“Sahabe-i güzûnden Hazret-i Osman Zi’n-nûreyn radiyallahu anh hazretlerinden ri-vayet olunur ki Hazret-i Resûl-i Ekrem ve Nebiy-yi Muhterem sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem hazretlerinden işitdim her kim ki bu mübârek du’â-yı şerifi pak hulûs ile ve dürüst i’tikad ile ve tamm i’timad ile yazub kendünde getürse Allahu Azimu’ş-şan hazretleri ol kişiyi dünya ve ahret belalarından ve kazalarından hıfz ve emin idüb hayırlı muradına nâil merâm eyleye. Ve dahi sefere gitse mübârek ola ve dahi bey’ olan pazara gitse hayırlı bereketler göre ve dahi her kangı tarafa teveccüh ider ise işi rast gele ve âsân ola biiznillahi Teâlâ. Du’â budur”.

Fasıl başı tezhibiyle söz konusu dua 97 b sayfasında başlayarak Arapça olarak belirtilmekte ve 98 b sayfa-sında nihayetlenmektedir. Duanın ardından sıralanan ifadeler şu şekildedir: “Bab- Dışarlık alâmetinden ve nazar şerrinden kurtulmak için bu ayet-i şerifi yazub başında getüreler gâyetü’l-gâye mücerredür” buyrularak Kalem sûresi 51. ve 52. ayetleri yazılmıştır. “Bab- Baş ağrısı için mücerredür, yazub başında getüreler, Subbûh, Kuddûs, Rabbuna ve Rabbu’l-Melâiketu ve’r-rûhu. Bab- İstima için bu ayet-i şerifi yazub suyun içüb ve kâğıdın yuda inşallah Teâlâ şifa bula” buyrularak İsra sûresi 82. ayeti belirtilmiştir. “Bab- Yarım baş ağrısı için mücerredür. Bunu yazub başında getüreler, şifa bulalar biiznillahi Teâlâ” buyrularak besmelenin ardından “Summun bükmün umyun fehüm la yubsirûn” ayeti üç kez tekrar edilmiştir. “Rivayet olunur ki Ashab-ı Kehf’in isimlerini her kim ki yazub kendünde getürse ol kişi cemî’ be-liyyât ve âfâtdan hıfz ola biiznillahi Teâlâ. Tefâsirlerde tahrir olunmuşdur. Yemlîha, Mekselîna, Mislîna, Mernûş, Debernûş, Sâzenûş, Kefeştatayyûş, Kitmîr”¹³ ifadelerinin ardından dört adet iri, üç adet küçük yeşil yaprak motifleriyle 100 a sayfası tamamlanmıştır (Resim 11).

Boş bırakılan 100 b sayfası akabinde 101 a sayfasında şu ifadeler bulunmaktadır “Allahümme salli ala Muhammedin ve Ademe ve Nuhin ve İbrahime ve Musa ve İsa mine’nebiyyine ve’l-mürselîn. Salavatullâhi ve selâmihi aleyhim ecmaîn. Ya Atûf, Ya Raûf, Ya Kerîm, Ya Rahîm”. Boş bırakılan 101 b sayfasını müteakip ise 102 a sayfasında hatim duasına yer verilmiştir “Elhamdu lillâhi rabbi’l-âlemîn ve’l-âkibetu li’l-mut-takîn. Es-salâtu ve’s-selâmu alâ rasûlina Muhammedin ve alâ âlihi ve sahibihi ecmain. Rabbenâ iftah lenâ bi’l-hayr vahtim lenâ bi’l-hayr. İnneke alâ külli şey’in kadîr. Rabbiğfirli ve li vâlideyye ve li’l-mü’minîne. Al-lahümme Rabbenâ âtina fî’d-dünya haseneten ve fî’l-ahireti haseneten ve gına azabe’n-nar. Bi rahmetike ya erhame’r-rahimin ya rabbe’l-âlemin ve ya hayre’n-nâsirin (Alemlerin Rabbi olan Allah’a hamd olsun ve akıbet takva sahipleri içindir. Salat ve selam Resulümüz Muhammed ve soyunun ve tüm ashabının üzerine olsun. Rabbimiz bize hayrı aç ve sonumuzu hayr eyle. Muhakkak ki sen her şeye kadirsin. Rabbim bana, anneme babama ve müminlere mağfiret eyle. Allahım Rabbimiz bize dünyada ve ahirette iyilik ver ve bizi ateş azabından korusun. Rahmetinle ey Merhametlilerin en Merhametlisi, Alemlerin Rabbi ve ey zafer bahşedenlerin Hayırlısı). Bu ayât-ı kerimeleri namazdan ferağ oldukda oku. Fî sene 25 Sad 71”.

102 b sayfasında başlayıp 103 b sayfasında tamamlanan ifadeler şu şekildedir:

“Ve dahi Receb ayının evvelki günü iki rekat namaz kıla. Sûre-i Fatiha’dan sonra her ne okursa okusun namazdan fârîğ olacak. Yüz on bir kerre Salavât-ı şerif getüre,

13 Tılsım özellikleri içeren Ashab-ı Kehf’in isimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Turan (2018: 423-427).

bin altı yüz altmışar kerre Ya Allah diye andan sonra her gün bin yüz kerre Lâ ilâhe illallah diye yüz kerre de Muhammedün Resulullah diye. Ramazan ayının âhirine değin doksan bin Kelime-i Tevhid ider. Ol kişi kabre girecek, Münker ve Nekir suâle gelicek, ol meyyitin çevresi bir temür hisar olur. Hakk Teâlâ hazretlerinden bir nidâ gelür ki ya Münker ve Nekir dönün geriye siz benim o kuluma suâl idemezsiniz. Zira benim ol kulum dünyada Kelime-i Tevhid okudu, kıyamete değin rahat ola. Allahümme erzukna bi hakkı seyyide'l-mürselîn".

104a ve 104b sayfaları boş bırakılmış eserin 105a sayfasında şu ifadelere yer verilmiştir "Allahümme sallî. Mahdumum Mustafa Rüştü Efendi'nin dünyaya teşrifleri bin iki yüz yetmiş dokuz senesi mah-ı Ramazan-ı Şerif'in altıncı günü yevm-i Pazar irtesi sabah vakti saat üç buçukda dünyaya teşrifleri sene fi 6 Ramazan 79". Eserin 105 b sayfasındaki ifadeler ise şu şekildedir "Ab Ağustos fi leyl 24.Ya müteyessir it münasib bak. El-Gafûr'r-Rahîm.....". Eser 106 a sayfasındaki şu ifadelerle sona ermiştir "Sâhib ve mâlik Şa'ban Ağazâde Ahmed Efendi hazretlerindedir. İşbu bin iki yüz yetmiş senesi mah-ı Receb-i Şerif'in gurreinde tahsil olunmuşdur etemme".

Sonuç

İncelemeye tabi tutulan *Mecmû'a-i Ed'îye* isimli dua kitabı doğrudan adının da ifşa ettiği üzere içerisinde çeşitli musibetlere karşı koruyucu nitelikte ve vird haline getirmek üzere hazırlanmış dualar ile sureleri içeren bir eserdir. Eser gerek sayfaları üzerindeki tezhip ve minyatür sanatı özellikleri gerekse kapak kısmındaki cilt ve ebru sanatı uygulamaları açısından 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl özelliklerini yansıtmaktadır. Her ne kadar doğrudan ketebe kaydı bulunmasa da eserdeki mevcut tarih kayıtları da bu oluşumu destekler niteliktedir. Ayrıca 19. yüzyıla ait dua mecmuaları ve *Delâilü'l-Hayrat* gibi dini yazmalarda Mekke ve Medine şehir tasvirlerine sıklıkla yer verilmesi ve buradaki tasvirlerde üçüncü boyut, perspektif ve renk tonlamaları gibi uygulamalarla karşılaşılması da eserin dönemsel aidiyetiyle uyum içerisindedir. Hz. Muhammed ve Hulefâ-i Râşidîn'e dair sûret ve sîret vasıflarının hilye formuyla oluşturulmuş sayfalar üzerinde rivayet edilmesi de aynı şekilde dönemin özellikleri arasındadır. Söz konusu dönemin hususiyetlerine uygun biçimde eserdeki tezhip ve cilt sanatı uygulamalarının klasik üsluba öykünmekle beraber nisbeten kaba bir işçilikle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Eserin içerik bağlamında geleneksel dua kitaplarından önemli bir farklılık arz etmemesinin yanı sıra bazı sûrelerdeki birtakım ayetlerin eksik bırakılmış olması metin özelinde de itinalı bir çalışmanın ortaya konmadığını göstermektedir. Benzer şekilde eserin bazı bölümlerinde de Arapça gramer kaidelerine uyulmadığına şahit olunmaktadır. Hz. Muhammed'in vasıflarının sıralandığı bölümde "fahman mufahhaman" şeklinde yazılması gereken kelimelerin "fahmun mufahhamun" olarak yazılması ya da 95b sayfasında Havle binti Hakîm için "radiyallahu anhâ" yerine "radiyallahu anh" yazılması bu husustaki örneklerden bazılarıdır. 18. ve 19. yüzyıl dua kitaplarında yaygın biçimde karşılaşıldığı üzere, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî tasvirlerinin dışında eserde kadem-i şerif ve zülfikar tasvirlerinin resmedilmiş olması önem arz etmektedir. Bilhassa tılsım içerikli mahiyetiyle zülfikara ilaveten mühr-i Süleyman motiflerinin ve Ashab-ı Kehf'in isimlerinin de metne dahil edilmesi eserin içeriğiyle ilgili muhafazat hüviyetini güçlendirmektedir. Ayrıca bu türdeki diğer mecmualarda olduğu üzere bu eserde bulunan kutsiyet atfedilmiş çeşitli unsurlar, onlarla bir şekilde bir araya gelmiş olsun ya da olmasın eserin okuyucusu için özlem duyduğu değerleri muhayyilesinde yaşatmak ve hafzasında sürekli canlı tutmak açısından kayda değer vesilelerdir. Aynı zamanda söz konusu unsurlar dönemin eğilimlerine ışık tutan önemli emareler olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Arık, Rüçhan (1975). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bağcı, Serpil ve Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı (2012). *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bırol, İnci A. (2010). *Klasik Devir Türk Tezyînî Sanatlarında Desen Tasarımı Çizim Tekniği ve Çeşitleri*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi.
- Bozkurt, Nebi (2001). "Kadem-i Şerif". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 24), 57.
- Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, M. Sabri (2004). "Mescid-i Harâm". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 29), 273-276.
- Derman, M. Uğur (1977). *Türk Sanatında Ebru*. Ak Yayınları.
- Derman, M. Uğur (1998). "Hilye (Hat)". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 18), 47.
- Doğanay, Aziz (2004). "Türk Sanatında Pelengî ve Şâhî Benek Nakışları ya da Çintamani Yanılıgısı". *Dîvân İlmî Araştırmalar*, (17), 193-218.
- Ersoy, Ayla (1988). *Türk Tezhip Sanatı*. İstanbul: Ak Yayınları.
- Göloğlu, Sabiha (2018). "Depicting the Holy: Representations of Mecca, Medina, and Jerusalem in the Late Ottoman Empire". *Doktora Tezi*, Koç Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Gülgen, Hicabi ve Semra Güler (2018). "Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem ve Sonrasına Ait Delâilü'l-Hayrât Minyatürlerindeki Değişim". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (C. 3, S. 1), 31, 41-44.
- Karayazı, Nurgül (2009). "Klâsik Türk Edebiyatında Bir Tür Olarak "Esmâ-i Nebî". *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı II*. Sakarya: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 92-121.
- Khamehyar, Ahmad (2016). "Osmanlı Dönemi Resimli Dua Kitaplarında Kutsal Emanetlerin Tasvirleri". *Tasvir Teori ve Pratik Arasında İslam Görsel Kültürü*. İstanbul: Klasik Yayınları, 389.
- Özkeçeci, İlhan ve Ş. Bilge Özkeçeci (2007). *Türk Sanatında Tezhip*. İstanbul.
- Öztürk, Necati (2007). *Fotoğraflarla Kutsal Topraklar Hicaz Albümü*, (ed. Ahmet Özel), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Renda, Günsel (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*. Ankara: Hacattepe Üniversitesi Yayınları.
- Solak, O. Nuri (2008). "Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan Bazı Delâilü'l-Hayrât'lardaki Tasvirler". *Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Tanıncı, Zeren (2019). *Yazıda Âhenk ve Renk*, C. 1, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi.
- Topaloğlu, Bekir (1995). "Esmâ-i Hüsnâ". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 11), 406.
- Turan, Hayrunnisa (2018). "Kudüs ve Yafa'daki Bazı Örnekler Işığında Osmanlı Tılsımları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (C. 11, S. 55), 423-429.
- Uzun, Mustafa (1998). "Hilye". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 18), 44.
- <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/mecm%C3%BBa-i-ed%C3%AEye/5508> (09.07.2019).

Ekler:

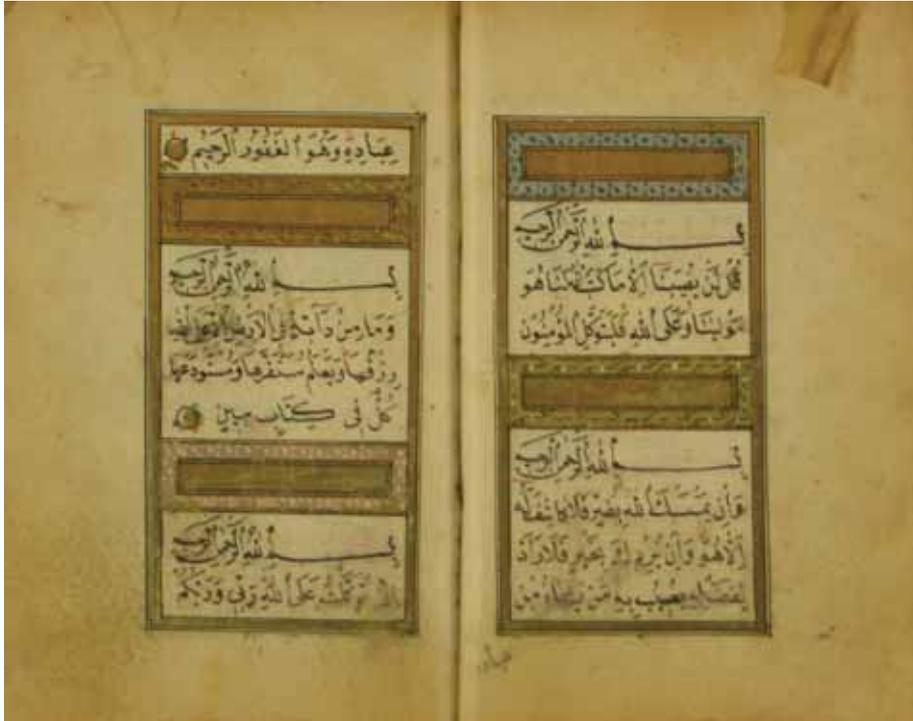
Resim 1. *Eserin sertablı ve miklebli cildi*

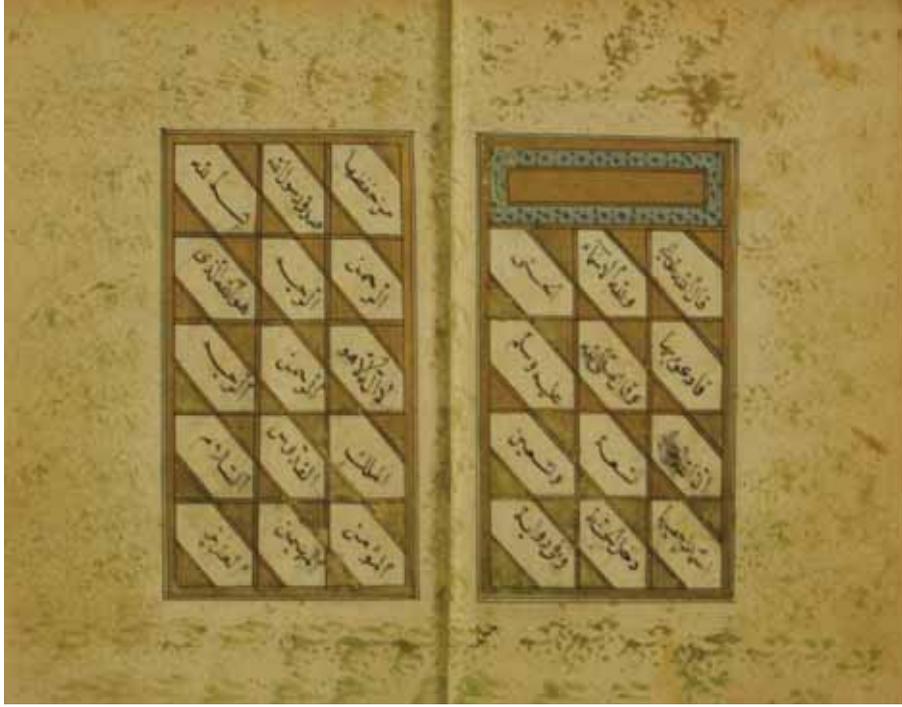
Resim 2. *Eserin kapağındaki Hatip ebruları*

Resim 3. Eserin serlevha tezhibi

Resim 4. Eserdeki sûre başı tezhiplerinden örnekler

Resim 5. Eserde Esmâü'l-Hüsna'nın yer aldığı sayfalardan ilk ikisi

Resim 6. Hilye formunda Hz. Muhammed'in vasıfları

Resim 7. Hilve formunda Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in vasıfları

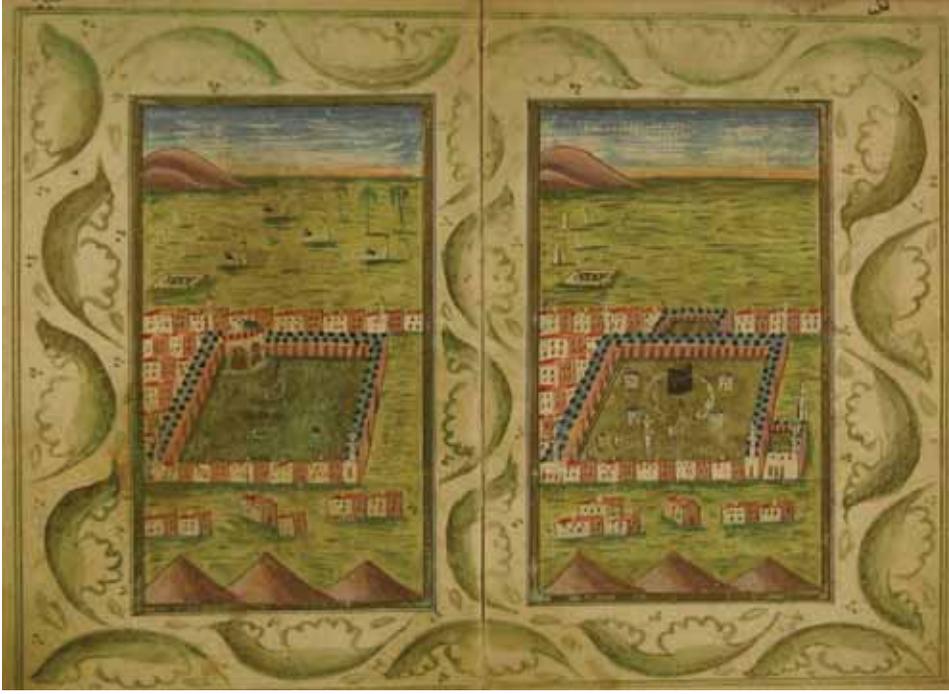
Resim 9. Eserde zülfi-kar ve kadem-i şerif tasvirleri

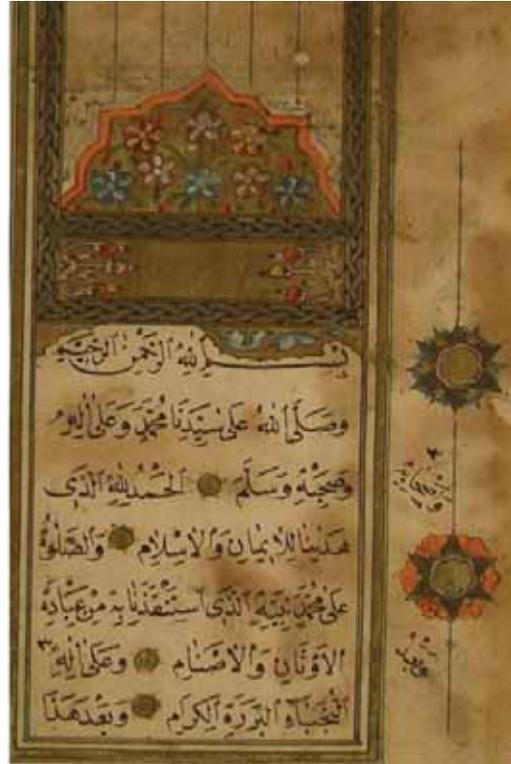
Resim 10. Eserde Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî tasvirleri

Resim 11. Eserde Ashab-ı Khef'in isimlerinin yer aldığı sayfa

Resim 12. 1791 tarihli *Delâilü'l-Hayrât* nüshasında Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebvî Tasvirleri (O. Nuri SOLAK, “Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’nde Bulunan Bazı Delâilü'l-Hayrât’lardaki Tasvirler”)

Resim 13: 1791 tarihli *Delâilü'l-Hayrât* nüshasında serlevha tezhibi (O. Nuri SOLAK, “Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’nde Bulunan Bazı Delâilü'l-Hayrât’lardaki Tasvirler”)

Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelenmesi Ve Koruma Önerileri*

Emine Ekinci Dağtekin**

Öz

Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, verimli toprakları, stratejik konumu ve topoğrafyasının uygunluğu nedeniyle tarih boyunca her medeniyetin sahip olmak ve yerleşmek istediği bir bölgedir. Bölgede günümüze ulaşan tarihi ve kültürel değerlerin birbirini takip eden uygarlıkların bir önceki dönemden edindiği kültürel değer ve birikimleri, diğer kültürlerle etkileşim içine girerek, onları geliştirerek, yenilerini ekleyerek geleceğe aktarmada bir süreklilik oluşturur. Bölge kentlerinden olan Gaziantep tarihte uzun ve süreklilik arz eden bir biçimde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bir yerleşim merkezidir. Kent binlerce yıllık doğal, tarihsel ve arkeolojik alanlar ile iç içe yer almaktadır. Antep'de günümüze ulaşan hamamlar kentin mimari ve kültür birikimini taşıyan yapılardır. Bu çalışmada, yıkanma mekanının konut içine dahil olması ile işlevlerini büyük oranda kaybeden geleneksel Antep hamamlarının mimari ve kültürel bellekte korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasının amacıyla yapılan belgeleme çalışması paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Antep, Geleneksel Hamam, Koruma, Belgeleme.

Documentation of Gaziantep Traditional Baths and Protection Recommendations

Abstract

Southeastern Anatolia Region, which connects Anatolia to Mesopotamia, is a region that every civilization wanted to have and settle throughout history due to its fertile lands, strategic location and topography. The cultural values and accumulation of the historical and cultural values that have survived in the region from the previous period of the civilizations that follow each other create a continuity in interacting with other cultures, developing them and adding new ones to the future. Gaziantep, which is one of the regional cities, is a settlement center that has hosted many civilizations in a long and continuing history. The city is intertwined with thousands of years of natural, historical and archaeological sites. The baths that reach today in Antep are the structures that carry the architectural and cultural accumulation of the city.

In this study, the documentation study has been shared to protect the traditional Antep baths, which have lost their functions with the inclusion of the bathing room in the housing, in architectural and cultural memory and to ensure their sustainability.

Keywords: South-Eastern Anatolian Region, Antep, traditional bath, protection, documentation

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.620550>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Eylül 2019 / September 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2020 / May 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, eminedagtekin@hotmail.com,

ORCID: www.orcid.org/0000-0002-6868-5267

Giriş

Antep, Suriye ve Mezopotamya'dan Fırat yolu ile Anadolu'ya geçen kervanların uğradıkları kentlerden biridir. Antep tarihi, 12 km kuzeyinde bulunan Dülük (Döliche) antik kenti ile kesişir. Kent, Hititler döneminde yapılan kalenin çevresinde zamanla oluşan Ermeni, Yahudi ve Müslüman halkın birlikte ürettiği çok sayıda anıt ve yerleşkeye sahiptir (Özdeğer, 1988: 1, 2). Eski kent dokusu içinde bulunan hamamlar, 14-18 yy. arasında inşa edilen, kentte yaşayan halkın mimari ve kültürel yapısını yansıtan yapılarıdır. Anadolu hamam geleneğinin kökeni, saray ve yerleşimlerde özel yıkanma odaları su ve kanalizasyon teknolojisi görüldüğü M.Ö. 2000 yıllarına uzanır (Naumann, 1971: 190-203). Yıkanmayı günlük hayatın bir parçası durumuna getiren Yunanlılar'ın, deniz ve dere kıyılarında yüzme sporu için özel tesisleri, temizlik içinde özel halk hamamları vardı (Aru, 1949: 4-12). Roma çağında ise özel olarak ısıtılan, sıcak sulu, halka açık hamam mimarisi ortaya çıkmıştır. Roma'da, hamamlar sadece yıkanma yeri değil çeşitli müsabakaların yapıldığı, yapı parçası olarak tasarlanmıştır (Ülgen, 1950: 174-178). Bizans şehir geleneğinde görülen hamam-ev-kilise üçlüsü, Osmanlı'da ev-cami-hamam mahalleye dönüşür. Hamamlar, bozahane, meyhane, kahvehane gibi toplanma mekânlarındandır (Topçu ve Bilsel, 2016: 59). Selçuklular ve Osmanlılar döneminde, hamamların bir kısmı ılıca ya da kaplıca denilen doğal sıcak sulu, bir kısmı ise suyu ısıtılan türden yapılmıştır. Kurna başında su dökülmek suretiyle, akan suyla temizlik yapılan hamamlar İslami dönemle inşa edilmiştir (Ünver, 1973: 91).

Anadolu hamam mimarisinde mekânlar işlevlerine ve vücudun ısıya karşı vereceği tepkiye bağlı düzenlenmiştir. Geleneksel hamam mimarisinde, yıkanmaya gelenler bir rüzgarlıktan (taşlık) geçtikten sonra soyunma (frigidarium) yerine gelir, burada soyunduktan sonra ana girişin karşısında bulunan bir kapıdan hamamın ikinci kısmı olan ılıkliğa (tepidarium) girilir, burada vücut sığağa alıştırdıktan sonra yıkanma yeri olan sıcaklığa (kaldarium) geçer (Arseven, 1947: 680; Ünver, 1973: 88). Hamamlar tek veya birbirine bitişik ortak su deposu ve külhana sahip olacak şekilde biri erkeklere diğeri kadınlara hizmet etmek üzere bitişik olarak inşa edilen çift hamamlardır (Arseven, 1956: 517; Aru, 1949: 31).

Hamamda dere, nehir gibi farklı kaynaklardan gelen su ısıtılmak üzere sıcaklık duvarına bitişik su deposuna aktarılır. Hamamın içinde suyun dağıtılması duvarların içine yerleştirilmiş, künk adı verilen pişmiş topraktan yapılmış borular ile sağlanmaktadır. Bakır kazanın yer aldığı su haznesi külhanda bulunan ocaktaki ateş ile ısıtılır. Isıtılmış su, pişmiş topraktan yapılan su boruları ile kurnalara iletilir. Külhan, hamamın ısıtma malzemesinin depolandığı ve ocağın bulunduğu yerdir. Külhandan bir kaç basamakla cehennemlik seviyesinde olan sivri veya yuvarlak kemerli niş içine yerleştirilen ocağa inilir. Ocaktan gelen alev ve dumanlar, sıcaklık ve ılıklik mekanlarının tuğla veya taş ile yükseltilen ve cehennemlik (hypocausten) adı verilen döşemenin altındaki kanallarla döşeme taşlarını ısıtılır. Cehennemlikte dolaşan duman duvarında ısınmasını sağlayan, tüteklik ya da tüfeklik adı verilen duman bacasından dışarı atılır (Arseven, 1947: 681; 1956: 524; Aru 1949: 38).

Hamamlarda aydınlatma soğuklukta fener ve tepe pencereleri ile sağlanır. Fonksiyonları gereği dış kapalı yapılan hamamlarda az sayıda örnekte soğukluk bölümünde dışarı görünecek şekilde pencerele de rastlanmaktadır. Ilıklık ve sıcaklıkta ise kubbe ve tonozlarda dairesel veya çokgen şeklinde filgözü denilen, dıştan cam fanuslarla kapatılan ışık gözleri yer alır (Önge, 1978: 130-131; Aru, 1949: 35). Gece çalışan hamamların duvarlarında kandil ya da fener bırakmak için nişler yapılmıştır.

A. Gaziantep Geleneksel Hamam Mimarisi

Antep tarihî kent alanı, Kale ve Uzun Çarşı denilen yol aksı üzerinde han, bedesten, dükkan, hamam ve

medreseler gibi ticarî, sosyal ve eğitim yapılarından oluşur. 18. yüzyılda ticarî hayatın gelişmesine bağlı olarak şehir, kaleden Halep yolu doğrultusunda, Şehreküstü'ye kadar uzanan yol üzerinde yapılan han, hamam ve ticarî mekanlarla donatılmıştır (Kuban, 2014: 134). Tarihçi Bedreddin el-Ayni, *Akdül Ceman Fi Tarihi Ehlizzaman* adlı eserinde, Antep'in; 9 cami, 120 mescit, 20 hamam, 15 medrese, kale ve zengin çarşıları ile "Küçük Buhara" veya "Küçük Şam" olarak anıldığından bahseder (Güzelhan, 1959: 28). 1869'da kent; 36 cami, 57 mescit, 21 medrese, 5 kilise, 4 tekke, 37 okul, 13 hamam, 6 çeşme, 36 kahve, 9 meyhaneye sahiptir (Kuban, 2014: 136).

Kentte, su kaynağının bol olması, ekonomik zenginlik, sosyal yaşamın yansması ve yıkanma kültürünün varlığından kaynaklı olarak her mahallede bağımsız veya camiye gelir getirmesi amacıyla hamam yapılmıştır (Kutsal, 2018: 119). Arşiv taramalarında Antep'de, Hüseyin Paşa, Lala Mustafa Paşa, İki Kapılı, Eski, Dutlu Hamam, Kale, Şeyh Fethullah, Paşa, Keltaviye, Kadı, Nakıp, Naip (Naipoğlu), Keyvanbey, Mücellit, Pazar, Tabak, Sultan, Çukur, Piyale, Tuffahi, Atik, Bağat, Cedid, Gazali, Gülhanen, Kil, Mühledi, Sünbül ve Tıslaki (Debbağhane) Hamam'larının isimleri tespit edilmiştir (Çakır, 2015: 100-107).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Antep hamamları ile ilgili bölümde hamamlardan şu şekilde bahsedilmektedir:

"... Paşa Hamamı, suyu, havası, binası, hamam takımları, esvapları pâk beyaz dilber tellâklı aydınlık hamamdır. Sultan Hamamı, Naiboğlu Hamamı kale dibindedir. Tabak Hamamı, Pazarcık Hamamı, Şeyh Hamamı, merdivenle inilir Çukur Hamam, Hengâme Hamamı, Pazar Hamamı, Mücellid Hamamı, Keyvan Bey Hamamı, Piyale Paşa Hamamı, yakınında Tüffâhiye Hamamı, Beşyaşar Hamamı ve Kale Hamamı kâh işler ve kâh kapalıdır. Ayrıca şehirde 300'den fazla özel hane hamamı vardır" (Kahraman, 2011: 380; Gemici, 2014: 216).

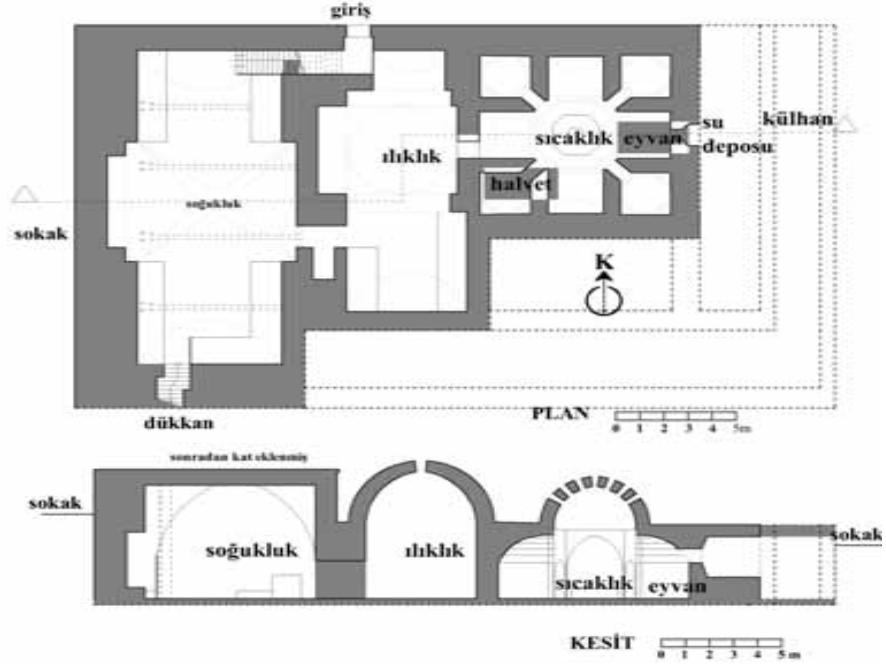
Farklı milletlerden insanların birlikte yaşadığı kentte, 15 Mart 1749 (25 Rebiyülevvel 1162) tarihli bir buyrultu da hamamlarda, Müslüman kadınlarla, gayr-i müslim kadınların birlikte yıkanmalarına izin verildiği belirtilmiştir. Ancak Pazar günleri Hüseyin Paşa, Beşyaşar, Keyvan, Piyale Paşa, Tüffah ve Tutlu hamamlarının Müslüman kadınlar tarafından kullanımı yasaklanmıştır (Yılmazçelik, 1998: 116-117).

B. Antep'de Günümüze Ulaşan Hamamlar

Antep'te tespit edilen geleneksel hamamların belgelendiği bu çalışmada, alanda yapılan incelemeler esas alınarak, Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Bölge Koruma Kurulu Müdürlüğü arşivi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), il yıllıkları, tarih kitapları, internet siteleri ile bilimsel bildirilerden yararlanılmıştır. Yerinde yapılan ölçümlerle tespit edilen, Keyvan Bey, İki Kapılı, Şeyh Fethullah, Paşa, Tabak ve Naip Hamam'larının rölövesi alındı. Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Bölge Koruma Kurulu Müdürlüğü arşivinde (Arşiv 2005) bulunan Eski Hamam ve Hüseyin Paşa Hamam'ları ile ilgili çalışmalar incelenerek güncel durumlarına göre düzenlendi. Ayrıca, tüm hamamlar fotoğraflanarak mevcut durumları belgelenmiştir.

1. Eski Hamam (Hamam-ı Atik)

Cevizlice Mahallesi, Küçük Pazar Sokak'ta yer alır. 1557 tarihli Ayıntab Vakıf Defteri'nde adı "Hamam-ı Atik" olarak geçer. Pazarcık Hamamı olarak da anılmaktadır (Özdeğer, 1988: 142; Çam, 2006: 374). Kentin tek çifte hamamıdır. Hamamın ¾'üne yakın kısmı sokak kodunun altındadır. Batıdaki erkekler bölümüne çarşı tarafından, doğudaki kadınlar kısmına ise ara sokaktan girilir (Altın, 2015: 890). Yapının sadece kadınlar bölümüne girilerek tespit yapılmıştır.

Şekil 1. Eski Hamam plan, kesit

Hamama, kuzeyden 16 basamaklı bir giriş koridoru ile girilir. Hamam kare merkezli karşılıklı iki eyvanlı soğukluk, doğusunda aynı tip planlı ılıkık, dört eyvan ve köşelerde dört halvetli haçvari planlı sıcaklık tiplerine sahip mekanlardan oluşur (Şekil 1). Soğukluk mekanında eklenen kolon ve kirişler ile üst katta ilave edilen konut taşınmaktadır. Uzun süre kapalı olan hamamda nemden dolayı küf ve mantar oluşmuş (Resim 1, 2).

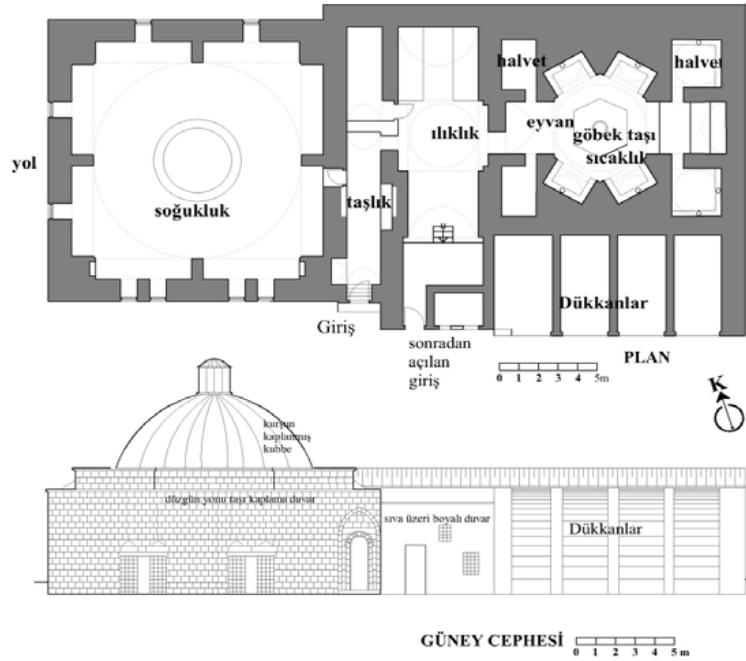
Resim 1. Gaziantep Eski Hamamı giriş kapısı

Resim 2. Sıcaklık mekanı

2. Keyvan Bey Hamamı

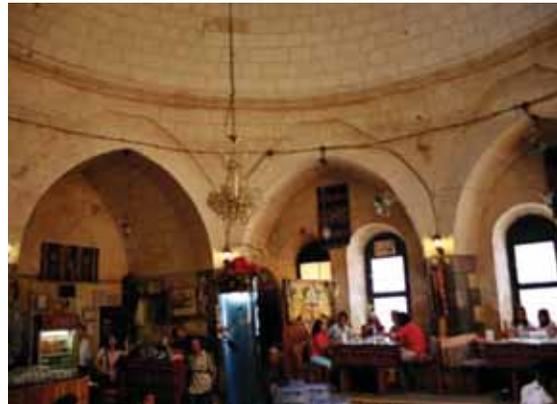
Alaybey Camisi'nin batısında yer almaktadır. H. 990 (M.1582) tarihli vakfiyesine göre hamam, Abdüssamed oğlu Keyvan Bey tarafından yaptırılmıştır (VGMA, Defter No: 582, Sayfa No: 62, Sıra No: 36). Doğu-batı yönünde yerleştirilen hamamın girişi soğukluk ve ılıklik arasında yer alan taşlık mekanından girilir. Hamamın sivri kemer içerisine yerleştirilen özgün giriş kapısının açıldığı taşlık, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülüdür. Kare planlı soğuklukta ortada dairesel bir havuz ve sokağa bakan sekiz adet pencere yer alır. Hamamın taşlık ve soğukluk kısmı kafeterya, ılıklik bölümü elbise vb. satış yeri, sıcaklık bölümü ise depo olarak kullanılmaktadır. Soğukluk olarak kullanılan ılıklik kare merkezli karşılıklı iki eyvandan oluşur. Kuzey yönde bulunan eyvana sokaktan açılan bir kapı ile girilmektedir. Sıcaklık altı eyvan dört halvet hücreli yıldız planlıdır. Sıcaklık merkezi mekanın ortasında altıgen planlı göbekaşı ve üzerinde 0.30 m yükseklikte yeckpare taştan yapılmış, dilimli bir soğuk su havuzu bulunmaktadır (Şekil 2, Resim 3, 4). Kesme taş ile yapılan hamamın soğukluk, ılıklik orta mekanı, sıcaklık ve halvetlerinde kubbe, diğer mekanlar tonoz örtülüdür.

Şekil 2. Keyvan Bey Hamamı planı ve cephesi

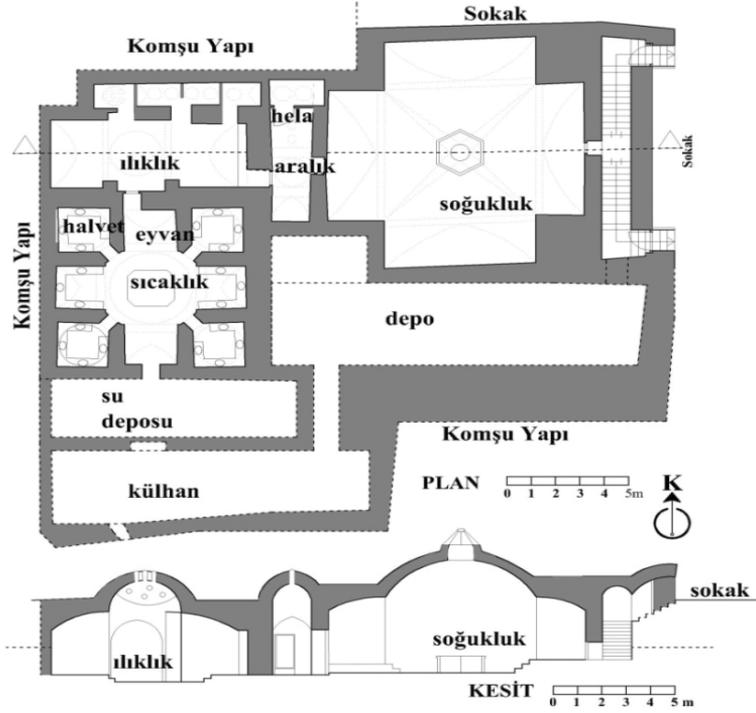
Resim 3. Keyvan Bey Hamamı soğukluk kubbesi

Resim 4. Soğukluk mekanı

3. İki Kapılı (Beşaşer) Hamamı

Eyüboğlu Mahallesi Hamam Sokak'ta bulunur. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde "Beşaşer" Hamamı" olarak geçer (Kahraman, 2011:380). Kesin yapılaş tarihi bilinmemekle beraber 1539 tarihli şer'iyeye sicilinde hamamın adı geçmektedir (Karagöz, 2012: 310). Hamama giriş iki kapıdan sağlandığı için bu ismi almıştır. Hamamın yaklaşık 2/3'ü sokak seviyesinin altında olduğundan soğukluğa giriş kapısından itibaren merdivenle ulaşılır. Soğukluk, kare planlı orta alan ve çevresinde dört eyvanın bulunduğu plan tipindedir. Soğukluğun batısında yer alan aralığın kuzeyinde helalar yer alır. İllıklık birbiri ardına sıralı üç mekan ile bunlara paralel dikdörtgen bir mekandan oluşmaktadır (Şekil 3, Resim 5, 6).

Şekil 3. İki Kapılı (Beşaşer) Hamam plan kesit

Resim 5. İki Kapılı Hamam soğukluk

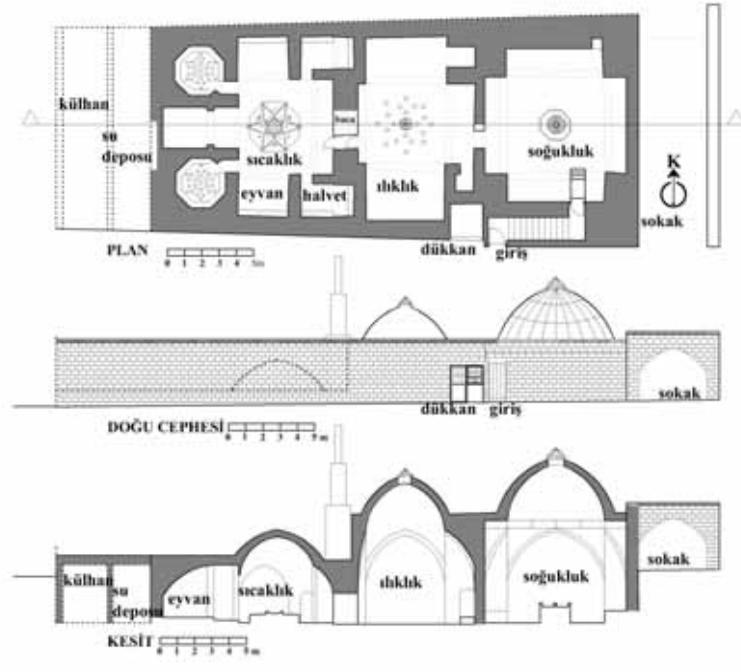

Resim 6. Sıcaklık eyvanı

İllıklıkta batı eyvanında Yahudiler tarafından hamamda yıkandıktan sonra içine girip çıkılan "kulleteyn" denilen dikdörtgen havuz bulunmaktadır. Sıcaklık dört eyvan ve dört halvetten oluşan haçvari planlıdır. Dikdörtgen planlı su deposu ve külhan, mekansal bütünlük ve örtü bakımından fiziksel bozulmaya maruz kalmış. Soğukluk, ılıklik ve sıcaklık merkezi alanı ve halvetler kubbeye, diğer mekanlar tonozla örtülüdür.

4. Şeyh Fethullah Hamamı

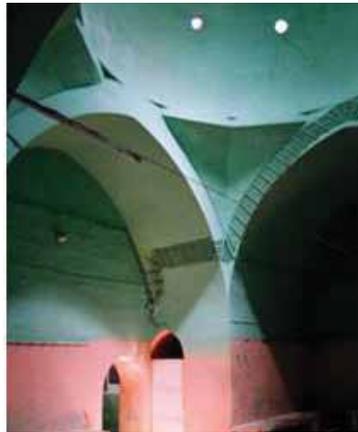
Şeyh Fethullah Hamamı, Kepenek Mahallesi'nde yer alır. Şeyh Fethullah Külliyesi'ne aittir. Külliye; cami, zaviye, kastel, hazire ve hamamdan oluşmaktadır (Şaşmaz, 2018: 99). Sokak seviyesinin altında olan hamama Kepenek Sokak'tan iki kollu bir merdivenle ulaşılır. Hamam kare merkezli bir orta alan ile çevresinde eyvanların yer aldığı soğukluk, soğukluğun güneyinde kare planlı bir merkezi alan ile karşılıklı duvarlarında iki eyvanın bulunduğu ılıklik, haçvari planlı sıcaklık, su deposu ve külhandan oluşur. Ilıklığın güneybatı köşesinde traşlık, kuzeybatı köşesinde ise hela yer alır. Sıcaklıkta yer alan halvetlerden ikisi sekizgen diğer ikisi ise dikdörtgen planlıdır. Hamamın bütün duvarları, kubbe ve giriş cephesi kesme taş ile yapılmıştır (Şekil 4, Resim 7-9). 1559 yılında yapılan hamam Ermeniler için de kutsal sayılan yapılandıdır. Topkaraoğlu, "Ermeni'lerin Şeyh Fetullah'a "Sürp Ağa" diye hitap ettikleri, yılın belli zamanlarında hamama yıkanmaya gittikleri, hasta olanlara da bu hamamın suyundan götürdüklerinden" söz eder (Topkaraoğlu, 1985: 208). Günümüzde Cuma günleri hamamda mum yakma ve dilek dileme törenleri yapılmaktadır.

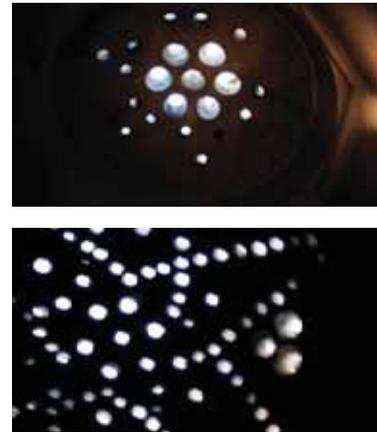
Şekil 4. Şih (Şeyh Fethullah) Hamamı plan, cephe, kesit

Resim 7. Şeyh Hamamı Soğukluk

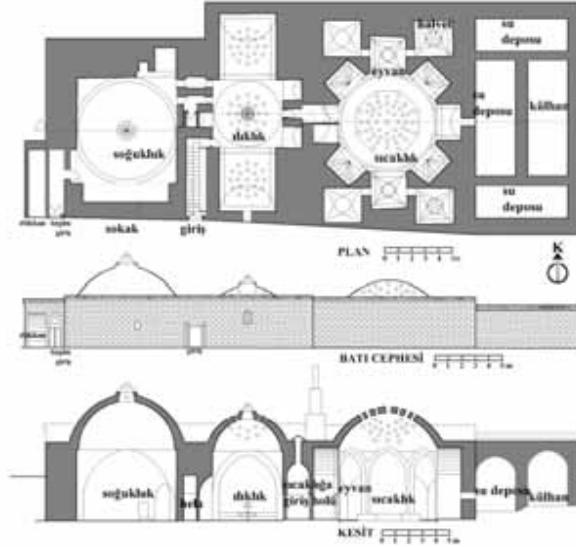
Resim 8. Sıcaklık

Resim 9. Filgözü (ışıklık)

5. Paşa (Lala Mustafa Paşa) Hamamı

Lala Mustafa Paşa Vakfı tarafından 1577 yaptırılan Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nin içinde yer alır. Hana bitişik olarak inşa edilen hamamın iki girişi bulunmaktadır (Özkarıcı, 1998: 39, Çakır, 2015:104). Birinci girişi soyunmalık mekanının doğusundan Hışva Hanı'na bağlanan bir odadan diğeri ise Sadık Dayı Sokak'a açılan düz lentolu giriş kapısındanadır. Hamam 1985 ve 1992 de onarılmıştır (Özkarıcı, 1998: 45). Mekanları aynı aks üzerine yerleştirilen hamama dokuz basamaklı betonarme merdivenle ılıkliğa açılan kapı ile ulaşılmaktadır. Hamam sokak kodundan 3.30 m altında inşa edilmiştir. Soğukluk kare planlı, pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülüdür. Günümüzde depo olarak kullanılmaktadır. Soğukluğun kuzeyinde üzeri beşik tonozla örtülü eyvan yer alır. Eyvanın batısında hamamın hanla bağlantısını sağlayan ve sonradan kapatılan kemerli kapı yer alır. Ilıklık, merkezi bir mekan ile karşılıklı iki tarafında eyvanların yer aldığı plan tipindedir. Ilıklıktan sıcaklığa geçişte aralık yer alır. Aralığın tonoz örtüsünde bulunan kare planlı baca biçimindeki havalandırma penceresi, sıcaklıktan gelen buharın ılıkliğa geçişini engeller. Hela soğukluk ile ılıklik arasında yer alır. Sıcaklık sekizgen biçimde merkezi mekanın çevresinde yer alan sekiz eyvan ve doğu, batı yönündeki eyvanlardan geçilen dört halvetten oluşmaktadır (Şekil 5, Resim 10-12). Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılan restorasyon sırasında kapatılan "Yahudi batağı/gulleytin/ kulleytin" adı verilen bir havuz ortaya çıkarılmıştır. Hamam müze olarak kullanılmaktadır.

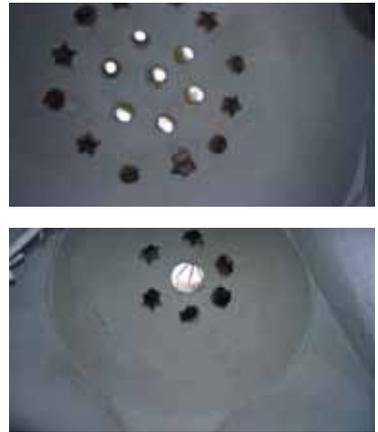
Şekil 5. Paşa (Lala Mustafa Paşa) plan, cephe, kesit

Resim 10. Paşa Hamamı

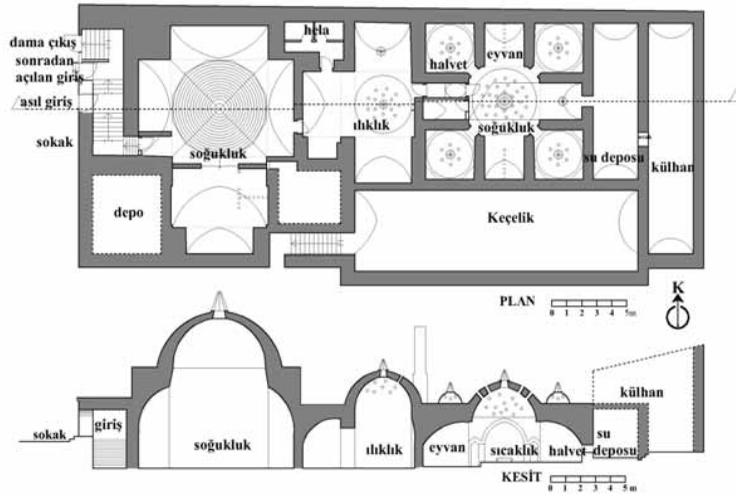

Resim 11. Sıcaklık

Resim 12. Filgözü (Işıklık)

Bostancı Mahallesi'nde Hacı Halil Camii'nin güneybatısında yer alır. Hamamın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Tabak Halil Külliyesi'ne bağlıdır. Evliya Çelebi Seyehatnamesi'nde hamamın adı dışında, herhangi bir bilgi vermemiştir (Kahraman, 2011: 380). Yapı yaklaşık 2.50 m sokak kodunun altındadır. Hamamın kuzeyinde Keçelik mekânı yer alır. Doğu-batı aksında yerleştirilen hamamda mekanlar aynı aks üzerinde düzenlenmiştir. Hamama batıdan üstü tonoz ile örtülü merdivenle girilir. Hamam kare merkezli bir orta alan ile çevresinde eyvanların olduğu soğukluk, soğukluğun doğusunda merkezi mekanın çevresinde üç eyvanlı T planlı ılıkılık, dört eyvan ve dört halvetin bulunduğu haçvari planlı sıcaklık, dikdörtgen planlı su deposu ve külhanı ile günümüze ulaşmıştır (Şekil 6). Sıcaklığın doğu eyvanından başlayan ve batı eyvanının girişine kadar devam eden dikdörtgen göbekteşinin üzerinde soğuk su havuzu yer alır. Zemin, duvar kaplamaları, havuz karo mozaik ve fayans kaplamayla yenilenmiştir (Resim 13-17). Hamam da Vakıflar Genel Müdürlüğü kontrolünde restorasyon çalışması yapılmaktadır. Anadolu'da eski bir tarihi olan keçecilik için hamamlarda özel mekanlar yapıldığı bilinmektedir (Önge 1995:27). Tabak Hamamı'nın sıcaklığına güneyden bitişik olan Keçelik mekânı dikdörtgen ve tek mekandan oluşmaktadır. Keçeciler, kabartılıp bir beze serdikleri koyun yünlerini (ham tabir edilen keçeleri) rulo şeklinde sarıp, ayaklarıyla veya kucakta dövmek suretiyle pişirir, dışarda kuruturlardı (Kürkçüoğlu 1993:57). Keçe yapımı sonrası keçeciler terlemiş ve yorulmuş olan vücutlarını yıkamak için hamama geçerler (Arseven 1956:527).

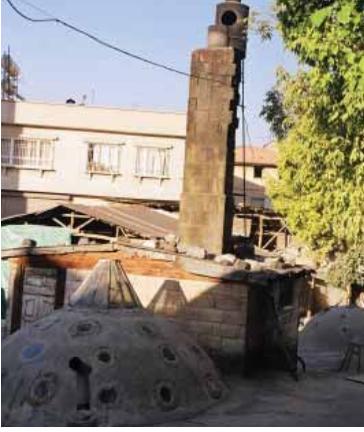
Şekil 6. Tabak Hamamı plan, kesit

Resim 13. Tabak Hamamı soğukluk

Resim 14. Ilıklık

Resim 15. Üst örtü

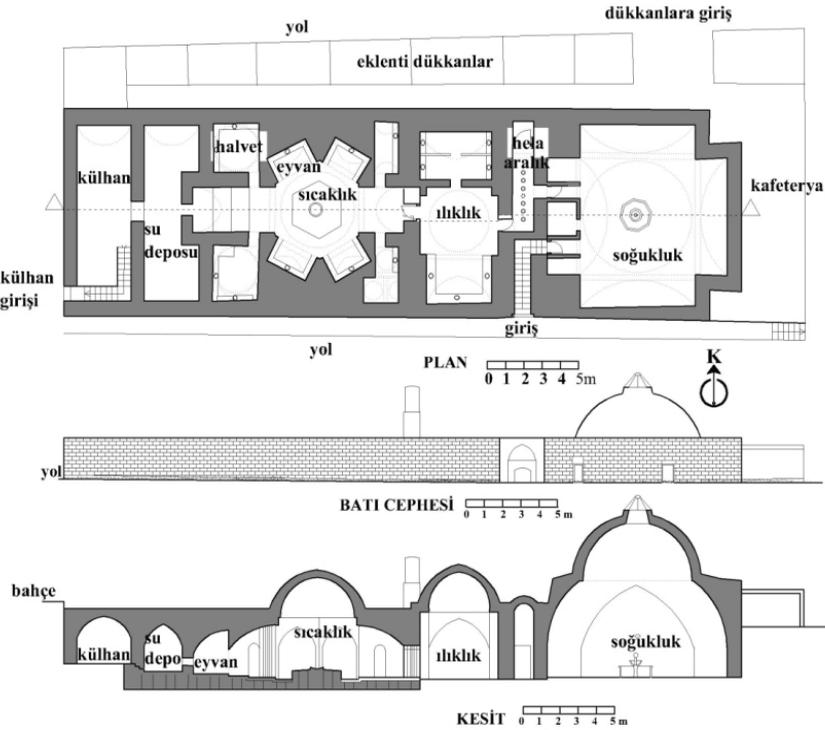
Resim 16. Sıcaklık kubbesi

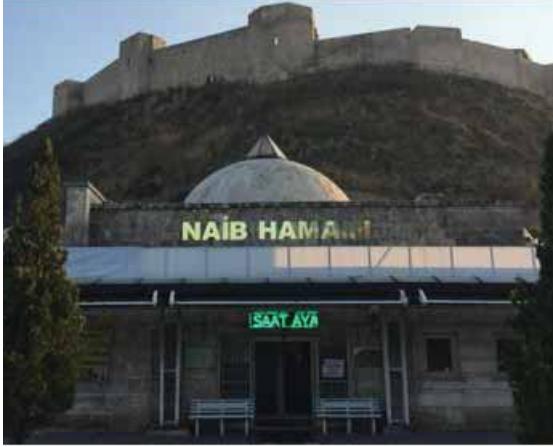
Resim 17. Işıklık

6. Naip Hamamı

Naip Hamamı, Seferpaşa Mahallesi'nde kalenin kuzeyinde yer alır. Sokak seviyesinin altında inşa edilen hamamlardandır. Kaynaklarda yapının bir külliye hamamı olduğu ve 1648 - 1671 tarihlerinde varolduğu belirtilir (Çam, 2006: 399; Kahraman, 2011: 380). Bütün mekanları aynı aks üzerine yerleştirilen hamama, batı yönünde kemerli bir giriş kapısından iki kollu giriş merdiveni ile ulaşılır. Soğukluk, kare bir merkezi mekan ve çevresinde bulunan dört eyvanlı, ılıkılık ise merkezi orta mekan ve simetrik iki eyvanın yer aldığı plan tipindedir. Hela, soğukluk ile ılıkılık arasında bulunan aralıkta yer alır. Sıcaklık altıgen bir merkezi mekanın çevresinde yer alan altı eyvan ve dört halvetten oluşur. Ortasında yer alan altıgen göbektaşının üzerinde soğuk su musluğu olan süs havuzu bulunmaktadır (Şekil 7, Resim 18-21). Naip Hamamı'nın Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından yaptırılan restorasyon çalışmasında hamamın kuzey ve doğu yönüne ticari birimler eklenmiştir.

Şekil 7. Naip Hamamı plan, cephe, kesit

Resim 18. Naib Hamamı girişi

Resim 19. Soğukluk

Resim 20. Göbektaşı

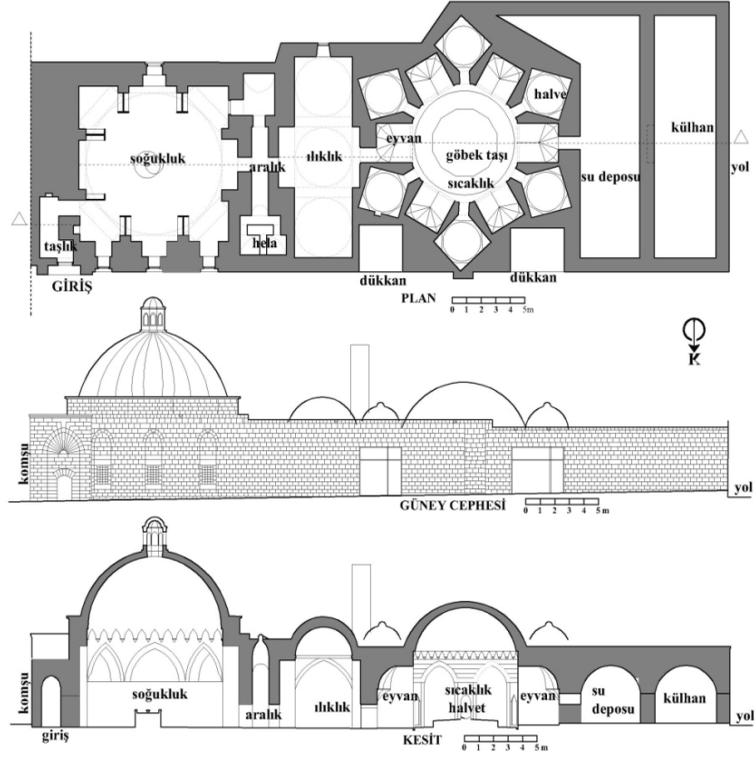
Resim 21. Kurna

8. Hüseyin Paşa (Çıkrıkçı, Tuğlu) Hamamı

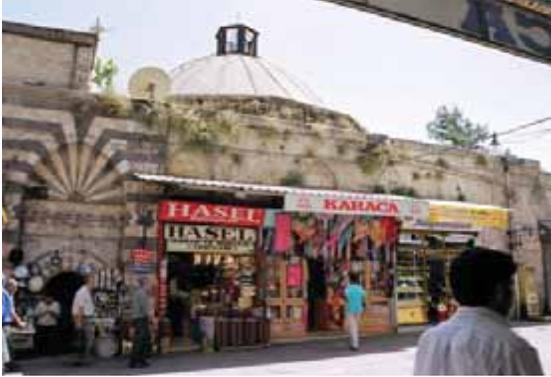
İsmet Paşa Mahallesi'nde Hüseyin Paşa Camii'nin kuzeybatısında yer alır. Hamamın girişindeki kitabesine göre H.1140 (M.1727) yılında Antep hassa mimar vekili üstad Hacı Osman Ağa ve taşçı Mehmet oğlu Ali tarafından yapılmıştır. Hamam, "Çıkrıkçı veya Tuğlu Hamamı" olarak da bilinir (Altın, 2015:957).

Bütün mekanları aynı aks üzerine yerleştirilen hamama, kuzey duvarı üzerinde yer alan taç kapı ile girilir. Kare planlı soğukluğun ortasında dilimli dairesel bir havuz bulunmaktadır. Soğukluğun kuzeydoğu köşesinde bulunan niş kahve ocağıdır. Soğukluğun doğusunda basık kemerli bir kapıdan bir ucunda helaların olduğu aralığa girilir. Ilıklık merkezi orta mekan ve simetrik iki eyvanın yer aldığı plan, sıcaklık altı eyvan ve altı halvetli yıldız plan tipindedir. Sıcaklığın ortasında altıgen ve üzerinde soğuk su havuzu bulunan göbektaşı bulunur. Su deposu ve külhan dikdörtgen planlıdır. Çarşı olarak yeniden işlevlendirilmiştir (Şekil 8, Resim 22-26).

Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgeleme ve Koruma Önerileri

Şekil 8. Hüseyin Paşa Hamamı plan, cephe, kesit

Resim 22. Giriş ve soğukluk kubbesi

Resim 23. ılıklik

Resim 24. Sıcaklık

Resim 16. Göbektaşı

Resim 17. Sıcaklık kubbesi

C. Değerlendirme

Anadolu'da hamamlar İslami geleneğe göre akan su ile yıkama anlayışıyla inşa edilmesine rağmen pek çok yerleşim yerinde olduğu gibi Gaziantep'de de Müslümanlarla birlikte yaşayan gayri müslimlerin dini inançları göz önünde bulundurularak mekan kurgusu değiştirilmeden duş teknesi, vaftiz havuzu gibi mimari elemanlar eklenmiştir. Antep Lala Mustafa Paşa ve İki Kapılı Hamamı'nda, "Yahudi batağı/gulleytin/kulleytin/kulleteyn" denilen havuzlar bulunur. Yahudilerin gittiği hamamlarda genellikle ılıkılık içinde ayrı bir kısım olarak yapılmıştır. Bu batakların suyu hahamlar tarafından okunduğu için kutsal sayılır ve her dindar Musevi bu suya girer (Arseven, 1956: 521). Arseven, Edirne Topkapı, Tahmis ve Abdullah Hamamı'nda "Yahudi batağı" denilen havuzlardan söz eder (Arseven, 1956: 521; Özkarcı, 1998: 48). Kentte uzun yıllar yaşayan ve Ermeniler için özel bir yere sahip olan Şeyh Fettullah Külliyesi'ne ait Şih Hamamı'nda özel bir mekana rastlanmamakla berber; kentte az sayıda kalan Ermenilerin Cuma günleri hamamı ziyaret edip, mum yakarak gerçekleştirdikleri anma törenleri, Müslümanların da katılımı ile devam eden bir geleneğe dönüşmüştür.

Antep hamamları mekânsal konumlarına göre sınıflandırıldığında; Eski, Şeyh Fettullah, Lala Mustafa Paşa ve Hüseyin Paşa Hamamı külliye içinde tasarlanan hamamlardır. Keyvanbey, Naip, Hüseyin Paşa Hamamı ticari alan içinde; Eski, İki Kapılı, Şeyh Fettullah, Paşa, Tabak Hamamı ise mahalle dokusu içinde inşa edilmiştir. Kentte yeraltında livas adı verilen su kanalı sisteminden (Uçar, 2016: 79) dolayı Eski, İki Kapılı, Şih Fettullah, Paşa, Tabak ve Naip Hamamı'nın yarıya yakın bölümü sokak kodunun altında yapılmıştır.

Antep hamamları plan, mimari eleman ve malzeme açısından değerlendirildiğinde; soğukluk ve ılıkılık mekanların eyvan ile genişletilmesi, sıcaklıklarda haçvari ve yıldız şemasının korunarak çok sayıda halvet ve eyvan ile uygulanan farklı tipler, dehliz olarak isimlendirilen aralık mekanının plansal gelişimi, süs havuzu, seki, ayakkabı nişi, kurna, aydınlatma elemanı, döşeme, kapı gibi mimari elemanlarında görülen düzenlemeleriyle Anadolu hamam mimarisinde çeşitlilik oluşturur (Dağtekin, 2007: 41-121).

Hamam mekanları ve tipleri incelendiğinde Antep hamamları XII-XIII. yüzyılda Şam'da inşa edilmiş, Buzuriye, El Afif, Sitti Adhra, Sami ve Eş-Şafi (Ülken, 1948: 191-206) hamamları gibi, genellikle dört eyvanlı soyunma mekanları, merkezi kubbeli mekanlar arasında nişlerden ve halvet hücrelerinden oluşan ılıkılık bölümleri, Roma hamamlarını hatırlatan sıcaklıkları ile Anadolu'daki hamamlardan ayrılır (Önge, 1988: 403).

Taşlık, hamamlarda soğukluktan önce inşa edilen, üstü kubbe, tonoz veya ahşap kirişleme ile örtülü olabilen giriş mekanıdır. Hamamın ana mekanlarından olan soğukluktan önce yer alır. Sokak kapısının hamama doğrudan açılmasını engelleyen geçiş mekanıdır (Dağtekin 2007:49). Antep'de soğukluk ile sokak arasında yer alan taşlık olarak adlandırılan giriş; Eski, İki Kapılı, Şih ve Tabak Hamamı'nda basamakların yer aldığı tonozlu bir mekandır. Bu hamamlar aynı zamanda yer altı hamamı olarak adlandırılır. Genellikle kare veya kareye yakın planlı soğukluklara ek olarak; Keyvan, İki Kapılı ve Tabak Hamamı gibi orta alanın çevresinde bulunan dört eyvanlıdır.

Anadolu Selçuklu Dönemi hamamlarının tamamına yakınında görülen ve sıcaklıktan gelen buharı kontrol eden aralık (Önge, 1988: 408), soğukluk bölümünden ılıkığa geçişte yer alan tonoz örtülü mekandır. Aralık; İki Kapılı, Naip ve Hüseyin Paşa Hamamlarında dikdörtgen formda, 5,00-8,00 m yüksekliğinde dehliz şeklinde filgözleri ile aydınlatılan tonoz örtülü geleneksel planlamada nadir rastlanan mekan tipindedir. Literatürde kare ve dikdörtgen planlı olarak tarif edilen ılıkılık; Eski, Keyvan, İki Kapılı, Şih, Naip ve Hüseyin Paşa Hamamı'nda merkezi orta mekanın çevresinde iki eyvanlı; Tabak Hamamı'nda ise üç eyvanlı tip ile farklılık oluşturur.

Hamamlarının sıcaklıkları kubbeli merkezî bir mekân etrafında radyal biçimde sıralanan eyvan ve halvetlerden oluşur (Önge, 1988: 409). Antep hamamları Eyice'nin (Eyice 1960:108) oluşturduğu sıcaklık plan tipolojisine göre değerlendirildiğinde; Eski, İki Kapılı, Tabak, Nakıp Hamamı dört eyvan dört halvetli, Şıh Hamamı üç eyvan dört halvet ile haçvari planlı, Keyvan ve Naip Hamamı altı eyvan dört halvet, Nakıp ve Paşa Hamamı sekiz eyvan iki halvet, Hüseyin Paşa Hamamı altı eyvan ve altı halvetle yıldız plan tipinde yapılmıştır.

Kullanım açısından değerlendirildiğinde, İki Kapılı, Şıh, Naip Hamamı olarak özgün işlevi ile kullanılmaktadır. Keyvanbey Hamamı soğukluğu, ılıkılığı giysi vb.satışın yapıldığı ticari birim, sıcaklığı depo, Hüseyin Paşa (Çıkrıkçı) Hamamı çarşı, Lala Mustafa Paşa Hamamı müze olarak işlevlendirilmiştir. Eski Hamam yıkıma terk edilmiş, Tabak Hamamı'nda Vakıflar Genel Müdürlüğü kontrolünde restorasyon çalışması yapılmaktadır.

Kent içinde belirgin bir kütleyle sahip olan hamamlar soğukluk kubbesi, fener ve giriş kapıları ile algılanırlar. Üst örtüde kubbe, tonoz ve ahşap giriş kullanılmıştır. Şeyh Fetullah, İki Kapılı, Paşa, Tabak, Naip ve Hüseyin Paşa Hamamı'nda soğukluk, sıcaklık, halvet ve hela kubbe, diğer mekanlar tonoz örtü ile örtülüdür. Soğukluk ve ılıklarda bulunan eyvanlar beşik tonozludur. Eski Hamam, soğukluk bölümü yıldız tonoz ile örtülüdür. Sıcaklık halvet kubbelerine geçiş, Tabak ve Keyvan Hamamı'nda üçgen bingilerle yapılmıştır. Sıcaklıkta kubbeye geçişlerde mukarnaslı alçı pandantif kullanılmıştır. Soğukluk kubbeleri dıştan sekizgen kasnak üzerine oturmuş olup pandantiflerle geçilmiş. Hüseyin Paşa Hamamı'nda kubbe kurşunla kaplanmıştır.

Antep hamamlarında süsleme öğeleri yöreye özgü pembe ve siyah taş, mermer ve alçı malzemesi ile yapılmıştır. Süsleme, dışarıda kapı, pencere, fener ve giriş cephelerinde, iç mekanlarda; niş, havuz, döşeme, göbektaşı, kurna, kubbe, örtü geçişleri, aydınlatma elemanları ve duvarda görülür. Keyvan Bey, Hüseyin Paşa ve Naip Hamamı'nda kemerli gösterişli giriş kapısında beyaz, pembe ve siyah renkli taş kullanılmıştır. Eski, Keyvan Bey, İki Kapılı, Şıh ve Tabak Hamamı'larında ise soğukluk kubbesi beyaz renkli kesme taşla yapılmıştır. İki Kapılı Hamamın zemini, özgün olmayan sarı mermer ve siyah karoyla kaplanmıştır. Eski, Naip, Lala Paşa ve Hüseyin Paşa Hamamı'nda, zeminde, pembe ve siyah renkli taşlar görülmektedir. Eski, Hüseyin Paşa ve Şıh Hamamı'nda göbektaşı üzerinde, dilimli ve yekpare taştan yapılmış soğuk su havuzu bulunur. Hamamlarda sıcaklık ve ılıkılık gibi su tesisatının olduğu mekanlarda pis su göbektaşı etrafındaki taşların kenarları içeriye doğru oyularak gizlenen oluklardan akıtlılır (Arseven, 1956:521). Antep hamamlarında eyvan ve halvetlerden gelen su ile soyunmalıkta havuzdan gelen sular taş oluklar vasıtası ile heladan kanalizasyona aktarılmıştır.

Aydınlatma, soğuklukta kubbe ortasında bulunan fenerden, diğer mekanlarda ise 0.08-0.16 m çapında değişen ritmik aralıklarla dizili dairesel ve yıldız şekilde yerleştirilmiş filgözü denilen ışıklıklardan sağlanmaktadır

Sonuç

Çağdaş koruma kavramı içinde Antep hamamları; belgesel, tarihsel, estetik, ender, yöresel, özgün ve sürdürülebilir değerleri ile bölgedeki kültürel yapının korunmasına katkı sunmaktadır. Değişen kullanıcılara rağmen hamam geleneği Antep'de devam etmektedir. Bu gelenek kadınlar için günümüzde hala bir eğlence ve sosyalleşme aracıdır. Hamama giden kadınlara hizmet veren natır ve keseciler özgün işleve sahip her hamamda bulunmakta ve hamama gelen kadınlara hizmet etmektedir. Natırlar istenmesi durumunda, içerisinde peştamal, havlu takımı, hamamtası ve hamam nalınlarından meydana gelen

“hamam bohçasını” sabah hamama gelecek kadınların evlerinden alarak hamama getirir, onlar için özel dinlenme ve yıkama yerleri hazırlar (Dağtekin, 2007:34).

Antep’de, kültürel zenginliğin oluşturduğu hamamların korunabilmesi için, mimari ve sosyal yapının birlikte korunması önemlidir. Ancak bunu besleyecek sosyal çevre yoksa farklı işlevlendirmeye gidilebilir. Dünyada ve Türkiye’de yer alan çok sayıdaki tarihi- geleneksel yapı ve bölgeler, kültürel bilincin artmasıyla beraber koruma kapsamına alınıp çağdaş yaşam koşullarına göre yeniden değerlendirilmektedir. Korumada özgün işlev en uygun olmasına rağmen işlevsel eskimeye uğrayan hamamlar için yapılacak koruma çalışmalarında; yapıların dizimsel ve mekansal tipleri irdelenerek, çevre ile ilişkili özgün ve yeni işlev önerileri oluşturulmalıdır. Hamamlar, geçmişten taşıdıkları bilgi ve geleneklerinin tanıkları olarak günümüze ulaştıklarından, işlevlendirmede bütün özgünlükleri ile gelecek kuşaklara iletilmeleri gerekir. Bu nedenle yapılacak koruma müdahalelerinin, “teknik olarak geriye dönmeye açık, eklerin yapının tarihi verilerine geri dönüşüme engel olunmayacak biçimde ve mevcut malzemenin korunmasına olanak sağlayacak nitelikte olması” gerekir (Feilden, 1998:13; Fauntoukou, 2001:41).

Koruma çalışmalarının başarılı olabilmesi için, çalışmaları koordine edip denetleyen yürütücü bir örgüt ve bu çabaları destekleyen yerel sakinler, kullanıcı ve işletmecinin katkısı ve desteği olmalıdır (Nalçakan 1993:82-87). Antep’de hamamların tümünün tescil edilmesi kültür envanterinde güncellenerek belgelenmesi korunmalarına katkı sunarken düzenli bakım ve onarımları için ödenek ayrılması, özgün işlevi ile kullanılan hamamların bakım ve onarımlarının devlet tarafından karşılanması yapıların ve kültürün sürekliliğini sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abdüssamed oğlu Keyvan Bey Vakfıyesi*. VGMA, Defter No: 582, Sayfa No: 62, Sıra No: 36.
- Altın, Alper (2015). *Gaziantep Türk-İslam Mimarisi (Eyyubiler'den Cumhuriyet'e)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk-İslam Sanatları Anabilim Dalı (Doktora Tezi).
- Aru, Kemal Ahmet (1949). *Türk Hamamlar Etüdü*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü (Doçentlik Tezi).
- Arseven, Celal Esat (1947). "Hamam". *Sanat Ansiklopedisi*, (C. 2), İstanbul, 678-689.
- _____ (1956). *Türk Sanat Tarihi : Menşinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme Ve Tezyinî Sanatlar*. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- Arşiv (2005). "Adana, Adıyaman, Gaziantep Tespit Dosyaları, Dosya no: 01.00, 02.00, 27.00", *Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Bölge Koruma Kurulu Müdürlüğü Arşivi*, Ankara.
- Çakır, İbrahim Etem (2015). *16.Yüzyılda Ayıntâb Şehri*. 1.Baskı, B. Pamuk (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Çam Nusret (2006). *Türk Kültür Varlıkları Envanteri: Gaziantep*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dağtekin Emine (2007). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Hamam Tipolojisi Ve Buna Bağlı Koruma Ölçütlerinin Oluşturulması*. Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Eyice Semavi (1960). "İznik 'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme". *Tarih Dergisi*, (CXI/15), 99-120.
- Fountoukou, Maria (2001). "Yunanistan'da Osmanlı Anıtlarının Onarımı". Çeviren: G.Asatekin, *Mimarlık Dergisi*, (301), 41-43.
- Feilden, Bernard ve Jokilehto Jukka (1998). "Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites", *ICCROM*, Rome, 13.
- Frold, Walter (1966). "Anıtlar, Bakım ve Onarımları". Çeviren: Bülent Özer, *Akademi*, 5, İstanbul, 4-14.
- Gemici Nurettin (2014). "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ayıntab'ta Sosyo Kültürel Hayat ve Vakıflar". *Uluslararası Antep -Halep Vakıfları Sempozyumu*, 1. Cild , İstanbul, 207-222.
- Güzelhan, Mustafa (1959). *Ayıntap Tarihinden Notlar, Dülük-Ayni Bedreddin, Ayıntap'ın Tarihte Uğradığı İstilalar*. Gaziantep Kültür Derneği.
- Kahraman, Seyit Ali (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. 9. Kitap, 1. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karagöz, Senem (2012). *1 No'lu Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*. Muğla: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Kuban, Doğan (2014). *Türkiye'de Kentsel Koruma Kent Tarihleri Ve Koruma Yöntemleri*. (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kutsal, Burçin (2018). *Osmanlı Ayıntap Sancağı Tarihi Ticaret Merkezindeki Yapıların Kent Kimliği Açısından İrdelenmesi*. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, asılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Cihad (1993). *Şanlıurfa'da Su Mimarisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 52-67.

- Nalçakan, Meral (1993). *Tarihi ve Kültürel Sürekliliğin Fiziksel Çevrede Değişime Yansımaları ve Eskişehir Örneği*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Naumann, Rudolf (1971). *Architektur Kleinasien von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit*. Tübingen: Wasmuth.
- Önge, Yılmaz (1978). "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma". *Vakıflar Dergisi*, (12), 130-131.
- Önge, Yılmaz (1988). "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar". *Mimar Koca Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 403-428
- Özdeğer, Hüseyin (1988). *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*. Türk İktisat ve İktisadiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi. İstanbul.
- Özkarci, Mehmet (1998). "Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi". *Vakıflar Dergisi*, (25), 39-66.
- Şaşmaz, Ayfer (2018). *Gaziantep Manzumeleri Ve Külliyesi; Şeyh Fetullah Külliyesi Üzerine Bir İnceleme*. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep.
- Topçu, Kadriye, Bilsel Güven (2016). "Geleneksel Gaziantep Çarşısının Mekansal Kalite Açısından Değerlendirilmesi". *Artium Mimarlık Planlama Sanat ve Tasarım Dergisi*, 4(1), 58-74.
- Topkaraoğlu Nadir (1985). "Gaziantep Fetullah Camii ve Zaviyesi", *Vakıflar Dergisi*, (XIX), 207-222.
- Uçar, Meltem (2016). "Gaziantep Tarihi Su Sistemi Ve Su Yapıları". *Metu Journal Of The Faculty Of Architecture*, 2016/2 (33:2), 73-100; Doi:10.4305/Metu.Jfa.2016.2.4.
- Ülgen, Ali Saim (1950). "Hamam". *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul, (C.5), 174-178.
- Ülken, Hilmi Ziya (1948). *İslam Sanatı*. İstanbul.
- Ünver, Süheyl (1973). "Türk Hamamı". *Bellekten*, (XXXVII:145), 87-94.
- Yılmazçelik, İbrahim (1998). "XVIII. Yüzyılda Gaziantep'in İdari, Fiziki Ve Sosyo-Ekonomik Durumu". *The Journal Of Ottoman Studies*, (XVIII), 105-123.

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması *

İlknur Türkoğlu**

Öz

Kültür mirası yönetimi, dünyada ve ülkemizde son yıllarda giderek önem kazanan bir kavramdır. Bir kentin kültür mirası, kentin geçmişini oluşturan tüm kültürel katmanlardan oluşur ve bu katmanlar birbirini besler. İstanbul gibi, iki imparatorluğa başkentlik yapmış bir kentte, kültür mirası yönetimi farklı zorluklar ve avantajlar taşımaktadır. İstanbul'un tarihi geçmişinde önemli yer tutan iki yapı olan, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen Pantokrator Manastırı ve Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen Süleymaniye Külliyesi'nin kuruluşunun ve işleyiş yapısının incelendiği bu çalışmada, iki yapının birer kamusal kurum olarak karşılaştırılması yapılmış ve benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, bu iki kurum örneği ışığında kültürel devamlılık ve kentsel arkeolojinin önemi vurgulanarak, kentsel hafıza kavramı açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: kültür mirası yönetimi, kentsel arkeoloji, kentsel hafıza, istanbul.

Continuity of Urban Memory in Istanbul: Comparison of Pantocrator Monastery and Suleymaniye Complex

Abstract

Cultural heritage management is an increasingly important concept in the world and in our country. The cultural heritage of a city consists of all the cultural layers that make up the city's past, and these layers feed each other. In a city like Istanbul that has been the capital of two empires, cultural heritage management has different challenges and advantages. In this study, the establishment and functioning structure of the Pantokrator Monastery dated back to Middle Byzantine Period and the Suleymaniye Complex built during the Ottoman Period, which are two structures that have an important place in the historical past of Istanbul, were compared as two public institutions and the similarities were made. In this context, in the light of these two institutions, the concept of urban memory was tried to be explained by emphasizing the importance of cultural continuity and urban archeology.

Key words: Cultural heritage management, urban archaeology, urban memory, Istanbul.

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.611727>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Ağustos 2019 / August 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Şubat 2020 / February 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Restorasyon ve Konservasyon Bölümü; iturkoglu@gelisim.edu.tr ;
ORCID: www.orcid.org/0000-0003-3731-9130

Giriş

Kültür mirası, geçmişten günümüze insan eliyle yapılmış tüm nesnelere, yapıları ve manevi mirası kapsar. Bir kentin kültür mirası ise o kentin geçmişten günümüze getirdiği tüm değerlerdir ve İstanbul gibi tarih öncesi devirlerden bugüne değin kesintisiz gelişmeye devam eden bir kentte, geçirgen katmanlardan oluşan uzun bir süreç tanımına karşılık gelir.

1071 yılında kazanılan Malazgirt zaferi ile Bizans topraklarına giren Türklerin, Orta Asya'dan beraberlerinde getirdikleri kültür kadar, Anadolu topraklarında karşılaştıkları Bizans kültürü ve mimarisinden de etkilendikleri açıktır. 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra ise alınan topraklardaki Bizans yapıları kullanılmış, İstanbul'un fethinden sonraki ilk on yıl yeni cami inşa edilmemiş, Bizans'ın dini yapıları camiye çevrilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Bunların içinde en önemlisi fetihten hemen sonra cami olarak kullanılmaya başlanan Ayasofya'dır. Sonraki dönemde Kanuni Sultan Süleyman kendisine bir cami yaptırmak istediğinde bu iş için görevlendirilen Mimar Sinan, Ayasofya'nın planından yararlanmış. Sinan, Bizanslı yapı ustalarının çözemediği kubbe sorununu çözmüş ve Edirne Selimiye Cami'nde olduğu gibi daha büyük kubbeler inşa etmiştir (Erzen, 2014: 298). Günümüzde bile İstanbul'un Bizans dönemine ait Hipodrom, Mese yolu gibi bazı alanlar ve meydanlar bugün de aynı işlevlerinde kullanılmaya devam etmektedir.

Bu çalışma ile Orta Bizans Dönemine tarihlenen Pantokrator Manastırı ile Osmanlı Dönemi'nde 16. yüzyılda inşa edilen Süleymaniye Külliyesi'nin vakıf sistemi olarak karşılaştırması yapılarak, İstanbul'da kentsel hafızanın devamlılığı üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

1. PANTOKRATOR MANASTIRI

Zeyrek Bölgesinin Tarihi Gelişimi

Zeyrek bölgesi, İstanbul'un tarihsel sürecinde köklü bir geçmişe sahiptir. Zeyrek, Bizans ve Osmanlı döneminde önemli ve merkezi bir bölge olduğu bilinen Fatih ilçesi sınırları içindedir. Kuzeybatıda Cibali, güneyde Saraçhane, doğuda Vefa ve Küçükpazar, batıda Çarşamba semtleriyle sınırlıdır. Günümüzde ise Zeyrek bölgesi, fiziksel ve sosyal dokusunun hızla değişimi ve ekonomik koşullar nedeniyle bakımsız ve harap bir görünüm kazanmıştır.

Zeyrek semtinin bulunduğu bölge İmparator Konstantin (306– 312) döneminde kent surlarının ileri alınmasıyla Konstantinopolis sınırları içine dahil olmuştur (Resim 1). Zeyrek, Konstantinopolis'in dördüncü tepesi üzerinde ve eteklerinde konumlanmıştır. Tepe üzerinde konumlanmış olması nedeniyle yapılar, istinat duvarları üstüne teraslar oluşturularak yerleştirilmiştir. Kentte su kaynaklarının azlığından dolayı su yollarına ve su depolama yapılarına çok önem verilmiştir. Bunlardan biri olan Valens su kemeri, 368 yılında, İmparator Valens (364- 375) tarafından yapılmıştır.

Bizans döneminden günümüze ulaşabilmiş dini yapılar göz önüne alındığında, Zeyrek bölgesinin dinsel merkez durumunda olduğu da söylenebilir. Bunlardan biri de 12. yüzyıl başından itibaren imparatorların mezarları için tercih edilen Pantokrator Manastır kompleksidir. Bu yapı topluluğundan günümüze ulaşan Pantokrator Kilisesi, evrenin hâkimi Pantokrator İsa adına yapılmış manastıra ait kilisedir. Yapının kilise dışındaki bölümleri günümüze ulaşamamıştır.

Zeyrek semti fetihten sonra, kent içindeki merkezi konumu ve sınırları içinde yer alan dini yapıları ile önem kazanmıştır. En önemli dini merkezlerden biri olan Pantokrator Manastırı'nın önemi, fetihten sonra medreseye çevrilmesiyle artmış, önemli ilim adamları medresede eğitim vermiştir (Resim 2). Bu dönem ve sonrasında Zeyrek bölgesinin en büyük sorunu sık görülen yangınlardır. Cibali yangınları

olarak bilinen ve çoğunlukla Haliç kıyısında başlayan yangınlar kimi zaman kentin yarısını yok etmiş, birçok konut ve anıtın yanmasına neden olmuştur.¹

İmparator İoannes Komnenos ve İmparatoriçe İrene

Komnenos Hanedanı (1081- 1185), Anadolu'dan gelen ve 19. yüzyıldan itibaren önemli yetkileri elinde bulunduran asker kökenli bir aileydi. Bu hanedandan olan ilk imparator I. Aleksios Komnenos² (1081-1118) karanlık bir dönemde yönetimi ele almış, ülkeyi askeri ve maddi olarak güçlendirmiştir (Gregory, 2016: 290).

Komnenos Hanedanı'nın yönetimde olduğu "Orta Bizans Dönemi" olarak tanımlanan ve 9. yüzyıl ikinci yarısı ile 13. yüzyıl arasındaki zaman dilimini kapsayan dönemde yapım geleneği, erken dönemlerden beri süregelen yapım geleneğinin devamı niteliğindedir. Ancak bu dönemde imparatorluğun ekonomik gücü azaldığından daha önceki dönemlerdeki gibi büyük boyutlu yapılar inşa edilmemiştir (Almaç, 2011: 5).

Pantokrator Manastır Kilisesi, 12. yüzyılda Komnenos Hanedanı hükümdarlarından II. İoannes Komnenos ve eşi İrene tarafından yaptırılmıştır. II. İoannes (1118-43), 1104'de Macaristan Kralı I. Ladislas'ın kızı olan Macaristanlı Priroska ile evlendi ve Bizans sarayının adetine göre de karısına bir Bizans saraylı ismi olarak İrene adı verildi. Bu evlilik Bizans'ın Macar Kralı Koloman'a kaybettiği bazı Bizans topraklarına karşılık olarak yapılmış bir politik evlenme idi. Ama İrene ile II. İoannis çok uyumlu bir çift olarak yaşadılar. İmparatoriçe devlet ve siyaset işlerine hiç karışmadı ve hayatını 8 çocuğunu eğitimi ile geçirdi.³

Manastır Yaptırmanın Arkasındaki İnanç Sistemi

Manastır- monastery sözcüğü Yunanca "tek başına yaşamak" fiilinden türemiştir. Bunun temelinde ilk keşişlerin tek başına yaşayan münzeviler olması yatmaktadır. Tarihi boyunca Bizans toplumunun her kademesini etkileyen bu kurumun kökenleri imparatorluğun ilk yüzyıllarına dayanmaktadır. Manastır sistemi Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyan inancının yayılmasıyla ilişkilidir. İlk keşişler Hıristiyanlara karşı Roma zulmünün son evrelerini içeren 3. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır (Talbot, 1999: 163).

Komnenoslar Hanedanı, Bizans gücünün tekrar inşa edildiği ve geliştiği bir dönemdir. Dini vakıfların çoğaldığı bu dönemde Kurtarıcı İsa Pantokrator Vakfı, en önemli vakıftır. Bu dönemde yöneticilerin bu tür vakfiyeler inşa ettirmesinin temel nedeni dindarlıklarını gösterme isteğidir. Pantokrator vakfiyesini inşa ettiren imparator II. İoannes ve karısı İrene, vakfı yaptırarak kendilerinin ve ailelerinin ruhlarını ölümden sonra güvence altına almak istemişlerdir.⁴ O dönemde manastırlarda kalan ve ihtiyaçları karşılanan keşişlerin duaları sayesinde günahların bağışlanacağına ve sonra da bu dualarla Tanrı katına kolay ulaşılacağına inanılıyordu⁵ (Kaplan, 2016: 123).

İmparator, imparatoriçe ve ailesi – çocukları, teyzeler, halalar, amcalar, dayılar, büyükanne ve büyükbabalar vd.- ölümlerinden sonra da keşişlerin dualarından faydalanabilmek için manastıra gömülmüşlerdir. Manastırın bu kullanımı daha sonraki imparatorlar tarafından da 1453 yılına kadar devam etmiştir (Kaplan, 2016:125).

1 Zeyrek bölgesinin tarihsel gelişimi için bk. (<https://docplayer.biz.tr/4320145-Zeyrek-453-pafta-2419-ada-13-parsel.html>).

2 Komnenos Hanedanı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Stankovic, 2013:3.

3 Bk. (https://tr.wikipedia.org/wiki/II._%C4%B0oannis#Ailesi).

4 Tarihi belgelerin bazılarında manastırın kurucusu olarak İmparatoriçe İrene'nin adı geçer. Oysa manastırın Tykipon'unda kurucu olarak İmparator II. İoannes'in adı geçmektedir. Bunun nedeni manastırın inşası tamamlanmadan imparatoriçenin ölmesi olabilir (Loukaki, 2013: 191).

5 Bu tip vakıflar psychikon (psychikos=ruh kelimesinden) olarak nitelendiriliyordu. Bir kişinin ruhunun selameti için kurduğu ve sadakalar verilen, dualar edilen, fakirlere yardım edilen yer (Kaplan, 2016: 124).

Pantokrator Manastırı, kutsal emanetler ve dini kutlamalar açısından Konstantinopolis'in merkezi manastırlarındandı. Dini törenlerde o dönem inancı için önemli olan bazı ikonalar törenle buraya getiriliyordu. Bunlar içinde en önemlilerinden biri Hodegetria (Theotokos Hodegetria Meryem) ikonasıydı. Bakire Hodegetria ikonu, Hodegon Manastırı'na aitti ve inanışa göre Aziz Lukas tarafından yapılmıştı. Hodegon Manastırı Ayasofya'nın doğu yamacında yer alıyordu. Muhtemelen III. Mikhael (840- 867) tarafından inşa ettirilmişti ve manastır içindeki kutsal kaynak ve Hodegetria ikonu nedeni ile önemli bir hac mekanıydı.⁶

II. İoannes Komnenos döneminde Hodegetria ikonu, imparatorluk mensuplarının ölüleri için yapılan ayinlere dahil edildi. İoannes ve ailesinin ölülerinin yıl dönümlerinde, Pantokrator Manastırı'ndaki Komnenos hanedanı mezarlığına tören merasimiyle getirilen Hodegetria, gece boyunca mezarlara nezaret etmesi için orada bırakılırdı.⁷ İoannes Komnenos, Pantokrator Manastırı'nın Eleousa Kilisesinin isim ikonu olan Eleousa'nın (Eleousa Meryem) ve diğer ikonaların da Cuma günleri mezarları ziyaret etmesini emretmişti (Wely Carr, 2017: 168). Tüm bu ikonların yer aldığı tören alayı Hodegon Manastırı'ndan başlayarak şehri neredeyse boydan boya katediyordu. Bu da Pantokrator Manastırı'nın, imparator ailesinin ölüleri vasıtası ile Konstantinopolis ikonlarının toplanma yeri olacak kadar önemli bir yapı olduğunu göstermektedir.

Bizans'ta Kadın Baniler

Banilik⁸ açısından incelendiğinde de Hıristiyan dünyası için banilik yapan kadınların öncüsü olarak Helena (250-330), Bizans için önemli bir sembol olmuştur. Sonraki dönemlerde kadınlar tarafından yapılar yapılmaya devam etse de Helena, 5.yy'ın yarısından sonra yapıları ile anılmayı yitirmiştir. Hz. Meryem'in Ephesos'tavarlığı keşfedilince Helena'nın yerini Bakire Meryem imajı almıştır. Bakire Meryem imajı; azize, arındırıcı, acıların anası gibi anlamlara karşılık gelir ve bununla beraber doğurganlığın da sembolü olmuştur, denilebilir. Bizans döneminde imparatorluk kadınları tarafından İstanbul'da yaptırılan ya da onarılan dini yapılar Bakire Meryem imajına örnek niteliğindedir (Kartal, 2012: 11).

Manastırın Mimari Özellikleri

Pantokrator Manastırı'nın kiliseleri Haliç'e hâkim bir tepenin üstünde teraslarla düzenlenmiş geniş bir arazi üzerinde kurulmuştur. Pantokrator Manastırı, Fatih İlçesi'ne bağlı Zeyrek'te, Sinanağa Mahallesi, İbadethane Sokağı'nda yer alır (Resim 3).

Pantokrator Manastır Kilisesi, MS 1118- 1136 yıllarında arasında inşa edilmiş, birbirinden farklı 3 yapının bir araya gelmesiyle oluşan bir ibadethanedir. Bir tür *Hıristiyan külliyesi* olarak da tanımlayabileceğimiz yapı, temelde 3 kilisenin birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Birbirine bitişik üç kilisenin Bizans devrindeki isimleri Evrenin Hâkimi İshâ Mesîh (Hristos Pantokrator), Başmelek Mikhail (Arhangelos Mikhail) ve Şefkatli Meryem Ana (Theotokos Elaiusa)'dır (Yılmaz, 2013: 377).

Pantokrator İsa'ya adanan Güney Kilise, kompleksin ilk inşa edilen bölümüdür (Resim 4). Daha sonra Meryem Ana'ya adanan Kuzey Kilise'nin yapımına başlanır. Bu iki kilisenin arasına son olarak 1134 yılında ölen İmparatoriçe'nin defnedildiği Mezar Şapeli inşa edilir. Mezar Şapeli'nin yapımı esnasında Güney Kilise'ye dış narteks ve güney avlu da eklenir. Yukarıda sıralanan tüm bu yapım aşamaları 1118- 1136 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.⁹ Manastırdan günümüze ulaşan kiliselerden ikisi kapalı Yunan haçı planlıdır, ortada yer alan ise iki kubbe ile örtülen tek nefli bir yapıdır (Resim 5). Duvarlar büyük ölçüde eski binalardan getirilen taş-tuğla malzeme ile tuğla ağırlıklı olarak örülmüştür. Duvarların genelinde bu dönemde çok yaygın olan ve bir sıra tuğlanın geri çekilmesiyle yapılan gizli tuğla duvar örgüsü kullanılmıştır. Kiliselerin bir imparatorluk tesisi olarak çok zengin biçimde süslendiği anlaşılmaktadır. Duvarların belli bir seviyeye kadar eski yapılardan sökülerek getirilen renkli mermer levhalarla kaplı

olduğu, üst kısımları ve örtü sisteminin mozaik tekniğinde zengin bir süslemeye sahip bulunduğu kalan izlerden tespit edilmektedir. Pencereerde çok zengin renkli camlarla yapılmış vitrayların yer aldığı, 1970'lerde gerçekleştirilen restorasyonlarda ele geçen parçalar sayesinde ortaya çıkmıştır.

Güneydeki yapının zemini de Bizans döneminden günümüze kalan, en zengin *opus sectile* tekniği ile yapılmış mermer döşemelerden birine sahiptir. Döşemenin düğümlerle birbirine bağlanan dairesel madalyonlarından bazılarının antik sanattan esinlendiği sanılan figürlü süslemesi çok iyi korunmuştur (Resim 6-7). Bu döşemenin varlığı, ahşap kaplamanın 1950 yıllarında değiştirilmesi sırasında tespit edilmiştir. Binanın zengin süslemesi mermer, cam, taş, mozaik gibi değişik malzeme gruplarında ortak motiflerle şekillenen bir bezeme üslubu ile yapılmıştır.

Manastırın Bölümleri:

Kiliselerle birlikte ortalama 250x250 m. büyüklüğündeki arazide *Typikon*¹⁰ denilen kuruluş belgesinde sayılan yapılar inşa edilmiştir. Bunlar içinde 80 rahip için bir konut, bir ksenodokheion, 50 yataklı ve beş bölüme ayrılmış bir hastane ile tıp okulu, eczane ve ambulatorium, bir yaşlılar evi, yönetim mekanları ve hamamlar bulunuyordu. Günümüzde Şeyh Süleyman Mescidi denilen yapı da büyük olasılıkla bu komplekse ait bir mozole idi (Müller- Wiener, 2002: 211). Manastırdaki yaşlılar evi ve hastane İmparatoriçe İrene'nin projesiydi (Yılmaz, 2013: 377).

Hastane

Hastane bünyesinde ayakta tedavi için bir dispanser bulunuyordu. Dispanserde bir başhekim, başeczacı, 5 tıbbi bitkiler uzmanı ve diğer görevliler mevcuttu. Pantokrator hastanesinin toplam 76 tıbbi elemanı bulunmaktaydı ve burada tıp eğitimi de veriliyordu. Hastane bünyesinde 5 ayrı bölümde 50 hasta, yatarak tedavi edilebiliyordu (Kaplan, 2016: 131).

Van Millingen, Pantokrator'un typikonunu incelemesi sonucu şu bilgileri yazmıştır:

Hastane 5 koğuşa ayrılmıştı; ameliyatlı hastalar için 10 yataklı bir koğuş, ağır vakalar için 8 yataklı bir koğuş, daha hafif şikayetler için 10 yataklı bir diğeri, kadınlar için 10 yatak vardı. Her koğuştan iki hekim, üç tıp asistanı ve 4 bakıcı sorumluydu. Bir kadın hekim, altı kadın tıp asistanı ve iki hemşire kadın hastalara bakıyordu. Hastalar her gün hekimler tarafından ziyaret edilir ve durumları incelenirdi. Hastaların günlük gıdaları karşılanırdı (Van Millingen'den akt. Freely-Çakmak, 2017: 176).

Pantokrator manastır hastanesinin etrafındaki bahçelerin yumuşak esintisiyle havale geçirenlerin sağlığına iyi geldiği iddia edilir. Manastır kompleksine ilişkin bir şiir, renkli çiçeklerin, selvilerin, su yollarının, fiskiyelerin bolluğuyla etraftaki çimenliği ve hafif esintiyi över (Littlewood, 2017: 44).

Yaşlılar Evi

Pantokrator bünyesinde 24 ihtiyaç sahibinin bakımlarını üstlenen bir yaşlılar yurdu vardı. Bu bölümden maddi geliri olmayan sakat, malul ve kötürümler yararlanabiliyordu. Bu kişilerin ekmek, yağ, şarap gibi yiyecekleri karşılanıyor ve hastalık durumunda hastanede tedavileri yapılıyordu (Millingen, 1912: 240). Bizans'ın son devrinde manastır hastanesi varlığını sürdürmüştür.

Mezarlık Olarak Kullanımı

1136 yılında iki ibadethanenin ortasına bir şapel inşa edilerek yapılar birleştirildi. İmparator, 1142 yılında vefat ettiğinde buraya, eşinin yanına gömüldü (Resim 8) . İstanbul'un fethine kadar manastır, imparatorluk ailesinin bireylerinin mezarlığı olarak kullanılmaya devam etmiştir (Millingen, 1912: 229).

Sarnıçlar

Manastır bünyesinde birkaç sarnıç vardır. Bunlar içinde en büyüğü şu an Atatürk Bulvarı üzerinde yer alır. 18 metre genişliğinde 50 metre uzunluğundadır ve kısmen toprak üzerinde olması ile diğerlerinden ayrılır. 18. yüzyıl sonlarına kadar su dolu iken sonrasında kurumuştur. Buna ilaveten, manastır yapılarının altında ve civarında başka sarnıçlar da tespit edilmiştir (Batur, 2015: 144)

Manastırın Gelir Kaynakları

Manastırın Typikon denen kuruluş yönetmeliği, Khalki'deki (Heybeliada) Ruhban Okulunun kütüphanesinde saklanmıştır. 1136'da yazılan yönetmelik ile manastır özerk bir kuruluş olmuş, patrikten ve şehir valisinden bağımsız hale gelmiş ve bütün vergilerden muaf tutulmuştur (Freely-Çakmak, 2017: 176). Manastır bünyesinde 80 keşiş, 50 din adamı, hastanede çalışan 76 hekim, 27 servis personeli, diğer yöneticiler ve hizmetliler görev yapıyordu. Bu büyük yapı kompleksinin giderlerinin karşılanması için büyük bir gelire ve iyi düzenlenmiş bir idare sistemine ihtiyaç vardı. Vakfiyede 78'i imparator II. İoannes'in, 10'u imparatoriçe İrene'nin bağışladığı mal ve mülkün beyanı bulunmaktaydı. Bunlar içinde şehir ve köylerdeki emlaklar, ticaret hakları, Trakya'daki tuz ocakları, dükkân gelirleri bulunmaktadır (Kaplan, 2016:128).

Latin İstilas Dönemi (1204 - 1261)

Pantokrator Manastırı, içinde bulunan kutsal emanetler nedeni ile önemli bir yapıydı. Yapı, İstanbul'un Doğu Katolik İmparatorluğu'nun başkenti olarak kaldığı 57 yıl boyunca farklı amaçlar için kullanıldı. Bir kısmı saray olarak kullanılırken bir kısmı da konuk evi olarak tahsis edilmişti. Yine bu dönemde birçok Hıristiyan azizine ait kutsal eşya da Venedik'e yollanmıştır. Bunlar içinde kutsal törenlerde kullanılan mine işlemeli kutsal eşyalar, şu anda Venedik'te San Marko bazilikasında yer almaktadır (Cormack, 2014:138). Yarım yüzyıl boyunca hiç bakım ve onarım görmeyen Pantokrator Kilisesi'nin tüm değerli eşyası, Hıristiyan azizlere ait rölikler, hatta yapı malzemeleri başta Venedik olmak üzere Avrupalıların değişik şehirlerine götürülmüştür (Yılmaz, 2013: 377).

1453 Sonrası: Molla Zeyrek Mehmet Efendi Medresesi

1453 yılında İstanbul fethedildiğine, Fatih Sultan Mehmet (1444– 1446) yapıyı önce kendi vakfiyesine dahil etti. Ardından da dönemin büyük alimlerinden Molla Zeyrek Mehmet Efendi'yi, kilisenin medreseye çevrilmesi için görevlendirdi. Eğitime oldukça önem veren Fatih, kendi külliyesi tamamlanana dek öğrencilerin burada okumasını emretti ve molla'yı buranın müderrisi olarak atadı.

Fatih vakfiyelerine göre manastırın tüm hücreleri ve papaz odaları medrese olarak kullanılmıştır. Bu hücre ve papaz odalarından günümüze kalıntı ulaşmamıştır. Talebelerin Fatih Külliyesi'ndeki medreseye taşınmasından sonra ise Zeyrek Medresesi, Zeyrek Cami olmuştur. Yapının içerisindeki 3 kilise müslümanların ibadetine açılmıştır. Medreseden ise hiç iz kalmamıştır.

Mimari yapısında barok izler taşımasının nedeni 18.yüzyılda yapılan ciddi onarım çalışmalarıdır. Bunun dışında 1950 ve 1970 yılları arasında birkaç defa bakıma alınmıştır. Molla Zeyrek Cami, 1986 senesinde UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir. Anıtın korunması ve yaşatılması amacıyla 1994 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyelerinden Zeynep Ahunbay

ve Metin Ahunbay tarafından bir proje başlatılmış, 1997-1998 ve 2001-2005 yılları arasında onarım çalışmaları yapılmıştır.

2. SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahtta kaldığı 1520-1566 yılları arasındaki 46 yıllık dönem, İstanbul için bir yükseliş dönemi olmuştur. Bu dönem boyunca İstanbul'da birçoğu günümüze de ulaşmış çok sayıda eser inşa edilmiştir. 1509 depreminde büyük hasara uğrayan kent yeniden ve daha planlı bir biçimde restore edilmiş, şehir yeni bentler, su kemerleri, suyolları ve çeşmelerle bol suya kavuşmuştur.

Bu dönemde inşa edilen eserler, özellikle Mimar Sinan tarafından yapılanlar, şehre yeni bir görünüm kazandırmıştır. Süleymaniye Camii ve Külliyesi, Şehzadebaşı Camii ve Külliyesi, Sultan Selim Camii ve Külliyesi, Cihangir Camii, Mihrimah Sultan adına Edirnekapı ve Üsküdar'da yapılan camiler, Hürrem Sultan adına yaptırılan Haseki Külliyesi ve Haseki Hamamı bu dönemde inşa edilen eserlerin en önemlileridir. Bu devirde açılan Süleymaniye Medreseleri İstanbul'a bir eğitim ve bilim merkezi olma özelliği kazandırmıştır.¹¹ Haluk Şehsuvaroğlu "Asırlar Boyu İstanbul" adlı eserinde, camilerin kamu hizmeti verme özelliğini açıklar:

Büyük camilerin etraflarına Müslüman dininin güzel esaslarından esinlenen yardım müesseseleri, ilim ocakları inşa olunurdu. Bir cami yapılırken okuyacak çocuklar, şifa bekleyen hastalar, uzak memleketlerden gelen seyyahlar, sıcak günlerde cami etrafından geçecek yolcular, hamamlar, kütüphaneler, cami hizmetinde bulunanlar ve onların günlük yiyecek ihtiyaçları düşünülürdü. Ayrıca kalabalık bir cemaat beş vakit gelip gideceği için cami etrafları bir çarşı halini de alırdı. Yüksek din ve tıp *eğitimi yapacak medreseler* de camilerin etrafında kurulurdu (*Şehsuvaroğlu*, 2005: 89).

Süleymaniye Külliyesinin inşası 1550-1557 yılları arasında sürmüş ve çevresindeki kent dokusunu değiştirmiştir. Cami, dört medrese, tıp medresesi, darüşşifa, darülhadis medresesi, sıbyan mektebi, darülkurra, tabhane, darüzziyafe, kervansaray, dükkânlar, hazire alanı, bir darüşşifa, tabhane, imaret, hamam ve dükkanlardan meydana gelir (Varol, 2015: 13; Batur, 2015: 127). Kanuni Sultan Süleyman, İstanbul'da inşa ettirdiği kurumların varlığını devam ettirmesi, din, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerin istenilen amaca uygun yapılması, görevlilerin çalışma şartları, görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi ile vakfedilenlerin neler olduğunu belirtmek için bir vakfiye hazırlatmıştır. Vakfiye, vakfın kurucusu Kanûnî'nin tuğrası ve Şeyhülislâm Hamid Efendi'nin tasdikiyle hukukî bir nitelik kazanmıştır (Yılmaz, 2013: 83). Süleymaniye Cami ve Külliyesinin vakfiyesinde, yapının bölümleri, bölümlerde çalışan görevlilerin sayıları ve ücretleri ayrıntısı ile açıklanmaktadır.¹²

Mimari Özellikler

Süleymaniye Külliyesi, inşa edildiği tarihten itibaren, bulunduğu semte ismini vermiştir. Bölge kuzeyde Haliç, güneyde Şehzade Camii'nden başlayıp Vefa semtini kapsayan alan; batıda Atatürk Bulvarı ve doğuda Mercan Yokuşu ile devam edip Beyazıt Camii ve Meydanı ile son bulmaktadır (Resim 10). Külliyenin inşasına 1550 yılında başlanmış, 7 yılda tamamlanmıştır. Külliyenin mimarı, Kanuni Sultan Süleyman'ın görevlendirmesi ile Mimar Sinan'dır.

11 Bk. (<https://www.istanbul.net.tr/istanbul-rehberi/dosyalar/bolumler/kanuni-sultan-suleyman-donemi/3/48>).

12 Bkz. Kanûnî Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), D. 1390, (Kasa 135, Yeni Tasnif 52), s. 8; Bu vakfiye Kanûnî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi ile İstanbul ve civarındaki hayır kurumlarına aittir. Vakfiyenin değerlendirmesi için bk. Yılmaz (2008).

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması

Külliye inşaatı, ortada cami olmak üzere bütün yapıları "U" düzenine göre sıralayan bir durum planı göstermektedir (Resim 11). Yaklaşık altmış dönümlük arazi içinde farklı derecelerde (evvel, sâni, sâlis, râbi) eğitim veren medreseler, dârülhadis, tıp medresesi ve şifâhâne, dârülkurrâ, sıbyan mektebi, imaret (dârüzziyâfe ve tabhâne), han, hamam, mimarın kendi türbesi ve çok sayıda sıra dükkân yer almaktadır. Evliya Çelebi bütün yapılarla birlikte bu külliyenin "bin kubbe" ile örtülü olduğunu, 3000 kişinin burada hizmet verdiğini nakleder. Genel durum planında cami dış avlusu külliyenin öteki yapılarına bağlanırken cami merkeze alınarak derin ve geniş bir görsel perspektif sağlanmıştır (Mülayim, 2010: 116).

Caminin plan şeması, ana ilkeleri bakımından Ayasofyası'nın mimarlarının yöntemi uygulanmış olmakla birlikte mekân olabildiğince az parçalanmış, görsel bakımdan güçlü bir ifade ortaya konabilmiştir. Düzgün kesme taşlarla örülerek yükseltlen dört kalın taşıyıcının yüzlerine oyulan uzun nişler ve pahlanmış köşeler devâsâ fil ayaklarını olduğundan daha narin göstermektedir. Bu ayakların üzerinde yükselen dört büyük kemer kubbeye alt yapı oluşturan bir kasnağa destek teşkil etmekte, çok sayıda pencere ile orta mekâna ışık sağlayan bu kasnak 27,40 m. çapındaki ana kubbeyi taşımaktadır. İskeletin başlıca taşıyıcı unsurları olan dört büyük kemerden ikisi Haliç ve Marmara yönlerinde dışa yansımakta, bu cephelerde yarım kubbe uygulamasına başvurulmadığından topografya ile daha uyumlu bir görünüş ortaya çıkmaktadır. Ana kubbe caminin açılışından birkaç ay önce 16 Ağustos 1557 günü kapatılmıştı. Kemerler üzerinde yükselen büyük örtünün yanlara doğru açılma kuvveti karşılıklı kesimlerde farklı desteklerle dengelenir. Mihrap ve avlu yönünde birer yarım kubbe ile karşılanan açılma kuvveti böylece dengelenirken yarım kubbelere aktarılan kuvvetler, daha küçük elemanlar olan çeyrek kubbeyle beden duvarlarına ve payandalara aktarılır (Mülayim, 2010: 116)

Külliye'nin Bölümleri

Medreseler kuzey ve güneyde yer almakta, külliye'nin banisinin ve baş kadının türbeleri geleneksel olarak caminin kible duvarının önüne yerleştirilmiş olan hazirenin içinde bulunmaktadır. Darüşşifa, imaret, tabhane ve kervansaray caminin batı tarafında bulunurken külliye'ye batıdan, özellikle Zeyrek terasından bakıldığında etkileyici görünmesi sağlanmıştır (Batur, 2015:127).

Darüşşifa (Şifahane)

Külliye'nin batı yönünde Dârüzziyâfe ile Tıp Medresesi arasında köşede yer alan darüşşifa (şifahâne) yan yana dikdörtgen planlı ve revaklı iki avlulu bir yapıdır. Öndeki revaklı avlulu bölümün iki yanında odalar bulunur. Arkada ise ortasında havuz yer alan revaklı avluyu üç yönden odalar çevrelemektedir. Birimlerin üzeri kubbeye örtülüdür.

Birinci avlu ayakta tedavi edilen hastalar içindi. İkinci avlu etrafındaki odalar ise yatarak tedavi edilen hastalar içindi. Bu alanda ayrıca bir eczane ve hastalar için bir hamam yer alıyordu (Batur, 2015:131). Tıp medresesinde eğitim gören öğrenciler darüşşifada uygulama yapıyordu.

Kanuni Sultan Süleyman'ın bıraktığı vakfiyeye göre külliye'de hizmet görenlerin günlük ücretleri belirlenmiştir. Vakfiyede tıp medresesinin de vazifeleri ve hocalarının istihkakları belirlenmiştir. Şifahanede 3 tabip bulunuyordu. Tabiplere 55 akçe, göz hekimine dokuz akçe, iki cerraha dokuz akçe, eczacılara üçer akçe ödeniyordu (Şehsuvaroğlu, 2005: 90).

İmaret

Külliyeye bünyesinde bulunan imarethanede de fakirlere, kimsesizlere, misafirlere ve külliye personeline karşılık beklemeden günde iki öğün yemek veriliyordu. Günümüzde devlet tarafından verilen birçok hizmet, Süleymaniye Külliyesi bünyesinde bulunan imaret kurumu tarafından ücretsiz verilmiş ve bunun karşılığında masraflar vakıflar tarafından karşılanmıştır (Yılmaz, 2013: 86).

Külliyenin kuzeybatısında yer alan darüzziyafe kare planlı revaklı avlu etrafında gelişen farklı büyüklüklerdeki mekânlardan oluşmaktadır. İmaret, mutfak, fırın, yemekhane, depolar ve yöneticilerin çalışma odalarından oluşuyordu (Batur, 2015:131). Birimlerin üstü kubbeye örtülü olan yapının kuzey köşesinde iki fırın mevcuttur. Batı köşesinde yer alan beş kubbeli birimde kubbelerin üzeri aydınlık fenerlidir. Yapının kuzey ve güney duvarları kesme taş, diğerleri taş-tuğla alması örgülüdür.

Sıbyan Mektebi

Külliyenin güneybatısında köşede yer alan sıbyan mektebi kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir ve yapı iki bölümlüdür. Öndeki kare planlı, kubbeli giriş mekânı batı ve kuzey yönüne açık olarak düzenlenmiştir. Dikdörtgen planlı kapalı mekân ise birer tonoz ve kubbe ile örtülüdür.

Medreseler

Külliyede toplam altı medrese vardır (Evvel, sani, salis ve rabi medreseler ve mülazımlar medresesi). Bunlardan ilk dördü yüksek öğrenim medreseleri, beşincisi bir darülhadis, altıncısı da tıp medresesidir (Batur, 2015: 128).

Caminin batı yönünde yer alan Evvel ve Sâni medreseleri kareye yakın dikdörtgen planlı yapılardır. Kesme taş malzeme ile inşa edilen yapılarda avlu üç yönden revaklıdır. Kuzey ve güney revakları çapraz tonozlu, batı revakı kubbelidir. İki yandan girişi olan dersaneler dikdörtgen planlı olup batı yönünde büyük bir kubbeye örtülüdür. Her iki yapı yan yana ve simetrik biçimde ele alınmış olup dar bir sokakla birbirinden ayrılmıştır. Yapılar bugün Süleymaniye Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir.

Caminin doğu yönünde yer alan Sâlis ve Râbi medreseleri de kareye yakın planda simetrik biçimde ele alınmıştır. Her iki yapı, Haliç'e bakan yamaç üzerinde eğimli bir arazide kademeli olarak kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir.

Batı yönünde yer alan dersane mekânları iki yandan girişli olup doğu yönünde bir eyvana sahiptir. Yapılarda dershaneye girişler tonozla, diğer birimlerin üzeri ise kubbeye örtülüdür. Arazideki eğimden dolayı her iki medresenin alt katında dar bir avluya bakan ve tek sıra odalardan oluşan birer medrese bulunmaktadır. Bu yapılar Mülâzimler Medresesi diye tanınmaktadır. Külliye'nin güneydoğu ucunda yer alan Dârülhadis Medresesi kırık bir çizgi üzerinde tek sırada dizilen ve önleri revaklı olan odalardan oluşmaktadır. Önünde dar bir avlu bulunan medresenin cami yönünde küçük bir dersane bulunmaktadır. Medresenin altında cami dış avlusunu alt kattaki sokağa bağlayan rampalı bir yol vardır. Caminin batısında Sâni Medresesi'nin kuzeyinde bir dizi halinde odalardan oluşan Tıp Medresesi'nde odaların önünde revakların bulunduğu tahmin edilmektedir.

Tabhâne- Kervansaray

Külliyenin kuzeyinde bulunan tabhâne binası dikdörtgen planlı olup revaklı avlu etrafındaki odalardan oluşmaktadır. Revakların ve odaların üzeri kubbelerle örtülmüştür.

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması

Eğimli bir arazide yer alan imaret ve tabhâne yapılarının alt katları kervansaray şeklinde değerlendirilmiştir. İmaret binasının altında kalan bölüm "L" biçiminde bir mekândır ve üzeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Burada konuklar üç gün boyunca konuk edilmekte ve bedelsiz yemek yiyebilmektedir (Batur, 2015: 130).

Hamam

Ön cephesi hafifçe pahlanmış dikdörtgen planlı hamam kare planlı ve kubbeli soyunmalık kısmına sahiptir. İlık bölümü dikdörtgen planlı ve kubbelidir. Sıcaklık bölümü dört eyvanlı ve köşeleri dört halvetli olarak düzenlenmiştir.

Çarşı ve Dükkânlar

Külliye batı yönünde yer alan Sıbyan Mektebi, Evvel ve Sâni medreseleriyle Tıp Medresesi altında arazinin eğiminden kazanılan bir sıra dükkân bulunmaktadır. Tiryaki Çarşısı adıyla tanınan bu dükkânlar tonoz örtülüdür. Caminin doğu yönünde avlu duvarı ve Dârülhadis Medresesi'nin altında bir sıra halinde yer alan tonozlu dükkânlar da Dökmeciler Çarşısı diye tanınmaktadır. Ayrıca Tıp Medresesi'nin kuzeyinde yine arazi eğiminden kazanılan alt kotta, Vezneciler yönünde yer alan ve üzerinde su yolu ile odaları da barındıran yapının altında yine bir sıra tonozlu dükkân mevcuttur.

Süleymaniye Su Yolu ve Çeşme

Bozdoğan Kemerinin ucunda yer alan kubbeden başlayarak külliye doğru devam eden bir su yolunun varlığı bilinmektedir. Buradan gelen su sıbyan mektebinin yanında bulunan maksemden külliye dağılmaktaydı.

Caminin güneyinde 1792-93 tarihli sade barok üslûbunda bir meydan çeşmesi bulunmaktadır. Kare planlı çeşme sivri kubbe ile örtülü olup kesme taştan inşa edilmiştir (Mülayim, 2010:119).

Mezarlık Alanı (Hazire)

Süleymaniye haziresi, camiye bitişik mezarlık alanlarının en ilginç örneklerinden biri olarak zamanla şekillenmiştir. Mihrap duvarından başlayıp güneye doğru geniş bir alana yayılan hazire bir duvarla çevrilerek hem cami hem de külliye'nin tamamlayıcı bir unsuru olmuştur. Bu alan 1566'dan itibaren Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan Türbesi'ni kuşatan geniş bir bahçe iken 18. yüzyıl sonuna doğru yoğun bir gömü alanı olmuştur.

Hürrem Sultan Türbesi: 15 Nisan 1558 ölen Hürrem Sultan için yine Sinan tarafından yapılan türbe Kanunî Türbesi'nin güneydoğusunda ikinci yükseltiyi oluşturur.

Kanunî Sultan Süleyman Türbesi: Yatay gelişen hazire alanındaki büyük yükseltilerden biri olan türbe sultanın 6 Eylül 1566 Sigetvar seferi sırasında ölümünden birkaç hafta sonra Mimar Sinan tarafından yapılmıştır.

Mimar Sinan Türbesi: Caminin kuzeyinde bir sokağa cephe veren arasta ve Sâlis Medresesi'nin batısında oluşan küçük mezarlık alanında yer almaktadır. İki sokağı ayıran küçük üçgen arsanın köşesine kubbeli bir sebül yapıldıktan başka bu sebülün hemen arkasına külliye'nin tamamlanmasından otuz yıl kadar sonra ölen Sinan'ın türbesi inşa edilmiştir. Türbeyi Mimar Sinan'ın inşa ettiği ve Mimar Davut Ağa tarafından tamamlandığı düşünülür.

Hazire, 1900'lerin başına kadar padişah ailesi ve sadrazam, vali, paşa gibi bürokratlar ve aileleri tarafından mezarlık olarak kullanılmıştır (Şehsuvaroğlu, 2005: 185)

Darülkurra

Türbelerin çok yakınında yer alan ve tek kubbe ile örtülmüş kare planlı bir yapıdır. Vakıf senedinden anlaşıldığı üzere, birçok kişi merhum sultanın ruhuna Kur'an okumak üzere burada görevlendirilmiştir (Batur, 2015: 128) Vakfiyede, Kur'an-ı Kerim, bazı sûreler, dualar veya Kelime-i Tevhid okumak, Osmanlı sultanlarının ve külliye inşâ ettiren Kanûnî Sultan Süleyman'ın ruhu için, hükümdarlığının devamı için dua etmek gibi vazifeleri yerine getirmek amacıyla tahsis edilmiş kadrolar vardır. Osmanlılarda bu görevleri yerine getirenler için genellikle "Duâgû" denilmektedir. Bazı kayıtlarda "duâcı", "duâhan" şeklinde de isimlendirilen duâgûlara pek çok vakfiyede yer verilmiştir. Kanûnî Vakfiyesinde, Süleymaniye Camiinde duâgûluk başlığı altında değerlendirilebilecek görevleri yapacak kimseler, bunlarda aranan nitelikler ve alacakları ücretler açıklanmaktadır (Koç, 2017: 125)

SONUÇ

Arkeolojik açıdan bakıldığında İstanbul çok katmanlı bir höyüktür ve tabakalar arası tabakalar arası kültürel geçirgenlikler vardır. Bu çalışmada seçilen iki yapı, pek çok açıdan bu devamlılığı ve geçirgenliği gösterir nitelikte. Aşağıdaki, başlıklar halinde bu paralellik ve devamlılıklar:

Manastır ve külliye yaptırmanın arkasındaki inanç sistemi; Bizanslılar günahlarını bağışlatmanın yalnız hayattayken değil, öldükten sonra da mümkün olabileceğine inanıyorlardı. Bu nedenle eğer saygıdeğer bir şefaathçi bulunursa ruh için verilen hükmün değişeceğine ve en azından hafifletileceğine inanıyorlardı. Pantokrator'daki manastır mezarlığına imparatorluk ailesinin fertleri gömülüyordu ve manastırda kalan keşişlerin duaları ile bu kişilerin günahlarının öbür dünyada affedildiğine inanılıyor.

Süleymaniye Camisi hazire alanında da yine padişah ve ailesi, sonraki devirlerde de önemli yöneticiler ve aileleri gömülmüştür ve bu alanda yer alan 'darülkurra'da okunan kesintisiz dualar bunların ruhlarına hediye edilir.

Pantokrator Manastırı inşası sırasında imparatoriçe İrene, 1134 yılında vefat etmiş ve manastırın mezarlık alanına defnedilmiştir. 1143 yılında vefat eden imparator II. İonannes de aynı yere defnedilmiştir.

Benzer bir şekilde, Süleymaniye Külliyesi inşası bitmeden, 1558 yılında vefat eden Haseki Hürrem Sultan cami yakınında Mimar Sinan tarafından inşa edilen türbeye defnedilmiştir. 1566 yılında vefat eden Kanuni Sultan Süleyman da Hürrem Sultan'ın türbesinin yanında yine Mimar Sinan tarafından inşa edilen türbeye defnedilmiştir.

Kadın baniler; Pantokrator Manastırı vakfının kuruluş sebeplerini ve işleyişini II. İoannes'in emriyle yazılmış olan 1136 tarihli vakfiyeden öğreniyoruz. Bununla birlikte diğer kaynaklar inşaat teşebbüsünün en başta karısı İrene'den geldiğini göstermektedir. İrene, İsa Pantokrator Kilisesi'nin yapım emrini 1118 ve 1124 yılları arasında vermiş, ancak 13 Ağustos 1134'te yapı tamamlanmadan vefat etmiştir. Vakfiyede sayılan mülklerin bir kısmı imparatoriçenin servetinden geliyordu. Osmanlı döneminde de padişah eşleri özellikle sağlık hizmeti veren vakıfların baniliğini üstlenmiştir ve bu kurumların giderlerini karşılamak için kendi özel mülklerini bağışlamış ya da gelir getiren mülkler inşa ettirmişlerdir.

Typikon- vakıf senedi, vakfiye; Pantokrator Manastırı'na ait olan, imparator II. İoannes'in emriyle düzenlenmiş 1136 tarihli vakfiye (*typikon*), Heybeliada Ruhban Okulu kütüphanesinde korunmaktadır. Bu vakfiyeden manastır hastanesinin işleyişini ve o dönemde Konstantinopolis'teki sosyal yardım sistemini öğreniyoruz.

Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi ise Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde korunmaktadır ve külliyenin gelir ve giderleri, çalışanların sayısı ve ödenecek ücretler tüm ayrıntısı ile bu vakfiyede açıklanmaktadır.

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması

Kamusal hizmet veren kurumlar; İki kurumu da incelediğimizde, ikisinin de kamusal hizmet veren kurumlar olduğunu görüyoruz. Bu hizmetler ihtiyaç sahiplerine ücretsiz veriliyordu ve tüm giderleri vakfiyelerden karşılanıyordu. Yaşla ilgili nedenlerden, ekonomik nedenlerden veya sağlık nedeniyle ihtiyacı olan kişiler bu hizmetlerden yararlanabiliyordu.

Süleymaniye Camii ve Külliyesi beraber değerlendirildiğinde, o gün için bir ibadethâne olduğu kadar, bir eğitim-öğretim kurumu, bir sosyal dayanışma ve yardımlaşma kurumu, maddî ve mânevî bir rehabilitasyon merkezi olduğu söylenebilir.

Kamu hastanesi; Pantokrator Manastırı bünyesindeki 50 yataklı hastanede ihtiyaç sahiplerine karşılıksız hizmet veriliyordu. Hastane 5 koğuşa ayrılmıştı; ameliyatlı hastalar için 10 yataklı bir koğuş, ağır vakalar için 8 yataklı bir koğuş, daha hafif şikayetler için 10 yataklı bir diğeri, kadınlar için 10 yatak vardı. Süleymaniye Külliyesi'nde yer alan darüşşifa bölümünde de hastaların tedavileri ücretsiz yapıyordu. Her iki kurumunda da hastanede görev yapan çalışanların maaşları vakfiyelerin gelirleri ile karşılanıyordu. Bu nedenle her iki kurumda da -bugünkü tanımı ile- kamu hastanesi hizmeti verildiğini söyleyebiliriz.

Süleymaniye Külliyesi'nin adını verdiği bölgede daha sonraki dönemlerde de sağlık hizmeti veren kurumlar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin, 1800'lerin sonunda İstanbul'da akıl hastalarının barındırıldığı tek yer Süleymaniye Bimarhanesi'ydi. 1873 yılında burada meydana gelen yangından sonra hastalar Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'nde yer alan Toptaşı Bimarhanesi'ne taşınmış, 1927 yılından sonra da Doktor Mazhar Osman'ın girişimleriyle Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi açılmıştır.¹³

Doğumevi Süleymaniye'de, restore edilen Tıp Medresesi'nin arkasındaki alanda inşa edildi ve 1946 yılında inşası tamamlanarak hizmete açıldı. Uzun yıllar İstanbul'a hizmet veren Süleymaniye Doğumevi 2013 yılında Zeytinburnu'ndaki yeni binasına taşındı. Aynı bölgede yer alan ve 1937'den beri hizmet veren Esnaf Hastanesi ise 2007 yılında özel hastane olarak işletilmeye başlanmıştır.

Eğitim yapılarının devamlılığı; Pantokrator Manastırı'nın anlatıldığı bölümde, manastır hastanesinde tıp eğitimi de verildiği açıklanmıştı. 1435 fethi sonrasında manastırın bir bölümü Molla Zeyrek Mehmet Efendi Medresesi olarak eğitim hizmeti vermeye devam etmiştir. 1559'da inşası tamamlanan Süleymaniye Külliyesi'nde eğitim yapıları çoğalmış ve çeşitlenmiştir. 5 ayrı medresede hem genel eğitim hem de tıp eğitimi verilmekteydi. Günümüzde bu bölgeye bakıldığında yine eğitim yapılarının var olduğunu görüyoruz. Örneğin; Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye külliyesinin medrese yapılarından biridir.

Kent arkeolojisi; Kentsel arkeoloji "Bir yerleşme içinde önceki kültürlere ait arkeolojik değerlerin korunması, sunumu ve çağdaş yaşamla ilişkilerinin düzenlenmesi" olarak tanımlanabilir.¹⁴ Çok eski dönemlerden beri yerleşilmeye devam eden katmanlı pek çok kentin olduğu ülkemizde hızla gelişmesi ve kurumsallaşması gereken bir kavram. Ancak çeşitli nedenlerle kentsel arkeoloji ülkemizde henüz kurumsallaşmadı. Bunun ilk adımı yeraltı ve yerüstü kültür varlıklarının envanterinin çıkarılmasıdır. Bu yapılırken dönem, kültür seçiciliği yapılmamalı, kültür varlıkları tüm tarihi dönemleri ve kültürleri kapsamalıdır.

Bu iki yapı üzerinden yapılan karşılaştırma, İstanbul kent tarihinde devlet ve dönem isimleri değişse de kültürün bir sürekliliği olduğunu göstermiştir. Örneğin, seçilen iki yapıda da hastane hizmetleri ve tıp eğitimi verilmesi, yine her iki yapıda da bakıma muhtaç kişilere -hasta ve yaşlılara- verilen hizmetin karşılıksız olması ve bu hizmetlerin giderlerinin kurucuların vakıflarından elde edilen gelirlerle

¹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Türkoğlu, 2016: 12.

¹⁴ Kentsel arkeoloji konusunda bkz. Yaraş, 2012: 153.

İlknur Türkoğlu

karşılanması, kurucularının ve ailelerinin ahiretteki refahları düşünülerek mezarlarının yapıların arazisinde olması, yapıların inşa edildikleri bölgelerde eğitim ve sağlık hizmetlerine yönelik yapıların günümüzde de var olması, kentsel hafızanın devamlılığını ve önemini göstermektedir. Bu bağlamda, kent tarihi incelemelerinde ve eğitiminde bu gerçeğin gözardı edilmemesi ve kentsel arkeoloji ve envanter çalışmalarında kent hafızasının devamlılığına önem verilmesi gerektiği açıktır.

Kaynaklar

- Almaç, Umut (2011) *Zeyrek Camii (Pantokrator Kilisesi) Kuzey Bölüm Strüktür Analizi ve Sağlamaştırma Önerileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı.
- Batur, Afife. (2015) *İstanbul Mimarlık Rehberi. Tarihi Yarımada*. TMMOB, İstanbul.
- Cormack, Robin. (2014) "The Art of Komnenian Byzantium". *Byzantine Culture, Paper from Conference, Byzantine Days of İstanbul May 21- 23 2010*, ed. Dean Sakel, Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi, Sayı 12, s. 133-14.
- Erzen, Jale. (2014) "Ottoman Architecture in the Light of Byzantine Examples". *Byzantine Culture, Paper from Conference 'Byzantine Days of İstanbul May 21- 23 2010*, ed. Dean Sakel, Türk Tarih Kurumu yayınları (VIII. Dizi, sayı 12), 293-300.
- Freely, John. – Ahmet S. Çakmak, (2017) *İstanbul'un Bizans Anıtları*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gregory, Timoty E. (2016) *Bizans Tarihi*. Yapı Kredi yayınları, İstanbul.
- Littlewood, Antony. R. (2017) "Saray Bahçeleri". *Bizans Saray Kültürü. 829- 1204*, ed. H. Maguire, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 27- 61.
- Loukaki, Marina. (2013) "Empress Pirooska- Eirene's Collaborators in the Foundation of the Pantokrator Monastery: The Testimony of Nicolaos Katophloron". *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ed. S. Kotzabassi, De Gruyter, Berlin, 191- 202.
- Kaplan, Michel. (2016) "Büyük Bir İmparatorluk Vakfı: Pantokrator (Zeyrek Camii)". *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. B. Kitapçı Bayır, Kitap Yayınevi, İstanbul, 118- 134.
- Kartal, Şehri. (2012) *Haseki Hürrem Sultan Yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık A.B.D., Mimarlık Tarihi Programı, İstanbul.
- Koç, Ahmet. (2017) "Kanûnî Vakfiyesi'ne Göre Süleymaniye Camii Ve Görevlileri". *Diyanet İlmî Dergi*, (Cilt 53, Sayı 2), 119- 147.
- Mülayim, Selçuk (2010) "Süleymaniye Camii ve Külliyesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 38), İstanbul, 114-119.
- Müller- Wiener, Wolfgang. (2002) *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. Yapı Kredi yayınları, İstanbul.
- Şehsuvaroğlu, Haluk (2005). *Asırlar Boyunca İstanbul*. Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul.
- Stankovic, Vlada- Albrecht Berger (2013) "The Komnenoi and Constantinople before the Building of the Pantokrator Complex". *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, S. Kotzabassi (ed.), De Gruyter, Berlin, 3-22.
- Talbot, Alice Mary. (1999) "Bizans Manastır Sistemine Giriş". *cogito*, (Sayı: 17), 161- 176.
- Türkoğlu, İlknur. (2016) "Bakırköy Akıl Hastanesi'nde Kültür Katmanları". *Toplumsal Tarih Dergisi*, (Ağustos), 12-17.
- Wely Carr, Annemarie. (2017) "Orta Bizans Dönemi'nde Konstantinopolis'te Saray Kültürü ve Kült İkonlar". *Bizans Saray Kültürü 829- 1204*, ed. H. Maguire, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 139- 178.
- Van Millingen, Alexander. (1912) *Byzantine Churches in Constantinople*. MacMillan an co., limited, London.

Varol, Çağlar. (2015) *Süleymaniye Camii ve Çevresi Dünya Miras Alanı Rekonstrüksiyon Uygulamalarının Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi.

Yaraş, Ahmet. (2012) "Türkiye'de Kentsel Arkeoloji". 2. *Koruma ve Peyzaj Mimarlığı Sempozyumu*, 27- 28 Eylül 2012, Ankara, 152-165.

Yılmaz, Hayri F. (2013) "Zeyrek Kilise Camii". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 44), İstanbul, 377- 378.

Yılmaz, Yasin. (2008) *Kanûnî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Yılmaz, Yasin. (2013) "Kanûnî Vakfiyesi, Süleymaniye Külliyesi Ve Süleymaniye Camii". *Din-Hayat Dergisi*, İstanbul Müftülüğü, (Sayı.20), 82-91.

Elektronik Kaynaklar

https://tr.wikipedia.org/wiki/II._%C4%B0oannis#Ailesi (10 Mayıs 2019).

<https://docplayer.biz.tr/4320145-Zeyrek-453-pafta-2419-ada-13-parsel.html> (14 Mayıs 2019).

<https://www.thebyzantinelegacy.com/hodegon> (18 Mayıs 2019).

<https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html> (erişim tarihi 20 Mayıs 2019).

<https://www.istanbul.net.tr/istanbul-rehberi/dosyalar/bolumler/kanuni-sultan-suleyman-donemi/3/48> (erişim tarihi 1 Haziran 2019).

(<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUH8UXK8.html>) (erişim tarihi 2 Haziran 2019).

<https://twitter.com/thehiddenfaceof/status/1080883215857012736> (erişim tarihi 10 Haziran 2019).

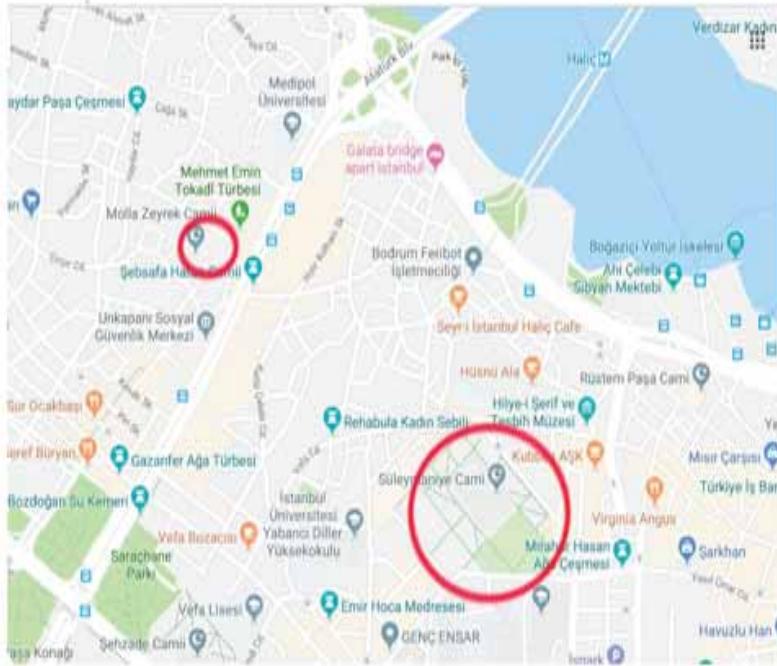
<http://www.istanbulmiraskomitesi.org/suleymaniye.html> (30 Haziran 2019).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/suleymaniye-camii-ve-kulliyesi> (erişim tarihi 30 Haziran 2019).

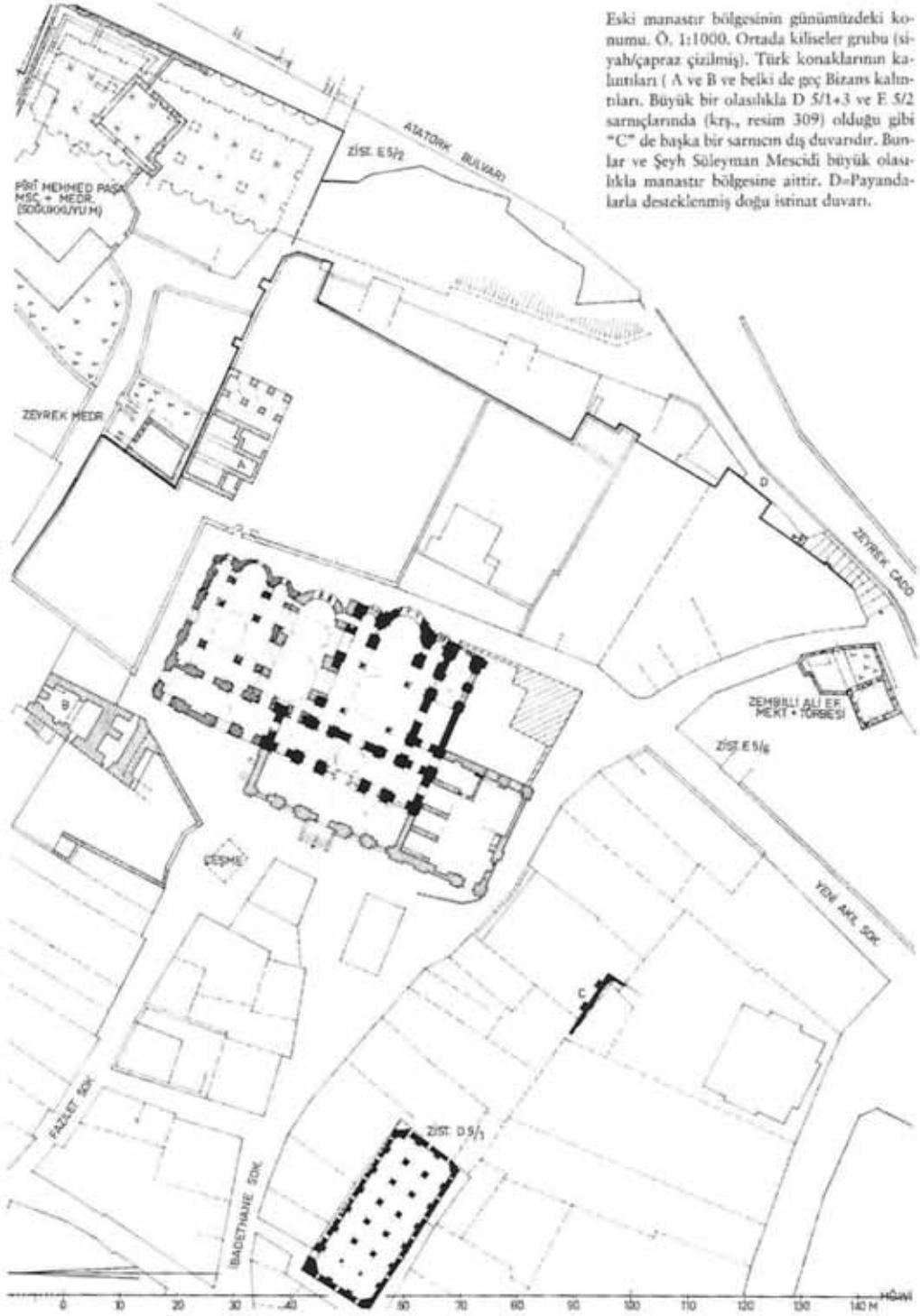
RESİMLER

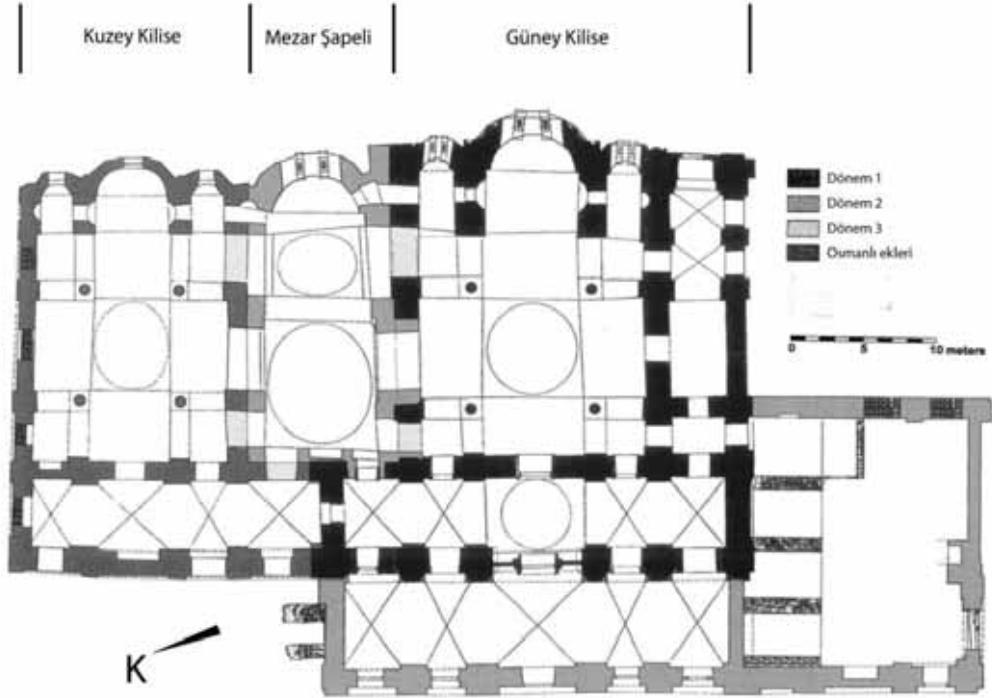
Resim 1. 1520 Tarihli Constantinople Gravürü, Giovanni Andrea Vavassore (Vadagnino) (<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUH8UXK8.html>)

Resim 2. Günümüzde Zeyrek Cami Ve Süleymaniye Külliyesini Yerleri

Resim 3. Pantokrator Manastır Bölgesi (Müller- Wiener, 2002: 210)

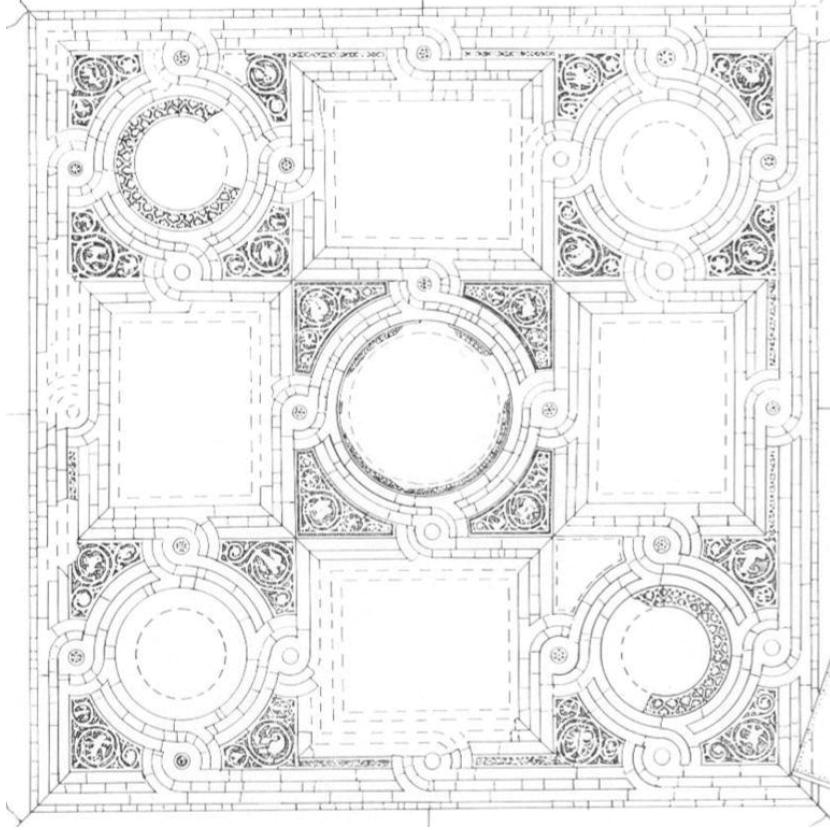

Resim 4. Pantokrator Manastırı Planı

(<https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html>)

Resim 5. Pantokrator Manastırı'nın Apsis Tarafından Görünüşü (Kaplan, 2016: 120)

Resim 6. Pantokrator Opus Sectile Zemin
(<https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html>)

Resim 7. Pantokrator Kilisesi Opus Sectile zemin (<https://twitter.com/thehiddenfaceof/status/1080883215857012736>)

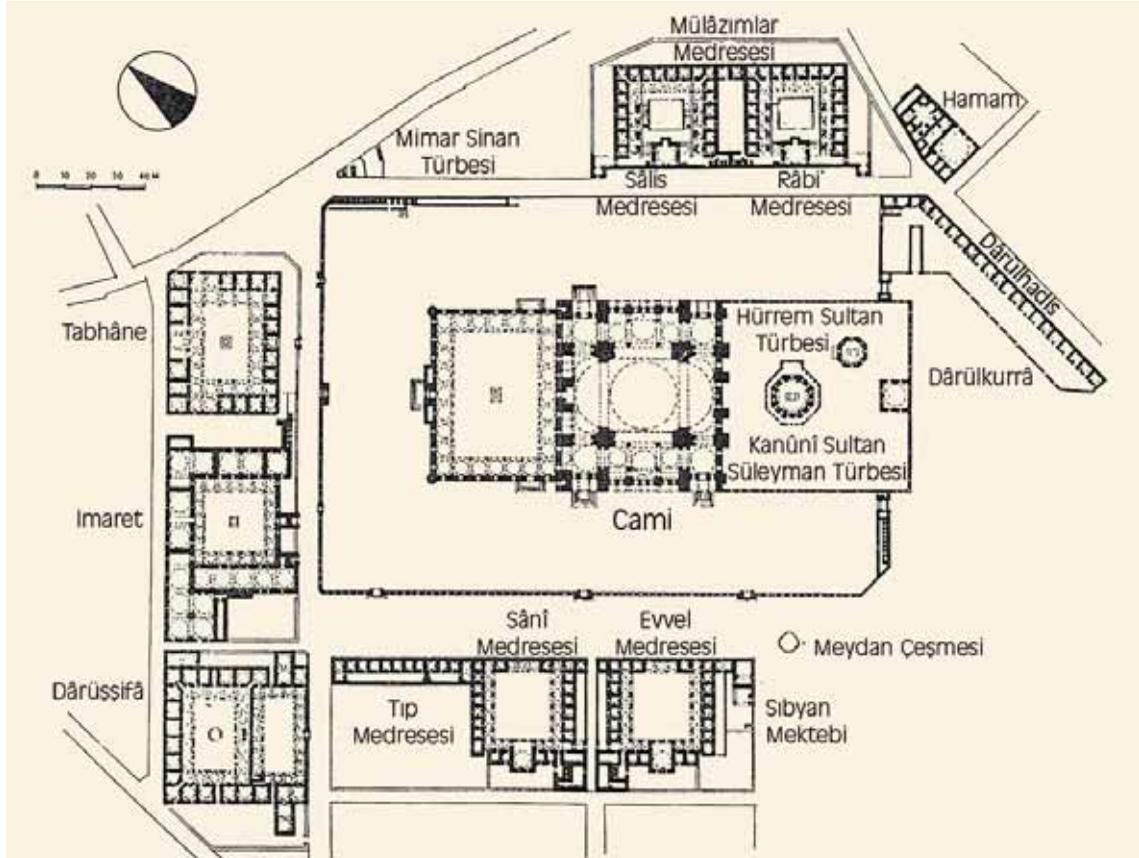
Resim 8. İmparator İoannes Komnenos ve eşi İrene <https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html>

Resim 9. Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan (<https://islamansiklopedisi.org.tr/>)

Resim10. Süleymaniye Külliyesi Genel Görünümü (<http://www.istanbulmiraskomitesi.org/suleymaniye.html>)

Resim 11. Süleymaniye Külliyesi Planı (<https://islamansiklopedisi.org.tr/suleymaniye-camii-ve-kulliyesi>)

Hak Temelli Yaklaşım Bağlamında Vakıfların Sosyal Yardımları: Ankara ve İstanbul Örnekleri*

Hicran Atatanır**

Öz

Çalışma, vakıfların sosyal yardım uygulamalarında hak temelli bir yaklaşımı esas alıp almadığı sorusuna odaklanmaktadır. Soru formu hak temelli yaklaşımın pratikteki bileşenlerini oluşturan güçlendirme, katılımcılık, hesap verebilirlik, ayrımcılık karşıtlığı ve eşitlik prensiplerinin vakıfların sosyal yardımlarında nasıl bir karşılığa sahip olduğunu anlamaya yönelik olarak kurgulanmıştır. Bu kurgu bize, sosyal yardım ediminde bulunan vakıfların yoksullukla mücadelede ve insan hakları odağında nerede durduğuna dair kapsamlı bir veri seti sunmuştur. Elde edilen veriler, vakıflar tarafından yapılan sosyal yardımların gereksinim sahibi insanların hayatlarına dokunduğu ve kalıcı etkiler doğurabildiğinin bilinmesine karşılık; bu yardımlara ilişkin gerek izlenen süreçlerin gerekse esas alınan ilkelerin hak temelli yaklaşım açısından sahip olması gereken standartlara nispeten uzak ancak gelişmeye açık olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: İnsan hakları, yoksulluk, sosyal yardım, vakıf.

Social Assistances of Waqfs in the Context of Right-Based Approach: The Cases of Ankara and İstanbul

Abstract

The study focuses on the question of whether wagfs are based on a rights-based approach in social assistance practices. The questionnaire was designed to understand how the principles of empowerment, participation, accountability, anti-discrimination and equality, which constitute the practical components of the rights-based approach, correspond to the social assistance of wagfs. This fiction has provided us with a comprehensive set of data on where social assistance of wagfs stands in the fight against poverty and focus on human rights. Although the data obtained are known to be known that social assistance provided by the wagfs touch the lives of people in need and have permanent effects; revealed that both the processes followed and the principles taken as a basis for these aids are relatively distant to the standards that they should have in terms of rights-based approach, but are open to development.

Keywords: Human rights, poverty, social assistance, waqf

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.621851>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Eylül 2019 / September 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2020 / May 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr., Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik Birimi Koordinatörü, hicran.atatanir@tihek.gov.tr, ORCID: www.orcid.org/0000-0002-0938-4245

Giriş

Yoksulluğun toplumdan topluma, aynı toplum içinde çeşitli ekonomik, etnik, kültürel ya da bölgesel dinamiklere göre farklılaşan doğası yoksullukla mücadele anlayışlarına da yansımıştır. Bu anlayışın sivil toplum alanında nasıl şekillendiği esasen sosyal yardımların neden, nasıl, nerede, ne zaman ve kime yapıldığı gibi pek çok sorunun da cevabını oluşturmaktadır. Nitekim sivil toplum örgütleri de toplumdan topluma, aynı toplum içinde ekonomik, etnik, kültürel ya da bölgesel dinamiklere göre farklılaşan doğalara ve dokulara sahiptir. Sosyal yardım aracılığı ile yoksullukla mücadele eden her sivil toplum örgütünün yoksul, yoksulluk ve yoksullukla mücadele algısının da farklılaşması kuşkusuz şaşırtıcı değildir. Türkiye’de devlet tarafından olduğu gibi kadim bir kültürel ve toplumsal mirası temsil eden vakıflar tarafından da sosyal yardımlar verilmektedir. Bu yardımların kamusal alanda hangi politik öncelikler gözetilerek yapılandırıldığı, yoksullukla mücadeledeki dönüştürücü etkisi açısından önemlidir. Sosyal yardımların insan onuru ve hakları gözetilerek; sürdürülebilir insani ve toplumsal gelişme hedeflenerek gerçekleştirilmesi, sosyal adaletin gereği olduğu gibi hak temelli yaklaşımın da ön koşuludur. Veciz anlatım ile Şeyh Edebalı’nın Osmangazi’ye söylediği gibi “Ey oğul! İnsanı yaşat ki devlet yaşasın.” Nitekim devlet, insanın onur ve haysiyetine yakışır şekilde refah içinde yaşaması için kurulmuş siyasi örgütlerdir. Diğer taraftan sosyal yardım alanındaki sivil örgütlülük, toplumun diğer sosyal sorunlara karşı verdiği reflekslerde olduğu gibi yoksulluğu (sosyal sorunu) nasıl gördüğü ve yoksullukla (sosyal sorunla) nasıl mücadele etmek istediği ile şekillenen ve değişen bir olgudur. Bu tepki yoksulluğa yüklenen anlam, örgütlenme kültürü ve mücadele anlayışı ile gelişen, zamanla bir davranış örüntüsüne dönüşen edimler olarak da okunabilir. Yoksullukla mücadele etme anlayışının edime dönüştüğü tek alan sosyal yardım olmasa da bu edimin yoksulun yaşamına doğrudan dokunan ve fark yaratan gücü, bu gücü yöneten iradenin yoksulluğa ve yoksullukla mücadeleye yüklediği anlamı önemli kılmaktadır.

Günümüzde iyilik, hayır, yardım, diğergamlık, sadaka, vakıf gibi kavramlarla ifade edilen yardımlaşma duygu ve düşüncesi, hiç şüphesiz insanın varoluşu kadar eskidir (Çınar ve Koyuncu Kaya, 2015: 4). İslam ve Osmanlı hukuk literatüründe vakıf işlemi, hukuki metinlerde daha çok “vakf”, “habs (hubs)” ve “sadaka” kelimeleri ile ifade edilmektedir (Akgündüz, 1988: 29). Vakfetme geleneği, Türkiye’de sosyal yardım, vakıf kültürünün ruhuna sirayet etmiş; gerek devlet gerekse toplumsal yaşam düzeyinde tarihi karşılıklar bulmuş bir olgudur. Ancak dünyada olduğu gibi Türkiye’de de yoksullukla mücadelede devlet ve vakıf işbirliğinin her zamankinden daha kapsayıcı bir yaklaşımla geliştirilmesine ve desteklenmesine gereksinim bulunmaktadır. Yoksullukla mücadelede gerek kamusal alanda gerekse sivil alanda sosyal yardımların insan haklarını gözeten, insan onurunu koruyan ilkesel bir işleyiş bütünlüğüne sahip olması önemini korumaya devam etmektedir.

Vakıfların sosyal yardımlarda esas aldıkları ilkeler ve izledikleri yardım süreçleri ile bu algıyı açığa çıkardıkları söylenebilir. Bu anlamda vakıfların kimi yoksul olarak tanımladıkları, sosyal yardım başvuru ve değerlendirme süreçlerini hangi ölçütlere dayandırdıkları, yardımların içeriğini, hedef kitlesini, niteliğini ve süresini belirlemede hangi ölçütleri esas aldıkları, sosyal yardım politikalarını şekillendiren unsurlardır. Vakıflar ekseninde yapılan hemen hemen tüm çalışmalarda, vakfın tanımı yapıp, modern zamanlarda devlet eliyle icra edilen topluma yönelik görev ve sorumlulukların vakıflar uhdesinde nasıl hayatiyet kazandığının altı çizilmektedir (Çınar ve Koyuncu Kaya, 2015: 423). Bir vakfın gereksinim tespiti yaparken, bu gereksinimi karşılayacak kaynağı temin ederken ve elde ettiği kaynağı gereksinim sahibine ulaştırırken aldığı gönüllü sorumluluk, yoksulluğun karşısına bir dayanışma ağı örmektedir. Bu ağın gücünü ve dayanıklılığını, büyük ölçüde temsil ettiği toplumsal kesimin ekonomik, etnik, kültürel, dini ve bölgesel

kimliği ile şekillenen yoksulluk algısı belirlemektedir. Bu algı, yoksullukla mücadeleye atfedilen ruhu yansıtmaması açısından belirleyicidir.

Kişilerin menkul ya da gayrimenkul maddi varlığını, kendisini ve yakın çevresini bazen hesaba katarak bazen katmayarak malını “sosyal mülkiyet” düzeyine getirmesinin sebepleri çeşitlidir ve tarih içinde de farklılık gösterir. Niyet her ne olursa olsun az sayıda kişi ya da kişilerin hizmetinde olan maddi varlıklar vakıflar yoluyla daha geniş bir kitlenin hizmetine sunulmaktadır. Kendisi dışında kimseleri düşünme ve onların yaşam alanlarını iyileştirme, kolaylaştırma niyetlerinin arka planında inançlar ya da hayırseverlik duygusu gibi etkenler vardır (Çınar ve Koyuncu Kaya, 2015: 101).

Vakfın yoksullukla mücadelesine yüklediği anlam, sosyal yardım çalışmalarına hâkim olan hak temelli yaklaşımın izini sürebilmek açısından önemlidir. Bu anlamda, Boesen ve Martin’in (2007:10) hak temelli yaklaşımın, hayırseverlik ve ihtiyaçlar yaklaşımlarından ayrıldığı noktaları özetlediği aşağıdaki çizelge bir perspektif sunmaktadır.

Çizelge 1. Yoksullukla Mücadeleye Hak Temelli Yaklaşımın Ayırıcı Özellikleri

Hayırseverlik Yaklaşımı	İhtiyaçlar Yaklaşımı	Hak Temelli Yaklaşım
Çıktıya değil girdiye odaklıdır.	Hem girdiye hem çıktıya odaklıdır.	Hem sürece hem de çıktıya odaklıdır.
Vurgu ağırlıklı olarak hayırseverliğidir.	Vurgu ihtiyaçların karşılanmasıdır.	Vurgu hakların gerçekleştirilmesindedir.
Ahlaki sorumluluk zenginlerin yoksullara karşı olan sorumluluğu olarak kabul edilir.	İhtiyaçlar meşru talepler olarak kabul edilir.	Bireylerin ve grupların sahip oldukları haklar, sorumluluk sahiplerine yönelik hukuki ve ahlaki talepler olarak kabul edilir.
Bireyler kurbanlar olarak görülür.	Bireyler kalkınmaya aracılık edecek özneler olarak görülür.	Bireyler ve gruplar talepleri doğrultusunda güçlendirilmesi gereken bireyler olarak görülür.
Bireyler destek ister.	Bireyler destek ister.	Bireyler desteklerin hak sahipleridir.
Sorunların açıkça dışı vurulmasına odaklanılır.	Sorunların aciliyet arz eden nedenlerine odaklanılır.	Yapısal nedenlere ve onların dışavurumuna odaklanılır.

Kaynak: Boesen ve Martin’in (2007: 10)

İnsanlık tarihi, devrimin insandan topluma ve toplumdan devlete doğru evrildiğini işaret eder. Yoksulluğun da zenginliğin de karakterini belirleyen her daim insandır. Dacheux (2012: 73-74) iyiliğin, en azından ticari ilişkilerin zenginliği kadar, toplumsal ilişkilerin niteliğine de bağlı olduğuna dair bir bilinç oluşturmanın zorunlu olduğunu belirtir ve ekler: “Ne görünmez el ne de refah devleti bir dayanışma ekonomisi oluşturamaz, ekonomik yazgılarını kamusal biçimde düşünme iradesi yurttaşların kendisindedir.”

Koray’ın (2010: 4) belirttiği gibi yoksulluğun insan hakkı ihlali olduğunu söylemekle yeterli gelmemektedir. Bununla birlikte insan haklarının yasalaşması, içeriği, bütünselliği, pozitif karakteri, kimlere yükümlülük getirdiği gibi birçok konunun tartışılması da gerekmektedir. Bu durum, ulusal hükümetlerin sosyal ve ekonomik hakların gerçekleşmesi ve sosyal refahın genişlemesinde izlediği adımları ve verdiği mücadeleyi gündeme getirmektedir. Benedek’in (2014: 42) ifade ettiği gibi yoksulluğa karşı ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sağlanması için verilen mücadele, siyasi özgürlük ve temel hürriyetler için verilen mücadele kadar önem taşımaktadır.

Örgütlenme ve ifade özgürlüğünün karşılık bulduğu alan olma özelliği ile vakıfların hak temelli yaklaşıma dayalı bir sosyal yardım anlayışı temelinde yoksulluğa karşı verdiği mücadele, kuşkusuz eşitlikçi ve insan haklarını koruyucu bir işleve sahiptir. Bununla birlikte bizzat sosyal yardımda bulunan vakıfların, sosyal yardım uygulamalarında hak temelli bir yaklaşımı ne ölçüde benimsediği de konunun önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Nitekim hak temelli yaklaşımın, öncelikle vakfın uygulamalarına içkin olması beklenir. Araştırma bu içkinliği, Türkiye özelinde ve hak temelli yaklaşımın pratikteki bileşenleri çerçevesinde ele almaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Sosyal yardım politikaları yoksullukla mücadelede anlamlı bir fark ortaya koyamadığında, ekonomik eşitsizlikleri ve sosyal adaletsizlikleri süregelen kılarak yoksulluğu yönetmenin bir aracına dönüşebilmektedir. "Araçsallaşan" sosyal yardımların toplumdaki üretim, mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerinin doğasına eşlik eden her türlü adaletsizlik ve eşitsizliği kurumsallaştırma riski de taşımaktadır. Bu risk en çok da insan haklarını tehdit etmektedir. Sosyal yardım özünde güç temelli bir ilişkidir; kaynakların kime, nasıl dağıtıldığı ve neden dağıtılmadığı ile ilgilidir. Bu ilişkinin bir tarafında sosyal yardımda bulunabilecek güce (kaynağa, gelire, sağlığa vb.) ve bu gücü koruma/arttırma kapasitesine sahip kişiler varken diğer tarafında sosyal yardım olarak gereksinimlerini karşılayabilecek (karnını doyurabilecek, kirasını ödeyebilecek, okuyabilecek, tedavisini yaptırabilecek, vb.) ve bu karşılama halinin sürekliliğine bağımlılaştırılmış halde toplumda varlık gösteren kişiler bulunmaktadır. Vakıflar bu güç ilişkisinde gereksinim sahipleri adına veya onlar "için" gücün yanında konumlanan ve bu anlamda temel olarak gücün iradesine bağımlı ancak sosyal yardım uygulamaları kapsamında aldığı inisiyatif olarak bağışlar üzerindeki takdir hakkını bağışçılar adına kullanan bir işlev görmektedir.

Tam da bu işlev özellikle yüksek sosyal yardım cirolarını yöneten örgütlerde, Polanyi'nin (2014: 68) yaşam hamlesi (élan vital) kavramı ile ifade ettiği "insan soyunun tarihi içinde kendileri için daha önemli bir yer isteme dürtüsü" yaratmaktadır. Bu dürtü kimi örgütlerde öyle güçlü ve örgütlüdür ki yapılan sosyal yardımlar aslında yaşanan coğrafyanın kaderini değiştirmek için sürdürülen stratejik davanın yalnızca bir unsurudur. Bu davanın ekonomik, ideolojik ve tarihi bileşenleri bulunmaktadır. Bu bileşenlere eşlik eden klientelist ilişkilerin baskın karakteri, örgütlerin sosyal yardım uygulamaları ile eşitsizlikleri dönüştürmekte mi, kutsamakta mı olduğu sorusunu önemli kılmaktadır.

Bu soruyu cevaplamanın bir yolu olarak hak temelli yaklaşım, insan ve hak odağını koruyan bir eylemselliği öngörmektedir. Alanyazında hak temelli yaklaşımın pratikteki bileşenlerini ele alan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte, konunun kamu ve sivil alan için ortak bir çerçeve içerisinde araştırıldığı söylenebilir (Bosen ve Martin, 2007; D'Hollender vd., 2013; VEOHRC, 2008; Zetu, 2010, UNAIDS, 2004, HRWG, 2014; Nordgard, 2006). Bu çerçeve, alan yazında karşımıza PANEL Prensipleri olarak çıkmaktadır: Katılımcılık (participation), hesap verebilirlik (accountability), ayrımcılık karşıtlığı ve eşitlik (non-discrimination), güçlendirme (empowerment) ve insan hakları prensipleri ve standartlarına bağlılık (legality or linkage to human rights principles and standards).¹

1 Bu prensiplerin temel kaynağını BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin 10 Eylül 2002 tarihinde yayınladığı "Yoksulluğu Azaltma Stratejilerine Hak Temelli Yaklaşım Taslak Yönetmeliği" oluşturmaktadır. Yönetmelikte yoksulluğun gelişmenin karşıtı olduğu ve beraberinde getirdiği ekonomik başarısızlıkların sosyal hak ihlallerine neden olduğu belirtilmektedir. Ardından yayınlanan Kavramsal Çerçeve Belgesinde (UN, 2004) hükümetlerin ve küresel aktörlerin hesap verme sorumluluğu ile hak ve sorumlulukların karşılıklı bağımlılığı vurgulanırken hak temelli yaklaşımı içselleştirmiş bir yoksullukla mücadele politikası esas alınmaktadır. Bu yaklaşım güçlendirme, hesap verebilirlik, ayrımcılık karşıtlığı ve katılımcılık prensipleri ile (UN, 2004: 13-19) karakterize edilmektedir. 2006 yılında yayınlanan Prensipler ve Kılavuz İlkeler Belgesinde ise yoksulluğu azaltma stratejilerine hak temelli yaklaşımın temel politika bileşenleri tanımlanmıştır (UN, 2006). Bu belgede de temel yaklaşımın yoksullukla mücadelede temel hak ve özgürlükler ile ekonomik, sosyal ve siyasal hakların bir bütün olarak ele alınması olduğu görülmektedir.

Yoksullukla mücadelede hak temelli yaklaşımın temel aldığı ilkelere biri olan güçlendirme (empowerment), yoksul bireylerin hak sahibi bireyler olarak yaşadıkları sistemde varlık ve etki gösterebilmelerini sağlama stratejisi olarak açıklanabilir. Güçlendirme, yoksul bireylerin sistemi oluşturan kurumsal mekanizmalara katılabildiği, bu mekanizmaları etkileyebildiği ve denetleyebildiği (UN, 2006) bir özneleşme sürecidir. Bu süreç genişledikçe yoksulluktan kaynaklanan yoksunluk hallerinin; ekonomik ve sosyal yaşamdaki engellere karşı savunmasızlığın farkında ve yoksulun yanında bir alanın oluşturulması amaçlanmaktadır.

Vakıflar bağlamında güçlendirme ise öncelikle örgütlenme özgürlüğünün² sağlanması ve sivil toplumun öz güçlenme süreci ile ilişkili bir ilkedir. Bu süreç vakıfların, ekonomik olarak bağımsız, siyasi olarak özgür ve işleyiş olarak demokratik bir zeminde varlık gösterebilmesi ile gelişebilir. Vakıfların sosyal yardım uygulamalarına hak temelli yaklaşımda güçlendirme ilkesi, en temelde vakfın yoksullukla mücadelede, sosyal yardıma yüklediği işlev çerçevesinde ele alınabilir. Güçlendirme, yoksul bireyi sosyal yardımın pasif alıcısına indirgeyen yöntemleri dışlayarak, yoksullukla mücadelenin bir öznesi kılar. Güçlendirme ilkesi sosyal yardım sürecinde edilgen hale gelebilen yoksul bireyin özgürleşmesi ve özgüveninin pekiştirilmesi için önemlidir. Yoksulun içinde bulunduğu eşitsizlikler ve maruz kaldığı ayrımcılık karşısında haklarını bilmesi ve savunması, elbette güçlendirilmesi ile olanaklıdır.

Bir diğer ilke ise hesap verebilirliktir. Bu ilke vakıfların sosyal yardımlarla yoksulları güçlendirmesinin ve öz güçlenmesinin bir bileşeni olarak, iki yönlü değerlendirilebilir. İlk olarak bir insan hakkı ihlali olarak yoksulluk nedeniyle ulusal ve uluslararası hukukta tanımlanmış hakları yerine getirmekle yükümlü kurumsal aktörlerin hesap verme süreçlerini harekete geçirebilir. İkinci olarak ise hesap verebilirlik, vakfın sosyal yardımlarında hesap verebilir ve şeffaf bir duruş sergileyerek tüm tarafların yapılan çalışmalara güven duymalarını ve desteklerini sürdürmelerini sağlayarak güçlendirici bir etki oluşturabilir. Hesap verebilirlik kavramı “bir kişi ya da otoritenin yaptığı işlemleri diğerlerine açıklayıp, dayanağını göstermesi; bu işlemler hakkında diğer idari, yasa koyucu ya da yargısal otoritelere karşı sorumlu olması ve hiçbir otoritenin diğerlerinin gözetim ve incelemesinden muaf tutulmamasını” ifade etmektedir (OECD, 1999: 12-13). Kavram, hukukun üstünlüğü, şeffaflık, tarafsızlık ve kanun önünde eşitlik gibi ilkelere uyulup uyulmadığını gösterebilmek açısından etkili bir araçtır (OECD, 1999: 13).

Birlikte ele alınabilecek diğer iki ilke ise ayrımcılık karşıtlığı ve eşitliktir. Her iki kavram da bir toplum içerisinde yaşayan tüm insanların, temel insani gereksinimlerini karşılamak için gerekli ürün ve hizmetlere eşit şekilde erişim hakkına sahip olmalarını öngörmektedir (UNDP, 2003: 1). Oysa yoksulluk çoğu durumda eşitsizliğin ve ayrımcılığın bir sonucu olarak oluşmaktadır. Yoksulluk ekonomik ve sosyal yaşamda dışlanma, ötekileştirilme, yabancılaşma ve izole yaşamlar sürme ile karakterize bir yaşam şeklidir. Yoksullukla mücadele bağlamında, eşitlik ilkesinin toplum yaşamında fiilen güvence altına alınabilmesi, servete dayalı ayrımcılığın son bulması ve yoksulluğu nedeniyle hiç kimsenin farklı bir muameleye maruz kalmaması ile mümkündür.

Katılımcılık prensibi ise, yoksullukla hak temelli mücadelenin temel bileşenlerinden bir diğeridir. İnsan haklarının gerçekleştirilmesi yoksullukla mücadeleye, bu mücadele ise sürece yoksulun ve yoksulluk

2 Md. 11: Herkes asayışı bozmayan toplantılar yapmak, dernek kurmak, ayrıca çıkarlarını korumak için başkalarıyla birlikte sendikalar kurmak ve sendikalara katılmak haklarına sahiptir. Bu hakların kullanılması, demokratik bir toplumda zorunlu tedbirler niteliğinde olarak, ulusal güvenliğin, kamu emniyetinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amaçlarıyla ve ancak yasayla sınırlanabilir. Bu madde, bu hakların kullanılmasında silahlı kuvvetler, kolluk mensupları veya devletin idare mekanizmasında görevli olanlar hakkında meşru sınırlamalar konmasına engel değildir.

riski altında yaşayan insanların aktif katılımına bağlı bulunmaktadır. Katılım ancak dernek kurma, örgütlenme, ifade özgürlüğü, bilgi edinme ve belirli bir ekonomik güvenliğin sağlanması halinde anlam ifade edecektir (UN, 2004: 19).

Son olarak insan hakları ilke ve standartlarına bağlılık prensibi ise en temelde vakıfların yoksullukla mücadelede insan hakları hukuku ve ayrımcılık karşıtı hukuka uygun şekilde sosyal yardımlarını gerçekleştirmesini öngörmektedir. Kuşkusuz yoksullukla mücadele politikaları, insan haklarına dayanacak olursa daha etkili, sürdürülebilir, kapsayıcı, eşitlikçi ve yoksulluk içinde yaşayanlar için daha anlamlı olacaktır (UN, 2001: 13).

Sonuç olarak PANEL prensiplerinin, sosyal yardımların hak temelli bir yaklaşıma evrilmesi için vakıfların rehber edinebileceği bir çerçeve sunduğu söylenebilir. Nitekim gerçekleştirilen her sosyal yardım, uzun vadede hem yoksul için hem de sosyal yardımda bulunan kişiler için daha müreffeh bir toplum idealine biraz daha yakınlaştıran bir adımdır. Bu anlamda hak temelli yaklaşım, bir başkasının vicdanına terk edilmeden her yoksulun onur ve haysiyetine yakışır şekilde sosyal yardım ilişkilerinin tarafı olabilmesi açısından insan hakları perspektifine dayalı bir pencere açmaktadır. Açılan bu pencere yoksullukla hak temelli bir yaklaşımla ve insani düzeyde yürütülecek mücadelenin de asgari standartlarını oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, vakıfların sosyal yardım uygulamalarını hak temelli yaklaşım açısından ele almaktır. Ankara ve İstanbul illerinde bulunan vakıfların sosyal yardım uygulamalarının hak temelli yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmesi amacıyla şu soruların yanıtları aranmıştır:

Sosyal yardımlarda bulunan vakıflar;

1. Güçlendirme prensibine,
2. Ayrımcılık karşıtlığı ve eşitlik prensiplerine,
3. Katılımcılık prensibine,
4. Hesap verebilirlik prensibine sahip midir?

Araştırma hak temelli yaklaşımın pratikteki bileşenlerine dayalı olarak geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu çerçevesinde, vakıfların sosyal yardım uygulamalarına ilişkin nicel verilere bağlı bir yorum bilgisi (hermenötik) ortaya koymaktadır. Bu bağlamda araştırma, betimleme yöntemine dayalı bir tarama araştırması olarak nitelendirilebilir.

Hukuki düzenlemelerin yanı sıra sosyoekonomik politikalar ve ayrılan mali kaynaklar bir bütün olarak hem kamu hem sivil toplum boyutu ile sosyal yardımların hak temelli bir yaklaşımla gerçekleştirilmesini çevrelemektedir. Bu anlamda araştırma vakıfların yoksulluğu sadece bir gelir yetersizliği sorunu olarak ele alıp almadığını; yoksulluğu insanların yaşamlarını, yapabilirliklerini ve seçimlerini etkileyen bir hak ihlali olarak görüp görmediğini ve sosyal yardımlarını hak temelli bir yaklaşımla yaşama geçirip geçirmediğini yorumlamaya yönelik sorular üzerine odaklanmıştır. Araştırma bu bağlamda vakıfların hak temelli yaklaşımla sosyal yardımlarda bulunabilmesinin önündeki yapısal faktörleri ve olası etkilerini de betimlemeye yönelik sorularla derinleştirilmiştir.

Araştırmanın evrenini Ankara ve İstanbul illerinde sosyal yardım uygulamalarında bulunan vakıflar oluşturmaktadır. Adresinde bulunabilen, telefonla iletişim kurulabilen ve e-maile geri dönüş sağlayan vakıflardan, araştırmaya katılmayı kabul edenlerle, alınan randevular doğrultusunda yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler 2015 yılının Mayıs ila Kasım ayları aralığında gerçekleştirilmiştir. Yarı yapı-

landırılmış görüşme formları ile elde edilen veriler araştırmanın soru cümlelerine uygun olarak SPSS programı aracılığıyla işlenmiş, çözümlenmiş ve nicel veri analizi gerçekleştirilmiştir.

Araştırma Bulguları

Vakıf kavramı, Türk Medeni Kanunundan önce ve sonra kurulan vakıflar olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutulmaktadır.³ Bu çalışmada vakıf kavramı “yeni vakıflar” ile sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda 3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu hükümlerine istinaden her il ve ilçede Türk Medeni Kanunu hükümlerine göre kurulan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma (SYD) Vakıfları da araştırma evreni dışında tutulmuştur. Kapsamın bu şekilde daraltılmasında, istisnaları bulunmakla birlikte, vakıfların iki temel karakteristik özelliği esas alınmıştır: Katılımın gönüllülüğe dayalı olması ve kuruluş gayesinin kazanç paylaşımı olmaması.⁴ Bu bağlamda, araştırmanın vakıf evrenini belirlemek için Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne resmi müracaatta bulunulmuştur. Alınan veriler gözden geçirilerek Ankara ve İstanbul’da toplam 2.064 vakıf belirlenmiştir.

Bu çalışmada örnekleme yöntemi olarak, basit örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Basit örnekleme yöntemi çerçevesinde kitledeki her vakfa bir birim numarası verilerek oluşturulan rastgele sayılar tablosundan örneklem seçimi yapılmış ve araştırmanın örneklem genişliği %8,16 hata payı, %95 güven seviyesi doğrultusunda 97 vakıf olarak gerçekleştirilmiştir. Görüşülen vakıflardan 84 tanesi Ankara’da ve 13 tanesi İstanbul’da bulunmaktadır. Görüşülen vakıfların ağırlıklı olarak Ankara’da bulunmuş olması planlanan ya da amaçlanan bir olgu olarak değil, çalışmaya katılmayı kabul etme durumuna bağlı olarak sahada karşılaşılan koşulların bir sonucudur.

Güçlendirme Prensibine İlişkin Bulgular

Vakıfların yoksullukla mücadelede sosyal yardım uygulamalarına yükledikleri misyonu betimlemeye yönelik sorular yöneltilmiştir. Seçilen değişkenlerle güçlendirme prensibi genel olarak iki temel boyutta ele alınmıştır: Bunlardan ilki vakfın sosyal yardım uygulamaları kapsamında yoksulu güçlendirme prensibi iken diğeri daha üst bir yaklaşımla vakfın yoksullukla mücadelede hak temelli bileşenleri güçlendirme prensibidir. Bu bağlamda yoksullukla mücadelede tematik alan geliştirme etkinlikleri, kamusal karar alma mekanizmalarıyla olan etkileşimleri, il/ilçe idare kurullarına katılımları, sosyal yardım mevzuatının ve süreçlerinin iyileştirilmesi yolundaki girişimlerine yönelik sorular da yöneltilmiştir.

Diğer yandan Türkiye’de vakıflarda örgütlü kitlenin tekil kişi bazındaki büyüklüğüne ilişkin veri bilinmemektedir. Vakıflar tarafından yapılan sosyal yardımların geçici mi sürekli mi olduğu, hangi koşullarla başlayıp hangi nedenlerle kesildiği ve nasıl bir sosyal yardım süreci izlendiği de kişiler bazında takip edilebilir bir standart birliğine sahip değildir. Dolayısıyla güçlendirme prensibinin somut veriler çerçevesinde tartışılabileceği alan oldukça sınırlı kalmıştır. Bu nedenle güçlendirme prensibine ilişkin yaklaşımlarını öğrenmek için katılımcılara yöneltilen sorular temelde yoksulluğu, sosyal yardım edimine yükledikleri amacı ve bu edimle sosyal haklar arasında kurdukları ilişkiyi betimlemeye yönelik olarak kurgulanmıştır.

3 Türk Medeni Kanunu’ndan önce kurulmuş vakıflar mahiyetleri bakımından (Hayri Vakıflar, Zürrî Vakıflar) mülkiyetleri bakımından (Sahih Vakıflar, Sahih Olmayan Vakıflar), idareleri bakımından (Mazbut Vakıflar, Mülhak Vakıflar, Cemaat ve Esnafa Mahsus Vakıflar) ve kullanım şekilleri bakımından (İcare-i Vahideli Vakıflar, İcare-i Vahide-i Kademeli Vakıflar) bilimsel tasnife tabi tutulmuşlardır. Türk Medeni Kanununa tabi vakıflar ise Yeni Vakıf olarak adlandırılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk: <https://www.vgm.gov.tr/vakif-islemleri/vakiflar-hakkinda/vakiflarimiz> (Erişim Tarihi: 17.07.2019)

4 5737 sayılı Vakıflar Kanununun 4. maddesinde, vakıfların özel hukuk tüzel kişiliğine sahip oldukları açıkça hükme bağlanmış olsa da SYD Vakıflarının Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonundan finanse ediliyor olması ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından denetlenen yapılar olması bu değerlendirmede etkili olmuştur.

Çizelge 2. Seçili Sosyal Sorunların Yoksullukla Mücadelede Taşıdıkları Önem Düzeyi

Sosyal Sorunlar	Önemsiz		Az Önemli		Önemli		Çok Önemli		Fikrim Yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
İşsizlik	1	1	3	3	12	12,3	77	79,3	4	4,1	97	100
Yetersiz ekonomik büyüme	3	3	7	7,2	15	15,4	61	62,8	11	11,3	97	100
Gelir dağılımındaki adaletsizlikler	7	7,2	8	8,2	27	27,8	48	49,4	7	7,2	97	100
Toplumsal dayanışmanın zayıflaması	1	1	9	9,2	32	32,9	53	54,6	2	2	97	100
Nüfus artışı	8	8,2	16	16,4	23	23,7	45	46,3	5	5,1	97	100
Bölgelerarası eşitsizlikler	11	11,3	11	11,3	19	19,5	47	48,4	9	9,2	97	100
Köyden kente göç	4	4,1	12	12,3	28	28,8	45	46,3	8	8,2	97	100
Geleneksel aile yapısındaki çözülme	5	5,1	18	18,5	27	27,8	43	44,3	4	4,1	97	100
Yetersiz sosyal yardım uygulamaları	9	9,2	11	11,3	22	22,6	38	39,1	17	17,5	97	100
İzlenen popülist siyasi politikalar	7	7,2	11	11,3	29	29,8	36	37,1	14	14,4	97	100

Bu soru altında sıralanan değişkenlere verilen yanıtlar vakıfların yoksulluk algısına ilişkin birbirinden çok farklı yaklaşımların aktarılmasına olanak sağlamıştır.⁵ Çizelgede de görüleceği üzere işsizlik sorunu yoksullukla mücadele açısından “çok önemli” bulunurken, bu yaklaşımı yetersiz ekonomik büyümenin ve toplumsal dayanışmanın azalmasının izlediği görülmektedir.

Çizelge 3. Yoksulluğun Anayasal Hak ve Özgürlüklerin Kullanımını Sınırlama Düzeyi

	Sınırlamaz		Kısmen Sınırlar		Sınırlar		Çok Sınırlar		Fikrim Yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Eğitim ve öğrenim hakkı	11	11,3	10	10,3	37	38,1	33	34	6	6,1	97	100
Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı	7	7,2	9	9,2	32	32,9	40	41,2	9	9,2	97	100
Mülkiyet hakkı	17	17,5	22	22,6	28	28,8	27	27,8	3	3	97	100
Sağlık hizmeti hakkı	23	23,7	42	43,2	17	17,5	14	14,4	1	1	97	100
Çalışma hakkı	37	38,1	28	28,8	16	16,4	14	14,4	2	2	97	100
Sosyal güvenlik hakkı	19	19,5	26	26,8	28	28,8	17	17,5	7	7,2	97	100
Yerleşme ve seyahat özgürlüğü	46	47,4	19	19,5	14	14,4	16	16,4	2	2	97	100
Hak arama özgürlüğü	62	63,9	18	18,5	9	9,2	7	7,2	1	1	97	100
Haberleşme özgürlüğü	59	60,8	15	15,4	12	12,3	10	10,3	1	1	97	100
Siyasi faaliyette bulunma hakkı	43	44,3	37	38,1	9	9,2	5	5,1	3	3	97	100
Dilekçe hakkı	78	80,4	4	4,1	7	7,2	2	2	6	6,1	97	100
Kamu hizmetlerine girme hakkı	39	40,2	27	27,8	13	13,4	11	11,3	7	7,2	97	100
Dernek/vakıf kurma hakkı	56	57,7	18	18,5	9	9,2	5	5,1	9	9,2	97	100

Yoksulluğun Anayasanın çeşitli maddelerinde düzenlenmiş bulunan yukarıdaki hakları sınırlama düzeyine ilişkin olarak yöneltilen bu soru, vakıfların insan hakları ile yoksulluk arasında nasıl bir ilişki kurduğuna ışık tutmuştur. Sınırlı sayıda katılımcı tüm haklar için “topyekûn fikrim yok” ya da “sınırlamaz” yanıtını vermiş-

tır. Yoksulluğun kullanımını en çok sınırladığı hak kategorileri olarak eğitim ve öğrenim hakkı, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı ile mülkiyet hakları öne çıkarken dilekçe hakkı ile hak arama özgürlüğünü sınırlamayacağı bulgusu ortaya çıkmıştır. Yine yoksulluk, haberleşme özgürlüğü ve dernek/vakıf kurma hakkı önünde sınırlayıcı etkisi olan sorun olarak değerlendirilmemiştir. Buna karşılık sağlık ve çalışma hakları yoksulluğun kısmen sınırlayacağı haklar olarak belirtilmiştir. Yoksulluğun hak kullanımını sınırlayıcı bir sorun olarak ele alındığı kategoriler; eğitim ve öğrenim, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama ile mülkiyet hakları denilebilir. Bu soruyu takiben katılımcılara, vakıflarının sosyal yardımlara yüklediği amaç ve işlevi betimleyebilmek amacıyla sosyal yardım uygulamalarının gereklilik nedenleri sorulmuştur.

Çizelge 4. Sosyal Yardım Uygulamalarının Gereklilik Nedeni

	Evet		Hayır		Fikrim Yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%
Sosyal yardım insani bir görevdir.	90	92,7	1	1	6	6,1	97	100
Sosyal yardım toplumdaki birlik ve beraberlik duygusunun gereğidir.	93	95,8	0	0	4	4,1	97	100
Sosyal yardım hayırseverliğin bir gereğidir.	94	96,9	0	0	3	3	97	100
Sosyal yardım sosyal adalet ve eşitliğin sağlanmasında bir araçtır.	89	91,7	4	4,1	4	4,1	97	100
Sosyal yardım gereksinim sahibi kişiler için bir haktr.	88	90,7	2	2	7	7,2	97	100
Sosyal yardım toplumsal kalkınmanın bir gereğidir.	91	93,8	3	3	3	3	97	100
Sosyal yardım dini bir görevdir.	87	89,6	3	3	7	7,2	97	100
Sosyal yardım yoksulluğu yönetmenin bir aracıdır.	43	44,3	39	40,2	17	17,5	97	100
Sosyal yardım siyasi istikrarı korumanın bir aracıdır.	38	39,1	42	43,2	7	7,2	97	100

Bu soruya “fikrim yok” şeklinde yanıt verenlerin sayısı diğer sorulara oranla yüksektir. Özellikle “sosyal yardımların yoksulluğu yönetmenin bir aracı olup olmadığı” sorusunda 17 katılımcı fikir beyan etmemiştir. Sosyal yardımları insani bir görev, toplumdaki birlik ve beraberlik duygusu ile hayırseverliğin ve toplumsal kalkınmanın bir gereği olarak değerlendirenlerin oranı ise oldukça yüksektir. Buna karşılık sosyal yardımları siyasi istikrarı korumanın bir aracı olarak görenlerin oranı nispeten sınırlı düzeyde kalmıştır.

Çizelge 5. Sosyal Yardımda Bulunma Amacı Açısından Seçili Hedeflerin Önem Düzeyi

	Önemsiz		Az Önemli		Önemli		Çok Önemli		Fikrim Yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Asgari insani gereksinimleri karşılama	6	6,1	8	8,2	34	35	42	43,2	7	7,2	97	100
Toplumsal dayanışmayı güçlendirme	4	4,1	8	8,2	28	28,8	39	40,2	18	18,5	97	100
Yoksulu güçlendirme	6	6,1	7	7,2	34	35	37	38,1	13	13,4	97	100
Yoksulun haklarını koruma	7	7,2	5	5,1	35	36	39	40,2	11	11,3	97	100
Ayrımcılıkla mücadele	18	18,5	11	11,3	27	27,8	32	32,9	9	9,2	97	100
Toplumsal maneviyatı güçlendirme	6	6,1	6	6,1	38	39,1	33	34	14	14,4	97	100
Eşitsizliklerle mücadele	11	11,3	10	10,3	33	34	24	24,7	19	19,5	97	100
Hak ihlalleri ile mücadele	13	13,4	16	16,4	24	24,7	30	30,9	14	14,4	97	100
Dini vecibelerini ifa etme	12	12,3	14	14,4	29	29,8	25	25,7	7	7,2	97	100
Ekonomik kalkınmayı güçlendirme	13	13,4	9	9,2	38	39,1	21	21,6	16	16,4	97	100
Ekonomik istikrarı güçlendirme	30	30,9	25	25,7	17	17,5	10	10,3	15	15,4	97	100
Siyasi istikrarı güçlendirme	54	55,6	6	6,1	13	13,4	8	8,2	16	16,4	97	100

Sosyal yardımda bulunma amacı açısından çok önemli olarak değerlendirilen hedef asgari insani gereksinimleri karşılama olarak en yüksek oranı almıştır. Siyasi istikrarı güçlendirme ise en önemsiz bulunan hedef olarak ortaya çıkmıştır. Verilen yanıtlarda, vakıfların sosyal yardımda bulunma amacı açısından

hak temelli yaklaşımdan çok gereksinimler yaklaşımının hâkim olduğu görülmektedir. Gereksinimlerin meşru talepler olarak kabul edildiği ve vurgunun gereksinimlerin karşılanmasına odaklandığı söylenebilir. Yöneltilen bu soruda “fikrim yok” yanıtını verenlere ait oranların yüksek olmasında, görüşülen kişinin statüsü ve vereceği yanıtın emin olamaması ile örgüt etkinliklerinin sınırlı bir sosyal yardım alanına sahip olmasının etkili olduğu düşünülmektedir.

Çizelge 6. Sosyal Yardımların Amaca Ulaşması Açısından Göstergelerin Önem Düzeyi

	Önemsiz		Az Önemli		Önemli		Çok Önemli		Fikrim Yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Yardımların sürekliliği	0	0	1	1	16	16,4	73	75,2	7	7,2	97	100
Yardımların kalıcılığı	0	0	1	1	24	24,7	58	59,7	14	14,4	97	100
Yardım edilenlerin hoşnutluk düzeyi	1	1	0	0	29	29,8	56	57,7	11	11,3	97	100
Yardımların kalitesi	0	0	0	0	38	39,1	48	49,4	11	11,3	97	100
Toplanan bağışların kalitesi	0	0	3	3	37	38,1	49	50,5	9	9,2	97	100
Yardım edilen kesimlerin çeşitliliği	5	5,1	6	6,1	27	27,8	42	43,2	17	17,5	97	100
Bağış verenlerin hoşnutluk düzeyi	4	4,1	2	2	34	35	37	38,1	20	20,6	97	100
Yardımların çeşitliliği	8	8,2	8	8,2	33	34	39	40,2	10	10,3	97	100
Bağış toplanan kesimlerin çeşitliliği	7	7,2	10	10,3	29	29,8	34	35	17	17,5	97	100
Toplanan bağışların büyüklüğü	2	2	14	14,4	41	42,2	38	39,1	9	9,2	97	100
Yardımların büyüklüğü	2	2	9	9,2	46	47,4	34	35	6	6,1	97	100
İfa edilen dini vecibelerdeki artış	20	20,6	18	18,5	21	21,6	19	19,5	19	19,5	97	100
Politik süreçlere aktif katılım düzeyi	39	40,2	24	24,7	16	16,4	8	8,2	10	10,3	97	100

Araştırmada katılımcılar soruyu yanıtlarken sıklıkla sosyal yardımlarının amacına ulaşması için iki temel değişkenin belirleyici olduğunu vurgulamışlardır: Bunlardan ilki bağışlar, ikincisi ise gönüllülerdir. Sosyal yardımlarının sürekliliği ve kalıcılığı üzerinde de bu iki unsurun belirleyici olduğunu ifade eden katılımcıların, geleceğe etkileri olan sosyal yardımlar yapmayı son derece önemsedikleri gözlemlenmiştir. Bazı katılımcılar yaptıkları yardımların geçiciliğine dair farkındalıklarını da çeşitli örnekler vererek paylaşmışlardır.

Çizelge 7. Yoksullukla Mücadeleyle İlgili İzlenen Politikaların, Uygulamaların veya Mevzuatın Geliştirilmesine Yönelik Bir Girişimde Bulunma Durumu

Girişimde bulunma	S	%
Evet	19	19,5
Hayır	52	53,6
Fikrim yok	26	26,8
Toplam	97	100,0

Yoksullukla mücadelede karar alma süreçlerine etki etme noktasında vakıfların ağırlıklı olarak bir girişimde bulunmadığı görülmektedir. “Fikrim yok” yanıtını verenlerin önemli bir bölümü ise, vakıf nezdinde veya geçmişinde bir takım girişimlerin yapılmış olabileceğini ancak kendilerinin doğrudan bir bilgileri olmadığını belirterek “hayır” yerine “fikrim yok” yanıtını vermeyi tercih etmişlerdir. “Hayır” yanıtını veren katılımcılardan bazıları ise girişimde bulunmadıklarını ancak bulunsalar dahi sonuç alamayacaklarını ifade etmişlerdir. Soruya evet yanıtı veren katılımcılar arasında, platformları nezdinde yürütülen girişimleri,

siyasi kişi ve kuruluşlar ile yapılan görüşmeleri, kamuoyu açıklamalarını, düzenledikleri konferanslar ile süreli/süresiz yayınları, kamu spotları ile saha araştırmalarını örnek verenler olmuştur.

Ayrımcılık Karşılığı ve Eşitlik Prensiplerine İlişkin Bulgular

Ayrımcılık yasağı, uluslararası insan hakları hukukunun en temel unsurlarından biri olarak kabul edilmesine ve pek çok uluslararası insan hakları sözleşmesinde özel olarak düzenlenmesine karşın yoksullukla derinleşen eşitsizlikler varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Ayrımcılık sorunsalını tüm boyutları ile birlikte ele alma olanağı olmadığından, vakıfların farklı gereksinim sahiplerini hangi öncelikleri gözeterek sosyal yardımlarının hedef kitlesi ve konusu olarak değerlendirdiklerini betimlemeye yönelik sorulara yer verilmiştir. Diğer taraftan araştırmanın yürütüldüğü zaman diliminde henüz 20.04.2016 tarih ve 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu yürürlüğe girmediğinden⁶ elde edilen veriler anılan kanunun vakıflar ve sosyal yardım uygulamalarını ayrımcılık yasağı kapsamı içerisine alan hükümler odağında bulgular barındırmamaktadır.

Çizelge 8. Sosyal Yardım Uygulamalarında Öncelik Tanınan Kesimler

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Öğrenciler	66	68	31	31,9	97	100
Gençler	42	43,2	55	56,7	97	100
Çocuklar	39	40	58	59,7	97	100
Yaşlılar	30	30,9	67	69	97	100
Engelliler	36	37,1	61	62,8	97	100
Kadınlar	22	22,6	75	77,3	97	100
Hastalar	24	24,7	73	75,2	97	100
Afetzedeler	19	19,5	78	80,4	97	100
Erkekler	18	18,5	79	81,4	97	100
Evsizler	20	20,6	77	79,3	97	100
Göçmenler	16	16,4	81	83,5	97	100
Hemşeriler	17	17,5	80	82,4	97	100
Savaş mağdurları	14	14,4	83	85,5	97	100
Şehit yakınları	9	9,2	88	90,7	97	100
Şiddet mağdurları	13	13,4	74	76,2	97	100
Gaziler	8	8,2	89	91,7	97	100

Yöneltilen soru vakıfların sosyal yardım uygulamalarının hedef kitlesi olarak öne çıkan kesimlerden derlenmiştir. Katılımcıların %68'i hedef kitle olarak öğrencileri, %43,2'si gençleri ve %40'ı ise çocukları belirtmiştir. Buna karşılık gaziler, savaş mağdurları ile göçmenler sosyal yardımların hedef kitlesinde daha az orana sahip olan gruplar olarak öne çıkmıştır. Katılımcılara yöneltilen bir diğer soru ise sosyal yardımda buldukları kişilerin gelir düzeyi hakkında bilgi alıp almadıkları yönünde olmuştur. Katılımcılardan %72,1'i evet yanıtını verirken %27,8'i hayır yanıtını vererek bir bilgi almadıklarını belirtmişlerdir. Araştırmaya katılan vakıflara ayrıca sosyal yardımda buldukları kişilerin ya da hanelerin gereksinimleri hakkında bilgi alıp almadıkları sorulmuştur. Katılımcılardan %63,9'u bilgi aldıklarını belirtirken, %36'sı bilgi almadıklarını ifade etmiştir. Soruya hayır yanıtı veren katılımcıların önemli bir bölümü sosyal yardımlarının "ramazan paketi, kurban bağıışı, burs veya aynı yardımlar" gibi belli kalemleri kapsadığını belirterek farklı gereksinimler hakkında bilgi sahibi olsalar da bu kalemlerin dışını çıkmadıklarını belirtmişlerdir. Soruya evet yanıtı veren katılımcılara ise bu bilgileri nasıl temin ettikleri sorusu yöneltilmiştir.

Çizelge 9. Gereksinimler Hakkında Alınan Bilgilerin Temin Edilme Durumu

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Yazılı beyan üzerine bilgi alıyoruz	48	77,4	13	20,9	62	100
İstenilen belgelerin ibrazı ile bilgi alıyoruz	49	79	12	19,3	62	100
Sözlü beyan üzerine bilgi alıyoruz	35	56,4	27	43,5	62	100
Mahallinde yaptığımız inceleme çerçevesinde bilgi alıyoruz	32	51,6	30	48,3	62	100
İlgili çeşitli kişi ve kuruluşlardan edindiğimiz bilgiler çerçevesinde bilgi alıyoruz	34	54,8	28	45,1	62	100

Sosyal yardımda buldukları kişilerin ya da hanelerin gereksinimleri hakkında bilgi alan vakıfların bu bilgileri ağırlıklı olarak belge ibrazı ve yazılı beyan üzerine temin ettikleri görülmektedir. Diğer taraftan sosyal yardım yapılan kişilerin gereksinimlerine ilişkin bilgiye erişim yöntemi ve bu bilginin mahremiyeti, hak temelli yaklaşımın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Gerek inceleme gerekse değerlendirme sürecinde gereksinim sahibi insanların özel hayatlarına ilişkin gizliliğin korunması hak temelli yaklaşımın belki de başlangıç adımını oluşturmaktadır. Bu bağlamda katılımcılara aşağıda belirtilen paylaşım durumu sorulmuştur.

Çizelge 10. Gereksinimler Hakkında Alınan Bilgileri Sorumlu Kurum ve Kuruluşları Harekete Geçirmek Amacıyla Paylaşma Durumu

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Hiçbir Zaman	54	87	8	12,9	62	100
Nadiren	30	48,3	31	50	62	100
Genellikle	12	19,33	50	80,6	62	100
Her Zaman	3	4,8	59	95,1	62	100

Gereksinimler hakkında alınan bilgiler doğrultusunda sosyal yardımda bulunulan kişinin sahip olduğu bir hakkı kullanabilmesini ya da sahip olduğu şartların iyileşmesini sağlayabilecek kurum ve kuruluşları harekete geçirmek amacıyla paylaşılması, yoksullukla mücadelede kalıcı çözümlere ulaşılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Elde edilen bulgular paylaşım düzeyinin düşük olduğuna işaret etmektedir.

Çizelge 11. Sosyal Yardımların Miktarı, Türü ve Süresi Belirlenirken Gözetilen Denge Durumu

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Vakfın bütçesi yardımın miktarını, türünü ve süresini belirliyor.	57	58,7	40	41,2	97	100
Talebi ne olursa olsun, herkese aynı şekilde sosyal yardımda bulunuyoruz.	58	59,7	39	40	97	100
Sosyal yardım bütçemiz ile kişilerin talepleri arasında denge kurmaya çalışıyoruz.	51	52,5	46	47,4	97	100
Kişilerin muhtaçlık düzeyine göre yardımları basamak sistemini kullanıyoruz.	39	40,2	57	58,7	97	100
Kişilerin talepleri yardımın miktarını, türünü ve süresini belirliyor.	20	20,6	77	79,3	97	100

Elde edilen bulgular, genel olarak sosyal yardımların miktarı, türü ve süresi üzerinde, gereksinim sahibi insanların taleplerinden çok örgüt takdirinin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, elde edilen bağışlar ve vakfedilen menkul ve gayrimenkuller ile sosyal yardım uygulamaları bulunan örgütler açısın-

dan beklenen bir sonuçtur. Diğer taraftan vakıf senedi çerçevesinde sosyal yardımlara ilişkin belirlenmiş kurallar ile bağlı olduğunu belirten katılımcılar da olmuştur. Bu kuralların sosyal yardım uygulamalarının çerçevesini belirlediğini ifade eden katılımcılardan bazıları ise bu kuralların daha fazla kaynağa sahip olup daha fazla gereksinim sahibi kişiye ulaşmanın önünde bir engel oluşturmadığını belirtmişlerdir. Paylaşılan görüşlerin ortak paydası yardımların finansmanındaki veya kaynak teminindeki sıkıntıların sosyal yardımın miktarı, türü ve süresi üzerinde sınırlandırıcı etkisidir. Ayrımcılık karşıtlığı ve eşitlik prensibine ilişkin olarak katılımcılara yöneltilen son soru ise vakfın ayrımcılıkla mücadele için oluşturduğu bir özdenetim mekanizmasının olup olmadığı olmuştur. Bu soruya katılımcıların yaklaşık üçte ikisi hayır yanıtı vermiştir. “Hayır” yanıtı veren katılımcılar ağırlıklı olarak sosyal yardım uygulamalarına ilişkin yükümlülükler ile ilişkili olarak örgütlerinin denetim birimlerini işaret etmiş, ancak ayrımcılıkla mücadeleye yönelik bir mekanizmaya sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılardan bazıları bu durumu giderilmesi gereken bir eksiklik olarak değerlendirdiklerini ifade ederken, bazıları ise eşitliğin vakfın bir ilkesi olduğunu ve bu ilkeyi benimsemiş hiç kimsenin vakıfta yeri olamayacağını belirtmişlerdir. Sosyal yardımların yoksullukla mücadele işlevi dikkate alınırsa, bir vakfın yoksulu yoksuldan ayırmadan ve yoksullukla derinleşen eşitsizlikleri daha da pekiştirmeden kapsayıcı bir yaklaşım ve anlayış ile çalışmalarını icra edebilmesi ve yoksulluğun ve ayrımcılığın keşiştiği toplum kesimlerini önceleyebilmesi eşitliğin öz bir değere dönüşebilmesinin de gereğidir.

Katılımcılık Prensibine İlişkin Bulgular

Araştırmada vakıfların sosyal yardım uygulamalarının katılımcılık prensibine sahip olup olmadığı hak temelli yaklaşımın bir bileşeni olarak belirlenmiştir. Bu anlamda vakfın hangi paydaşları ve rolleri temel alarak nasıl bir katılımcılık öngördüğü çeşitli sorularla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda ana hatları ile sosyal yardım yapılan bireylerin vakfın karar alma süreçlerine ve organlarına katılımı; vakfın yoksullukla mücadele alanındaki karar alma süreçlerine katılımı, ağ-platform oluşturma ve mevcut ulusal/uluslararası ağlara katılım düzeyi ile karar alma süreçlerinin işleyişine ilişkin sorulara yer verilmiştir. Katılımın kapsamına dair sorularla paydaşların sosyal yardım uygulamalarına hangi roller çerçevesinde ve hangi düzeyde katıldıkları analiz edilmiştir.

Çizelge 12. Gereksinim Sahipleri ile İlk Bağlantıyı Kurma Durumu

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Merkez ve/veya şubelerimize şahsen yaptıkları başvuruları kabul ediyoruz.	78	80,4	19	19,5	97	100
Üçüncü kişilerin yönlendirmesi üzerine harekete geçiyoruz.	62	63,9	35	36	97	100
Telefonla yapılan başvuruları da kabul ediyoruz.	46	47,4	51	52,5	97	100
İnternet üzerinde yapılan başvuruları da kabul ediyoruz.	44	45,3	53	54,6	97	100
İkamet ettikleri bölgelere yaptığımız ziyaretler doğrultusunda tespit ediyoruz.	47	48,4	50	51,5	97	100
Haklarında çıkan gazete ve diğer medya haberlerini ihbar kabul ediyoruz.	20	20,6	77	79,3	97	100

Vakfın yoksula ulaşmak ve yoksulun da vakfa ulaşabilmek için kullandığı kanalların çeşitliliği ve erişilebilirliği; katılımcı ve ağ oluşturucu sosyal yardım anlayışının temel göstergelerinden biridir. Bu soruya alınan yanıtlarda bir vakfın birden çok kanalı kullanması ile tek bir kanalı temel alması arasında da anlayış açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Elde edilen bulgu vakıfların ağırlıklı olarak merkez ve/veya şubelere yapılan şahsen başvurular ile ilk bağlantıyı kurma yoluna gittikleri yönündedir. Bu anlamda şahsen yapılan başvuruları kabul edenlerden yaklaşık olarak yarısının internet üzerinden yapılan başvuruları kabul ettiği belirtilebilir.

Çizelge 13. Sosyal Yardımların Gereksinim Sahibi Kişilere Nasıl Ulaştırıldığı

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Banka hesap numarasına yatırıyoruz.	65	67	32	32,9	97	100
Gereksinim sahiplerinin evlerine yardımlarımızı götürüyoruz.	21	21,6	76	78,3	97	100
Elden nakit veriyoruz.	44	45,3	53	54,6	97	100
Kalıcı yardım projelerimizi (hastane, okul vb.) yaşama geçiriyoruz.	34	35	63	64,9	97	100
Gereksinim sahiplerinin buldukları yerlerde kitlesel dağıtım yapıyoruz.	27	27,8	70	72,1	97	100
Yardımları vakıf merkezinde dağıtıyoruz.	25	25,7	72	74,2	97	100
Alışveriş çeki veriyoruz.	18	18,5	79	81,4	97	100
Sosyal yardım kartı veriyoruz.	7	7,2	90	92,7	97	100

Sosyal yardımların ağırlıklı olarak banka hesap numarasına yatırılarak gerçekleştirilmesine rağmen yöntemin esasen yardımın türüne bağlı olarak şekillendiği görülmüştür. Bir vakıf, öğrencilerin hesap numaralarına her ayın belirli günlerinde bir nakit tutar yatırırken, aynı vakıf bir afet halinde gereksinim sahiplerinin buldukları yerde kitlesel dağıtım da yapabilmektedir. Vakfın sosyal yardım alanındaki kurumsallaşma düzeyleri ile sosyal yardım kartı veya alışveriş çeki gibi uygulamalara başvurma düzeyi arasında ortak hareket eden bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Çizelge 14. Yardımda Bulduğunuz Kişilerin Sosyal Yardım Uygulamalarına Katılım Düzeyi

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Yalnızca yardımlarımızdan yararlanıyorlar.	55	56,7	42	43,2	97	100
Görüş, öneri ve eleştirileriyle uygulamalarımıza yön veriyorlar.	43	44,3	54	55,6	97	100
Vakıf çalışmalarına gönüllü katkıda bulunuyorlar	38	39,1	49	50,5	97	100
Eğitim etkinliklerimize katılıyorlar.	37	38,1	60	61,8	97	100
Üye olarak çalışmalarımızda yer alıyorlar.	18	18,5	79	81,4	97	100

Bu soru, vakıfların sosyal yardımda buldukları kişileri pasif bir yardım alıcı olarak kabul edip etmediklerine dair bir çıkarsamada bulunmak amacıyla da yöneltilmiştir. Elde edilen bulgu vakıfların yarıya yakınının bu kişilere pasif bir rol biçtiği yönündedir. Temelde gereksinim sahibi insanların öz örgütlülüğüne dayanmayan ancak onlar adına sosyal yardım yapılan yapılanmalarda pasif katılım anlayışının hâkim olması öngörülebilir bir olgudur. Ancak bu olgu insanı hakkın/yoksulluk mücadelesinin öznesi değil nesnesine dönüştürücü bir etki barındırır.

Çizelge 15. Vakfa Bağışta Bulunan Kişilerin Sosyal Yardım Uygulamalarına Katılma Düzeyi

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Görüş, öneri ve eleştirileriyle uygulamalarımıza yön veriyorlar.	81	83,5	16	16,4	97	100
Vakıf çalışmalarına gönüllü katılımında bulunuyorlar.	79	81,4	18	18,5	97	100
Yalnızca bağışta bulunuyorlar.	55	56,7	42	43,2	97	100
Üye olarak çalışmalarımızda yer alıyorlar.	46	47,4	51	52,5	97	100

Bağışta bulunan insanlara örgütlerin sosyal yardım uygulamalarına katılım şeklinin görüş, öneri ve eleştirilerle uygulamalara yön vermek ve çalışmalara gönüllü katılım şeklinde ağırlık kazandığı söylenebilir. Bağışta bulunan insanların katılım düzeylerine atfedilen önem, yararlanıcılara kıyasla belirgin biçimde öne çıkmaktadır.

Çizelge 16. Vakfın Çalışmalarını Görünür Kılmak ve Kamuoyu Oluşturmak İçin İzlediği Strateji

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Web sayfası yönetiyoruz.	79	81,4	18	18,5	97	100
Sosyal medya (twitter/facebook v.b.) çalışmaları yürütüyoruz.	65	67	32	32,9	97	100
Eğitim etkinliklerinde bulunuyoruz.	50	51,5	47	48,4	97	100
Bilimsel çalışmaları destekliyoruz.	42	43,2	55	56,7	97	100
Haber bültenleri yayınlıyoruz.	44	45,3	53	54,6	97	100
Basın bildirimleri/açıklamaları yayınlıyoruz.	35	36	62	63,9	97	100
İzleme raporları yayınlıyoruz.	26	26,8	61	62,8	97	100
Çeşitli paydaşlarla ortak projeler yürütüyoruz.	33	34	64	65,9	97	100
Politika yapıcı/karar alıcı ve uygulayıcılarla etkili iletişim kuruyoruz.	18	18,5	79	81,4	97	100
Ortak ağlarda/platformlarda yer alıyoruz.	20	20,6	77	79,3	97	100
Yoksullukla mücadeleyi sürekli toplumsal/siyasal gündemde tutmaya çalışıyoruz.	23	23,7	64	65,9	97	100

Araştırmaya katılan vakıfların çalışmalarını daha görünür ve bilinir kılmak yönünde stratejiler izledikleri ancak bu stratejilerin aktif katılım temelinde sınırlı düzeyde kaldığı söylenebilir. Örneğin çeşitli paydaşlarla ortak projeler yürüten örgüt sayısı 34; ortak ağlarda ve platformlarda yer alan örgüt sayısı ise 20 ile sınırlıdır. Örgütlerin karar alma mekanizmaları ile etkileşimiyle yoksullukla mücadeleyi sürekli toplumsal/siyasal gündemde tutma düzeyleri de düşüktür.

Çizelge 17. İl ya da İlçe SYDV Mütevelli Heyetlerinde Görev Alma Durumu

	S	%
Evet	16	16,4
Hayır	81	83,5
Toplam	97	100,0

Yine katılımcılara il ya da ilçe SYDV mütevelli heyetlerinde görev alıp almadıkları sorulmuş ve katılımcıların neredeyse tamamına yakını bu heyetlerde görev almadıklarını belirtmiştir. Bazı katılımcılar, geniş bir teşkilata sahip oldukları için mütevelli heyetlerinde yer alan ya da almış bulunan üyelerinin olabileceğini ancak net bir bilgiye sahip olmadıkları için hayır yanıtı verdiklerini belirtmişlerdir.

Çizelge 18. Sosyal Yardım Uygulamaları ile İlgili İfadelere Katılma Durumu

	Evet		Hayır		Fikrim Yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%
Kişiler sosyal yardım sürecinin temel öznelidir.	83	85,5	4	4,1	10	10,3	97	100
Sosyal yardım uygulamalarımız güçlendirmeye yöneliktir.	83	85,5	11	11,3	3	3	97	100
Uygulamalarımız tüm paydaşların sorumluluk üstlenmesini destekler.	44	45,3	25	25,7	28	28,8	97	100
Yapılan sosyal yardımlar eşitsizlikleri azaltmayı amaçlar.	61	62,8	22	22,6	14	14,4	97	100
Uygulamalarımız gereksinim sahiplerinin haklarını korumaya yöneliktir.	64	65,9	15	15,4	18	18,5	97	100
Yoksullukla mücadeleye bütüncül bir yaklaşım temel alınır.	52	53,6	19	19,5	26	26,8	97	100
Çıktılar ve süreçler yardım alıcılar ile birlikte izlenir, değerlendirilir.	37	38,1	25	25,7	35	36	97	100
Uygulamalarımız yoksulluğa yol açan nedenleri önlemeye yöneliktir.	50	51,4	28	28,8	19	19,5	97	100
Yoksullukla mücadelede stratejik ortaklıklar geliştirilir ve sürdürülür.	49	50,5	30	30,9	18	18,5	97	100
Sosyal yardım uygulamalarımız bütün paydaşları içerir (kamu, özel, sivil).	47	48,4	29	29,8	21	21,6	97	100
Dezavantajlı ve dışlanmış gruplara öncelikli olarak odaklanılır.	42	43,2	24	24,7	21	21,6	97	100

Kişileri sosyal yardım sürecinin öznelere gören (%85,5) katılımcıların ağırlıklı olarak bu kişileri hem bağışta bulunanlar hem de bağış yapılan insanlar olarak algıladığı görülmüştür. Sorunun kurgulanışı açısından bu temelde bir ayrıma gidilmemiş olması bir eksiklik oluşturmuştur. Bazı katılımcılar ise bu kişileri gönüllüler olarak algılamış ve gönüllüleri sosyal yardım sürecinin temel öznelere olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Sorunun, gereksinim sahibi insanların kendileri için gerçekleştirilen sosyal yardım uygulamaları söz ve karar sahibi bireyler olarak yer alıp almadığını öğrenmek için sorulduğu katılımcılara açıklanmış ve bazı katılımcılar yanıtlarını “fikrim yok” ya da “hayır” olarak değiştirmiştir. Sosyal yardım uygulamalarını güçlendirmeye yönelik gören vakıflar ile gereksinim sahiplerinin haklarını korumaya yönelik olarak değerlendiren katılımcıların yine öne çıktığı görülmektedir. Yapılan sosyal yardımların eşitsizlikleri azaltmayı amaçladığını belirten katılımcıların oranı %62,8 iken, çıktılar ve süreçlerin sosyal yardımda bulunan kişiler ile birlikte izlendiğini ve değerlendirildiğini belirten katılımcılar oranı %38,1 ile sınırlı kalmıştır.

Hesap Verebilirlik Prensibine İlişkin Bulgular

Hesap verebilirlik, insan haklarından doğan sorumluluklara ilişkin olarak hesap verme yükümlülüğünü ifade eden bir prensiptir. Şeffaflık kavramı ile birlikte alan yazında geniş ölçüde karşılık bulan kavram, vakıfların sahip oldukları tüzel kişiliklerin mali yükümlükleri açısından olduğu kadar gerçekleştirdikleri edimlerin hukuki sorumluluğunu taşıyabilme düzeyi açısından da önem taşımaktadır. Bu nedenle araştırmada hesap verebilirlik prensibi vakıflarca sosyal yardımlara ilişkin bilgilerin nasıl paylaşıldığı ile edim süreçlerinin, rollerin ve sorumlulukların nasıl tanımlandığını betimlemeye yönelik hazırlanan sorularla karakterize edilmiştir. Bu anlamda raporlama çalışmalarına ve şeffaflığın hangi paydaşlarla hangi bilgiler paylaşılarak sağlandığına ilişkin alt değişkenlere de yer verilmiştir.

Çizelge 19. Sosyal Yardım Uygulamaları ile İlgili Hedef Kitleyi Bilgilendirme Durumu

	S	%
Evet	58	59,7
Hayır	29	29,8
Toplam	97	100,0

Çizelgede görüldüğü gibi katılımcıların %59,7'si sosyal yardım uygulamaları ile ilgili olarak hedef kitesini bilgilendirmektedir. Söz konusu katılımcılara hangi kanallarla bu bilgilendirmenin yapıldığı sorusu yöneltilmiştir. Alınan yanıtlar şu şekildedir:

Çizelge 20. Hedef Kitleyi Bilgilendirme Kanalı

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Personel ve gönüllülerimiz aracılığı ile	35	60,3	23	39,6	58	100
İnternet ve e-posta kanalıyla	44	75,8	14	24,1	58	100
Yazılı ve görsel medya aracılığı ile	19	32,7	39	67,2	58	100
Dağıtılan el ilanı ve broşürler aracılığı ile	28	48,2	30	51,7	58	100
Yalnızca bilgi talebi söz konusu olduğunda	27	46,5	31	53,4	58	100

Bu soru çerçevesinde görüşlerini paylaşan katılımcılar hedef kitle ifadesini iki yönlü olarak yorumlamışlardır. İlki sosyal yardımlarından yararlanmalarını amaçladıkları kişiler iken ikincisi bu yardımlara maddi ya da manevi desteğini sunabilecek kişiler olarak karşımıza çıkmıştır. Soru kurgulanırken bu ulaşılması amaçlanan bir bulgu olmamıştır ancak denilebilir ki “evet” yanıtını veren katılımcıların tamamına yakını bilgilendirme sürecinde her iki tarafı da bir bütün olarak değerlendirerek soruyu cevaplamıştır.

Çizelge 21. Vakfın Sosyal Yardım Uygulamaları Açısından Seçili İlkelere Atfedilen Önem Düzeyi

	Önemsiz		Az Önemli		Önemli		Çok Önemli		Fikrim Yok		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Amaca bağlılık	1	1	0	0	24	24,7	55	56,7	17	17,5	97	100
Saygınlık ve güven	2	2	0	0	28	28,8	52	53,6	15	15,4	97	100
Hesap verebilirlik	1	1	0	0	32	32,9	61	62,8	13	13,4	97	100
Dürüstlük ve tarafsızlık	1	1	1	1	30	30,9	53	54,6	12	12,3	97	100
Şeffaflık	2	2	2	2	35	36	42	43,2	16	16,4	97	100
Adalet	0	0	0	0	34	35	51	52,5	12	12,3	97	100
İnsan haklarına saygı	0	0	3	3	29	29,8	49	50,5	14	14,4	97	100
Gönüllülük	1	1	4	4,1	25	25,7	56	57,7	11	11,3	97	100
Eşitlik	0	0	1	1	36	37,1	49	50,5	11	11,3	97	100
Katılımcılık	2	2	2	2	38	39,1	40	41,2	15	15,4	97	100
Gizlilik	1	1	5	5,1	39	40,2	33	34	19	19,5	97	100

Katılımcıların çok önemli olarak değerlendirdikleri ilk üç ilke hesap verebilirlik, amaca bağlılık ile dürüstlük ve tarafsızlık olarak sıralanırken, önemli bulunan ilk üç ilke ise gizlilik, katılımcılık ve eşitlik olmuştur. Diğer taraftan soruya “fikrim yok” yönünde yanıt veren katılımcıların oranının %11 ve üzerinde seyretmesi dikkat çekicidir.

Çizelge 22. Bağışta Bulunan ve Sosyal Yardım Alan Kişilerin Sahip Oldukları Haklar

	Bağış Yapan				Sosyal Yardım Alan				Toplam	
	Evet		Hayır		Evet		Hayır		S	%
	S	%	S	%	S	%	S	%		
Kimliğinin gizli kalmasını ve bunu sağlayacak yöntemleri talep etme hakkı	67	69	30	30,9	52	53,6	47	48,4	97	100
Yardımlardan yararlanan kesimlerin genel özelliklerine ilişkin bilgi alma hakkı	65	67	32	32,9	23	23,7	74	76,2	97	100
Yapılan bağışların amacı doğrultusunda yerine getirilmesini talep hakkı	62	63,9	35	36	35	36	62	63,9	97	100
Yardım kampanyası düzenlenmesi talebinde bulunma hakkı	41	42,2	56	57,7	26	26,8	71	73,1	97	100
Sosyal yardım uygulamaları ve yapılan harcamalara dair bilgi alma hakkı	60	61,8	37	38,1	28	28,8	69	71,1	97	100
Yönetim kurulu üyeleri veya sosyal yardım sorumlularıyla eşit söz hakkı	36	37,1	61	62,8	17	17,5	80	82,4	97	100
Yönetim kurulu toplantılarına gündem taşıma ve tutanaklara erişme hakkı	34	35	63	64,9	17	17,5	80	82,4	97	100

Bu bölümde katılımcıların üzerinde en yoğun olarak durdukları değişkeni kimliğin gizli kalmasını ve bunu sağlayacak yöntemleri talep etme hakkı oluşturmuştur. Nitekim söz konusu değişken hem bağış yapan (%69) hem de sosyal yardım alanlar (%53,6) açısından en çok evet yanıtı verilen hakktır. Buna karşılık yönetim kurulu düzeyinde etkileşim alanının hem bağış yapanlar hem de sosyal yardım alanlar için daraldığı söylenebilir.

Çizelge 23. Vakıf Tarafından Açıkça ve Yazılı Olarak Tanımlanmış Süreçler

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Sosyal yardımlardan yararlanma koşulları tanımlanmıştır.	74	76,2	23	23,7	97	100
Sosyal yardım amaçlı başvurular için gerekli bilgi ve belgeler tanımlanmıştır.	76	78,3	21	21,6	97	100
Sosyal yardım uygulamalarına ilişkin iş akış süreci tanımlanmıştır.	63	64,9	34	35	97	100
Sosyal yardım uygulamalarına ilişkin minimum standartlar tanımlanmıştır.	70	72,1	27	27,8	97	100
Sosyal yardım başvurusunda bulunanların hak ve yükümlülükleri tanımlanmıştır.	61	62,8	36	37,1	97	100
Başvuru değerlendirme süreci, organı, yöntemi ve ölçütleri tanımlanmıştır.	62	63,9	35	36	97	100
Vakfın bağışta bulunanlara karşı yükümlülükleri tanımlanmıştır.	60	61,8	37	38,1	97	100
Vakfın sosyal yardım alanlara karşı yükümlülükleri tanımlanmıştır.	54	55,6	43	44,3	97	100
Sosyal yardım uygulamalarında bağlı kalınacak etik kurallar tanımlanmıştır.	49	50,5	48	49,4	97	100
Yardımlara ilişkin bilgi alma, değiştirme ve iade etme süreçleri tanımlanmıştır.	50	51,5	47	48,4	97	100
Uygulamalara ilişkin şikâyet, eleştiri ve itiraz süreçleri tanımlanmıştır.	42	43,2	55	56,7	97	100
Acil durumlarda (açlık, hastalık vb.) izlenecek özel prosedür tanımlanmıştır.	47	48,4	50	51,5	97	100

Katılımcılar sosyal yardım çalışmalarında açıkça ve yazılı olarak tanımlanmış süreçler arasında ilk olarak başvurular için gerekli bilgi ve belgeleri, ikinci olarak yararlanma koşullarını ve üçüncü olarak sosyal yardım uygulamalarına ilişkin minimum standartları beyan etmişlerdir. Sosyal yardım sürecinde hak ve sorumluluk ilişkisinin kurulmasına olanak sağlayacak olan şikâyet, eleştiri ve itiraz süreçlerinin tanımlanma düzeyinin düşük olduğu görülmektedir. Bu soruyu takiben iş akış sürecinin tanımlandığını belirten 64 katılımcıya özel olarak ilave bir soru yöneltilerek bu sürecin aşamalarına ilişkin detaylı bilgi alınmaya çalışılmıştır.

Çizelge 24. Sosyal Yardım Uygulamaları İş Akış Süreci Aşamaları

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Başvuru için gerekli belgeler alınır, numaralandırılır ve kayıt edilir.	64	100	0	0	64	100
Başvuru sahibine değerlendirme süreci hakkında bilgi verilir.	64	100	0	0	64	100
Başvuru inceleme görevlisi tarafından incelenir.	59	92,1	5	7,8	64	100
İnceleme kâğıt üzerinde gerçekleşir.	50	78,1	14	21,8	64	100
İnceleme başvuru sahibinin mahallinde gerçekleşir.	31	48,4	33	51,5	64	100
Yapılan inceleme sonucunda bir gereksinim tespit formu düzenlenir.	44	68,7	20	31,2	64	100
Bir değerlendirme kurulu tarafından gereksinim tespiti değerlendirilir.	35	54,6	29	45,3	64	100
Karar organı bir kurul tarafından başvuru ret/kabul kararı verilir.	64	100	0	0	64	100
Başvuru, inceleme, gereksinim tespit ve karar organları birbirinden ayrıdır.	38	59,3	26	40,6	64	100
Alınan ret kararı gerekçesi ile birlikte başvuru sahibine bildirilir.	57	89	7	10,9	64	100
Bildirim yazılı olarak gerçekleşir.	40	62,5	20	31,2	64	100
Bildirim sözlü olarak gerçekleşir.	38	59,3	26	40,6	64	100
Alınan kabul kararı doğrultusunda sosyal yardım başvuru sahibine ulaştırılır.	64	100	0	0	64	100
Yardım belirlenmiş usuller doğrultusunda teslim edilir.	64	100	0	0	64	100
Yardım yetkilendirilmiş kişiler tarafından teslim edilir.	46	71,8	18	28,1	64	100
Yardım başvuru sahibine önceden bildirilmiş bir süre içerisinde teslim edilir.	49	76,5	16	25	64	100
İhtiyaç tespiti doğrultusunda sosyal yardım düzenli aralıklarla tekrarlanır.	50	78,1	14	21,8	64	100

Yukarıdaki çizelgede de görüldüğü gibi iş akış sürecinin önemli aşamalarına katılımcılar tamamen evet yanıtı vermişlerdir. Sosyal yardım sürecinde başvuruların gerekli belgelerle birlikte alındığını, numara-

landırıldığını ve kayıt edildiğini ifade etmişlerdir. Yine katılımcıların %89 ve üzerinde evet yanıtı verdiği değişkenler dikkate alınırsa; sosyal yardımın belirlenmiş usuller doğrultusunda teslim edildiği, başvuru sahibine değerlendirme süreci hakkında bilgi verildiği, karar organı bir kurul tarafından başvuru hakkında ret/kabul kararının verildiği görülmektedir.

Yine alınan kabul kararı doğrultusunda sosyal yardımın başvuru sahibine ulaştırıldığı ve başvurunun inceleme görevlisi tarafından incelendiğini belirten katılımcıların oranı %90'ın üzerindedir. Takip eden soruda ise katılımcılara sosyal yardım süreçlerinde başvuru sahiplerinin itiraz ve şikâyetlerinin değerlendirilmeye alınıp alınmadığı sorusu yöneltilmiştir.

Çizelge 25. Başvuru Sahiplerinin İtiraz veya Şikâyetlerini Değerlendirme Durumu

	S	%
Evet	75	77,3
Hayır	22	22,6
Toplam	97	100,0

Soruya hayır yanıtını veren katılımcılardan sosyal yardım uygulamaları kapsamında herhangi bir itiraz ya da şikâyetle karşılaşmadıklarını ifade edenler de olmuştur. Bu katılımcılardan bazıları sosyal yardımın miktarı, kullanılabilirlik düzeyi veya komşularına/yakınlarına dağıtılanla kendilerine verilen arasında kıyaslamaya dayanan eleştiriler olabildiğini ancak bu eleştirilerin itiraz niteliği taşımadığını paylaşmışlardır.

Soruya evet yanıtı veren katılımcılar ise itiraz ve şikâyetlerin sözlü ya da yazılı olarak iletilme şekline göre değerlendirmeye alındığı ve yanıtlandırıldığını belirtmişlerdir. Katılımcılar itiraz ve şikâyetle nadiren karşılaştıkları bilgisini de vermişlerdir. Soruya evet yanıtı veren katılımcılara bu itiraz ve şikâyetlerin nasıl değerlendirildiğine ilişkin ikinci bir soru yöneltilmiştir. Elde edilen bulgular şu şekildedir:

Çizelge 26. İtiraz/Şikâyet Değerlendirme Süreci Durumu

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
İtiraz/şikâyet formu üzerinden değerlendirmeye alınıyor.	61	81,3	24	32	75	100,0
İtiraz/şikâyet sözlü olarak alınıyor ve yanıtlandırılıyor.	54	72	31	41,3	75	100,0
İtiraz/şikâyet görevli kurulumuzca incelenerek değerlendiriliyor.	43	57,3	42	56	75	100,0
İtiraz/şikâyet sahibine değerlendirme sonucu yazılı olarak bildiriliyor.	35	46,6	50	66,6	75	100,0
İtiraz/şikâyet bir vakıf çalışanı tarafından incelenerek değerlendiriliyor.	28	37,3	47	62,6	75	100,0

Katılımcılar %81,3'ü form üzerinden, %72'si ise sözlü olarak itiraz ve şikâyetlerin değerlendirildiği bilgisini vermiş olmakla birlikte sözlü olarak yapılan itiraz veya şikâyetin sözlü, yazılı olarak gelen itiraz veya şikâyetin yazılı olarak yanıtlandırıldığı yönünde açıklamalarda da bulunulmuştur. İtiraz ve şikâyetlerin görevli kurullarca incelenerek değerlendirildiğini belirten katılımcılar, vakıf çalışma usullerine göre yapılan görev dağılımı çerçevesinde bu tür incelemelerde ve değerlendirmelerde bulunan sorumlu birimleri/çalışma gruplarına atfen soruya evet yanıtı vermişlerdir. İtiraz/şikâyet sahibine değerlendirme sonucunun yazılı olarak bildirildiğini belirten katılımcı oranı %46,6 iken bu sürecin bir vakıf çalışanı tarafından yapıldığını belirten katılımcı oranı ise %37,3'tür.

Çizelge 27. Planlama Çalışmasında Bulunan Vakıfların Dağılımı

	S	%
Evet	87	89,6
Hayır	10	10,3
Toplam	97	100,0

Araştırmaya katılan katılımcılara hesap verebilirlik değişkeni çerçevesinde yöneltilen son soru planlama çalışmalarına ilişkin olmuştur. Katılımcıların 87'sinin evet yanıtı verdiği soruya ilave olarak bu katılımcılara planlama çalışmalarının türü sorulmuştur. Öne çıkan planlama araçlarının bütçe, yıllık plan ve faaliyet planı olduğu görülmektedir.

Çizelge 28. Vakıfların Planlama Çalışma Türü

	Evet		Hayır		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Bütçe	80	91,9	7	8	87	100
Faaliyet planı	61	70,1	26	29,8	87	100
Yıllık plan	62	71,2	25	28,7	87	100
Stratejik plan	50	57,4	37	42,5	87	100
Eylem planı	43	49,4	44	50,5	87	100
Proje	45	51,7	42	48,2	87	100

Bazı katılımcıların hayır yanıtı vermesine karşın web sitelerinde söz konusu plan ve proje dokümanlarının olduğu görülmüştür. Bazı katılımcılar ise yayınladıkları plan ve proje çıktılarını görüşme sırasında ya da sonrasında posta yoluyla paylaşmışlardır.

Tartışma

Vakıfların sosyal yardım uygulamalarının PANEL prensipleri odağında nerede durduğu sorusundan hareket eden araştırmanın kuramsal çerçevesi, temel olarak; Türkiye'de yoksulluk, yoksullukla mücadele, insan hakları, sosyal yardım ve sivil toplum bağlamında yapılandırılmıştır. Vakıfların sosyal yardım süreçlerinin, yöntemlerinin, ilkelerinin ve hedef kitlelerinin hangi temel bileşenlere dayalı olarak belirlendiği, izlendiği ve yoksullukla hak temelli bir mücadelede nasıl bir yerde ve neden durduklarını kavrayabilmek amaçlanmıştır. Bu amaçla vakıflar tarafından sosyal yardım başvuru ve değerlendirmelerinde temel alınan ölçütler, yararlanıcılarının demografik ve sosyoekonomik özellikleri, sunulan yardımların şekli, sürekliliği, niteliği ve niceliğine ilişkin veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Görüşülen örgütlerin insan, hak, yoksul ve yardım ideolojilerini yansıtan araştırma bulguları sosyal yardım ediniminin doğasından gelen ve vakıftan vakfa farklılaşan değişkenlere dair hak temelli analitik bir çerçevenin yapılandırılmasına temel oluşturmuştur. Sosyal yardımlarda katılımcılık, ayrımcılık karşıtlığı, eşitlik, hesap verebilirlik ve güç-

lendirme başlıkları altında elde edilen bulgular, sosyal yardımların amaçları, tarafları, aşamaları, ilkeleri ve somut insani temasın nasıl kurulduğu konularında kapsamlı bir veri seti oluşturmuştur. Bu veriler araştırmanın amacı bölümünde sıralanan sorular doğrultusunda maddeler halinde özetlenerek değerlendirilmiştir.⁷

1-Sosyal yardımlarda bulunan vakıflar güçlendirme prensibine sahip midir?

Araştırmada güçlendirme prensibi iki temel boyutta ele alınmıştır. Bunlardan ilki vakfın sosyal yardımlar kapsamında yoksulu güçlendirme boyutu iken ikincisi, daha üst bir yaklaşımla vakfın yoksullukla mücadelede hak temelli bileşenleri güçlendirme boyutudur. Güçlendirme prensibine ilişkin veriler, sosyal yardımlarda bu ilkenin esas alındığını işaret etmekten nispeten uzaktır. Edinilen bulgu; Türkiye’de yoksulluk algısını ve yoksullukla mücadele anlayışını nispeten yoksulluğa yol açan yapısal nedenlerle ilişkilendiren ancak yoksullukla mücadelesini hak ihlalleri üzerinden değil toplumsal birliğin ve beraberliğin bir gereği olarak şekillendiren ve bunu yaparken de kalıcı, sürekli ve alıcısını memnun etmeyi amaçlayan bir sosyal yardım anlayışıdır.

Bu anlayışın güçlendirme prensibi ile örtüştüğü temel nokta, eğitim yardımları ve hizmetleri ile öne çıkan örneklem grubunun yoksul bireylerin geleceğine, yaşamları üzerinde söz sahibi olabilmelerine yatırım yapıyor ve bunu önemsiyor olmasıdır. Ancak söz konusu eğitim yardım ve hizmetlerinin hangi amaçla, hangi koşullarda ve ne gibi taahhütler gözetilerek sunulduğu, bu eğitimlerden yararlanan çocukların ya da gençlerin hak ve özgürlükleri ile doğrudan ilişkilidir. Bu hak ve özgürlüklerin, vakfın düşünsel ya da ideolojik aidiyet kodlarına göre şekillendiği, vakfın bu kodlar ile belirli çevrelerden bağış toplayabildiği bir alanda çocuklar ve gençler üzerinden himaye edilen çeşitli teslimiyet ilişkilerinin gelişmesi olasıdır. Okutuluyor, yediriliyor, giydiriliyor, barındırılıyor olmakla içselleşen himaye ilişkisinin bir nesneleşmeye dönüşmemesi için özellikle eğitim yardım ve hizmetlerinden yararlandırılan kişilerin hak ve özgürlüklerinin tanımlanmış standartlar çerçevesinde ve şeffaflık içerisinde korunması önem taşımaktadır. Bu korumanın, istisnaları bulunmakla birlikte, ağırlıklı olarak vakıfların örgütlü vicdanına ve sosyal yardım ahlaklarına emanet edilmiş olduğu gözlemlenmiştir.

Sosyal yardımların türlerine göre asgari standartlarının belirlenmediği bir alanda güçlendirme prensibinin karşılığı muğlak ve yoruma açık bir bağlama otururken, çelişkiler de barındırmaktadır. Nitekim vakfın öz güçlenmesi özerk kaynaklara sahip olabilmesine; bu ise bütünüyle bireylerin bağış ve aidatlarına bağımlı sosyal yardım ilişkilerinin ötesine geçmesine bağlı görünmektedir. Durum tersi iken vakıfların esasen aracılık ettiği daha fazla kaynağı daha fazla gereksinim sahibi ile buluşturma arayışı içinde ve dağıtım işlevi ekseninde hareket ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla vakıflar sosyal yardımları ile yoksulu güçlendirmek ya da yoksullukla mücadelede hak temelli bileşenleri güçlendirmekten ziyade örgütsel öz güçlenme için mücadele vermekte; bu mücadelede varlıklarını belirli kodlar üzerinden tanımlayarak finansal güce ulaşma ihtiyacı duymaktadırlar. Bu ihtiyacın arka planında, söz konusu vakıfların gereksinim sahibi insanların öz örgütlenmesine bağlı oluşumlar sergilememesinin ve sosyal yardımı varsıl insanların dünyasından yoksulluğu yaşayan insanlara ve hayatlarına dokunan merhamet eli olarak gören anlayışın etkili olduğu düşünülmektedir.

2- Sosyal yardımlarda bulunan vakıflar ayrımcılık karşıtlığı ve eşitlik prensiplerine sahip midir?

Vakıfların sosyal yardımlarında ayrımcı sonuçlar doğurmamak ve gereksinim sahiplerine eşit mesafede durabilmek için benimsediği anlayış ve izlediği yöntemin ana hatları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgular bize vakıfların genel olarak kuruluş amaçlarını da oluşturan belirli hedef kitlelere sahip ancak bu hedef kitle içerisinde daha az gelir kaynağına ya da daha fazla gidere sahip kesimleri önceleyen ve bunu yaparken de temel olarak bütçesine göre hareket etme arayışı içinde olan yapılar olduğunu göstermektedir. Kimi katılımcıların sözel olarak ifade ettiği gibi vakıfların varoluş amacı çeşitli aidiyetler üzerinden pozitif ayrımcılık yapmaya dayanmaktadır. Dolayısıyla vakıflar bu aidiyet alanını bir şekilde paylaşan varsıl insanların vicdanlarını ya da sorumluluk duygularını harekete geçirecek çalışmalarla sosyal yardım anlayışlarını ve hedef kitlelerini ortaya koymaktadırlar.

Sosyal yardımların hangi ilkeler gözetilerek hangi yoksullara, neden ve nasıl yapılacağına dair tercihlerin eşitlik ilkesine dayalı olması hak temelli yaklaşım açısından belirleyicidir. Bu ise sosyal yardım sürecinin her aşamasında açıkça ve yazılı olarak tanımlanmış etik ilkelerin varlığını gerekli kılmaktadır. Elde edilen bulgular bu gereğin yerine getirildiğini *işaret* etmekten nispeten uzak olsa da 6701 sayılı Kanununun hem özel hukuk tüzel kişiliklerini hem de sosyal yardım hizmetlerini ayrımcılık yasağı kapsamında düzenleyen hükümlerinin eşitlik ilkesinin uygulamalara hâkim olmasında fark oluşturacağı düşünülmektedir.

3- Sosyal yardımlarda bulunan vakıflar katılımcılık prensibine sahip midir?

Katılımcılık prensibi sosyal yardım yapılan bireylerin vakfın karar alma süreçlerine ve organlarına katılımı; vakfın yoksullukla mücadele alanındaki karar alma süreçlerine katılımı, ağ-platform oluşturma ve mevcut ulusal/uluslararası ağlara katılım düzeyine ilişkin sorularla betimlenmeye çalışılmıştır. Ancak kuşkusuz katılımcılık yaklaşımında temel olan paydaşların sosyal yardımlara hangi roller çerçevesinde ve hangi düzeyde katılımda bulunabildikleri ile katılımlarıyla oluşturdukları etki düzeyidir.

Elde edilen bulgular, gereksinim sahipleri ile ilk kurulan bağlantıda insani temasın daha belirgin olmasına karşılık sosyal yardım ediminin ifasında bu temas alanının nispeten daraldığını göstermektedir. Vakıf çalışmalarına gereksinim sahibi insanlardan ziyade bağış veren insanların katkı ve katılımının önemsendiği ancak yine de gereksinim sahiplerinin sosyal yardım sürecinin temel özneleri olarak kabul edildiği söylenebilir. Vakıflar kamuoyu nezdinde bilinirliklerini ve görünürlüklerini önemli bulmakla birlikte organik ilişki ağlarını geliştirme eğilimi sergilememektedir. Dolayısıyla sosyal yardım sürecinde gereksinim sahiplerinin göz ardı edilmediği ancak bağışçı odaklı katılımcılık prensibine sahip olduğu ifade edilebilir.

4- Sosyal yardımlarda bulunan vakıflar hesap verebilirlik prensibine sahip midir?

Genel olarak hesap verebilirlik prensibi gerek vakfın gerek gereksinim sahiplerinin ve gerekse bağışçıların sosyal yardım sürecindeki hak ve yükümlülüklerinin açıkça ve yazılı olarak tanımlanmış bir alanda karşılık bulabilmesi açısından önemlidir.

Elde edilen bulgular vakıfların sosyal yardımlar temelinde hesap verebilirlik prensibi açısından kamuoyu ile iletişim kanallarını ağırlıklı olarak açık ve aktif tutan yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu prensibi mevzuat düzenlemelerinin gereği dışında algılama düzeyi nispeten zayıf olsa da sosyal yardım süreçlerini yazılı ve tanımlı bir alana taşıma noktasında önemli adımların atıldığı da görülmektedir. Bununla birlikte sosyal yardımların standartlar, süreçler, görevler ve sorumluluklar temelinde daha açık ve şeffaf bir yapıya kavuşması hak temelli yaklaşımın gelişimi ve sürdürülebilirliği açısından elzemdir. Bu ise ancak vakıfların yetkinlikleri geliştirilerek, gönüllü çabaları desteklenerek ve hak temelli yaklaşımları güçlendirilerek sağlanabilir. Yoksullukla mücadelede hak temelli yaklaşım sivil alanda deneyimlendikçe,

geliştirilen politika ve programların insan hakları açısından doğuracağı sonuçlar daha çok ele alınacak ve bu süreç insan haklarının yoksullukla mücadelenin her alanında gözetilmesini ve değerlendirilmesini beraberinde getirecektir.

Sonuç

Kuşkusuz her vakfın görece “kendi yoksulu” için yarattığı refahla tüm toplum genelinde sosyal adalet ve eşitliğin sağlanabilmesi olanaklı değildir. Bunu sağlamak temel olarak devletin varlık nedenidir ancak korumak da öyledir. Devletler, vakıflar eliyle yapılan sosyal yardımların insan onuruna uygun şekilde gerçekleşmesinden de, özellikle ekonomik eşitsizlikleri pekiştirici bir işlev görmemesinden de sorumludur. Sosyal yardımda bulunan vakıfların insan hakları ve eşitlik ilkelerini ne ölçüde gözettikleri nepotizmden uzak tarafsız bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

Araştırma kapsamında görüşülen örgütler kabaca iki grupta ele alınabilir: İlki yoksulluğa karşı bireysel tepkilerin örgütsel tepkiye dönüştürdükleri noktada ortaya çıkan vakıflar iken ikincisi kuruluş amacı ve çalışma alanı farklı olmakla birlikte sosyal yardımda da bulunan örgütlerdir. Temel kuruluş amaçları ve çalışma alanları sosyal yardım olmayan vakıflar için sosyal yardım bir anlamda vakfın topluma karşı sosyal sorumluluk anlayışı ile şekillenmekte ve sistematiklik arz etmemektedir. Dolayısıyla yoksulluğa karşı bireysel tepkileri de örgütleyen bir yapıyla değil, hâlihazırdaki personelle belirli dönemlerde aynı şekilde tekrarlanan bir rutin olarak sosyal yardımlarda bulunmaktadır. Daha fazla yoksula, daha katılımcı, daha eşit, daha hesap verebilir, daha güçlendirici ve kamu ile daha çok işbirliği içinde bir sosyal yardım edimi ortaya koymak gibi kaygılar taşımamaktadırlar. Eğitim hakkı hariç olmak üzere yoksul bireylerin haklarını koruyucu/geliştirici bir misyon üstlenmemektedirler. İlk grupta yer alan vakıfların ise, istisnaları olmakla birlikte, daha fazla yoksula, daha katılımcı, daha eşit, daha hesap verebilir, daha güçlendirici ve kamu ile daha çok işbirliği içinde sosyal yardımlarda bulunmak gibi bir kaygıları bulunmaktadır. Ancak bu kaygı hem belirgin hem geleneksel olarak “biz” ve “bizden olanlara” yoğunlaşmış görünmektedir.

Hak temelli yaklaşım ışığında vakıflar tarafından izlenen sosyal yardım süreçleri ele alındığında, iyileştirilmesi gereken bazı hususlar öne çıkmaktadır. Elde edilen her türlü bilginin ve aynı/nakdi kaynağın bütüncül ve şeffaf bir şekilde yönetilmesi, sosyal yardımların adilane şekilde dağıtılması, insanların sosyal yardım sürecine ve alınan kararlara dâhil edilmesi, sosyal yardım sürecinin etkin olarak denetlenmesi, vakıf içi ve dışı eşgüdümün sağlanması, düzenli sosyal yardımlara başlamadan önce alt yapının geliştirilmiş olması ve bir sosyal yardım envanteri oluşturulması gibi konularda vakıfların desteklenmesi gerekmektedir.

Yoksul insanların hakları, insan haklarıdır. Vakıflar ise insan onuruna duyulan saygının ve derin insan sevgisinin kadim geleneğimizde karşılık bulmuş en değerli yapı taşlarından birisidir. İnsanı ve toplumu, yoksulluğa kaşı verdiği onurlu yaşam mücadelesinde bir ve ayakta tutmak vakfetme kültürünün özünde karşılık bulmuş eşsiz bir tarihsel birikim; bir medeniyettir. Bu birikimi hak temelli yaklaşımla yaşatmanın ve geleceğe taşımanın yükü de kuşkusuz vakıfların rehberliğinde üstlenilecek toplumsal bir sorumluluktur. Sivil, politik, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları ile insan hakları bir bütündür, birbirlerine bağlıdır. Yoksul insanların yoksulluğu ne ölçüde yaşadığı kadar sosyal yardım ilişkisini nasıl kurduğu ve sürdürdüğü de insan onuruna duyulan saygının bir yansımasıdır.

Bu bağlamda, yoksullukla mücadele eden aktörlerin üstlendiği sorumluluğun ve toplumdaki yansımasının hak temelli yaklaşımdan kısmen bağışık bir alanda anonimleşerek belirsizleşmesi, sivil alanda sosyal yardım ilişkilerine hâkim olan anlayışın hukuki yükümlülüklerden ziyade vicdani kanaatler üzerine kuru-

lu olduğunu ortaya koymaktadır. Yoksul insanların, sahip oldukları hakları kullanmaktan yoksun yaşamlarında kalıcı bir iyileşme sağlamak adına yerine getirilmeyen yükümlülükler dizini ile birlikte bu mücadele, amacını ve anlamını yitirmektedir. Bu yitim, hayırseverlerin vicdanına terkedilen insanların yaşamı ile genişlerken, insanca yaşama hakkı, “kutsal” hak ve özgürlükler zincirinin gerçek yaşama eklenememiş halkalarını oluşturmaya devam etmektedir. Ancak elbette insanın onurlu yaşam mücadelesi sürdükçe yoksullukla hak temelli mücadelesi de sürecek ve bu mücadelede vakıfların eşitlikçi, birleştirici ve geleceği inşa edici gücü belirleyici olacaktır.

Kaynaklar

- Açıköz, Reşat (2013). *Yoksullukla Mücadele ve Üçüncü Sektör*. Argonot Yayınları, Ankara.
- Akgündüz, Ahmet (1988). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atatanır, Hicran (2016). *Türkiye’de Yoksulluk, Sosyal Yardım ve Sivil Toplum: Hak Temelli Yaklaşım Açısından Bir Değerlendirme*. Dorlion Yayınevi, Ankara.
- Benedek, Wolfgang (2014). *İnsan Hakları Sistemine Giriş*, İnsan Haklarını Anlamak içinde, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara.
- Boesen, Jakob Kirkemann and Tomas Martin (2007). *Applying a Right Based Approach: An Inspirational Guide for Civil Society*, The Danish Institute for Human Rights, Denmark.
- Çınar, Hüseyin ve Miyase Koyuncu Kaya (2015). *Vakıflar Kaynakçası*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları: 117, Ankara.
- D’hollander, David, Axel Marx and Jan Wouters (2014). *Integrating Human Rights In to Development Cooperation a Comparative Assessment Of Strategies and Practices Of Donors*, Paper No: 15, Leuvan Centre for Global Governance Studies.
- Koray, Meryem (2010). “Büyüyen Yoksulluk -Yoksunluk Sorunu ve Hak Tartışmalarının Sınırları: Sosyal Hakları Yeniden Düşünmek”. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, (42, Mart), 1-31.
- Nordgard, Jenny Ingelin (2006). *Poverty, Human Rights and Implementation of MDGs in Cambodia*. University of Oslo.
- Polanyi, Karl (2014). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Türkçesi: Ayşe Buğra, 12. Baskı, İletişim Yayınları.
- Tuna, Korkut (2013). *Kent Teorileri: Toplumu Açıklama Girişimi Olarak*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- United Nations (UN) (2004). *Human Rights and Poverty Reduction: A Conceptual Framework*. Office of the High Comisionare for Human Rights, HR/PUB/04/01, New York and Geneva.
- _____ (2006). *Principles and Guidelines for a Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies*. Office of the High Commissioner For Human Rights, HR/PUB/06/12.
- United Nations Development Programme (UNDP) (2003). *Poverty Reduction and Human Rights: A Practice Note*. UNDP.
- Victorian Equal Opportunity Human Rights Community (VEOHRC). *From Principle to Practice*, 2008, https://www.humanrightscommission.vic.gov.au/.../558_fcc33f7b3233bc75fd2f1de0187de941, Erişim: 23. 11. 2018
- Zetu, Haki (2010). *Economic, Social and Culturel (ESC) Rights in Practice*. Amnesty International Netherlands,.

Tarihçe-i Ayasofya*

Mevlüt Çam** - Beyhan Hacıömeroğlu***

Öz

Son yıllarda en fazla tartışılan konulardan birisi olan Ayasofya Camisi, belki de hakkında en fazla kitap ve yazı yazılan ibadethanelerdendir. Zira Türkiye’de muhtelif kütüphanelerde onlarca “Tarihçe-i Ayasofya” adıyla kitap ve risale bulunmaktadır. İstanbul’un fethinden önce kilise olarak hizmet vermiş olan yapı, fetihle birlikte camiye tahvil edilerek 479 yıl kesintisiz cami olarak hizmet vermiş bir vakıf eseridir. Bu çalışmada Mecmua-i Fünun’da Fardis ve Kostantinidi’ye ait iki makaleye yer vererek vakfiye üzerinden Ayasofya meselesi ile ilgili bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’un fethi, kilise, cami, vakıf.

History of the Hagia Sophia

Abstract

Being one of the most controversial issues of late years The Hagia Sophia Mosque might be counted among the places of worship about which had been written numerous books and articles. Since there are dozens of books and booklets at various libraries in Turkey called “History of the Hagia Sophia”. The building which had served as a church until the conquest of İstanbul and was converted to a mosque after the conquest is a waqf monument that had been uninterruptedly used as a mosque for 479 years. In this article, we tried to examine the issue of the Hagia Sophia through the waqfiye and the articles of Fardis and Kostantinidi published in a magazine called Mecmua-i Fünun.

Keywords: The Hagia Sophia, Mehmed the Conqueror, the conquest of İstanbul, church, mosque, waqf.

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.759710>

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** VGM Kültür ve Tescil Daire Başkanı; m.cam@vgm.gov.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5433-8187>

*** VGM Vakıf Uzmanı; beyhanhaciomer@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3052-5372>

Giriş

Bu yazıda Osmanlı Devleti Bâb-ı Âlî Tercüme Odası hulefasından Fardis'in *Mecmua-i Fünun*'da yayınlanan "Ayasofya" başlıklı yazısı ile yine aynı mecmuada yayınlanan Kostantinidi'ye ait "Tarih-i Ayasofya" adlı makalelerinin transkripsiyonunu verdikten sonra, Fatih Sultan Mehmed Han'ın "Ayasofya Vakfiyesi" üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

"Ayasofya" makalesinin yazarı Fardis'in, Rum asıllı olup Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda katip ve halife olarak görev yaptığı, bu görevinden önce Berlin Sefareti'nde görev aldığı bilinmektedir (Kılıç, 2009: 229). Fardis'in Osmanlı öncesi İstanbul ve Fars tarihine dair yazıları dizi halinde *Mecmua-i Fünun*'da; Fars tarihi hakkındaki makaleleri *Tarih-i Müluk-ı Fars-ı Kadim* adıyla kitaplaştırılarak Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye tarafından basılmıştır (Kılıç, 2009: 316). Fardis ayrıca Konstantin Fotiyades ile birlikte *Hazine-i Lügat-ı Rumiye ve Osmaniye* adını taşıyan Rumca-Osmanlıca bir sözlük neşretmiştir (Kılıç, 2009: 314).

"Tarih-i Ayasofya" makalesinin yazarı olan Konstandini ise Tercüme Odası kâtiplerinden Fardis ile aynı odada görev yapmış olan Konstandini Aleksandros'tur. Konstandini'nin Eski Yunan ve Ayasofya tarihi hakkında iki telif eseri bulunmaktadır. *Tarih-i Yunan-ı Kadim* adını taşıyan kitabı Antik çağ Yunan medeniyetinin Dünya tarihine yaptığı katkılardan bahseden ilk monografik çalışmadır (Kılıç, 2009: 316). Her iki makalede Ayasofya'nın yapılışı, hangi hükümdarlar dönemlerinde ne şekil üzere yapıldığı, inşa eden mimarlar ve inşaat masrafları gibi bilgiler yer almaktadır. Makalelerde Ayasofya'nın yapılışı farklı şekillerde anlatılmakta; bazı isimler her iki makalede aynı şekilde yer alırken, bazı isimler ise tamamen farklı olarak zikredilmektedir.

Tabii ki burada makale yazarlarının kullandıkları kaynaklar bu anlamda büyük önem arz etmektedir. Her iki yazar da alıntı yaptıkları kaynakları ve yazarlarını belirtmekte olup buradan da yazarların farklı kaynakları kullandıklarını anlamaktayız.

Fardis ve Kostantinidi makalelerinde İstanbul'un fethi ve akabinde Fatih Sultan Mehmet tarafından Ayasofya'nın camiye çevrilmesine ve fetihden sonra tarihi süreçte Ayasofya Camii'ne ilave edilen eklemeler ile Osmanlı sultanları tarafından yapılan bakım onarımlara da yer vermektedir.

Özellikle Kostantinidi'nin makalesinde Fatih Sultan Mehmed'in fetihden sonra sancağını Ayasofya'nın ortasına mihrap kısmına diktiği, kubbe kısmına nişan olmak üzere bir ok attığı ve ilk ezanı kendisinin okuduğu gibi önemli bilgiler de yer almakta olup, söz konusu makalelerin transkripsiyonları aşağıda yer almaktadır.

1. Fardis'in "Ayasofya" Başlıklı Makalesi

Ma'lûm olduğu üzere şehir-i İstanbul yedi yüksek tepe üzerine binâ olunmuş olduğundan Ayasofya Câmi-i şerîfi bunlardan cânib-i şimâl-i şarkîde vâki' tepenin cihet-i garbiyyesinde Ahırkapı'ya yedi yüz ve Yalıköşkü sâhiline bin hatve bu'd mesâfede vâki'dir. Zamân-ı kadîmde mevki-i mezkûrda bir büthâne olup sonra harâbesi üzerine mîlâdın 327 senesinde Kayser Kostantin ekber haç şeklinde ahşâb bir kilise binâsına mübâşeret ve hikmet-i Rabbâniyye ma'nâsına (Seo Sofyas) tesmiye eylemiştir. Ancak hitâma resîde olmaksızın kayser-i müşârûn-ileyh vefât eylediğinden otuz üç sene sonra oğlu Kostanis bir mikdâr tevsi'yle berâber itmâm eylemiştir. Fakat ism-i mezkûrdan Rabb ma'nâsına olan Seo lafzı mürûr-ı zamân ile hazf olunub yalnız sofya ve sonra mübârek ma'nâsına mutazammın Aya kelîmesi ilâvesiyle Ayasofya ya'nî hikmet-i mübâreke tesmiye kılınmış ve ilâ-yevminâ hâzâ bu isim ile ma'rûf bulunmuştur. Binâ-yı mezkûr kırk dört sene sonra muhterik olduğundan Arkadyus nâm kayser târîh-i mîlâdın dört yüz on beşinde yine ahşâbdan olarak müceddeden binâ idüb bu dahî yüz on yedi sene pâydâr oldukdan

sonra beş yüz otuz iki târîhinde Justinyanus nâm kayser zamânında Dersa'âdetde serzede-i zuhûr olan ihtilâlde tu'me-i nâr olmuşdur. Vak'a-i mezkûrede Kayser Justinyanus erbâb-ı fesâda gâlib gelerek emn ü âsâyışın takarrürünü müte'âkib ma'bed-i mezkûrun zînet ve cesâmetce emsâli görülmemiş bir sûretde ve hey'et-i kadîmesi olan haç şeklinde kârgîr olarak inşâsını tasâmim ve memâlikinin her tarafından en meşhûr mi'mâr ve nakkâşları Dersa'âdete celb itdiği misillü Roma ve Atina ve Mısır ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid ve Ayasluğ ve Eski İstanbul ve sâir yerlerde vâkî' me'âbid ve ebniye-i kadîme ve meşhûre harâbe-lerinden somakî ve yeşim ve virkânî ve diğêr türlü makbûl ve nâdîde sûtûn ve ahcâr cem' ü tedârikiyle Dersa'âdete nakl itdirmişdir. Ma'bed-i mezkûrun baş mi'mârlığını Sultanhisar ahâlîsinden olub ulûm-ı ri'yâziye ve sâirede yed-i tûlâsı bulunan Antemiyos'a havâle idüb ma'îyyetine dahî yüz mi'mâr ve her bir mi'mâra yüz amele ki cem'an on bin kişi ta'yîn eyledi. Bunlar yekdiğere mûcib-i gayret ve rekâbet olmak üzere ikiye münkasim olarak mîlâdın beş yüz otuz üç senesi şehri Şubatın yirmi üçüncü günü esâsının vaz'ına mübâşeret olunmuş ve kable'l-itmâm mûmâ-ileyh baş mi'mâr vefât eylediğinden yerine amizâdesi Paleçelü İsidoros ta'yîn kılınmışdır. Binâsı mîlâdın beş yüz otuz sekiz senesi Kânûn-ı Evvelinin yirmi dördünde ya'nî beş sene on ay zarfında ve diğêr rivâyete göre enkâzının Dersa'âdete nakli yedi sene altı ay ve binâsı sekiz sene altı ay mümtedd olub bu takdîrde on altı senede hitâm-pezîr olmuşdur. Mi'mâr-ı mûmâ-ileyh ibrâz-ı mahâret için kubbesini pek yassı yapmış olduğundan yirmi sene sonra vukû' bulan bir hareket-i arzdan nâşî münhedim olmuş ve yine mi'mâr-ı mûmâ-ileyh evvelkinden yirmi kadem mürtefi' olmak üzere şimdiki kubbeyi inşâ idüb buna takviyet virmek üzere hâricen şimâl ve cenûb tarafında birer kemer ve zemînden kubbeye kadar ikişer pâ-y-bend ve diğêr bazı ebniye ilâve eylemişdir. İşbu ilâvât hâricen revnak ve letâfetine îrâs-ı halel itmîş ise de dâhilen gerek sanat ve cesâmet ve gerek ihtîşâm ve zînetce olan muhassenâtı hakikat-ı hayra sâz-ı uyûn-ı âlemdir.

Büyük kapudan girildikde mihrâba kadar gidilüb vasatında durulduğu hâlde nazar cevânib-i erba'asını ihâta ideceğinden şu cihetle dahî her türlü medh ü sitâyîşe elyak ve ahrâ ve rûy-ı arzda bulunan bu makûle ebniyenin kâffesine tefavvuk ve rûchâniyeti rû-nümâdır.

Binâsına sarf olunan mebâliğ takrîben bir milyon liraya bâliğ olub bânîsi bulunan kayser-i müşârun-ileyh derûnuna vaz' eylediği tezyînât fevka mâ-yetasavver olub yalnız üç bin müzehheb sîm kandîl ta'lîk kılını ve âyîn-i İsevî üzere mihrâb pîşgâhında mevzû' büyük süfre altun ve gümüş ve inci ve elmas ve yâkût ve zümrüd ve sâir her nev' zî-kıymet ahcârdan ibâret bir halîttadan ma'mûl olarak yetmiş iki elvân-ı muhtelifeyi şâmil idi ve zerr-i hâlîsden masnû' yek-pâre dört sûtûn üzerine mevzû' olub bunun üzerinde dahî dört kıt'a müzehheb sîm sûtûn üzerinde vâkî' sîm kubbenin üstünde otuz sekiz kıyye vezninde alma ta'bîr bir kıt'a altun kürre ve bunun üzerinde dahî yirmi üç kıyye vezninde kezâlik altundan ma'mûl ve envâ' cevâhir ile müzeyyen bir haç vaz' olunmuşidi ve sahnın cânib-i şarkisinde gâyet musanna' ve zî-kıymet ma'âdin ve ahcâr ile müzeyyen ve murassa' bir minber inşâ kılınmışidi. Ba'zı müverrihînin tahrîrine göre işbu minber ile mihrâb pîşgâhında bulunan mezkûr süfre bâlâda zıkr olunduğu üzere kubbenin hîn-i inhidâmında şikest ve telef olub fakat diğêr rivâyete nazaran Latinler şehri Kostantiniyyeyi zabt itdiklerinde mezkûr süfreyi sâir birçok tezyînât ile berâber ahz ü selb ve memleketlerine irsâl itmek üzere bir sefîneye tahmîl itmîşler ve işbu sefîne Marmara Denizinin ortasında gark olmuşdur.

Justinianus Ayasofya'nın küşâd-ı resmîsinde bin re's sığır ve bin koyun ve altı yüz geyik ve bin domuz ve on bin horus ve tavuk zebh ile fukarâya pekçok hınta tevzî' eylemişdir ve kendisi azîm alay ile derûnuna duhûl ve minbere urûc ile böyle bir ma'bed binâsına muvaffak olduğundan dolayı beyân-ı teşekkür ma'razında bir nutuk îrâd idüb bu sırada arz-ı tefâhür ve mübâhât ile "Ey Süleyman ben sana tefevvuk eyledim" demişdir.

Sandys nâm seyyâh demiştir ki “Bu binâ-yı meşhûrun ber-vech-i tedkîk ta’rîf ve tavsîfi mûcib-i tatvîl olub buna tasaddî itsem dahî ifâdâtım meşhûdâtıma nisbetle pür-naks ü kusûr olur” binâen-aleyh hakk-ı tavsîfi iddî’asında olduğum hâlde ol bâbda bir ilm-i icmâlî i’tâsına ibtidâr iderim. Şöyle ki Ayasofya Avrupa ve Rusya’da en meşhûr kiliseler ve husûsan Venedik’de kâin Sen Mark ma’bedinin Dersa’âdetde birçok cevâmî’in binâsında az çok nümûne ittihâz kılınmıştır. Câmî-i mezkûrun şekli murabba’ ve haçvârî olub tûlü iki yüz altmış dokuz ve arzı iki yüz kırk üç ve zemînden kubbesinin bâlâsına kadar irtifâ’ı yüz seksen sekiz kadem-i hendesîdir. Cesâmetce fi-zamâninâ dünyâda mevcûd diğer büyük ibâdethânelere nisbetle dördüncü derecedir ve tahmînen yirmi beş bin nüfûs istî’âb ider.

İkisi şimâl ve ikisi cenûb tarafında sahnın dört köşesinde birer cesîm destek ve bunların üzerinde dört mürtefi’ kemer inşâ olunmuştur ki biri şark ve biri garb biri şimâl ve biri cenûb taraflarına ya’nî bunların her biri cihât-ı erba’a-i asliyeden birine mukâbilidir ve binânın gâyet musanna’ olan kubbesi işbu dört kemer üzerine binâ kılınmıştır.

Gerek kubbe ve gerek kemerlerin binâsında isti’mâl olunan tuğlalar Rodos cezîresinde gâyet hafîf bir nev’ toprakdan i’mâl olunmuş olub altısı bir âdî tuğla ağırlığındadır ve her bir tuğlanın üzerine Yunanîce “Cenâb-ı Hakk bu binânın dâhilindedir ve hiçbir vakit mütezelzil ve harâb olmayacaktır” kelimâtı tab’ olunmuştur. Hîn-i inşâsında her on iki tuğla arasına pîşvâyân-ı dînin (Relik) ta’bîr olunur teberrükâtından birer parça vaz’ ile du’â olunur idi.

Kubbe-i mezkûrenin kutru yüz sekiz ve irtifâ’ı otuz sekiz kademdir. Binâen-aleyh Londrada kâin Sen Pol Kilisesi kubbesinden beş kadem mürtefi’ ve Romada vâkî’ Sen Petro Kilisesi kubbesinden yirmi sekiz kadem alçaktır. Bunun aşağı tarafı kalın olub yukarıya bî’t-tedric incedir ve kırk dört penceresi olub dâhilen her ikisinin arasında rasânet için bir kadem sihanında birer kâime vardır ve bunların yukarı tarafları incelerek yekdiğere takarrub idüb kubbenin tepesinde birleşürler. Dâhilen kubbenin dört köşesinde mozaik ta’bîr olunur hurda cam parçalarından mürekkeb dört melek resmi vardır ki bunlar Cebrâil ve Mikâil ve Azrâil ve İsrâfilin sûret-i mefhûmeleridir. Kezâlik kemerler ile bütûn kubbenin sathı işbu mozaik ile tezyîn olunmuştur.

Sâlifü’z-zikr destekler demir ve kurşun vaz’ ve isâğasıyla ve alâ rivâyetin şehrin ebniye-i sâiresinde müsta’mel bir nev’ harc ile yekdiğere tahkîm olunmuş cesîm taşlardan ibâretidir. Harc-ı mezkûr kaynadılmış arpa suyu ile kireç ve esdâf-ı sağîre-i bahriyeden ve karaağacın sahk olunmuş kabuğundan mürekkeb olduğu mervîdir.

İşbu destek ve temellerden mâ-adâ binânın her tarafı tuğladan inşâ ve kubbede mevzû’ olduğu misillü binânın sâir mahallerine ve sûtûnların zîr ve bâlâsına birer parça relik sokuşdurulmuşdur. Zikr olunan dört büyük destekden başka ikisi şark ve ikisi garb tarafında diğer dört küçük destek dahî vardır. Şark ve garb taraftakilerin yekdiğeriyle büyük destekler üzerinde birer kemer ve bunlara müstenid birer nîm kubbe ve yanlarında münhaniyyü’ş-şekl birer nîm dâire olub bu vechle şark ve garb taraflarında üçer nîm dâire ve nîm kubbe teşekkül itmiştir. Ancak şark tarafında vasatda vâkî’ nîm dâire ya’nî mihrâb mahalli ziyâdece muka’ardır ve bunun üçü aşağıda ve üçü yukarıda altı büyük penceresi vardır ve mukâbilinde garb tarafında vasatda vâkî’ nîm dâire muka’ar olmayub ancak zâviye-i kâimeye müntehî ve üzeri yalnız kemerli olub nîm kubbesi olmadığı hâlde hasır evesine çıkar vasatda bir büyük ve iki tarafında birer küçük ki cem’an üç kapısı vardır ve her bir üç nîm kubbe üzerinde garb ve şark tarafında olan büyük kubbe kemerlerine kadar mürtefi’ ve bunlara müstenid birer nîm kubbe dahî vardır.

İşte bu vechle ortada temel ve sûtûn görünmediği hâlde nîm dâire ve kubbeler sahn-ı câmi'î hayli tevsî' ile mûcib-i hayret olacak bir sûrete vaz' ider ki şu hâl hiç bir ma'bedde yoktur. Her bir küçük destek arkasında ya'nî bunlar ile duvar beyninde birer dar geçit vardır. Zikr olunan altı pencereden mâ-adâ her bir nîm kubbenin bâlâsında beş pencere vardır ve mezkûr nîm kubbeler dâhilen büyük kubbe misillü mozaik ile müzeyyendir. Büyük ve küçük desteklerin arasında ya'nî mihrâb nîm dâiresiyle mukâbilinde vâki' üç kapının yanlarında vâki' mârru'z-zikr dört nîm dâirenin aşağı katında her birisinde ikişerden cem'an sekiz kızıl somakî direk vardır bunların irtifâ'ları otuzar ve kutrları üçer buçuk kademdir. Kâ'ideleri çâr-köşe beyâz mermerden ve sâir sûtûnların kâ'idelerinden büyüktür ve başları kezâlik beyâz mermerden olarak gâyet musanna'dır. Bunların ve bî'l-husûs garb tarafındakilerin ekserîsi mürûr-ı zamân ile ba'zı yerinden çatlamış olduğundan demir ve tunc çenberler takılmıştır. İşbu sûtûnlar fi'l-asl Beriyyetü'ş-Şamda kâin Baalbek şehrinde Şemse mahsûs meşhûr ibâdethânedede merkûz olub bunlar Orelyanus nâm kayser tarafından Romaya irsâl ve orada yine Şemse mahsûs bir ma'bed binâsında isti'mâl kılınmıştı. Ba'dehu ma'bed-i mezkûr harâb oldukda işbu sûtûnlar asilzâdegândan birinin zevcesine bî'l-verâse intikâl itdiğinden merkûme dahî Ayasofya'nın hîn-i binâsında Justinyanus'a ihdâ eylemiştir.

Sahnin cânib-i yemîn ü yesârında ve büyük destekler arasında sekiz yeşil sûtûn vardır ki bunlar Ayasluğ'dan celb olunmuştur. İrtifâ'ları kırk iki ve kutrları dört buçuk kademdir. Kâ'idelerinin aşağı tarafı mermer ve yukarıları pirindir ve başları beyaz mermerden nefis işlenmiştir. İşbu sûtûnların ve sahnin köşelerinde vâki' dört nîm dâirede mevcûd sekiz kızıl Somakî direğin üzerinde altışardan otuz altı yeşil a'lâ sûtûn olub irtifâ'ları yirmi dört ve muhîtleri yedi kadem sekiz parmakdır ve bunlardan kalınca olarak garb tarafında büyük kapı üzerinde yan yana muttasıl ikişerden dört ve bunların iki yanlarında bir adam boyundan yüksek olub fener vaz'ına mahsûs diğer dört ki cem'an kırk dört yeşil sûtûn vardır. Bunların kâffesi tabaka-i sâniyenin sahn tarafında vâki' olub fener vaz'ına mahsûs olan mezkûr dört direkden mâ-adâsının ba'zıları büyük kubbeyi ve ba'zıları dahî dört nîm kubbeyi hâmidirler.

Tabaka-i sâniyede mihrâb nîm dâiresine kadar mümtedd bir ve bu tabakanın bâlâsıyla kubbeyi dâir ammâ dar ihâta itmiş iki ki cem'an üç sıra dehlîz vardır. Câmi'in zemîni altında on yedi kadem umkunda gâyet cesîm bir sahrîc olub bunun ağzı garb tarafında vâki' iki destek arasındadır. Câmi'in zemîni ser-â-pâ büyük kıt'ada mermerler ile döşenmiş ve bunların üzerinde nefis ve girân-bahâ Anadolu kalîçeleri ferş olunmuştur. Sahnin cânib-i garbîsi yemîn ü yesârında kâin iki nîm dâire dâhilinde yekpâre birer büyük mermer küp vardır. Bunlar mecrâ-yı mahsûs ile hâricden gelen su ile dolub cemâ'at musluklarından tecdîd-i vuzû ve def'-i atş iderler. İşbu küpleri Sultân Murad-ı Sâlis hazretleri Marmara Cezîresinde i'mâl itdirmişdir. Sâlifü'z-zikr dört destek pîşgâhında üç arşın irtifâ'ında müte'addid direkler üzerine müstenid dört mahfil ve şimâl tarafında dört sûtûn üzerinde bir kürsî olub bunlar kâffeten mermerdir ve mahfel-i şâhâne mukâbilinde vâki' minber dahî kezâlik beyâz mermerden olarak gâyet musanna' ve müzehhebdir. Garb tarafındaki orta kapının kanat ve pervâzları pirinc kaplıdır ve bunun iki cânibinde bulunan diğer iki kapının kanatları kezâlik pirinc kaplı olub pervâzları yeşil taşdandır.

Her bir destekden şimâl ve cenûb duvarlarına birer kemer temdîd olunmuş olmağla câmi'in cihet-i şimâliye ve cenûbiyesinde üçerden cem'an altı cenâh teşekkül itmiştir. Bunların dördü câmi'in dört köşesinde olan dört nîm dâirenin verâsında ve ikisi dahî yekdiğeri mukâbilinde olarak cânib-i şimâl ve cenûbda vâki'dir.

İşte sahn-ı câmi' ile cânib-i şimâl ve cenûbda vâki' mezkûr iki cenâh bir şekl-i çelîpâyı teşkil eylediğinden bâlâda zikr olunduğu vechle binânın haçvârî olması bundan ibârettdir. Köşelerde vâki' olub murabba'u'ş-şekl bulunan mezkûr altı cenâhda üçü tahtânî ve üçü fevkânî olarak altışardan cem'an yirmi dört

pencere vardır. Bunlardan şimâl-i şarkî tarafında olan aşağı sıranın orta penceresi diğerlerine nisbetle bir mikdâr büyük olup soğuk pencere ismiyle ma'rûfdur. İşbu köşe cenâhlarının zâviyelerinde birerden on altı sütûn vardır. Bunların irtifâ'ları otuz altı ve kutrları üç kadem üç rub' olup ortada bulunan sekizi üstüvânî ve şark ve garb duvarları tarafında vâkî' diğer sekiz kıt'ası çâr-köşedir. Bunlardan şimâl-i garbî köşesinde olan direk kâ'idesinden bir arşın yukarıya kadar pirinc kaplıdır. Buna derler direk tesmiye olunub teberrükan ziyâret olunur. Garb tarafında vâkî' iki cenâhın hasır evesi tarafına üçer kapusu olup bunların pervazları beyaz mermer ve kanatları pirinc kaplıdır.

Şark tarafında olan diğer iki cenâhdan şimâl tarafındaki caddeye hurûc ider hünkâr kapısı ve bu kapının dâhilinde şimâl duvarından mihrâb nîm dâiresine kadar mümtedd üçü yeşim ve beşi palantır taşından sekiz kıt'a neffis sütûn üzerine inşâ olunmuş bir mahfel-i şâhâne vardır. Bunun cihet-i cenûbiyesinde vâkî' diğer cenâhın biri cenûb ve diğeri şark tarafında iki kapısı olup şark tarafındakinin hâricinde ikisi kızıl Somakî ve dördü beyâz mermerden altı kıt'a sütûn vardır. İşbu kapının zemîni biraz alçakda vâkî' olduğundan nerdübân ile nüzûl olunur.

Mezkûr köşe cenâhlarının arasında bulunan iki cenâh müstatîldir. Ve her birisinde dörderden cem'an sekiz kıt'a üstüvânî direk vardır. İşbu direklerin irtifâ'ları diğerleri gibi otuz altı ve kutrları üç kadem üç rub'dur. Bunlar cenâheyn-i mezkûreynin iki sıra üzere ortasında vâkî'dir ve cenâheynden her birinin iki sırada on ikiden cem'an yirmi dört penceresi vardır. Şimâl tarafında Vükelâ Kapısı ismiyle ma'rûf bir kapı olup bunun mukâbilinde ya'nî cenûb tarafında dahî evâilde bir kapı olduğu kütüb-i tevârihde menkûldür. Sahnın iki yan tarafında vâkî' kemerler mozaik ile müzeyyen olduğu misillü câmi'in dâhilen cevânib-i erba'ası ve destekler gâyet musanna' olarak rengârenk ahcâr-ı neffise ile kaplanmışdır. Hasır evesinin iki ucunda ya'nî cânib-i şimâlî ve cenûbîsinde birer küçük kapı olup bunların dâhillerinde beş kadem arzında at ile su'ûd olunabilecek derecede müstevî ve sekiz kere dolaşır birer nerdübân olup bunlarla tabaka-i sâniyeye çıkılır. Evâilde tabaka-i mezkûreye çıkılmak üzere sâir taraflardan dahî nerdübân olduğu mervî ise de gâlibâ ba'dehu bunlar adem-i lüzûmuna veyâhûd binânın tahkîmi maksadına mebnî sedd olunmuşdur. El-yevm zikr olunan iki nerdübândan başka hünkâr kapısı tarafından dahî diğer bir nerdübân vardır.

Tabaka-i sâniyenin zemînden irtifâ'ı doksan yedi ve bundan kemerlerin bâlâsına kadar kırk beş kadem üç rub'dur. Cihet-i garbiyesi âtî'l-beyân birinci hasır evesinin üstü olup vüs'atleri müsâvidir ve cihet-i şimâliye ve cenûbiyesi sâlifü'z-zikr cenâhların üstü olup arzları altmışar kademdir ve tabaka-i sâniyenin etrâfında sahna nâzır kırk ve iki yanlarında yirmi dört direk olup tabaka-i ûlâda dahî kırk direk olduğundan câmi'de mevcûd direklerin mecmû'u yüz dört kıt'aya bâliğ olur. Tabaka-i sâniyenin cânib-i cenûbîsinde destek ile duvar arasında olup yirmi kadem arzında bulunan geçit mahallinde cennet ve cehennem kapısı nâmiyle ma'rûf bir mermer perde olup bu vechle taraf-ı cenûbîsi ikiye münkasim olur. Şimâl ve cenûb taraflarında yirmi dörderden kırk sekiz ve cânib-i şarkîde on iki ve cânib-i garbîde elli dört ki cem'an yüz on dört pencere vardır. Zemîni on üç kadem tûlunda beyâz mermerlerle tefrîş olunmuşdur.

Mukaddemleri bu tabakanın üzerinde şimâlen ve cenûben büyük kemerlerden sahna nâzır olarak mahfel-i nisâ tabaka-i sâniyesi ismiyle bir tabaka dahî olup ancak sonra bunun adem-i lüzûmuna ve binânın tahkîmi maksadına mebnî ref' olunmuşdur. Kemerlerin esâsından bâlâsına kadar yirmi kadem irtifâ'ında bir mikdâr içeri tarafına olarak kubbenin ikinci def'a inşâsında birer duvar inşâ olunmuş olduğundan sahnın bâlâsı beyzîyyü'ş-şekl olmuşdur. Mezkûr iki duvarda tahtânî yedişer ve fevkânî beşerden cem'an yirmi dört pencere vardır. Tafsilât-ı sâlifeden dahî anlaşılacağı vechle el-yevm Ayasofya'nın her tarafında mevcûd pencerelerin adedi cem'an iki yüz kırk yediye bâliğ olur. Fakat bunlardan ba'zıları binânın resâ-

neti için hâricinde inşâ olunan pâybendler münâsebetiyle kapanmıştır. Ma'mâfih câmi'in revnak ve letâfetine halel gelmeyüb şimdi dahî gâyet müferrah ve ziyâdâdır.

Aşağı katının cihet-i garbiyesinde biri birine muttasıl iki hasır evesi olup biri sahn-ı câmi'e mülâsıktır ve tûlü altmış ve arzı on metredir. Kemerli mozaik ve duvarları rengârenk ahcâr-ı nefise ile müzeyyendir. Taraf-ı şimâlîsinde dâhilî ve hâricî iki kapısı olup hâric tarafında vâki' kapının zemîni mürtefi' olduğundan bundan dâhilî kapıya on bir kademeli bir merdiven ile nüzûl olunur ve taraf-ı cenûbîsinde kezâlik çifte kapısı olup bunlardan mürûr ile avluya hurûc olunur. Cânib-i cenûbîsinde vâki' bâb-ı hâricî her nasılsa biraz yere yatmış olduğundan Yerebatan Kapısı ismiyle ma'rûfdur. Mezkûr kapı kapanılamayub dâimâ açık durur. İşbu hasır evesi taraf-ı cenûb-ı garbîsinde beyâz mermer sütûnlar üzerinde kezâlik mermerden inşâ olunmuş güzel bir mahfel vardır.

İkinci hasır evesi birincinin cânib-i garbîsinde vâki' olup beş kapı ile yekdiğerine mülâsıktır. İşbu kapıların ortadaki diğelerine nisbetle bir mikdâr büyük olup irtifâ'ı on sekiz kademdir ve mahall-i mezkûr arzen altı ve tûlen kırk metre vüs'atindedir ve birinci hasır evesi gibi mozaik ve ahcâr-ı nefise ile müzeyyen değildir. Bunun garb tarafında üç kapısı olup ortadaki medrese avlusuna ve şimâldeki sokağa ve cenûbdaki câmi'avlusuna çıkarlar.

El-yevm câmi'in mevcûd olan kapıları cem'an yirmi üçe bâliğ olup bunlardan on yedisi garb tarafında ve ikisi şark ve ikisi cenûb ve ikisi şimâl tarafındadır. Mukaddemâ şark ve cenûb taraflarında ikişer ve şimâl tarafında bir kapı daha olup muahharan ba'zı esbâba mebnî sedd olunmuştur. İkinci hasır evesi hâricinde ve orta kapısının taraf-ı cenûbîsinde sâlifü'z-zikr sahrıcın bir sırada on bir musluğu olup buna on yedi kademeli vâsi' bir merdiven ile nüzûl olunur.

Evâilde medrese avlusu ortasında tas ve kadeh ma'nâsına olan feyyal ismiyle ma'rûf ve yeşim taşdan masnû' gâyet mükellef bir havuzu olup etrâfında ahcâr[d]an ma'mûl arslanların ağızlarından cereyân iden sular ile dolar idi ve havuz-ı mezkûrun etrâfında lisân-ı Yunanî üzere zîrde mastûr ibâre-i maktûbe

nakş olunmuş idi. bunun ma'nâsı "yalnız vechi gasl itme kabâyihî dahî gasl it" dimerdir. Ba'zı müverrihlerin kavline göre ibâdethâne-i mezkûra giren cemâ'at havuz-ı mezkûrda ellerini ve yüzlerini gasl itdikleri ve havuz-ı mezkûrun garb ve şimâl ve cenûb taraflarında üstü kemerli birer sıra sütûn mevcûd olduğu dahî mastûr-ı kütüb-i tevârihdir.

Ayasofya'nın her köşesinde birer şerefeli dört minâresi vardır. Bunlardan Hünkâr Caddesi tarafında ya'nî cenûb-ı şarkîsinde bulunanı Ebu'l-feth Sultân Mehmed Hân Hazretleri tarz-ı kadîm üzere tuğladan inşâ itmiş ve diğeri Bâb-ı Hümayûn tarafında ya'nî cânib-i şimâl-i şarkîde olup Sultan Selim-i Sâni Hazretleri seksen sekiz târihinde beyâz taşdan binâ eylemiştir ve taraf-ı garbîsinde ikinci hasır evesi iki tarafında vâki' diğeri ikisi dahî Fatih-i Şirvan Sultân Murad-ı Sâlis Hazretlerinin eser-i himmeti olarak hicretin dokuz yüz doksan senesinde ser-nümâ-yı meydân-ı zuhûr olmuştur.

Câmi-i mezkûrun binâsından bu âna gelinceye kadar ya'nî bin üç yüz yirmi yedi sene zarfında pek çok kere ta'mîr ve termîm olunmuş olup başlıcaları ber-vech-i âtî zikr ve ta'dâd olunur. Şöyle ki evvelâ târih-i milâdın 867 senesinde vukû' bulan hareket-i arzda pek çok yerleri çatlamış olması üzerine ta'mîr olunmuştur. Sâniyen 975 senesi Teşrin-i Sâni'nin yirmi beşinde cânib-i garbîsindeki kemer çatlayıp buna müstenid olan nîm kubbe münhedim olmuş olmağla ta'mîrine mübâderet olunub altı senede hitâm-pezir olmuşdur. Sâlisen 1317 târihinde cânib-i şimâl-i şarkîsi oturduğundan şark tarafında dört pâybend inşâsıyla ba'zı mertebe tahkîm olunmuş ise de yirmi sekiz sene sonra mezkûr kemer ile buna müstenid

olan nîm kubbe münhedim olduğundan ta'mîrine müsâra'at olunub çend sene zarfında itmâm olunmuşdur. Râbi'an 1574 târihinde Sultân Selim Sâni Hazretleri çok yerlerinin ta'mîr ve tezyîni ile berâber bâlâda beyân olduğu üzere garb tarafında vâki' iki minâre ile medreseyi ve diğer ebniye-i hayriyyeyi inşâ itdirdiği esnâda şark tarafındaki nîm kubbe bir zelzeleden nâşi münhedim olub bunu müte'âkib müşârun-ileyh hazretleri irtihâl-i dâr-ı bekâ eylediğinden Sultân Murad Sâlis Hazretleri kubbe-i mezkûreyi müüceddeden inşâ ve câmi'-i şerîfin sâir noksanlarını ikmâl eylemiştir. Hâmisen bundan on altı sene mukaddem tabaka-i sâniyesi sûtûnlarından on ikisi bir tarafa temâyül idüb binâ müşrif-i harâb olmak derecesine resîde olduğundan cennet-mekân Sultân Abdülhamid Hân Hazretleri zamânında fenn-i mi'mârîde yed-i tûlâsı olan Fosati ma'rifetiyle kırk bin kese akçe kadar para sarfıyla iki sene zarfında ta'mîrât-ı mukteziyesi icrâ kılınmıştır.

El-yevm Avrupa Kit'asında Mevcûd En Büyük Ma'âbidin Cesâmetlerini Mübeyyin Cedveldir			
Mevki'	Tûl/Kadem	Arz/Kadem	İrtifâ'
Romada Sen Petro Kilisesi	648	500	434
Floransada bir kilise	575	415	000
Londrada Sen Pol Kilisesi	446	250	404
Ayasofya	269	243	188

Fardis Ez-Hulefâ-yı Oda-i Tercüme-i Bâb-ı Âlî

2. Kostantinidî'nin "Târîh-i Ayasofya" Makalesi

İstanbulda gerek cesâmet ve gerek fenn-i mi'mârî ve san'atca şâyân-ı dikkat birçok ebniye ve âsâr-ı atîka mevcûd olub bunların her biri erbâbı indinde bir gencîne-i âlem-bahâdır. Âsâr-ı mezkûrenin a'zamı olan Ayasofya Câmi'-i şerîfinin târihi cümleye ve bi'l-husûs Dersa'âdet ahâlîsine nisbetle sezâvâr-ı itilâ' olduğundan ol bâbda kütüb-i mu'tebereden istinbât idebildiğim ma'lûmâtın arz ve beyânına mücâseret kılındı.

Kayâsıra-i Rûmdan (Kostantinus) İstanbulu pâyitaht ittihaz itdikde şehr-i mezkûrun mehâsin-i tabî'iyyesini meâsir-i san'îyyesi ile tezyîn itmek arzûsuyla pekçok ebniye ve imârât-ı nefise te'sîs ve inşâ itdirdiği sırada taht-ı hükümdârîye cülûsundan yirmi sene sonra ya'nî milâdın üç yüz yirmi yedi senesinde murabba'uş-şekl ve sakfı ahşâb olmak üzere bir ma'bed inşâsına mübâderet idüb hitâmında hikmet-i bâliğâ-i ilâhîve tahsîs ile Ayasofya tesmîne eylemiştir. Bunun cesâmeti cihetiyle ba'zı kesân büyük kilise dahi (Μεγάλη Ἐκκλησία) dirler idi. Ol zamân müverrihlerinin rivâyetine nazaran Ayasofya imparator-ı müşârun-ileyhin te'sîsât-ı cesîmesinden biri olub ibtidâki hâli eğerçi şimdiki cesâmet ve metânetine mikyas değil ise de ol asırda cümle indinde rehîn-i tahsîn olmuş idi. Kırk sene mürûrun-da ya'nî üç yüz elli sekiz sene-i milâdiyesinde ol vakt Yeni Roma (Νέα Ρώμη) ismiyle ma'rûf olan İstanbul şehri kendince kesb-i vüs'at ve ma'mûriyyet itdiği cihetle Ayasofya'nın dahi tevsî'i lâzım geldiğine ve alâ rivâyetin binâsı pek metîn olmayub Aralıkda zuhûr iden hareket-i arzdan münhedim olduğuna mebnî (Kostantinus)un halefi olan oğlu (Kostantius) evvelkinden daha vâsi' olarak tekrâr inşâsına mübâşeret idüb üç yüz altmış senesinde hitâm-pezîr olmuş ise de bu def'a dahi çok geçmeksizin Hati lakabıyla ma'rûf (İyolyanus) nâm imparatorun kâ'id-i sandâlî-i hükûmet olmasıyla berâber türbe ve kürsîsi münhedim olmuş ve bunlar ba'dehu müceddeden yapılmış ise de hangi hükümdârın zamânında olduğu meçhûldür. Dört yüz dört senesi Haziranın yirminci günü ser-nümâ-yı zuhûr olan ihtilâlde ihrâk olunmuş ise de yalnız sakfıyla mihrâb tarafları muhterik olub sâir yerleri kotarılmış ve hattâ kürsî ile Pat-

rik sandalyesi el-hâletü hâzihi Fenerde Patrikhâne Kilisesinde mevcûd bulunmuşdur. Harîk-i mezkûrdan sonra Küçük (Teodosyus) mesned-nişîn-i İmparatorî oldukda sakfı kemerli olarak müceddeden inşâ ve dört yüz on beş senesi Kânûn-ı Sânîsinin on birinci günü küşâd olunub yüz on yedi sene müddet pâyidâr oldukdan sonra beş yüz otuz iki senesinde (Justyanus)un eyyâm-ı hükûmetinde zuhûr idüb otuz beş bin adam telefîni mûcib olan ihtilâl-i azîm esnâsında Ayasofya dahi külliye muhterik olmuş idi. İşbu ihtilâlin indifâından sonra İmparator-ı müşârun-ileyh öyle bir muhâtara-i azîmeden kurtulduğundan dolayı şükrâne-i selâmet olmak ve sâha-i âlemde kendisinin bir yâdigârı bulunmak üzere ol gündün daha vasîf ve cesîm olarak müceddeden inşâsına ibtidâr ve levâzımının tehyie ve irsâliçün bi'l-cümle me'mûrîn-i mülkiyesine evâmîr-i ekîde ısdâr idüb bunlar dahi matlûbdan a'lâ sûtûn ve ahcâr-ı nefîse ve sâir iktizâ iden şeyleri tedârik ve irsâl eylediler.

Arsa-kadîmesi kâfi olmadığından ittisâlinde bulunan ba'zı hânelerin iştirâsı lâzım gelüb fakat bunlardan ba'zılarının sâhibleri bu bâbda muvâfakatden imtinâ' itmiş olmalarıyla bu sırada zuhûr iden ba'zı hâlâtın nakil ve beyânı münâsib görülmüşdür. Şöyle ki emlâk-i mezkûre sâhiblerinden birisi (Anna) isminde bir dul hâtûn olub kendisine hânesinin değerinden ziyâde akçe teklîf olunmuş ise de bir vechle irzâ olunmamış ve hattâ ilzâmına sa'y eylemek üzere vükelâ-yı devletden ba'zı zevât dahi nezdine gönderilmiş ise de muhâlefetde ısrâr idüb tahsîl-i rızâsına imkân bulunamamış olduğundan İmparator-ı müşârun-ileyh bi'z-zât hânesine azîmetle ol bâbda iknâ'ına mübâderet eyledikde merkûme tebdîl-i lisân ile şu ısrârı ziyâde akçe almak ve yâhûd diğere bir menfa'at-i maddiye istihsâl eylemek maksadına mebnî olmayub ancak yapılacak kiliseye kemâl-i hürmetinden nâşî hânesini meccânen terk idüb kendisinin dahi işbu ma'bed-i mu'azzamın inşâsına sa'y idenlerden ma'dûd olmak şerefini ihrâz itmek ve bu vechle kilisede nâmını hayr ile yâd itdirmek arzûsunda olduğunu beyân itmekle İmparator merkûmenin işbu niyet-i hayriyesini tahsîn ve istid'âsını kabûl ile hâne-i mezkûru ahz eylemişdir.

Emlâk-i mezkûre ashâbından birisi dahi Antiyohos nâmında bir adam olub hânesiçün erbâb-ı hibre ma'rifetiyle elli altûn tahmîn ve kendisine bu mikdârdan ziyâde akçe teklîf olunmuş ise de bir vechle muvâfakat göstermemiş ve ol bâbda cebr olunmak dahi istenilmemiş olduğundan bu keyfiyyet vükelâ-yı devlete mûcib-i hayret olmuş idi. İmparatorun hazînedârı bu husûsda zuhûr iden müşkilâtı gördükde hâne-i mezkûru sâhibinin rızâsıyla ahzını der-uhde idüb şöyle ki sâhib-i mülk-i merkûmun at koşusuna ziyâde merâkı olduğunu bildiğinden ve ol aralık şâyân-ı temâşâ bir koşu icrâsı musammem olduğundan koşu günü bir bahâne ile mezbûru mahbese ilkâ ve koşuya gidecek halkın güzergâhına nâzır bir pencereden bakmasına ruhsat itâ itmiş ve bi-çâre herif halkın gürûh gürûh koşu meydânına gitdiğini gördükde bu mahrûmiyyete tahammül idemeyerek tazallüm ve istirhâma ibtidâr ve sebîlî tahliye olunur ise derhâl hânesini teslîm ideceğini va'd itdiğinden seksen altûn bedel ile hâne-i mezbûr iştirâ olunmuşdur.

İştirâsı lâzım gelen hânelerden birinin mutasarrıfı (İksenefon) isminde bir terzi olub merkûm mâl ve şöhrat tahsiline fevka'l-gâye harîs olduğundan hânesi mukâbilinde değerine nisbetle pek ziyâde olarak on dört altûndan başka at koşusu günü yüksek bir sandalye üzerine oturub geçecek arabacıların kendisine ser-fürû itmelerini talep eyledi (gâlibâ vaktiyle merkûm ile arabacılar beyninde bir vazgeçdi olub bu sûretle teşfi-i gayz itmek istemişdir) merkûmun şu müdde'âsı her ne kadar Millet Meclisi tarafından kabûl olunmamış ise de diğere sûretle irzâsı çâresi dahi bulunamadığından koşu esnâsında taht-ı hükûmdârînin arkasında bir sandalyede oturduğu hâlde mürûr iden arabacılar icrâ-yı resm-i ta'zîm itmek şartıyla İmparator-ı merkûmun istid'âsını kabûl eylemişdir. Diğere iki hâne sâhibleri bilâ-muhâlefet tahmîn olunan bedel mukâbelesinde hânelerini terk eylemişlerdir. Müşkilât-ı mevcûde ol vechle ber-teraf oldukdan

sonra beş yüz otuz üç sene-i mîlâdiyesi Şubatının yirmi üçüncü günü ol vakt usûlü üzere istirdide ve em-sâli hayvânât kabukları ve kirec ile mahlût olan esâsını İmparator-ı müşârun-ileyh bi'z-zât vaz' itmiştir.

Rum lisânında (Aya) mukaddes ve (Sofya) dahi hikmet dimekdir. Ayasofya'nın inşâsında erbâb-ı mahâret ve iştihârdan yüz mi'mâr ve bunlardan her birinin refâkatinde yüz amele ki cem'an on bin kişi istihdâm olunmuş ve işbu amelenin nisfî binânın cânib-i yemînini ve nisf-ı diğeri cânib-i yesârını der-udhe idüb bu cihetle beynlerinde rekâbet hâsıl olduğundan her biri müte'ahhid olduğu tarafın sür'at-i ikmâline gayret ve ikdâm iderler idi. İmparator-ı müşârun-ileyhin dahi fenn-i cerr-i eskâlde ma'lûmât-ı kâmileleri olduğu hâlde binânın iktizâ iden resimlerini tanzîm ve umûr-ı sâiresine nezâret itmek üzere meşâhîr-i mi'mârândan üç nâzır ta'yîn eylemiştir.

Bu nâzırların birincisi ulûm-ı riyâziyede yed-i tûlî sâhibi olan (Antemiyos) nâm zâtdır. El-yevm fevâid-i azîmesi meydânda olan buhâr kuvvetinden istifâde olunmasını evvelâ mûmâ-ileyh tasavvur itmiş olduğu âti'z-zikr vak'adan istidlâl olunur.

Meşhûr avukatlardan biri Antemiyosun hânesi ittisâlinde gâyet mürtefi' bir hâne inşâ itdirüb mûmâ-ileyhin aydınlığını kesmiş olduğundan Antemiyos bundan dolayı iktizâ iden mahallere iştikâ itmiş ise de bir fâideyi müntic olamayub ol bâbda ikâme-i da'vâ idecek olsa dahi avukat muktezâ-yı san'atı def'-i da'vâya muktedir ve esnâyı muhâkemedede iskâti müte'assir olmak hasebiyle anınla başa çıkamayacağını derk eylediğinden bu bâbda ahz-ı sâr itmek üzere kendi hünerine mürâca'at eyledi. Şöyle ki hânesinin bir odası üzerine çıkmış olan bir salonunda avukat ehibbâsına ara sıra ziyâfet virdiğini haber aldığından mezkûr odaya su dolu büyük kazanlar ve ağızlarına aşağı uçları huni şeklinde borular vaz' ile bunların yukarı uçlarını sakfın kirişlerine dayadı ve ba'dehu kazanların altına ateş yakub suların şiddetle galeyânından kesret üzere hâsıl olan buhar borular vâsıtasıyla tabî'î sakfa su'üd eylediğinden binâda bir hareket ve ihtizâz hâsıl oldu.

Şu tecrübeyi icrâ itdikden sonra avukat ber-mu'tâd bir gece ahibbâsına bir mükellef ziyâfet virüb salonda idâre-i akdâh-ı zevk ü sefâ olunduğu esnâda Antemiyos ber-vech-i meşrûh kazanların altına ateş virdikde zelzele gibi bir hareket-i şedîde peydâ olduğundan sâhib-i hâne ve med'ûvvîn hareket-i arz zannıyla ziyâde telâş iderek ve kemâl-i havf ve dehşetlerinden birbirlerini çiğneyerek kendilerini kapıdan dışarıya atdılar.

Antemiyos bununla dahi iktifâ itmeyerek muka'ar bir âyine i'mâl eyledi. İşbu âyine güneşin karşısına vaz' ve ziyâ bir yere cem' ile bir kimesnenin yüzüne aks itdirildiği hâlde insân pek muzdarib olub tahafuza mecbûr olur idi. Bir de gâyet müdhiş bir sadâ peydâ ider bir nev'-i âlet icâd itmiştir. İşte ihtirâ'ât-ı mezkûresi vâsıtasıyla îsâl itdiği ezâdan avukat fevka'l-gâye müz'ic ve bî-huzûr ve nihâyet metâlibini kabûl ile tahsîl-i rızâsına mecbûr oldu.

İkinci mi'mârın dahi gerek fenn-i mi'mârîde ve gerek cerr-i eskâlde mahâret-i kâmileleri olduğu mazbût-ı sahâyif-i tevârîhdır.

Üçüncüsü (İgnatyus) olub bu dahi san'atında pek mâhir idi. (Kodinos) nâm mü[v]errihin beyânına nazaran beş yüz kırk bir sene-i mîlâdiyesinde vukû' bulan İran Muhârebesi ber-taraf oldukda İmparator-ı müşârun-ileyh bir mücessem tasvîr i'mâl idilmesini emr itmiş olduğundan mi'mâr-ı mûmâ-ileyh sûret-i matlûbede bunu i'mâl ve rezk itmiş ve cümle indinde fevka'l-gâye rehîn-i tahsîn olmuş olduğundan ba'zı bed-hâhân şâyed bu münâsebetle mûmâ-ileyhin taht-ı hükümrânîye iclâs olunması melhûzdur diye hakkında gamz ve nifâk iderek i'dâmına sa'y eylediler. Müşârun-ileyh dahi kendisini katl itmek istememiş ise de vukû' bulan emri üzerine mûmâ-ileyh tasvîr-i mezkûrun tepesinde bulunduğu hâlde etrâfında bulu-

nan iskeleler kâmilten bozularak açıklıktan helâk olmak üzere orada bırakılmışdır. İşbu musîbetden dolayı zevcesi leylen feryâd ve figân iderek tasvîrin etrâfında dolaşdığı hâlde merkûmeye git bana kalın ve uzun bir ip tedârik idüb zifte batırdıktan sonra getürdüb zevcesi dahi ol vechle ipi tehyie iderek getürmüş olduğundan mi'mâr cebinden ölçü ipini ve kuşağını ve bu kabîlden üzerinde bulunan sâir şeyleri birbirine rabt ile aşağı sarkıdub zevcesi ziftli ipi buna bağlayarak yukarı virmiş olduğundan mi'mâr bu ipi tasvîrin tepesine bağladıktan sonra suhûletle nuzûl itdiği ma'lûm olmamak için ipin ucuna âteş virerek kâmilten hark ve mahv eyledi. Ferdâsı gün halk gelüb mi'mârı tasvîr üzerine bulamadıklarından kuvve-i kudsiyye ile semâya urûc eylediğine zâhib oldular. Mi'mâr-ı mûmâ-ileyh ol vechle bâlâ-yı tasvîrden nuzûlü anda evlâd u iyâlini istishâb ile ruhbân kıyâfetinde Edirneye azîmet eyledi. Şehr-i mezkûrda üç sene ikâmet ve ba'dehu bir aralık Dersâ'âdete avdetle bir gün İmparatora tesâdüf idüb kendisini bildirdiğinde müşârun-ileyh ahvâl-i sâbıkadan tecâhül eyledi ve küllî atâyâ ile taltîf idüb Cenâb-ı Hakk bir adamın vikâye-i hayâtını murâd buyurdukda hiçbir kimse izâlesine muktedir olamaz diyerek semt-i maksûduna gitmişdir. Ayasofya'nın hîn-i inşâsında gâyet cesîm kazganlar ile arpa kaynadılıb çamur ve harc için su yerine isti'mâl olunur idi ve kireç ve istiridye ve kavak ağacı kabuğu ve diğer ba'zı şeyler sahk ve mezc ile bir nev' ma'cûn i'mâl ve taşların araları bununla sıvanub tahkîm olunur idi.

(Prokoyus) nâm müerrihin rivâyetine nazaran Ayasofya'nın masârif-ı inşâyesine medâr olmak üzere İmparator-ı müşârun-ileyh muvazzaf olan hocaların bile ma'âşlarını tenzîl eylemiş ve (Zonara) nâm müerrihin beyânına göre su bendlerinin kurşununa varınca ahz eylemişdir. Duvarın zemînden iki arşın irtifâ'ına kadar inşâsıçün dört yüz elli iki kantâr altûn sarf olunduğunu ve bir mikdâr toprağa hayli meskûkât karışdırılıb akşâm üstü amele paydos idecekleri vakit işbu toprağı eşüb ve buldukları altûnı bahşiş olarak alub memnûnen hânelerine gıtdiklerini sâlifü'z-zıkr (Kodinos) nakl eylemişdir. İmparator binânın bir ân evvel hitâm-pezîr olmasını istediğinden her gün bi'z-zât mahall-i binâya gelüb ameleyi teşvîk eyley idi. Diğer bir rivâyete göre iki taraftaki kemerler hitâm buldukda, İmparatorun emriyle ameleye nukûd-ı vâfire tevzî' olunmuşdur. Bir gün amele takımı mi'mâr (İgnatyus)un on dört yaşında bir oğlunu âlât ve edevâtlarının muhâfazasıçün binânın üzerine bırakub ta'âm itmeğe gıtdiklerinde sarây hademesi kıyâfetinde kırmızı yanaklı ve beyâz libâslı bir zât zuhûr idüb binâ-i Allâhı niçün çabuk bitürmiyorlar ve cümlesi birden niçün birağub ta'âma gıtdiler diye merkûm çocuğa itâb ile hitâb itdi. Çocuk kemâl-i havf ve dehşetle efendim şimdi avdet ideceklerdir diye cevâb virdikde git çabuk çağır gelsünler dimiş ise de çocuk beklediği edevâtı sirkat iderler havfıyla yerinden hareket itmemiş olduğundan şahs-ı merkûm bir kat daha izhâr-ı hiddetle git şunlara haber vir bu binânın mensûb olduğu hikmet-i bâliğa-i ilâhiye hakkıçün sen gelinceye kadar bir yere gitmem didikde derhâl çocuk gidüb vukû'-ı hâli pederine hikâye ve pederi dahi İmparatora beyân eyledi. Müşârun-ileyh hareket-i mezkûreyi hademesinden birinin mizâhına haml ile bunların cümlesini celb ve çocuğa irâe itmiş ise de çocuk bunlardan hiçbirini tanımadığından şahs-ı merkûmun min-tarafı'llâh meb'ûs bir melek olduğuna zihâb ile îfâ-yı merâsim-i şükrâniyyet itmişdir. Ol vakte kadar İmparator işbu kiliseye ne tesmiye ideceğini düşünmekde iken şu vak'a üzerine Ayasofya tesmiyesine karâr virmiş olduğu mervîdir. İmparator ile a'yân-ı memleket beyninde bu husûs tezekkür olundukda güyâ melek-i mezkûr yemini iktizâsınca çocuk gelmedikce bir tarafa gitmeyeceğinden ve bu vechle dâimâ orasını muhâfaza ideceğinden bir daha Ayasofya'ya uğramamak için çocuğun İstanbul'dan teb'îdine karâr virilmiş ve taraf-ı İmparatorîden birçok atıyyeler ile taltîf olundukdan sonra çocuk adaların birine gönderilmişdir. İşte şu sebebe mebnî Vizandiyus ya'nî İstanbul seknesi melek-i mezkûrun Ayasofya muhâfazasına devâm itdiğini i'tikâd iderler idi.

Ayasofya'nın esâsı vaz' olunduğu günden resmen küşâdı gününe kadar beş sene on bir mâh on bir gün mürûr idüb ve levâzîmât-ı inşâiyyesi dahi yedi sene on mâh ve alâ-rivâyeti uhrâ on yedi sene zarfında cem' ve tedârik olunmuştur.

Ayasofya'nın inşâsına seksen ve diğer bir rivâyete göre üç yüz yirmi kantâr altûn sarf olunub müteah-hirînden birisi dahi masârîf-ı mezkûre zamânımız meskûkâtına nisbetle on üç milyon İngiliz lirasına bâliğ olacağını hesâb eylemiştir. Ayasofya mîlâdın beş yüz otuz sekiz senesi şehir-i Kânûn-ı Evvelinin yirmi ikinci günü resîde-i hadd-i hitâm olub teşekküren İmparator tarafından bin sığır ve bin koyun ve altı yüz geyik ve on bin tavuk ile birkaç bin tuyûr-ı sâire zebh ve fukarâya otuz bin kîle hinta ve külliyyetli nukûd tevzî' olunduktan sonra İmparator dahi hâzır olduğu hâlde gâyet mutantan olarak resm-i küşâdı icrâ kılınmıştır.

İstanbul'da 556 ve 557 senelerinde mütevâliyen hareket-i arz vukû' bulub bâ-husûs 557 senesi Teşrîn-i Evvelinde zuhûra gelen zelzele (Tiofanos) nâm mü[v]errihin kavline nazaran tamâm on gün devâm ide-rek harâbiyyet-i azîmeyi mûcib olub bu sırada Ayasofya'nın kubbesi dahi münhedim olmuş olduğun-dan Mayısın yedinci Salı günü sâ'at beşde ya'nî küşâdından yirmi sene sonra kubbe ta'mîr olunur iken mihrâbın şark tarafı yıkıldığından kürsî ile mihrâbın ön tarafı harâb olmuş idi. Bâlâda mezkûr (Kodinos) un rivâyetine göre Ayasofya'nın resmen küşâdından on yedi sene sonra İmparator-ı müşârun-ileyh (Jus-tinyanus)un yeğeni (Justinus) kâ'id-i sandâlî-i hükûmet olduktan iki sene sonra kubbesi yıkılarak gâyet musanna' yapılmış olan kürsî ile diğer ba'zı mahalleri harâb olmuş ise de kemer ve direklerine ve sâir taraflarına bir gûne zarar isâbet itmemişdi ve kubbenin sebep-i inhidâmı (Justinus) tarafından taharrî ve tahkîk olundukda derece-i irtifâ'ı hadd-i lâyıkindan ziyâde olmasından neş'et eylediği anlaşıldığından hadd-i i'tidâlde inşâ itdirilmiştir. Sâir Bizantin mü[v]errihleri (Kodinos)un işbu rivâyetinicerh itmişlerdir. Her ne hâl ise ta'mîrât-ı mukteziye tekmîl olduktan sonra 562 ve alâ rivâyetin 563 senesi Kânûn-ı Evveli-nin yirmi dördüncü günü ya'nî inhidâmından beş sene mürûrunda tekrâr resm-i küşâdı icrâ olunmuştur. Karn-ı tâsî' evâhirinde (Vasilyus) zamân-ı saltanatında binânın oturmasıyla cihet-i şarkiyyesi müşrif-i in-hidâm olduğundan duvarının dört tarafına payandalar vaz'ıyla tahkîm olunmuş ise de sekiz yüz altmış yedi senesi Kânûn-ı Sânisinde vukû' bulan şiddetli hareket-i arzda duvarların çok yerleri inhidâma yüz tutmuş idi.

698 sene-i mîlâdiyesinde İmparator (Mihail) alâ-tarîki'l-hediyye Venedik Dukasından aldığı makineli çana mahsûs Ayasofya'nın cânib-i yemîninde el-ân meşhûd olan kuleyi inşâ itdirmiş ise de İstanbul feth olunduğunda mezkûr çan oradan indirilüp eridilmiş ve nuhâs yerine isti'mâl olunmuştur (Leon) nâm mü[v]errihin rivâyetine göre 579 senesi Teşrîn-i Evvelinin yirmi beşinde misli nâ-mesbûk gâyet şedîd bir hareket-i arz vukû'uyla Ayasofya'nın üst tarafı ile sağ tarafındaki kemeri yıkılmış ve ol vakt İmparator bulunan (Vasilyus) ta'mîr itdirmişdir 1204 senesinde İstanbulu Frenkler istilâ itdikde Ayasofya Katolik Başkilisesi ittihâz olunub tâife-i mezkûrenin buradan hurûcları târîhi olan 1261 senesine kadar o hâl-de kalmış idi. (Dustiyeus) ve (Hunyatis) nâm mü[v]errihlerin rivâyetleri üzere Frenkler hîn-i istilâlarında vukû' bulan gasb ü gâretleri sırasında Ayasofya derûnunda bulunan iki altun buhurdânlık ve şam'dânı ve elsine-i muhtelif üzere olan birçok kütüb-i mu'tebereyi ve ruhbân elbisesini ve sâir zî-kıymet eşyânın cümlesini gâret iderek memleketlerine nakl itmişlerdir. Hattâ el-yevm Venedik şehrinde (San Marko) nâm caddede mevzû' meşhûr esbler Ayasofya'dan me'hûz eşyâdandır.

Ayasofya'nın müddet-i medîde ta'mîr görmediğinden 1317 senesinde mihrâbın yesâr tarafı müşrif-i harâb olduğundan ol vakt İmparator bulunan İkinci (Andronikos) ta'mîrine ibtidâr itmiş ve tâ esâsından payandalar yürüdüleb tahkîm olunmuş ve İmparator-ı müşârun-ileyh vâlidesinden kendisine intikâl iden

mîrâsın cüz-i a'zamını bu yolda sarf eylemiştir. 1345 senesinde bir gece nisfû'l-leylde havâ açık olduğu ve hareket-i arz ve sâir âfâtdan bir eser olmadığı hâlde mihrâb tarafındaki kemerler kâmil münhedim olarak etrâfını tahrîb itmiş ve bu vak'adan bi'l-cümle İstanbul ahâlîsi aşırı mahzûn ve müteessir olmuş olduğundan zükûr ü inâs umûmen ta'mîrine mübâşeret ve gece gündüz gayret iderek otuz günde itmâm itmişlerdir. 1346 senesinde Beşinci (İoannis) ile vâlidesi (Anna) ikisi birlikde hükûmet itdikleri esnâda birbirini müte'âkib zuhûr iden hareket-i arzdan nâşî Ayasofya ziyâde harâb olduğundan gerek İmparator (İoannis Katakozinosun) resm-i tetevvücü ve gerek müşârun-ileyh (İoannisin) kerimesi (Eleni)nin nikâhı (Velaherna) Kilisesinde icrâ olunmuş ve fakat ba'dehu mûmâ-ileyhimâ (Anna) ile (Katakozinos) ta'mîr itmişlerdir.

Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Hân-ı Sâni hazretleri İstanbulun Rumeli ve Anadolu taraflarını zabt ve istilâ itdikden sonra 1453 senesi Mayısın yirmi dokuzuncu günü İstanbulun dahi fethi müyesser oldukda Ayasofya, câmi' hey'etine girmiştir.

(Vizandos) müerrihlerinin rivâyetine nazaran Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Hân tâbe serâhu hazretleri belde-i tayyibeyi âverde-i kabza-i teshîr itdikde doğruca Ayasofya'ya sevk-i semend-i azîmet ve derûn ü bîrûnuna havâle-i nazar-ı dikkat buyurub metânet ve zerâfeti mûcib-i ta'accüb ü hayretleri olmuştur. Ol esnâda ehl-i İslâmdan bir şahsın döşeme mermerlerini şikest ile meşgûl olduğunu görüb sebebinin suâl buyurdular. Ol dahi nâil-i ecr ü sevâb olmak içündür didikde hazâin ve üserâ size kifâyet ider. Şehrin ebniyesi benimdir diyerek muhrib-i merkûmu ibreti li's-sâirîn katl ve cesedini câmi'den ihrâc itdirdi. Eimme-i şâhânelerinden birine kürsîye çıkub ezân okumasını emr itmiş ve müte'âkiben ikâme-i salât olunub andan sonra Ayasofya İslâma mahsûs olmuştur.

Müerrihîn-i İslâmiyeden Evliyâ Çelebinin rivâyetine göre Ebu'l-Feth hazretleri İstanbulun fethini müte'âkib teşekküren iki rek'at namâz kılmak niyetiyle Ayasofya Kilisesi'ne girmek istedikde içinde ve cevânb-i erba'asında sâkin olan ruhbân Ayasofya'ya kapanub ve asker-i İslâma zenberek ve tüfenk yağdırub alarga itdiler. Ebu'l-Feth asker-i İslâm ile üç gün üç gece azîm cenk iderek elli üçüncü gün Ayasofya dahi feth olundu. Cümleden evvel Sultan Mehmed Hân hazretleri Ayasofya derûnuna girüb livâsını mihrâb mahalline dikdi ve ibtidâ ezân-ı Muhammedîyi kendi tilâvet itdi ve alâmetim olsun deyu Ayasofya kubbesinin ortasına bir tîr-i çâr-cenâh atdı. Hâlen alâmet-i tîr nümâyândır ve sol ağalarından birisi sağ elini hûn-ı maktûlîne bulayub Sultan Mehmed Hân huzûrunda bir beyâz mermere sürdü el-ân kanlı nicesinin nakşı türbe kapısından içeri girerken karşı köşede beş adım kaddi yerde zâhirdir.

Ayasofya câmi'e tahvîl olunduktan sonra târîhce şâyân-ı tahrîr vukû'âtı pek azdır. Bin beş yüz yetmiş üç sene-i mîlâdiyesinde (Nafpakat) nâm mahalde Devlet-i Aliyye ile Nemçeli beyinde vukû' bulan muhârebe-i bahriyeden sonra Sultan Selim-i Sâni Ayasofya'yı ta'mîr ve tarz-ı nevîn üzere dört minâre inşâ itdirmiştir. Ol vakte kadar Ayasofya derûnunda cânib-i yesârdan her birinin tûlû altı ve arzı beş buçuk arşın ve murabba'uş-şekl dört mermer levha mevcûd olub her biri bir somakî sûtûn üstünde mevzû ve üzerlerinde bin yüz on altı senesinde İmparator (Manuel)in ba'zı mesâil-i mezhebiyyeye dâir cem'iyet-i ruhbâniyye kararı hakkında bir kıt'a tasdiknâmesi mahkûk idi. Bin beş yüz yetmiş üç senesi şehir-i Eylülünde Sultan Selim-i Sâni hazretleri Ayasofya'yı teşrîf ile zikr olunan levhalar meşhûdları oldukda bunlar nedir diye suâl buyurub Rumca ba'zı ibârât olduğu arz-ı ifâde olunmağla bâ-irâde-i seniyye Patrik Efendiye haber irsâliyle lisân-ı mezkûra âşinâ bir adam celb olunub meâli Sultan Selim hazretlerine tercüme ve ifâde kılındı. Bunun üzerine ulemâ-yı asrın tensîbiyle müşârun-ileyh hazretleri levhaların tenzîl olunmasını emr idüb fakat indirirken üçü şikest oldu. Sağlam kalan birisini pederlerinin türbe-i şerîfeleri üzerine vaz' itdirmiştir. Muahharan hareket-i arzdan Ayasofya'nın şark tarafında vâki' kemeri şakk olmuş

olduğundan müşârun-ileyh hazretleri ta'mîr ve tahkîmine sarf-ı himmet buyurmuş ise de ömrü vefâ it-meyüb vefâtları vukû' bulduğundan Sultan Murad-ı Sâlis hazretleri ta'mîrini itmâm ve dâhilen ve hâricen tezyînine ihtimâm buyurmuşdur.

Ayasofya andan sonra ta'mîr görmemiş ve çok yerleri muhtâc-ı termîm bulunmuş olduğundan Sultan Abdülmecid Hân aleyhi'r-rahmetü'l-Gufrân hazretlerinin sâdir olan emr ü irâde-i seniyyeleri mücebince meşhûr İtalyalı Fosati nâm mi'mâr ma'rifetiyle sûret-i muhkemedde ta'mîr ve bin sekiz yüz kırk dokuz senesi Temmuzun birinci Cum'a günü tekmi'l olunarak hâkân-ı müşârun-ileyh hazretleri Ayasofya'nın küşâdı günü teşrîf ve mi'mâr ve ameleyi atâyâ-yı seniyye ile tatyîb ve taltîf buyurmuş ve bunun bir yâ-digârı olmak üzere bir tarafında Ayasofya'nın resmi ve diğer tarafda tuğrâ-yı garrâ-yı mülûkâneleriyle müzeyyen bir madalya darb ile merkûmlara i'tâ eylemişlerdir. Ta'mîrât-ı mezbûre iki sene mümtedd olub rivâyet-i vâkı'aya göre yirmi bin kîse masârif olmuştur. Ayasofya Vizandiyus zamânında İmparator ve Patriğin nasb ve azli ve mesâil-i mezhebiyye ve buna mûmâsil husûsât-ı sâire için meclislerin mahall-i müzâkeresi olduğu gibi nev'-i benî beşerin âsâr-ı cesîmesinden ma'düddur.

Ayasofya'nın şekli bahsine gelince murabba' olub Fransalı Mösyö Şövalye'nin hesâbına nazaran tûlü Alman kademiyle iki yüz yetmiş ve arzı iki yüz kırk, İngiliz Mösyö Dalavay'ın kavline göre tûlü iki yüz altmış dokuz arzı iki yüz kırk üç kadem ve kubbenin irtifâ'ı seksen yedi zirâ' ve altı rub' ve Şövalye'ye göre yüz altmış beş kademdir ve binâberîn Ayasofya Câmî'-i şerîfi tûlen Roma'da vâkı' (San Petro) Kilisesi'nden üç yüz kırk bir ve arzen on beş ve irtifâ'en iki yüz bir kadem ve Londra'da vâkı' (San Polos) Kilisesi'nden tûlen iki yüz beş ve irtifâ'en otuz altı kadem küçük ise de arzen Ayasofya San Polos'dan kırk kadem vâsî'dir.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Yukarıda Fardis ve Kostantinidi'ye ait Ayasofya Camii ile ilgili makalelerin transkripsiyonu verilmiştir. İstanbul'un kapılarını İslam'a ve Türklüğe açan Fatih Sultan Mehmed'e ait VGM Arşivinde bulunan 875 (1463) tarihli vakfiyeyi inceleyecek olursak;

- 1- Vakfiyede, Allah'ın yardımı ve kolaylaştırması, evliyauallahın imdadı, Akşemsetdin'in müjdelediği üzere İstanbul'un elli bir günlük bir kuşatmadan sonra fetholunduğunu,
- 2- İstanbul'dan sonra padişahın on yıl süre ile fetihlere devam ettiği ve bu fetihlerde padişahlar ve diğer devlet adamlarınca elde edilen ganimetlerle İstanbul'da mescitler, medreseler, hangahlar, imaretler yapılarak şehrin imar edildiği ve tekke, mescit ve camilerde gülbank-ı Muhammedî'nin (ezanın) kubbelerde yankılandığı, insanoğluna yaratıcı tarafından bahşedilen akıl nimeti ve zekânın kullanılmasının önemini vurgulandığını,
- 3- İstanbul'un imarı için Anadolu ve Rumeli'de bulunan ashab-ı sanayi ve ehl-i hirefin (meslek erbabının) İstanbul'a gelmesi için hükümler salındığını,
- 4- Fethin cihâd-ı asgar (küçük cihat) olduğu, asıl cihâd-ı ekberin (büyük cihat) imar, inşa ve hayrat eser meydana getirerek yaşanılacak şehirler oluşturmak olduğunu,
- 5- İstanbul'un bir ilim ve ulema merkezi haline getirilmesinin, hedeflendiğini görmekteyiz.

Vakfiyede; "Ümitvârım ki feth-i mezbûr tâ kıyâm-ı kıyâmet elsine-i âlemiyânda mezkûr ve kütüb ü sahâ-yifte alâ vechi't-tafsîl muharrer ve mastûr ola" ifadesiyle de fethin kyamet gününe kadar yaşayanların dillerinde dolaşacağından ve muteber kitap ve yazılarda tafsilatıyla yer alacağı ve kayıtlı olacağından padişahın ümitvar olduğu zikredilmektedir.

Buradan hareketler vakfiyeyi incelediğimizde vakıf kurucusunun; hayrat olarak *Kiliseden tahvil edilerek tamir ve ihya edilen Ayasofya Camii¹, Mevlânâ Molla Zeyrek Camii, Eski İmaret Mescidi, Kalenderhane Mescidi, Galata (Molla Arap) Camii, Silivri Camii ile yeniden inşa edilen Şeyh Vefa Mahallesi Camii (Şeyh Vefa Camii), Rumeli Hisarı Camii, Yeni Camii Mahallesi Camii (Fatih Camii), Sahn-ı Seman Medreseleri, Tetimme Medreseleri, Fatih Camii civarında imarethane ve ziyafethane ile darüşşifa vakfettiğini anlıyoruz. Bu eserlerden önceden kilise iken tamir ve ihya edilen Ayasofya, Molla Zeyrek, Galata (Molla Arap), Silivri’de camileri ile sultan tarafından bizzat inşa edilen Cami-i Cedid (Fatih Camii), Şeyh Vefazade Camii ve Rumelihisarındaki camilerin farz, vacip, nafîle ve diğer ibadet ve taatlerini yerine getirmek üzere cümle mümin ve müminelere tahsis edildiği, Eski imaretin beş vakitte namaz kılınmak ve ibadet etmek için mescit olarak fonksiyonlandırıldığını, Kalenderhane denilen yere/mescide ise fukara, gureba, miskinler, gelip, gidenler için toplanma ve ayin/ibadet mekânı olarak zaviye hüviyeti verildiği belirtilmektedir.*

Ayasofya Cami başta olmak üzere diğer hayrat eserlerin bakım, onarım, görevli giderleri için Fatih Sultan Mehmed Han İstanbul ve Trakya bölgesinde 35 köy, mezraa ve meranın yanısıra binlerce dükkan, onlarca çarşı, menzil, bostan ve bahçeyi vakfeylemiştir. Vakfedilen akarlar sayesinde tarihi süreçte hayrat eserlerin yaşatılması temin edilmiştir. Yine vakfiyelerde Ayasofya Camii ve diğer hayrat eserlerde bazı hizmetlerin yapılmasını şart kılan yüzlerce vakfiyeye de rastlamak mümkündür. Bu sebeple Ayasofya Camii ve diğer eserler Fatih Sultan Mehmed başta olmak üzere hamîyyet-perver Türk insanlarının da vakfı olarak değerlendirilmelidir.

Ayrıca İstanbul’a Fatih’in gözüyle bakılması lazım gelir. İstanbul Osmanlı vakıf şehirciliğinin dürri yektasıdır. Bu sebeple bütün vâkıfları ile ele alınmalıdır. Bu manada bütün vakıfların iradelerinin bi-hakkın gerçekleştirilebilmesi için çareler aranmalıdır. Yine vakfiyede Fatih Sultan Mehmed’in belirttiği üzere İstanbul’u ilim, irfan merkezi, yaşanılabilir, göze ve gönüle hitap eden bir şehir yapmak, fethin sembolü olan eserlere asli fonksiyonlarının verilmesi için çaba sarfetmek, vâkıfın eserlerinin vakfiyesine/vasiyetine uygun olarak kullanılmasını temine çalışmak, sadece İstanbul’da değil Anadoluda yaşayan her müslüman Türkün ve toplumun diğer kesimlerinin ana görevidir.

Yukarıda makalelerde de belirtildiği üzere Ayasofya Cami, Fatih Sultan Mehmed’in sancağı diktiği, kubbeğe nişan olmak üzere bir ok attığı ve ilk ezanı kendisinin okuduğu fethin sembolü bir mekan olduğu gibi, vakfın bir hayratı olarak kıyamete kadar cami olarak kullanılmasını şart kıldığı kutsal bir emanettir. Bu sebeple konuya hem hukuki hem de vicdani olarak bakmak ve buna göre değerlendirmeler yapmak gerekir.

Netice olarak Ayasofya Camii Fatih’in diğer eserleri gibi bir vakıf eser olup, fethin tarihi olan 1453 tarihinden tamir için kapatıldığı 1932 tarihine kadar 479 sene cami olarak kullanıldığı gibi, kurulan bazı vakıfların şartları gereği yüzyıllarca eğitim hizmeti de verilen bir mektep/medrese görevini de ifa etmiştir. Yüzyıllar boyu caminin bakım onarımları da vakıflarca yerine getirilerek eserin günümüze kadar intikali de sağlanmıştır.

1 Vakfiyenin bu kısmında, Ayasofya’nın kısa bir tarihçesi şu şekilde yer almaktadır: “...bikâ-i hayrâtdan biri dâhil-i Kostanti-niyye’de Saray-ı Sultânî kurbında Ayasofya demekle ma’rûf kenisedir ki ol-mürebbi-i ahâlî hîn-i fethden evvel ibâdet itdükleri makâm-ı âlidir. Hazret-i İsa alâ nebiyyinâ ve aleyhi’s-salât u ve’s-selâm zamânında saltanat-ı Rum padişâhzâdelerden bir ma’sûma intikâl idüb ol dahi marîz olmakla ahvâl-i ra’iyyet ve umûr-ı memleketde ihtilâl ve dîn u devletlerine zevâl ihtimâli gâlib-i hâl olmak görinüb vâlidisi Sofya nâm *hâtun Hazret-i İsa*’ya gönderüb duâ-yı hayırları sebebi ile *şifâhâne*-i gaybdan ilâc-pezîr belki millet-i *İsevîyyede* nâmdâr bir pâdişâh-ı dirîğ olub vâlidisi *şükri*-i ni’met-i sıhhat-i veledi için binâ eylediği kütüb-i tevârihde mezkûrdur”.

Tarihçe-i Ayasofya

Yahya Kemal'in Ayasofya Camii ve Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi'ni gezdikten sonra 30 Mart 1922 tarihli *Tevhid-i Efkar* mecmuasında; "Bu devletin iki manevi temeli vardı: Fatih'in Ayasofya minaresinden okuttuğu ezan ki hâla okunuyor!, Selim'in (Yavuz Sultan Selim) Hırka-i Saadet önünde okuttuğu Kur'an ki hâla okunuyor" sözü bu mekanlarda yüzyıllardır süren geleneği ve uygulamayı ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

Vakfiyede, Osmanlı padişahları içerisinde, ilim ve marifeti, fen ve sanatı himaye etmekle temayüz eden Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul özelinde medeniyet tasavvurunu da bütün detayıyla görmekteyiz. Bu sebeptendir ki, Fatihi, fethi, Ayasofyayı, anlamak ve bir modern, yaşanılabilir, manevi bir ruha da sahip İslam şehri nasıl olmalı? Sorusuna cevap verebilmek için Fatih Sultan Mehmed Han'ın vakfiyelerini ve hizmetlerini tam manasıyla öğrenmek ve öğretmek durumundayız.

Ayasofya Caminin Görünüşü

Kaynakça

Fardis. "Ayasofya". *Mecmua-i Fünun*, (Sayı: 32), 295-302.

_____ "Ayasofya". *Mecmua-i Fünun*, (Sayı: 33), 346-354.

Kılıç, Musa (2009). Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.

Kostantinidi. "Tarih-i Ayasofya". *Mecmua-i Fünun*, (Sayı: 37), 266-271.

_____ "Tarih-i Ayasofya". *Mecmua-i Fünun*, (Sayı: 38), 220-229.

_____ "Tarih-i Ayasofya". *Mecmua-i Fünun*, (Sayı: 44), 80-84.

Yahya Kemal (1922). "Ezan Ve Kur'ân". *Tevhid-i Efkar Mecmuası* (30 Mart 1922), s. 8-9.

Fatih Sultan Mehmet Vakfiyesi, VGMA, D. 1373.

Kitabiyât

Bu bölümde, Hasan Demirtaş'ın yazarı olduğu ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2020 yılı içerisinde basımı yapılan *Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyâretçi Defteri 1921-1925* adlı kitap Yılmaz Kurt'un kaleminden okuyucuya tanıtılmaktadır.

Book Review

In this section, a book named *Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyâretçi Defteri 1921-1925* written by Hasan Demirtaş and published by the General Directorate of Foundations in 2020 is introduced to the reader from Yılmaz Kurt's pen..

Hasan Demirtaş, *Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyaretçi Defteri (1921- 1925)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2020,17,5x27,5 cm, XCI+ 219 sayfa, ISBN: 978- 975-17- 4431-9.*

Yılmaz Kurt**

Hacı Bektaş Veli, Anadolu'nun ilk kanaat önderlerinden olup 1271 yılında öldüğü kabul edilmektedir. Bugün kendi adıyla anılan Hacı Bektaş ilçesindeki türbesinde yatmakta olan Hünkâr Hacı Bektaş, adına düzenlenen *Vilâyetnâme (Menâkıbnâme)* ve Yeniçerilik üzerinden günümüze ulaşan öğretisi ile Türk tarihinin önemli simalarından birisidir.

Hacı Bektaş kasabasındaki tekkesi Cumhuriyet döneminde müzeye dönüştürülmüş ve günümüze kadar korunarak gelmiştir. 1921- 1925 yılları arasında Hacı Bektaş Velî Dergâhı'nı ziyaret eden kişiler tarafından kaleme alınan *Ziyaretçi Defteri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 2216 numara ile kayıtlıdır. 36x24 cm ebadında ve 276 sayfadan oluşan bu değerli eser Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bilim dünyasına kazandırıldı.

Eseri yayına hazırlayan Hasan Demirtaş, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi memurlarından olup aynı zamanda Yayın Kurulu sekreteri olarak görev yapıyor. Yılların birikimi olan arşiv deneyimi yanında bir tarihçi olarak da böyle bir iş için gerekli donanımına sahip birisi.

Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyaretçi Defteri (1921- 1925) isimli eser Vakıflar Genel Müdürlüğü görevine kısa süre önce atanmış olan Burhan Ersoy'un önsözünü yayınladı. Yayında Genel Müdür Yardımcısı Rifat Türker, Arşiv Daire Başkanı Mevlüt Çam ve Yayın İşleri Müdürü Mehmet Kurtoğlu katkı sağladılar. Kapak tasarımında ise Mustafa Sunar tarafından Şefik Bey'e ait 1293 (1876) tarihli güzel bir hüsn-i hat çalışması kullanıldı. Nohudî kağıda bir prestij kitabı olarak basılan eserin baskısını Merkez Repro Basım Yayın Ltd.Şti. gerçekleştirdi.

Eserin GİRİŞ kısmında Hacı Bektaş Velî ve Bektaşilik hakkında geniş bir ansiklopedik bilgiye yer verilmiş. Hacı Bektaş Velî'nin Pîr-i Horasan Hoca Ahmet Yesevî'nin ilkelerini Anadolu'ya taşıyan iki kanaat önderinden birisi olmasının önemi ve etkileri giriş kısmında özet olarak aktarılmış. *Vilâyetnâme-i Hacı Bektaş Velî* veya *Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî* adıyla anılan eserin Türk kültür tarihindeki yeri üzerinde durularak dönemin değerlendirilmesi yapılmıştır.

I. BÖLÜM'de ise *Hacı Bektaş Velî Ziyaretçi Defteri*'nin fizikî tanımı, metnin hazırlanmasında izlenen yol ve içerik değerlendirmesi yapılmış. Ziyaretçilerin kimler olduğu ve hangi sebeple dergâha geldiği ve dergâhta kaç gün kaldığı yazar tarafından üzerinde durulan konular olmuştur.

Kaynaklar bölümünde Arşiv kaynağı olarak yayına hazırlanan 2216 numaralı defter dışında 1097, 546 ve 1126 numaralı defterlerin kullanıldığı görülmektedir. Araştırma ve inceleme eserler konusunda da bütün literatürün tarandığı ve gerekli olan araştırma eserlerine ulaşıldığı anlaşılmaktadır.

Bu bölümün sonunda kitapta yer alan bütün bilgiler, EK 1. Ziyaretçiler Listesi başlığı altında tabloya dökülmüş, ziyaretçilerin adı, unvanı, ziyaretçinin nereden gelmiş olduğu ve geliş tarihi bu tabloda gösterilmiştir. Yayına hazırlayan, bu tabloda yer alan bilgileri konuşurarak *Ziyaret Defteri* verileri hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşabilmiş ve gerekli çıkarımlarda bulunabilmiştir.

Eserin II. BÖLÜM'ü Arap harfli metnin transkripsiyonuna ayrılmış ve oldukça başarılı sayılabilecek bir transkripsiyon gerçekleştirilmiş. Her sayfanın tıpkıbasımı ile transkripsiyonun karşılıklı olarak verilmiş olması okuyucu için takibi kolaylaştıran iyi bir yayın metodu olarak yaygın olarak kullanılmaya başlamış-

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.759721>

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi; yilmazkurt2002@yahoo.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9595-7398>

tır. Eserin Arap harfli orijinal metninin ayrı, transkripsiyonunun ayrı olarak verilmesi hacimli eserler için zorluk yaratsa da bu tür prestij yayınlar için gereklidir.

1921 yılı Aralık ayında ziyaretçi defterine 21 kişi imza koyarken 1922 yılında ziyaretçi sayısı 10 kattan fazla artarak 284'e yükselmiş ve 5 yıl içerisinde 697 kişi ziyaretçi defterine kayıt düşmüştür. Dergâhı ziyarete gelenler doğal olarak en yakın iller olan Nevşehir ve Kırşehir'den. Nevşehir'den gelen ziyaretçi sayısı 175, Kırşehir'den gelen ziyaretçi sayısı ise 165 kişi olarak tespit edilmiştir. Yurtdışından ise 21 kişi ziyaretçi defterinde görüş paylaşmış.

Yazar söz konusu 697 ziyaretçiyi sosyal statüleri bakımından da değerlendirmeye almış. Buna göre ziyarete gelenlerden 190'ı memur, 117'si asker, 45'i bürokrat, 36'sı ise mutasavvıftır. Dergâh'ta çeşitli sebeplerle 24 milletvekili misafir olmuş ve ziyaret defterinde görüş paylaşmıştır. Görevi hakkında bilgi bulunmayan ziyaretçilerin sayısı ise 237 kişidir.

Ziyaretçi Defteri'nde 117 askerin görüş paylaşmış olması Yeniçerilikten bu yana Bektaşiliğin tarihî kökeni ile bağlantılı olabilir. 1922 yılında düzenli ordunun kuruluşu sırasında dergâhın ziyaretçi sayısının 284'e yükselmiş olması bu dönemdeki asker nakilleri sebebiyle açıklanmıştır.

Dergâhta kalan ve ziyaret defterinde görüşlerini paylaşanların hepsinin Bektaşî görüşünde olmadığını biliyoruz. Aksaray Kadiriye Tarikatı şeyhi; Kırşehir Ahi Evran Dergâhı Postnişini; Uşşâkiye tarikatı müridi gibi farklı tarikatlerden kişiler de gelip tekkede misafir olmuşlardır.

Gelen ziyaretçiler arasında Türk Ortodoks Patrikhanesi kurucusu Zeki Erenol (Papa Eftim adıyla), Konya metropoliti Prokopios ve Sivas metropoliti Gervasios dergâhı ziyaret eden Hıristiyan dinî yetkililerindedir. Katolik rahiplerinden Nersis Bağdikyan, Nevşehir Katolik Ermeni metropoliti Z. Ataman da dergâhta misafir edilenler arasındadır.

Yabancı ziyaretçilerden Polonyalı mühendis Paul Gruca 25 Şubat 1923'de dergâha yaptığı ziyaret ile ilk yabancı ziyaretçi olarak tespit edilmiştir. Yunan esirlerinin durumunu tespit etmek için Türkiye'de bulunan Kızılhaç Uluslararası Komitesi temsilcileri de 1 Temmuz 1923 tarihinde Hacı Bektaş Dergâhı'nda konuk edilmişlerdi. Alman asıllı bir Amerikalı olan Rudolf Meyer Riefstahl ve eşi Elizabet arkeolojik çalışmaları sırasında Dergâh'ta misafir edilen yabancılardandır.

Yazarın değerlendirme sırasında üzerinde durduğu konulardan birisi de Dergâh'ın işleyişi ve yönetimi olmuştur. Baş yönetici (postnişin) ve "Dedebaba" olarak görülen Salih Niyazi Baba ve diğer alt birimlerin yöneticisi konumunda olan "baba"lar hakkında oldukça geniş bilgi verilmiştir. Arnavutluk'un Kolonya kazasından olan Salih Niyazi liseyi bitirdikten sonra derviş olmak üzere dergâha katılmış ve 25 yaşına geldiğinde "babalık" icazeti almış, 1914 yılında 38 yaşında iken postnişin olmuştur. Kibarlığı ve çalışkanlığı ile bütün ziyaretçilerden takdir alan Salih Niyazi Baba, Mustafa Kemal Atatürk tarafından desteklenen Tayyâre Cemiyeti'ne o zaman için önemli bir miktar olan 10.000 TL bağışta bulunarak da takdir kazanmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan *Hacı Bektaş Veli Dergâhı Ziyaretçi Defteri*'nin yayınlanması Türkiye Cumhuriyeti devletinin konuya birleştirici yaklaşımını göstermesi bakımından önemli bir hizmet olmuştur. Eseri titiz bir çalışma ile bilim dünyasına kazandıran Hasan Demirtaş'ı ve eserin basımı için çaba harcayan kurum yetkililerini tebrik ediyorum.

Vakıflar Dergisi Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Haziran sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Vakıflar Dergisi, Vakıf kurumu ve vakıf kurumu ile ilgili kültürel zenginlikleri, Vakıf yolu ile teşekkül etmiş

kültür varlıklarını, Vakıfların tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Vakıflarla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

Vakıflar Dergisi'nde, sosyal bilimler alanında, Vakıf ve Vakıf Kültürünün tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

Vakıflar Dergisi'ne gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Vakıf ve Vakıf Kültürü ile ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin Vakıflar Dergisi'nde yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya

yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Vakıflar Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Vakıflar Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Vakıflar Dergisi'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek

şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir, Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle yazılmalıdır. Makalenin

başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme, ORCID ID numarası ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

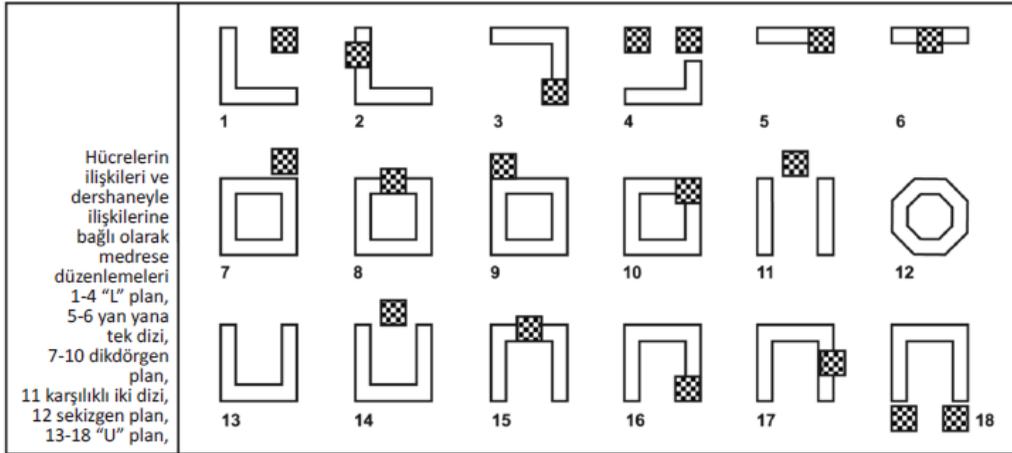
4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm. kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AOL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd=4 \quad p < .01$$

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü (en az 300 dpi) baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam yazının üçte birini aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır. (Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15). Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda ...”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926).....” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir.

İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri”. *Vakıflar Dergisi*, (40), 33-53.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak üzere) üç nüsha olarak, yazılabilir diskiyle birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Etik İlkeler

Vakıflar Dergisi'ne çalışmalarını sunan yazarların aşağıda belirtilen etik ilkeleri karşılamaları zorunludur.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmalarını destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları Teşekkür kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden arınıklık: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Yazar makalesini intihal önleme yazılımı olan Tübitak intihal.net, Turnit-in ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı alıntılar ve kaynakça hariç %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplama gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Vakıflar Dergisi'ne* sunmaları beklenir. Çalışmanın *Vakıflar Dergisi'ne* sunumuyla birlikte bir başka dergiye de gönderilmiş olması kabul edilemez.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Vakıflar Dergisi'nde* yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

İletişim Bilgileri

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü
Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi
Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22
vakiflardergisi@vgm.gov.tr • e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr
web:

www.vgm.gov.tr

<http://dergipark.gov.tr/vakiflar>

Vakıflar Dergisi 53 - Aralık 2020

The Journal of Waqfs

Publication Principles

The Journal of Waqfs is published bi-annually in June and December. At the end of each year, the annual index of the journal is prepared and published in the issue of June. The journal is sent to the domestic and foreign libraries, international index institutions and subscribers which are determined by the Editorial Board, in a month after its publication.

The Journal of Waqfs reveals the institution of waqf and cultural richness related to the institution of waqf, the cultural heritage formed by waqf, historical and current realities of waqfs in a scholarly manner, it is published in order to publicize the international level scientific studies related to the waqfs.

In the Journal of Waqfs, the articles in the field of social sciences, dealing with waqf and historical and current problems of the waqf culture in a scholarly perspective and proposing solutions to this issue are included.

The manuscripts to be sent to the Journal of Waqfs are required to be an original work filling a gap in its field or evaluating the previously published works, revealing new and remarkable views of research. The manuscripts, introducing documents, works and personalities related to waqf and the waqf culture, announcing new events are also published.

In order for the manuscript to be published in the Journal of Waqfs, it is required not to be published previously elsewhere, or not to be accepted to be published. The conference proceedings presented at a scientific meeting before might be accepted if clearly indicated.

Assessment of Manuscripts

All manuscripts sent to the Journal of Waqfs are first examined by the Editorial Board in terms of compliance with the publication principles of the journal. Not deemed appropriate ones are returned back to the author for revision. The most important criteria in the assessment of the manuscripts submitted for publication are academic objectivity and scientific quality. The ones selected for assessment are sent to two referees in the relevant field. The names of referees are kept confidential and the reports are saved for five years. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article might be sent to a third referee or the Editorial Board might give the final decision by analyzing the referee reports. The authors take into consideration the criticisms and suggestions of referees and the Editorial Board. If there are issues that they do not agree with, they have the right to appeal including the reasons. The manuscripts which are not accepted for publication are not returned to their authors.

Copyright of the manuscripts accepted for publication in the Journal of Waqfs is transferred to the General Directorate of Foundations. The responsibility of the opinions and writing preferences in the published articles belong to the authors. Text or photograph quotations can be done by giving citations.

Writing Language

The writing language of the Journal of Waqfs is Turkey Turkish. However, the articles which are written in English and other Turkish dialects might be included in each issue provided that they do not exceed the one third of the journal. If necessary, the articles in Turkish dialects might be published after they are translated to the Turkey Turkish by the decisions of the Editorial Board.

Writing Rules

Care must be taken to present articles as follows:

- 1. Title:** There must be a title that is compatible with the content, expressing it the best and it should be written in bold letters. The title of manuscript must be between maximum 10-12 words.

Name(s) and address(es) of author(s): The name(s) and lastname(s) of the author(s) must be written in bold letters and the address(es) must be written in normal and italic letters; the institution(s), communication, ORCID ID number and e-mail address(es) of author(s) must be specified.

Abstract: At the beginning of manuscript, there must be Turkish and English abstracts expressing the subject in a concise way and consisting at least 75, maximum 150 words. In the abstract, utilized references, figure and table captions must not be included. The key words consisting with at least 5, maximum 8 words must be given by leaving a blank line below the bottom of abstract. At the end of the manuscript, there must be title, abstract and key words in English; in case of not being sent, they are added by the Journal.

Main text: It must be written on A4 size (29.7 cm. papers), in MS Word program, with Times New Roman characters, 12 point, and with 1.5 line spacing. 2.5cm of page margin must be used and the pages must be numbered. Research and review manuscripts must not exceed 10000 words. The parts that are required to be emphasized in the manuscripts must be written in italic, not in bold letters. In the text, dual highlighting; such as, italic letters in quotation marks must not be included.

Section Headings: In the manuscript, in order to ensure a regular transfer of the information, main, intermediate and sub-headings can be used and if necessary, headings can be numbered. The main heading (main sections, references and appendices) in capital letters; intermediate and sub-headings only the first letters capital and bold character; by adding a colon after a sub-heading same line should be continued on.

Tables and Figures: Tables must be numbered and captioned. Vertical lines must not be used in tables. Horizontal lines must be used only for separating the sub-headings. Table number must be written at the top, normal and left-justified while table caption must be written below the table number as left-justified in italic, the first letter of each word being capital. Tables must be cross-referenced in their relevant places in the text. Figures must be prepared suitable for black and white printing. Figure numbers and captions must be centralized at the bottom of figure. The figure number must be in bold and italic ending with a full stop. Next to it, figure caption must be written normal, the first letter being capitalized. The following table and figure examples are presented.

Table 1:

Teacher Appointment Conditions of Participants According to Type of High School Graduated

Photographs: The right of designing visuals in the articles to be published in the Journal of Waqfs belongs to the Editorial Board. High resolution (at least 300dpi) printing quality scanned photographs must be sent separately to the manuscript. Figure and table captioning rules apply to photographs. Figures, tables and photographs must not exceed one third of the manuscript. Authors who have the technical capabilities of guaranteeing publication of figures, tables and photographs with the same quality can insert them into the relevant position in the text. Those who do not have these capabilities can leave the same size space for them in the text by writing figure's, table's or photograph's number in the space.

Quotation and Citations: Quotations must be given in quotation marks; quotations less than five lines must be written between the lines, quotations longer than five lines must be written 1.5 cm inside from the right and the left line, as block and with a single line spacing and 1 point smaller. References in the text must be written in parentheses as follows.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15)

For the publications with more than one author, only the first author's last name and 'et al.' must be written in the text.

(Gökay et al. 2002)

Footnotes must be avoided as much as possible; it must be used only for the explanations and auto-numbering must be used. Citations in footnotes must be done the same way of citation in the text.

In references section, the name of the authors of the publication with multiple authors must be given.

If the name of the author is cited in the text, only the publication year must be given.

“Tanpınar (1976:131), on this issue...”

For the works with not specified date, only the author’s name; for the works with not specified author, encyclopedia, etc., the name of the work must be written.

In quoting from secondary references, the original reference must be mentioned, as well.

“Köprülü (1926)” (from Çelik 1998).

Personnel communications must be cited in the text by last name and date, also it has to be given in references. For the internet addresses, the access date to the source must be given and these addresses must also be given in references section.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

References: At the end of the text, it must be written in alphabetical order of author’s last name by applying one of the methods given below. In case of an author having more than one publication, references must be listed according to publication dates; publications belonging to the same author in the same year must be given as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). Kavaid-i Lisan-ı Türki 1893. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekâmülü. İstanbul, MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), Osmanlı İmparatorluğu. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı’nın Ayntab’daki Vakıf Boyahaneleri”. Vakıflar Dergisi, (40), 33-53.

Submission of Manuscripts

Three copies of manuscript; one being an original and two photocopies (photocopies not including any informative knowledge on the author) prepared according to the rules mentioned above in addition to its re-writable CD is submitted to General Directorates of Foundations’ address. The manuscripts that are sent back to their authors for revision or for improvements based on the referee reports are re submitted to the Journal by fixing the required revisions along with the original printed manuscript and its CD at most in a month. The Editorial Board might do some minor corrections that have nothing with the main structure of the manuscript.

Ethical Principles

Authors submitting their work to *Journal of Waqfs* are obliged to meet the ethical principles stated below:

Authorship of the paper: Authorship should be limited to those who have made a significant contribution to the study. Authorship has been agreed prior to submission and that no one has been 'gifted' authorship or denied credit as an author ("ghost authorship").

Acknowledgements: Those (institutions and financial resources) who have provided support but have not contributed to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The submitted work should be entirely owned by the authors. If the work of other researchers is included in the manuscript, it should be cited appropriately and listed in the references. The author is obliged to check the manuscript with one of the plagiarism prevention software, Tübitak intihal.net, Turnit-in or iThenticate, and submit the similarity report to the journal for application. Manuscripts with a similarity rate of 15% or more will not be considered.

Ethics committee permission and approval: Authors are required to describe in their manuscripts ethical approval from an appropriate committee and how consent was obtained from participants when research involves human participants.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Journal of Waqfs*. It is unacceptable to submit the work for a review to another journal at the same time.

Salami publication or salami slicing: Authors should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disaggregating and disseminating the results of the research in an inappropriate manner and disrupting the integrity of the research.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees, and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published article, it is the author's obligation to promptly notify the journal editor and cooperate with the editor to retract or correct the paper.

Contact Information

Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism
General Directorate of Foundations
Department of Culture and Registration
Journal of Waqfs
Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22
vakiflardergisi@vgm.gov.tr • e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr
web:
www.vgm.gov.tr
<http://dergipark.gov.tr/vakiflar>